

Національна
академія наук України

Інститут
української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"
<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВІНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БІЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН
Ігор МЕЛЬНИК • Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК
Всеволод НАУЛКО • Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРІГ
Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ
Ярослав ФЕДОРУК • Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 16

Серія
РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ
(1905—1913)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
“СВІТ”
2012

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга» 2012 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України*

Упорядкування, передмова, коментарі —
Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНЮК

Видавництво "Світ"
<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-744-5 (т. 16)

© Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України, 2012
© Капраль М., Фелонюк А., передмова, 2012
© Капраль М., Фелонюк А., коментарі, 2012
© Видавництво "Світ", дизайн та художнє
оформлення, 2012

РЕЦЕНЗІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО у 1905–1913 рр.

До сьогодні серед українських істориків ще не народився дослідник з таким значним творчим доробком, як Михайло Грушевський: значним як за важливістю внеску в українську культуру та історіографію, так і за кількістю публікацій. Його наукова та публіцистична спадщина, за неповними бібліографічними реєстрами, сягає близько 2 тис. бібліографічних позицій, з яких монографічних праць (“Історія України-Руси”; “Ілюстрована історія України”; “Історія української літератури” та ін.) та збірників документів (“Виймки з жерел до історії України-Руси”; “Жерела до історії України-Руси”; “Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України” та ін.) нараховується близько сотні.

Місце та значення рецензійної праці у науковій творчості вченого

Серед творчої спадщини великого історика України більше третини (за попередніми підрахунками І.Гирича — близько 750¹) — рецензії, замітки, огляди літератури та рецензійні статті. У досліджуваний нами період — з 1905 по 1913 рр. — М.Грушевський опублікував 162 рецензії з історичної тематики, 8 рецензійних заміток з літературно-критичним змістом². Отже, в середньому щороку в цей період вийшло друком майже 20 заміток та рецензій. Найпродуктивнішою у видавничому сенсі стала середина першого десятиріччя ХХ ст.: 1905 р. — 35, 1906 р. — 22; 1907 р. — 24 рецензії, а менш насиченими — роки перед Першою світовою війною: 1911 р. — 12; 1912 р. — 13; 1913 р. — 6 рецензій. До цього переліку рецензійної продукції М.Грушевського слід додати також рецензійні статті, які укладачі бібліографічних покажчиків праць Грушевського не відносили до рубрики рецензій³.

¹ Гирич І. Рецензійний жанр у творчості М.Грушевського // Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2008. — Т. 14: Серія “Рецензії та огляди” (1888–1897). — С. VI.

² Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2008. — Т. 11: Серія “Літературно-критичні та художні твори”: Літературно-критичні праці (1883–1931), “По світу”. — С. 301–308.

³ Ясь О. Рецензія у науковій творчості історика: проблеми різновидів та функціонального призначення // Україна модерна. — Київ; Львів, 2007. — Ч. 12 (1). — С. 106.

На підставі цих бібліографічних інформацій можемо стверджувати, що М.Грушевський щомісяця читав або переглядав кілька нововиданих монографічних досліджень та збірників документів, що потім ставали предметом його рецензування. Фактично кожна нова помітна публікація з історії України (археологія, етнографія, джерелознавство, культура, економіка, соціальне, релігійне життя тощо) та суміжних країв українського чи закордонного дослідника, що потрапляла в його поле зору, отримувала наукову оцінку вченого.

Рецензії та замітки М.Грушевського за 1905—1913 рр. публікувалися головним чином у “Записках НТШ”. У порівнянні з іншими роками львівського періоду діяльності історика, у 1905—1913 рр. їх кількість дещо зменшилася (162 проти 191 в 1898—1904 рр.). Однак і в цей час рецензійний жанр залишався одним із найважливіших у науковій творчості М.Грушевського. Він якнайкраще виявляє генезу його методологічних та історіографічних зацікавлень, показує сталість та розширення наукової тематики історичного дослідження. У рецензіях М.Грушевського завершального етапу львівського періоду наукової діяльності простежуються головні три принципи (класифікація Дашкевича), якими він керувався в оцінці української історії: “1) органічна тяглість і єдність усіх періодів історії України починаючи від княжих часів; 2) заперечення наявності в минулому (та й сучасному) загальноруського історичного періоду чи періодів, констатація відсутності єдиного спільного історичного процесу; 3) негативне ставлення до тези, що Московська держава є безпосереднім спадкоємцем і продовжувачем Київської держави”¹.

Пов’язання рецензій з “великими” науковими проектами вченого та його науково-педагогічною діяльністю

Рецензійна діяльність М.Грушевського не мала відокремленого, самостійного місця в його загальній науковій та науково-організаційній діяльності. Неможливо оцінювати його великі історичні праці, насамперед “Історію України-Руси”, без простеження процесу накопичення знань, еволюції його поглядів з різних історичних тем, що в багатьох аспектах проявлялося в численних рецензіях вченого. Вони стали важливими складниками відомих та неповторних “грушевичівських” (фактично ніхто після нього в українській історіографії не застосовував їх) бібліографічно-історіографічних приміток, що він вміщав наприкінці кожного тому “Історії України-Руси”. У них вчений давав огляд літератури та джерельної бази з окремих історичних тем (персоналій, явищ, процесів), доводячи їх до часу видання своєї праці.

Львівський вчений, працюючи над томами “Історії України-Руси” і друкуючи їх у другий (другий і третій томи, 1905 р.; четвертий том, 1907 р.),

¹ Дашкевич Я. Михайло Грушевський наприкінці XIX ст. // Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2004. — Т. 6. — С. III.

а деякі, як перший том, у третій редакції (1913 р.), або пишучи нові томи (п'ятий, 1905–1906 рр.; шостий, 1907 р.; сьомий, 1909 р.; восьмий, перша частина, 1913 р.), стежив за дослідженнями, які стосувалися порушеної в них історичної проблематики. Головним чином, це — антропологія, лінгвістика, етнологія, історія слов'ян, історія Київської держави, історія українських земель литовсько-польської доби.

Лектура М.Грушевського та рефлексія на неї у вигляді рецензій часто ставали відправними моментами для нього при написанні наукових статей та відповідних параграфів у його монографіях і корпусних творах. Очевидно, що прочитання та рецензування праць про українські думи, зокрема про Байду (Дмитра Вишневецького) М.Халанського (вийшли друком у 1908 р.)¹, допомогли виробити авторський підхід до цієї теми в окремій статті, надрукованій вже наступного року². Подібних прикладів подальшого наукового ужитку ідей, висловлених під час написання рецензій, в інших текстах історика можна знайти чимало.

Рецензійна діяльність є чи не найбільш з інших жанрів наукової продукції налаштована до наукового діалогу, обміну ідеями, концепціями та їхньої критики чи обговорення³. Інтенсивна та багатоаспектна наукова полеміка М.Грушевського з російським дослідником давньоруських літописів О.Шахматовим проявлялася від кінця XIX ст. чи не кожного року на сторінках рецензійного відділу “Записок НТШ”. Український вчений не пропускав жодної нагоди, щоб проаналізувати кожну нову працю російського мовознавця: тільки упродовж 1905–1913 рр. вийшли чотири його рецензії. Відповідно, погляди О.Шахматова на окремі дискусійні питання змінювалися під вагою аргументованої критики Грушевського, скажімо, про російську етнічну приналежність території, де жили літописні сіверяни⁴. Ці та інші наукові дискусії (наприклад, з кількома німецькими вченими з праслов'янської та індогерманської тематики) при рецензуванні праць провід-

¹ *Грушевський М.* [Рец. на:] Е. Ткаченко-Петренко. Думы в изданиях и исследованиях (Україна, 1907, кн. VII) // ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. LXXXI. — Кн. 1. — С. 190–191; *Його ж.* [Рец. на:] М.Халанский. Малорусская дума про Байду (Сборник Истор[ико]-филолог[ического] общества, состоящего при Им[ператорском] Харьковском университете, т. XV, с. 205–219), Харьков, 1908 // ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. LXXXVI. — Кн. 6. — С. 226–228 (у співавторстві з В.Гнатюком).

² *Його ж.* Байда-Вишневецький в поезії й історії // Записки наукового товариства у Києві. — К., 1909. — Кн. 3. — С. 108–139 (перепублікація у: *Його ж.* Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 8. — С. 90–115).

³ Про відгуки та рецензії на праці М.Грушевського в українському та європейському контексті на великому матеріалі рецензійних публікацій див.: *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX — 30-ті роки XX століття). — Київ; Дрогобич, 2008. — С. 75–107.

⁴ Див.: *Гурич І.* Рецензійний жанр у творчості М.Грушевського. — С. XI.

них українських та закордонних вчених уточнювали, відшліфовували концепції, гіпотези, аргументи¹, які М.Грушевський пропонував дослідникам у нових виданнях першого тому “Історії України-Руси” (друге видання вийшло друком у 1904 р., а третє — у 1913 р.).

Рецензії як засіб критики наукових здобутків у вивченні української історії польської та російської історіографії

Рецензіями на праці російських та польських істориків М.Грушевський оцінював сусідні історіографії під кутом зору української проблематики. У кожній рецензії він робив “український” акцент у дослідженні, а також нотував праці, які мають посередній інтерес для українського історика, однак могли б його наштовхнути на дослідницькі ідеї. На рецензійних сторінках М.Грушевський активно полемізував із представниками російської та польської історіографії, звертав увагу на випадки ідеологізації науки, критикував дослідників, які дотримувалися застарілих теорій історіописання, нехтуючи здобутками української національної науки. Він не жалів “малоросійських істориків”, які перебували в полі зору російських офіційних історіографічних доктрин.

Львівський вчений критикував російських вчених за дотримання офіційної схеми російської історії (наприклад, П.Мельгунова, В.Ключевського, В.Сергеевича), у якій не було місця для української історії та дослідницького матеріалу українського походження. Він зауважував слов’янофільські погляди М.Дашкевича, що виразно проявилися у його статті “Смена вековых традиций в отношениях народов Запада к русским”. Перебуваючи на цих позиціях, київський вчений писав про Росію і не помічав різномірних складових політичного, національного, культурного в історії та тогочасному житті східного слов’янства, а змішував все гетерогенне в єдине ціле².

М.Грушевський закидав польським історикам схильність вживання «оклепаних фраз польської історіографічної публіцистики про польську культурну місію на Русі, про ті “zdobycze rługa polskiego” й “подвиги в ширенні західної цивілізації”»³, а також вказував на апологетичність поглядів окремих

¹ На думку Олексія Яся, “на відміну від великих наукових праць, у рецензіях інколи представлені більш точні й повні оцінки, формулювання та коментарі вчених щодо різних проблем” (Ясь О. Рецензія у науковій творчості історика... — С. 114).

² Грушевський М. [Рец. на:] Н.Дашкевич. Смена вековых традиций в отношениях народов Запада к русским (Сборник статей, посвящ[енных] В.И.Ламанскому, [т.] II, ст. 1375–1415) // ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. XC. — Кн. 4. — С. 217–219.

³ Грушевський М. [Рец. на:] Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. VII, część II—ga: Ziemia Ruskie — Rusś Czerwona opisana przez Aleksandra Jabłonowskiego (Źródła dziejowe, tom XVIII, część II—ga). Варшава, 1903, ст. III+V+491+ 33 // ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXX. — Кн. 2. — С. 202–204.

з них, наприклад, А.Шельонгівського щодо історичної місії Польщі, оправдання економічної політики Польщі XVI–XVII ст. загалом та шляхти зокрема¹, чи А.Прохаски, який зловживав у своїх статтях категоричними односторонніми загальниками про роль шляхти у колонізації українських земель².

М.Грушевський критикував ненауковий, популярний стиль праць окремих польських авторів, написаних “напушисто і претензійно”. Наприклад, у рецензії на дві праці А.Шельонгівського про боротьбу Польщі за панування на Балтійському морі у XVI–XVII ст. та про відношення Сілезії і Польщі до чеського повстання львівський вчений писав: “Се не строго наукові роботи, а щось, що стоїть на границі роботи наукової й легкої лектури для широкої публіки — рід дуже розвинений, зрештою, в польській історичній літературі, де й історики вищої ранги часто думають більше над тим, щоб написане ними було *pięknie powiedziane*, аніж втрапляло в глибину річі й давало який реальний причинок історичному знанню”³.

У рецензіях М.Грушевський чітко протиставляв аналітичний і синтетичний спосіб дослідження і вказував на звичку польських істориків зловживати синтезом за рахунок аналітичних розвідок. «В кожній роботі, — зазначав він у рецензії на книгу Ф.Папе, присвячену політичним відносинам Польщі та Литви XV ст., — в залежності чи то від стану оброблення даної партії, чи то від особистих уподобань автора, переважає звичайно або сторона аналітична, або синтетична. Дана праця займається часами і справами переважно дуже мало, або й зовсім необробленими, і автор її мусив входити в аналітичну, джерелову роботу, й дав місцями деталічно оброблені більш або менш цінні й вартні партії. Але, з другого боку, над ним брав перевагу потяг до синтези, до широких висновків, узагальнень, або до загальних, ширших образків, “гарно написаних”...»⁴.

М.Грушевський належно оцінював об’єктивні дослідження у польській історіографії. Прикладом може слугувати монографія А.Яблоновського про Руське воєводство, у якій, на думку вченого, не присутній “національний суб’єктивізм” автора, а праця написана старанно, із використанням широ-

¹ Грушевський М. [Рец. на:] Pieniądz i przewrót cen w XVI. i XVII. wieku w Polsce, napisał Adam Szelągowski. Львів, 1902, ст. XII+317, мала 8° // ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXX. — Кн. 2. — С. 209–211.

² Грушевський М. [Рец. на:] Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie, t. XVIII. Львів, 1903, ст. XLIII+701, 4° // ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXVI. — Кн. 2. — С. 194–195.

³ Грушевський М. [Рец. на:] Walka o Bałtyk, napisał Adam Szelągowski. Львів, 1904, ст. IX+400, мала 8°; Śląsk i Polska wobec powstania czeskiego, napisał Adam Szelągowski. Львів, 1904, ст. VIII+423, мала 8° // ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXX. — Кн. 2. — С. 211–212.

⁴ Грушевський М. [Рец. на:] Dr. Fryderyk Papée. Polska i Litwa na przełomie wieków średnich, tom I: Ostatnie dwunastolecie Kazimierza Jagiellończyka. Краків, 1903, ст. 423+мапа // ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXIX. — Кн. 5. — С. 218–220.

кого кола документів і літератури предмета¹. Подібно ж оцінював книгу В.Абрагама про початки латинської церковної організації на Русі, “писану з такими змаганнями до об’єктивності і науковості”².

Натомість український вчений відмовляв у об’єктивності та науковості, наприклад, роботам О.Бертьє-Делагарда, Д.Іловайського, З.Люби-Радзимінського, В.Ляскоронського, М.Присьолкова, К.Пуласького, А.Стороженка. Так, рецензуючи збірник статей антинорманіста Д.Іловайського, М.Грушевський зазначав: “Робить се він дійсно з великою енергією, але малою науковістю, так що більше дискредитує антинорманізм, як його боронить [...]. Деякі гадки, розкидані принагідно, можуть мати деякий інтерес для спеціалістів, загалом же взявши, книжка дає мало для справи початків Русі і досить тяжко читати сю дрібну й малохосенну полеміку”³.

Зазначаючи відверто дилетантський характер рецензованих робіт, які нічого не приносять корисного науці (наприклад, книга по історії хозар Г.Кучери, опис книг Литовської метрики П.Гільтебрандта, нариси по історії російської торгівлі П.Мельгунова), зокрема, в рецензії на згадану книгу австрійського чиновника на Балканах Г.Кучери про історію хозар М.Грушевський писав: “Має й вона, одначе, наскрізь дилетантський характер, і коли я її принотовую тут, то більш на те, аби ощадити заходу іншим, котрі б стали шукати сеї книги, як я, заінтересовані її титулом”⁴.

М.Грушевський, негативно реагуючи на нехтування істориками сусідніх народів науковими здобутками української національної історичної науки, висловлював зауваження, приміром, у рецензії на статтю польського археолога В.Деметрикевича щодо невикористання третього тому “Історії України-Руси” у питанні існування скельних печер і міст Прикарпаття. На подібні недоліки львівський вчений вказував у рецензіях на дослідження Я.Самолевича про сяноцький вищий суд німецького права (нехтування передмовами до перших томів видання “Жерел до історії України-Руси”), М.Довнар-Запольського про селян Великого князівства Литовського

¹ Грушевський М. [Рец. на:] Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. VII, część II—ga: Ziemie Ruskie — Ruś Czerwona opisana przez Aleksandra Jabłonowskiego (Zródła dziejowe, tom XVIII, część II—ga). Варшава, 1903, ст. III+V+491+33 // ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXX. — Кн. 2. — С. 202–204.

² Грушевський М. [Рец. на:] Powstanie organizacyi kościoła łacińskiego na Rusi, napisał Władysław Abraham, t. I. Львів, 1904, ст. 418 // ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXIV. — Кн. 2. — С. 23.

³ Грушевський М. [Рец. на:] Д.Иловайский. Вторая дополнительная полемика по вопросам варяго-русскому и болгаро-гуннскому. Москва, 1902, ст. 106 // ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXIII. — Кн. 1. — С. 6.

⁴ Грушевський М. [Рец. на:] Die Chasaren. Historische Studie von Hugo Freiherrn von Kutschera. Ein Nachlass. Відень, 1910, стор. 271 // ЗНТШ. — Львів, 1911. — Т. CII. — Кн. 2. — С. 192–194.

XVI ст., Ф. Леонтовича про історію права. Рецензуючи працю німецького дослідника Карла Рамма про давній слов'янський побут, М. Грушевський зазначав: “Спеціально, український матеріал використаний слабенько, українська література теж; правда, що вона на сім пункті небагата, але де йде мова про такі загальні питання (як давньослов'янське житло. — М.К., А.Ф.), не повинна лишатися без використання”¹.

Методично-стилістичні критерії історичного дослідження у рецензійному жанрі М. Грушевського

У рецензіях вчений, акцентуючи увагу на ключових мовно-стилістичних критеріях наукового дослідження, занотовує основні зауваження до рецензованих праць: побіжне трактування історичних подій, явищ, процесів; недостатня аргументація гіпотез, висновків, узагальнень; виклад матеріалу без його глибшого аналізу; слабо пов'язані між собою дослідницькі сюжети; механічне нотування і систематизація відомостей (фактів, подій, процесів); категоричні загальники у тексті роботи (панегірична фразеологія), проти яких важко дискутувати; змістова фрагментарність, коли ідентична інформація про описувану подію чи явище міститься у різних місцях дослідження; відомості з других рук, тобто неперевірена інформація, почерпнута із літератури; неповне та одностороннє використання літератури предмета; переказ чужих праць; надмірне цитування, пов'язане коментарем і перехідними фразами, що підміняє аналіз матеріалу.

Тих учених, які не дотримувалися цих критеріїв наукової роботи, М. Грушевський зараховував до категорії збирачів, компіляторів, а не дослідників, як, приміром, німецького знавця історії руського письменства та культури Л.К. Гетца, у роботі якого зацікавлені читачі “не знайдуть нічого цікавого; не знайдуть передовсім ніякого ширшого культурно-історичного освітлення, взагалі якогось ширшого самостійного синтезу: автор дає себе пізнати як труднолюбного збирача, компілятора, коментатора, а не дослідника культурної історії одного з цікавіших культурно-політичних типів середньовічної Європи”².

Натомість у науковій праці, на думку М. Грушевського, історик повинен проявити велику ерудицію, тобто знання літератури і джерел предмета до-

¹ Грушевський М. [Рец. на:] K.Rhamm. Ethnographische Beiträge zur germanisch-slavischen. Altertumskunde. Zweite Abteilung, zweiter Teil: Germanische Altertümer aus der slawisch-finnischen Urheimat: Erstes Buch. Die altslawische Wohnung. Braunshweig, 1910, ст. X+431+2 // ЗНТШ. — Львів, 1910. — Т. XCIII. — Кн. 1. — С. 170–171.

² Грушевський М. [Рец. на:] Пам'ятники древне-русского канонического права Л.К. Гётца. Kirchenrechtliche und kulturgeschichtliche Denkmäler Altrusslands nebst Geschichte des russischen Kirchenrechtes, eingeleitet, übersetzt und erklärt von Dr. Leopold Karl Goetz (Kirchenrechtliche Abhandlungen herausgegeben von Dr. Ulrich Stutz, 18. u[nd] 19. Heft). Stuttgart, 1905, ст. X+403 // ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXXI. — Кн. 3. — С. 198–199.

слідження; чітко сформульовані дослідницькі завдання і їх вирішення; дотримуватися провідної ідеї, яка проходить через усе дослідження, аргументованої та узагальненої у висновках; створити загальний образ досліджуваного явища; проявити глибоку аналітичність у викладі матеріалу і критицизм, аналізуючи джерельні відомості та літературу; показати характерні прикмети у явищах, процесах, які описуються на підставі одноманітних джерел (наприклад, актових матеріалів); проаналізувати статичну та еволюційну процесів і явищ; провести історіографічний огляд літератури предмета дослідження; ґрунтуючи роботу на рукописному матеріалі, не слід забувати про опубліковані джерела та дослідницькі питання за темою, які раніше піднімалися, з метою вироблення власного ставлення до нього; назва повинна відповідати змісту дослідження; наукова новизна — важливий здобуток роботи; обов'язкова відкритість дослідницької лабораторії, тобто конечність коментарів у підрядкових покликах і самих покликів на джерела і літературу, щоб зацікавлений читач міг з'ясувати, що автор не врахував у дослідженні, та проконтролювати його висновки; дослідження повинно мати чітку і логічну структуру (поділ на частини, розділи, параграфи) та інформаційно-довідковий апарат (примітки, покажчики, коментарі, бібліографію).

До інших критеріїв фаховості наукової праці та його автора, за М. Грушевським, належали: об'єктивність (наголошував на цьому, рецензуючи згадану працю О.Яблоновського); історизм (за недотримання принципу історизму критикував Ф.Уманця в рецензії на його короткий нарис про князя Василя-Костянтина Острозького¹). Вчений також зауважував односторонній (моністичний) підхід до висвітлення історичних подій та явищ. У рецензії на працю Ф.Вестберга, в якій розглянуто відомості східних джерел про слов'ян, вказавши на норманізм автора і виявивши неприпустимі випадки підтасовування фактів з метою аргументації власної позиції², М.Грушевський резюмував: "Не можна відмовити дотепу і комбінаційного хисту авторові і вартості його поміченням, але, як я вже сказав, їх усі ставить під знаком запитання односторонність дослідника"³.

¹ Грушевський М. [Рец. на:] Ф.М.Уманець. Князь Константин-Василий Острожский (Русский архив, 1904, IV, с. 625–634) // ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXXI. — Кн. 3. — С. 203–204.

² Грушевський М. [Рец. на:] Фр.Я.Вестберг. К анализу восточных источников о Восточной Европе (ЖМНП, 1908, II, с. 364–412, III, с. 1–52); J.Marquart. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrh[underts] (ca. 840–940). Липськ, 1903, ст. L+557 // ЗНТШ. — Львів, 1910. — Т. XCIII. — Кн. 1. — С. 175–178.

³ Там само.

Тематика рецензованих праць

Рецензії М.Грушевського згруповані за історичними періодами та тематичними блоками вміщеної в них інформації. В окремих випадках подана розгорнута характеристика поглядів львівського вченого на історичні проблеми, порушені в працях, які він рецензував, особливо тоді, коли вони були відмінними від думок та гіпотез інших учених.

Преісторія та давня епоха Східної Європи (культура, археологія, мовознавство)

Індоіранська та праслов'янська проблематика не залишалась поза увагою українського вченого, що знаходив час для уважного прочитання праць насамперед німецьких дослідників. У 1911 р. вийшла його рецензійна стаття з критикою теорії німецького дослідника Яна Пайскера, який намагався довести одвічне існування у поневоленому стані слов'янських племен у додержавний період існування. На думку Пайскера, зі сходу на слов'янські землі приходили кочові племена тюркської мовної групи, які приневолювали слов'ян, а з іншого, західного, боку германські племена поширювали свій вплив на схід. Поряд із вченими з інших слов'янських країн М.Грушевський піддав цю концепцію критиці, взявши до уваги раціональні аргументи німецького вченого¹.

Оцінці М.Грушевського піддалися праці Г.Гірта, О.Шредера, Е.Маєра про прабатьківщину, культуру індоєвропейського (індогерманського) населення. Українському історика особисто імпонувала зміна О.Шредером думки про “правітчину” індоєвропейців, яку “він (О.Шредер. — М.К.) клав давніше в степах Полуднево-Східної Європи, на пограниччі Європи й Азії, тепер переносить її на північ і захід від Чорного моря включно з більшою або меншою частиною Дунайської долини”².

М.Грушевський нотує, що на Е.Маєра справило сильне враження відкриття археологічної “культури глиняних будов з мальованою посудом і глиняними фігурками на Україні”³, яку тепер в українській історіографії прийнято вважати трипільською.

¹ Грушевський М. Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. Критичні замітки // ЗНТШ. — Львів, 1911. — Т. СІІІ. — Кн. ІІІ. — С. 5–27. Републікацію з коментарем див.: Його ж. Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 8. — С. 197–216, 622–624.

² Його ж. [Рец. на:] O.Schröder. Sprachvergleichung und Urgeschichte. Linguistisch-historische Beiträge zur Erforschung des indogermanischen Altertums. Т. І–ІІІ. Єна, 1906–1907, ст. 235+559+ХІІ // ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. ХСІ. — Кн. 5. — С. 207.

³ Грушевський М. [Рец. на:] Eduard Meyer. Geschichte des Altertums. Zweite Auflage, т. І, половина І і ІІ. Штутгарт, 1907 і 1909, ст. 250+XXVIII+894 // ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. ХСІ. — Кн. 5. — С. 207–208.

Грецьку колонізацію Північного Причорномор'я активно досліджували археологи, філологи, історики з наукових осередків у Криму та Одесі (Є.Іванов, Е.Штерн, В.Латишев, О.Міллер). На найвищу оцінку М.Грушевського заслужив одеський історик, археолог та філолог Е.Штерн, що “з повним знанням діла, не бавлячися в фантазії, слідить за історією грецької культури на нашім Чорномор'ї, як представляється вона на підставі археологічних дослідів останніх літ”¹. Як позитивісту М.Грушевському імпонувала тривала та плідна едиторська праця В.Латишева, що видав великий корпус епіграфічних пам'яток Північного Причорномор'я та низку розвідок на цю тему.

Слов'янська етнологія, історія слов'янського побуту (К.Рамм, Р.Мерінгер, Л.Нідерле). М.Грушевський полемізував із німецькими етнографами, прихильниками погляду, що тип сучасного слов'янського житла був запозичений з німецького в часи перед слов'янським розселенням (К.Рамм). Головні аргументи почерпнуті з етнографічного та історичного матеріалу, який, на думку львівського вченого, був вивчений недостатньо. А тому він радить німецькому колезі “здержливості в кінцевих виводах” та враховувати можливість існування “праєвропейської спільності і не гнути відразу на запозичення”².

Історія Східної Європи у середині IX — середині X ст. у світлі східних (арабських) джерел. (Й.Маркварт, Ф.Вестберг). У цій темі М.Грушевський акцентував увагу на довільності інтерпретації джерельних свідчень про слов'ян. Виразно критикував за це Маркварта: “Він же, без сумніву, будучи хазяїном в орієнтальній лінгвістиці, показуючи велику ерудицію в орієнтальній літературі, там, де переходить до історичного коментування орієнтальних чи інших текстів, хапається ймень і фактів, які припадком йому попалися під руку, і пускається в фантазії, дуже дивні в устах методично вишколеного чоловіка”³. М.Грушевський пише про залежність поглядів Маркварта від прихильника норманської теорії Вестберга, який “давав йому опорні точки для його виводів, до певної міри впливав

¹ *Його ж.* [Рец. на:] Ernst von Stern. Die griechische Kolonisation am Nordgestade des Schwarzen Meeres in Lichte archäologischer Forschung (Klio, 1909, ст. 139–152) // ЗНТШ. — Львів, 1910. — Т. XCIII. — Кн. 1. — С. 171–172.

² *Грушевський М.* [Рец. на:] K.Ramm. Ethnographische Beiträge zur germanisch-slawischen. Altertumskunde. Zweite Abteilung, zweiter Teil: Germanische Altertümer aus der slawisch-finnischen Urheimat: Erstes Buch. Die altslawische Wohnung. Braunshweig, 1910, ст. X+431+2 // ЗНТШ. — Львів, 1910. — Т. XCIII. — Кн. 1. — С. 170–171.

³ *Грушевський М.* [Рец. на:] Фр. Ф. Вестберг. К анализу восточных источников о Восточной Европе (ЖМНП, 1908, II, с. 364–412, III, с. 1–52); J.Marquart. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahr[h]underts [ca. 840–940]. Lipsk, 1903, ст. L+557 // ЗНТШ. — Львів, 1910. — Т. XCIII. — Кн. 1. — С. 175–178.

на самий напрям їх, справляючи їх на норманістичну дорогу”. Безпосередньо Ф.Вестберг зазнав від львівського вченого дошкульної критики через спробу підігнати арабські звістки IX–X ст. під свої висновки. У рецензії на праці Маркварта та Вестберга М.Грушевський загострив питання інформаційного потенціалу та достовірності арабських повідомлень про слов’ян, пишучи, що вони, “кінець кінцем, стали чимсь в роді м’яча, котрим перекидуються норманісти і антинорманісти, препаруючи їх *ad libitum*”, а тому вони потребують детального текстуального та історичного аналізу, що є досить складним завданням, позаяк багато текстів не видано або ж видано у недосконалих перекладах. Відомо, що М.Грушевський стояв на позиціях антинорманізму, а тому його, безперечно, цікавили праці, у яких автори розглядали початки руської державності під цим кутом зору. Однак він не оминав нагоди покритикувати колег із спільного табору, коли їхні праці не відповідали науковим критеріям, як, приміром, Д.Іловайського, про що вже згадувалося вище, який, на думку вченого, більше дискредитував антинорманізм, аніж його захищав¹.

Давня Київська держава (джерела, культура, політика)

М.Грушевський прорецензував широкий спектр історичних досліджень, присвячених періоду Київської Русі. З усієї кількості опублікованих рецензій за 1905–1913 рр. їх 46, отже, вони сягають чверті усіх рецензійних публікацій.

Історична географія та топоніміка були близькі історичу, оскільки М.Грушевський розробляв у руслі школи Володимира Антоновича “обласну” тематику, написавши під його керівництвом першу свою синтетичну працю з історії Київщини² та магістерську — з історії Барського староства³. Під критику М.Грушевського потрапляють публікації П.Голубовського, О.Буніна, В.Ляскоронського про локалізацію окремих літописних міст. М.Грушевський більш скептично поставився до їхніх розв’язків місць розташування зниклих літописних топонімів. Але особливо “перепало” його колезі по школі Антоновича — В.Ляскоронському — за статтю про по-

¹ Грушевський М. [Рец. на:] Д.Иловайский. Вторая дополнительная полемика по вопросам варяго-русскому и болгаро-гуннскому. Москва, 1902, ст. 106 // ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXIII. — Кн. 1. — С. 6.

² Грушевський М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до XIV столетия. — К., 1891.

³ Это же. Барское староство. Исторические очерки (XV–XVIII в.). — К., 1894. Перевидання з науково-критичним апаратом (Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.) / Вид. М.Крикун. — Львів, 1996).

ходи руських князів у степ у порівнянні з походом великого князя Литовського Вітовта у 1399 р. Рецензент зазначає, що “автор показує таку “байдужість” щодо джерел, літератури, такий брак ознайомлення з тодішньою політикою В[еликого] кн[язівства] Литовського, навіть з найпростішими фактами його історії, аж не віриться, що маєш до діла з чоловіком з науковою кваліфікацією”¹. Загалом дослідники пишуть, що окремі рецензійні тексти М.Грушевського вирізняються полемічною загостреністю², викликаною різними — інколи політичними, інколи суб’єктивними причинами³.

Давньоруські політичні сюжети. З постійної полеміки М.Грушевського з О.Шахматовим варто виокремити рецензію на серію публікацій російського історика та його послідовників про Корсунську легенду хрещення Русі Володимиром Святославичем. Український історик амбівалентно оцінює висновки О.Шахматова: “Наскільки інтересні і цінні його здогади про походження і зміст корсунської легенди, остільки, мушу признатися, мало мене вдовольняють виводи шановного дослідника щодо київської повісті. Тимчасом, як корсунська легенда виходить повна преінтересного змісту — і билинних мотивів, і фактичних відомостей, і ієрархічних тенденцій, настільки київська виходить, так би сказати, порожнім місцем”⁴.

Давньоруська тематика в різноманітних аспектах активно досліджувалася, особливо у російській історіографії. М.Грушевський рецензує праці з палеографії (О.Соболевський), права (Г.Тельберг, В.Сергеевич, М.Ясинський), економіки (В.Святловський), генеалогії (Г.Власьев), мистецтва (Д.Айналов, Н.Кондаков), філософії (В.Щурат, І.Копач) та ін.

¹ *Грушевський М.* [Рец. на:] В.Г.Ляскоронский. Русские походы в степи в удельно-вечное время и поход кн. Витовта на татар в 1399 р. (Журнал Мин[истерства] нар[одного] просв[ещения], 1907, III—V, с. 1—37, 273—312, 1—45 і осіб) // ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXX. — Кн. 6. — С. 212.

² *Ясь О.* Рецензія у науковій творчості історика. — С. 101.

³ Наприклад, таким чином можна трактувати рецензію вченого на історію України М.Аркаса (перепублікація з коментарем та літературою: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 2: Серія “Суспільно-політичні твори” (1907—1914). — С. 370—374, 576—577). Сам історик невдовзі після опублікування відгуку написав у своєму нотатнику 24 серпня 1908 р.: “Рец. на Аркаса викликала величезний шум, але молоді більше по моїй стороні” (Щоденники М.С.Грушевського (1904—1910) / Публ. та коментар І.Гирча // Київська старовина. — К., 1995. — № 1. — С. 22).

⁴ *Грушевський М.* [Рец. на:] А.Шахматов. Корсунская легенда о крещении Владимира (Сборник в честь В.И.Ламанского, II, с. 1029—1183... // ЗНТШ. — Львів, 1912. — Т. СІХ. — Кн. 3. — С. 178.

Литовсько-польський та козацький періоди української історії

Велике князівство Литовське та місце в ньому українських земель (М.Довнар-Запольський, І.Лаппо, І.Малиновський, Ф.Папе, А.Яковлев, І.Якубовський). Рецензуючи праці, присвячені цьому перехідному періоду української історії, М.Грушевський полемізував з істориками, які висвітлювали форми громадського устрою в селах Великого князівства Литовського, а також роль і тяглість аристократичного елементу в устрої Київської держави і Литви, та їх органів — боярської думи і великокнязівської ради. У першому випадку йдеться про критику праці М.Довнар-Запольського, присвяченої сільській общині XVI ст., в якій не відображений вплив земельної реформи у Литві середини XVI ст. на відносини в білоруському та почасти українському селі. А цей вплив, на думку львівського вченого, був вирішальним, адже реформа була фактично “одним з кінцевих моментів в руйнуванні старинних форм громадського устрою”¹.

М.Грушевський зауважував М.Довнар-Запольському, що громадську організацію в Литві потрібно вивчати у порівнянні з давньоруським періодом, подібним устроєм на селі у Московській державі, враховуючи вплив польського права. Натомість у праці І.Малиновського львівський учений вказує на відсутність докладного пояснення механізму переходу аристократичних органів влади та правових практик від давньої Русі до Литви, а також применшення значення білоруських земель у цьому процесі, які “мусили відіграти головну роль в пересадженні староруського права в Великім князівстві Литовським”, на відміну від Волині і Галичини, яким автор віддає перевагу².

Політична, соціальна та економічна структура українських земель Польського королівства та Речі Посполитої (М.Владимирський-Буданов, В.Гурський-Побуг, Г.Мерчинг, А.Прохаска, К.Пуласький, Ш.Рундстейн, А.Шельонговський, А.Яблоновський). Позитивом наукового дослідження М.Грушевський вважав розширення його предмета дослідження. Так, рецензуючи історико-статистичну студію А.Яблоновського, присвячену руським землям Польської держави (Руському та Белзькому воєводству — “Червоній Русі”), він зазначав, що порівняно з попередніми подібними роботами, присвяченими Волині і Центральній Україні,

¹ Грушевський М. [Рец. на:] М.Довнар-Запольский. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке. К., 1905, ст. VI+307+ 168 // ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXX. — Кн. 2. — С. 200–201.

² Грушевський М. [Рец. на:] И.Малиновский. Рада великого княжества Литовского в связи с боярской думой древней России, часть I: Боярская дума древней России. Томск, 1903, стор. IV+200; часть II: Рада Великого княжества Литовского, 1904, стор. IV+132 // ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXIX. — Кн. 1. — С. 193–194.

тут автор “дав багато місця історичній географії, історії колонізації й економічній історії, перенісши в сей бік, можна сказати, центр ваги своєї праці”¹. І, навпаки, як недолік розцінював відсутність ширшого контексту дослідження. Як приклад, можна навести рецензію на видання З.Любою-Радзiminським документів магнатського роду Сангушків, у передмові до яких “в питання загальніші, — поза відносини чисто генеалогічні й маєткові, автор не входить”².

Подібні зауваження М.Грушевського стосуються розвідки К.Пуласького про історію поселень Подільського воєводства, в якій він, окрім загальної історії “родів і маєтків — їх переходу з рук до рук, лучення і розлучення”, нічого більше не дослідив. “Вина почасти в тім матеріалі, — зауважує львівський вчений, — яким розпоряджав автор, але почасти таки й вина автора, що чи не хотів, чи не вмів знайти якісь характеристичні прикмети тодішнього життя в сих поданнях, контрактах і процесах, які мав перед собою, і дав працю, розуміється, — не безкорисну для інформації, але дуже суху, нудну й позбавлену всякого ширшого інтересу”³.

Козацька епоха української історії представлена рецензіями М.Грушевського насамперед з історії Гетьманщини XVIII ст. Автор “Історії України-Руси”, очевидно, планував поступово обробляти літературу та джерела цієї епохи. Його рецензії аналізують соціально-економічні питання, порушені в працях О.Лазаревського та В.Мякотіна, економічну політику російського уряду щодо Гетьманщини (І.Джиджора).

М.Грушевський заглиблюється у працю польського історика мистецтва З.Батовського про маловідомого французького маляра Жана П’єра Норбліна, що залишив помітний слід у польському культурному середовищі другої половини XVIII ст. — початку XIX ст.⁴ Для українських любителів історії Норблін цікавий тим, що залишив портрет гетьмана І.Мазепи. Гравюру Норбліна з гетьманським портретом ще О.Лазаревський вважав

¹ Грушевський М. [Рец. на:] Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. VII, część II—ga: Ziemia Ruskie — Ruś Czerwona opisana przez Aleksandra Jabłonowskiego (Źródła dziejowe, tom XVIII, część II—ga). Warszawa, 1903, ст. III+V+ 491+33 // ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXX. — Кн. 2. — С. 202—204.

² Грушевський М. [Рец. на:] Monografia xx. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta-Fedora Olgerdowicza x. ratnenskiego, tom I, opracował Z.L.Radziński. Львів, 1906, ст. XI+535, 4° // ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXIX. — Кн. 5. — С. 216—218.

³ Грушевський М. [Рец. на:] Kazimierz Pułaski. Stare osady w ziemi Kamienieckiej i dziedziczące na nich rody podolskiej szlachty historycznej (Szkice i poszukiwania histor[oryczne], III, c. 1—168); *Його ж.* Ród Kierdejów podolskich, monografia historyczno-genealogiczna (ibid[em], c. 169—194) // ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXXII. — Кн. 4. — С. 207—208.

⁴ *Його ж.* [Рец. на:] Norblin, napisał Zygmunt Batowski (Nauka i sztuka, Wyd[ział] Towarzystwa] naucz[ycielów] szkół wyższych, XIII). Львів, 1911, c.219 // ЗНТШ. — Львів, 1912. — Т. CVII. — Кн.1. — С.167—168.

авторитетною з історичних поглядів. Насправді, французький маляр, як виявилось з дослідження З. Батовського, намалював орендаря-єврея князя Адама Чарторийського, який носив прізвище Мазепа. Сучасні мистецтвознавчі дослідження також вважають Норблінову гравюру непевним зображенням українського гетьмана¹.

Релігія і Церква в українській історії

Надзвичайно різноманітна тематика рецензування М. Грушевським історико-церковних студій: історія початків християнства на українських землях (С. Шестаков, І. Франко); історія Церкви в давньоруський період, канонічне право та його пам'ятки (О. Павлов, Л. Гетц); виборність духовенства (Г. Маркевич); київське релігійне середовище другої половини XI ст. (М. Присьолков); початки організації католицької церкви (В. Абрагам, А. Стороженко); Григорій Цамблак і Флорентійський собор (О. Щербина, В. Малінін, О. Яцимирський).

У цьому переліку варто зауважити критичне ставлення М. Грушевського до статті М. Присьолкова, яка стосується діяльності митрополита Іларіона та питання редакції Київського літописного зводу. Автор припускає, що Іларіон і Никон — одна й та ж постать, яка протистояла грецькому засылу у руській Церкві, представляючи “національний” руський напрям. З огляду на це М. Присьолков розглядає питання грецьких впливів на митрополичій кафедрі при складанні редакції літопису та життя Антонія Печерського і “національної” позиції у печерській редакції та житті Феодосія Печерського. Резюмуючи своє ставлення до таких поглядів російського історика, М. Грушевський зазначає, що проблема цікава, але для її вияснення “треба якнайміцніше стояти на реальнім ґрунті фактів, а не помагати собі фантазіями *à la* Іларіон = Никон, які зводять цілу справу на «гру ума»”².

Археографічні видання у світлі рецензій

М. Грушевський відводив важливе місце рецензіям на археографічні публікації. У його розумінні візріцєве видання джерел мало б мати низку ознак, що збільшувало б його практичне значення як публікації для ширшого кола дослідників. Серед них вчений вважав обов'язковим коментар, у якому пояснювалися б особи, яких у тексті згадано лише за титулу чи

¹ Александрович В. Прижиттєва іконографія гетьмана Івана Мазепи // Мазепа і мазепинці: історія та культура України останньої третини XVII — XVIII століть / Наук. зб. — Львів, 2011. — С. 183–193, 335.

² Грушевський М. [Рец. на:] М. Приселков. Митрополит Иларион, в схиме Никон, как борец за независимую русскую церковь (Сборник статей, посвященных С. В. Платонову, 1911, ст. 188–202) // ЗНТШ. — Львів, 1913. — Т. СХІІІ. — Кн. 1. — С. 178.

урядом, також пояснення незрозумілих місць та наявність загальної нумерації і датування документів.

Львівський вчений, уважно стежачи за кожним виданням давньоруських літописів, що виходили в серії “Полное собрание русских летописей”, висловив зауваження до археографічної сторони цих публікацій: “Видання літописей Петербурзькою археографічною комісією робилися із занадто малим оглядом на потреби історичного ужитку, а тепер з переходом до спеціалістів-філологів ся тенденція ще зміцнилася. Тексти видаються так, якби призначалися до ужитку філологів і тільки; зовсім нічого не робиться для того, щоб улегшити користання з них як історичних джерел істориків. Нічого з того, що практикується при виданні історичних джерел — ніяких відсилачів, порівнянь, вказівок джерел, пояснень річевих — нема тут”¹.

У більшості рецензованих праць М. Грушевського цікавить нова джерельна інформація, яка б допомогла висвітлити широке коло дослідницьких питань різних періодів української історії. Так, його увагу привертала студія над джерелами угорської історії (Р. Кайндль), відомості про слов'ян з арабських джерел (И. Маркварт, Ф. Вестберг), пам'ятки старослов'янської мови та візантійські хроніки (супрасльський кодекс середини XI ст., хроніки Георгія Амартола та Симеона Метафраста (Логофета)), видання документів із історії Польщі, Литви та українських земель з кенігзберзьких, ризьких, ревельських, краківських, варшавських, львівських, київських, московських, петербурзьких та інших архівів актового, описово-статистичного, картографічного характеру, окремо із Литовської метрики документи про литовських і польських євреїв, видані С. Бершадським, відомості про волоських князів із документів сербського, угорського, молдавського і волоського походження, зібраних румунським істориком Й. Богданом.

* * *

Третій том серії “Рецензії та огляди” 50-томного зібрання творів М. Грушевського охоплює публікації історика за 1905—1913 рр. Рецензії згруповані за тематичною ознакою, а в кожному розділі — за хронологією публікацій. Виокремлено вісім тематичних груп: Розділ I. Прадавня історія Східної Європи: археологія, мовознавство. Розділ II. Східна Європа в середньовіччі: антропологія, археологія, джерелознавство, етнографія. Розділ III. Київська Русь: історія, культура, джерела. Розділ IV. Українські

¹ Грушевський М. [Рец. на:] Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Императорскою археографическою комиссиею. Т. II: Ипатьевская летопись. Издание второе. СПб., 1908, ст. 16+988 стовп[ців] + ст. 87+IV in 4° // ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. LXXXV. — Кн. 5. — С. 198.

землі литовсько-польської доби (XIV–XVIII ст.) Розділ V. Історія козацтва та Гетьманської держави. Розділ VI. Історико-церковні дослідження. Розділ VII. Московія і Росія в історичній перспективі. Розділ VIII. Різне: рецензії та огляди. Останній розділ охоплює рецензії та огляди, матеріал яких неможливо віднести до конкретної тематичної групи.

У томі вміщено 155 рецензій, 6 заміток та 1 огляд, опублікованих у “Записках Наукового товариства ім. Шевченка” та “Літературно-науковому вістнику”.

Тексти рецензій подані за їх першими прижиттєвими публікаціями вченого, назви рецензованих праць — за формою, вжитою автором. Редагування оригінальних текстів М.Грушевського здійснене за методичними рекомендаціями, укладеними О.Рибалком. Написання назв періодичних видань, прізвищ, географічних назв тощо уніфіковане згідно з нормами сучасного українського правопису зі збереженням авторських лексичних форм. Редакційні зміни в тексті позначаються квадратними дужками; вони застосовані при розкритті нетипових скорочень слів, імен, прізвищ, назв періодичних видань, географічних назв тощо та перекладів слів і крилатих виразів іншомовного походження.

Під час упорядкування тому виявлено 39 автографів М.Грушевського. Автографи зберігаються у Центральному державному історичному архіві України, м. Львів (ф. 401), Центральному державному історичному архіві, м. Київ (ф. 1235) та архіві відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України (ф. 78).

У коментарях, в археографічній легенді, вказано, за яким виданням публікується праця, місце і рік публікації, подана інформація про сучасне місцезнаходження автографа, а також нумерація сторінок зі збереженням пагінації першої публікації. Іменний та географічний покажчики для зручності в користуванні об’єднані в єдиний “Покажчик”, що охоплює інформацію, починаючи від передмови та закінчуючи коментарями.

Коментарі до I, III, V та VIII розділів написав М.Капраль, до II, IV, VI та VII розділів — А.Фелонюк. Слова та крилаті вирази іншомовного походження переклав М.Трофимук. “Пояснення слів” та “Покажчик” уклали М.Капраль та А.Фелонюк.

Упорядники висловлюють щирі вдячність завідувачу відділу джерел з історії України XIX — початку XX століть Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України І.Гиричу та завідувачці відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України Г.Бурлаці за інформацію про автографи публікованих у томі рецензій М.Грушевського, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ, та архіві

відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. Упорядники висловлюють також подяку завідувачу відділу україніки Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В.Стефаника К.Курилишину.

*Мирон КАПРАЛЬ,
Андрій ФЕЛОНЮК*

РОЗДІЛ I

ПРАДАВНЯ ІСТОРІЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ: АРХЕОЛОГІЯ, МОВОЗНАВСТВО

**ЕВГ[ЕНИЙ] ИВАНОВ. ХЕРСОНЕС ТАВРИЧЕСКИЙ
И ЕГО ИСТОРИЧЕСКАЯ СУДЬБА (Вестник Европы, 1907,
кн. IX, с. 59–100; [кн.] X, с. 556–611; [кн.] XI, с. 217–252)**

Се не можна сказати аби мала, але дуже маловартна робота. Щиріше сказати — зовсім безвартісна дилетантська робота в гіршій значинні слова. В передмові автор рекомендує себе, що він з хрестоматії Латишева познайомився з античними джерелами, з “Записок” одеського товариства — з середньовічними*, перечитав видання “Археографической (читай — археологічної) комиссии”** і п’ятнадцять літ сам був свідком розкопок Херсонесу*. В таких обставинах, не будучи цеховим ученим, а тільки просто інтелігентним чоловіком з дрібною письменського хисту, можна було дати одно з двох — або інтересну статтю для публіки, не перетяжену подробицями, написану можливо легко, живо, інтересно, або — помічення над старими звітками про Херсонес і його нововинайденим археологічним матеріалом. Але д[обродій] Іванов не дав ні того, ні сього. Його оповідання, нудне, сухе, загромоджене малоінтересними датами й іменнями, цитатами з джерел і незручно дібраними виписками з літератури, до шкільних підручників включно, не дає скільки-небудь суцільного, виразного образу старого життя; з другого боку, для читача хоч трохи вибагливого з наукового погляду — нічого інтересного в сім компілятивнім хаосі, а потуги автора сказати часом і своє слово в якімсь заплутанім питанні можуть викликати тільки жалісний усміх. А от взірці загального освітлення: “Прошло много веков и дикие скифы времен Геродота под влиянием тех же греков сильно изменились: они восприняли многое из эллинской культуры и уже стали делиться на оседлых и кочующих (поділ не пізніший, а, власне, Геродотів). Это были уже не те скифы, и полумифический друг Солона, скиф Анахарсис*, стал живым и обыденным лицом. Анахарсисов уже было много, и соотечественники не убивали их за проведение новых идей, а принимали дома, как желанных гостей. Да и греки охотно давали им права гражданства, а в степях устьев Борисфена и Истра (Днепра и Буга) (sic) скифы готовы были слиться с греками

и почти образовали особое племя эллино-скифов. Словом, среди скифов с веками все более увеличивалось число “сознательных”, и они уже не могли равнодушно смотреть на захваты и хозяйничанье в их исконной стране пришлых греков, игравших в то время ту же роль, что нынешние европейцы во владениях Китая. При таких условиях столкновения двух народов были неизбежны”, — і автор витолковує таким чином війни скитів з херсонеситами* (с. 82). Або: “Хотя византийцы считали себя гражданами Римской империи и называли себя “ромеями” (rhomaioi), но обыкновенно в литературе начинают византийский период VIII веком (sic), так как с этого времени он принимает, так сказать, специфический характер: отсутствие всякой индивидуальности и оригинальности, что особенно заметно у историков, которые занимаются таким образом компиляциями и выдержками из оригинальных трудов своих предшественников, причем везде доминирует двор и царская особа”, і т. д. (с. 568).

Автор пускається і в сферу староруських старинностей. Просторо розводиться в справі “руських письмен” корсунських, тримаючись погляду, що се були слов’янські книги, писані грецькими буквами*; боронить авторитет Нестора як автора літописного оповідання про охрещення Володимира против звісток Льва Діакона і аль-Макіна (Яхя, видно, ще не дійшов його слухів)* — прецінь “Нестор, как известно, родился около 1056—1057 года и 17 лет, т. е. около 1064 г., поступил в Киево-Печерскую лавру”...*

І т. д. І такою “наукою” прикрасив свої сторінки старий і найбільше ренований з російських місячників!..*

К.А.ИНОСТРАНЦЕВ. О ДРЕВНЕИРАНСКИХ ПОГРЕБАЛЬНЫХ ОБЫЧАЯХ И ПОСТРОЙКАХ. СПб., 1909, ст. 27 (з “Журнала Мин[истерства] нар[одного] просв[ещения]”)

Питання про староіранські похоронні обряди і будови має чималий інтерес для нас з огляду на усталений вже міцно факт широкого розповсюдження іранської людності й іранської культури в степовій Україні перед слов’янським розселенням. Передмікенська культура України, з її аналогіями культури месопотамської, вимагає сильно розслідування того, що могло б дати для вияснення її розповсюднена культура і ритуали староіранської колонізації передскитської доби, і розслідування питання про похоронні обряди і похоронні будови староіранські має для сього питання першорядний інтерес. Автор в свій брошури збирав матеріал про похоронні будови староіранські, уставляючи три типи, чи три стадії їх — *ката* (наше *хата*) — камера для уміщення трупа тимчасово, зараз по смерті, *дохма* — для виставлення трупа, аби його з’їли птахи і звірі, *інаус*, *остіарій* — для костей небіжчиків. Але, переглядаючи останки тих похоронних будов, автор не йде далі на захід від осетинських похоронних веж або камер (в стилі староруських “голубців”)*. Приходиться, отже, бажати, щоб хтось інший за-

йнявся виясненню, чи не заходять зв'язки між сими похоронними будовами і похоронними пам'ятками нашої території*, особливо з часів передмікенської і скитсько-сарматської культури.

HERMAN HIRT. DIE INDOGERMANEN, IHRE VERBREITUNG, IHRE URHEIMAT UND IHRE KULTUR.

[Т.] I—II. Strassburg, 1905—1907, ст. 771+4 мапи

Герман Гірт, липський лінгвіст, вже від довшого часу займався студіями з сфери індогерманської культури і дав ряд студій з сих питань, пізніше задумав дати судільний образ індоєвропейського розселення і культури, між іншим — як він каже в передмові — аби виводи в сій справі звісного єнського лінгвіста О.Шрадера*, з яким липський професор здавна стояв в непримиренній опозиції, — людям, що далі стоять від сих справ, не здавалися “загальнопризнаними в науці порівняного язикознавства”. По словам Гірта, він “якраз в найважливіших виводах Шрадера мусить сумніватися щодо їх правильності” і дає тепер виклад своїх поглядів на всю суму індоєвропейських старинностей. Однак в полеміку з Шрадером входить рідше, вважаючи, очевидно, за ліпше протиставляти свій образ його образів. Зрештою, взагалі не тільки критична, а й взагалі аналітична сторона стоїть на другім плані; автор, видко, хотів дати легконаписану книгу для людей, “що далі стоять від сих справ”. Книга справді читається легко; автор переважну частину апарату виніс в додатки. З сього боку вона являється повним контрастом Шрадеровому курсу. Але наскільки ці прикмети справді роблять книгу приємнішою до читання, настільки зменшують користь від неї для людей, яких інтересує не загальна синтеза автора, а вияснення тих спеціальних питань, з яких виникає загальний образ індоєвропейської культури чи індоєвропейського розселення.

Прихилиючись до теорії індоєвропейської правітчини в нинішній Німеччині, представленої Мухом і Косінною*, Гірт *a priori* ототожнює неолітичну культуру сих країв з індоєвропейською культурою і замість доходити скрупульотною аналізою всього приступного матеріалу в кождім поодинокім питанні індоєвропейської культури дуже часто просто ілюструє сю індоєвропейську культуру неолітичною культурою Північної Європи. Се робить тим неприємнішим вражіння, що не тільки сама теорія правітчини в Німеччині у автора не аргументується особливо старанно, а й сам автор на різних місцях своєї праці виявляв певне вагання в ближчій означінні сеї правітчини — то обмежуючися краями на захід під Вісли, то забираючи туди й литовсько-слов'янські краї. За всім тим, розуміється, і людям, що ближче стоять сеї справи, знайдеться не одне цінне і цікаве в праці проф. Гірта. Він багато думав над деякими питаннями в сфері індоєвропейської культури, а перед обробленням сеї праці ще відсвіжив свій матеріал паралелями з архаїчного полуднево-слов'янського життя, зробивши для того спеціальну екскурсію. І в тих питаннях, де він розходиться з своїм єнським супротивником, рація не всюди на стороні сього останнього.

**O.SCHRÄDER. SPRACHVERGLEICHUNG
UND URGESCHICHTE. LINGUISTISCH-HISTORISCHE
BEITRÄGE ZUR ERFORSCHUNG
DES INDOGERMANISCHEN ALTERTUMS.
T. I—III. Єна, 1906—1907, ст. 235+559+XII**

Нове, третє з ряду, видання звісної праці заслуженого лінгвіста й історика культури* стрілося з аналогічним курсом його опонента в сих питаннях проф. Гірта*; видання сього останнього трохи випередило Шрадерове, і в другій часті своєї роботи Шрадер вже міг зробити ряд критичних заміток до праць свого антагоніста. Які б не були хиби Шрадерових поглядів, порівняння обох праць випадає на його користь; хоч би й не згоджуючися з різними висновками чи методом Шрадера, чоловік, заінтересований якимсь питанням в індоевропейських старинностях чи в культурній історії, знайде в його курсі багатий запас фактів лінгвістичних і культурно-історичних, багаті вказівки на літературу, інтересні паралелі. Між другим і третім виданням, та й новішою своєю працею — словарем індоевропейських старинностей (1901, див. рец[ензію] в “Записках [НТШ]”, т. LIX)*, Шрадер значно збагатив свій апарат, запас своїх відомостей, круг своїх помічень. Приймаючи до серця закид одного з своїх рецензентів про розмірну бідність слов’янського матеріалу*, він, очевидно, особливу увагу звернув в сей бік, відбув для сього екскурсію до Росії й приложив старання познайомитися з російською науковою літературою, й на різних місцях справді пописується своєю знайомістю з деякими російськими працями. Не всюди проявляв потрібну критичність в орієнтуванні в сім просторі і далекім йому морі, і ближче обзнайомлений читач, може, і з усміхом стріне деякі здобутки його з сеї сфери, в роді звісного твердження ак[адеміка] Соболевського*, що “Русский народ в лингвистическом отношении представляет единое целое. Инородческая, финская кровь, входившая в обилии в течение многих веков и входящая даже доселе в северо-восточную отрасль русского народа, не сделала русских северян ни финнами, ни финно-руссами... Она не оказала ни малейшего влияния на единство русского языка”, [т.] I, с. 152 (добре, що хоч Шрадер мав третє видання “Лекцій”, а не перше, де ак[адемік] Соболевський твердив так категорично не тільки про лінгвістичну, а й антропологічну одностайність “русского народа”*). Або кілька сторін перед тим (I, с. 142): Auch Kleinrussisch und Weissrussisch können nach dem Urtheil ausgezeichnete Slavisten wie z. B. dem Sobolevskij’s (Vorlesungen z[ur] Gesch[ichte] d[er] russ[ische] Sprache, р. 2) nicht als selbstständige Sprachen dem Grossrussischen gegenüber gelten”. Від спеціаліста-лінгвіста, хоч би й німецького, можемо вимагати, щоб, говорячи про слов’янські діалекти, знав про них щось більше, ніж покликатися на *Urteil* [твердження] російського філолога. Друге, що можна помітити в порівнянні з попереднім виданням, — се перенесення центру ваги (зазначене самим автором) з матеріалу лінгвістичного на матеріал річевий, археологічний і історичний. Автор

толкує се (в передмові-епілогу) більш практичними мотивами; але має воно й глибше значіння, яке виступає перед нами з кінцевої глави I часті:

“Лінгвістична палеонтологія як самостійна галузь науки — мертва; але її доньці, котру вона обдарувала життям — коли все не обманює нас — судилося довше і плідніше життя. Коли ми схочемо придивитися значінню сеї молоді науки індоєвропейських старинностей, то се найліпше можемо зробити, порівнюючи її з лінгвістикою; — в зв’язку з її питаннями і завданнями вона з простого додатка до порівняного язикознавства поволі розвинулася в осібну галузь знання з самостійними завданнями і дорогами” (с. 229).

Сеї процес розвою найліпше ілюструють власні праці Шрадера, від першого видання сеї книги до сього останнього. Уже в своїм “Словнику” відсунув він на другий план реконструкцію культури індоєвропейського пранароду*, а на перше місце поставив об’яснення — за поміччю даних порівняного язикознавства та історично-культурного матеріалу — явищ культурного життя поодиноких індоєвропейських народів. Се становище підчеркує він рішучо і в сім новім обробленні своєї старшої роботи. Переводячи раз у раз критичну переоцінку результатів лінгвістичного досліду, мусив Шрадер сам переконатися, як хитко стоять остаточні висновки його. Напр., на пункті висліду індоєвропейської правітчини — сеї корони, що має вінчати розслід індоєвропейської культури, в новім виданні йому прийшлося досить значно змінити свої раніші погляди: правітчину сю він клав давніше в степах Полуднево-Східної Європи, на пограниччі Європи й Азії, тепер переносить її на північ і захід від Чорного моря включно з більшою або меншою частиною дунайської долини” (II, с. 506). Я особисто не маю нічого против сеї зміни; й передше я не дуже правдоподібним вважав таке східне положення правітчини супроти різних фактів (Шрадер досить щедро покористувався в своїх нових висновках тими вказівками моєї книги, які підтримали його нові погляди*). Але в кождім разі, сам перейшовши такі вагання, шан[ований] учений повинний бути менш аподектичним в своїх висновках і менше гострим в критиці “инакомислящих”. Тим часом поруч власних екскурсів в сферу слабо уґрунтованих фантазій (напр., як він приймає Ратцеліві фантазії про обставини утворення білої раси, або Ністромові гадки про змінність форми черепа*) — бачимо у нього дуже різкі висновки против деяких відмінних теорій. Особливо завзято воює він з фундаторами теорії про індоєвропейську правітчину в Німеччині, Мухом і Косінною*. Противна сторона, роздражнена тим, не дарує теж, і проф. Косінна в своїй рецензії без церемонії називає “соромом німецької науки” таке трактування антропологічних питань, яке бачимо у Шрадера (*Zentralblatt für Anthropologie*, 1908, с. 226).

Розуміється, сорому Шрадеру боятися нема чого. При всіх хибках його праці зістаються окрасою німецької науки. Але трохи більше спокою і здержливості шан[ованому] ученому можна побажати.

**EDUARD MEYER. GESCHICHTE DES ALTERTUMS.
Zweite Auflage, т. I, половина I і II. Штутгарт, 1907 і 1909,
ст. 250+XXVIII+894**

Шановний історик старинного світу віддає також дань новим течіям в науці. Крім соціологічних, чи як він їх зве — антропологічних екскурсів — у вступі нового оброблення своєї праці додав він на кінці першого тому і загальні гадки про еволюцію історії людства, навіяні новішою археологічною й антропологічною літературою, питаннями про походження чоловіка, початки людської культури і т. д. І в викладі найдавніших епох матеріали археологічні і лінгвістичні досить щедро притягнені в поміч історичним. Сильне вражіння зробило на автора, очевидно, відкриття культури глиняних будов з мальованою посудом і глиняними фігурками на Україні*. Він кілька разів вертається до цього явища (§ 638, 537, 543, 545, 570). Оригінальність і самостійність сеї культури він ставить так високо, що взагалі, вважаючи європейську культуру вповні пасивною супроти полудневої, він в двох тільки випадках признає її самостійність, і в однім з двох сих випадків, — власне, сій “культурі на схід від Карпат”. Ставить здогад, що тут, власне, появляється обряд палення, і відси розноситься мандрівкою в полуднево-європейських краях, і т. д. Гіпотеза, що маємо тут старо-тракійську культуру, рознесена відси в балканських і подунайських сторонах, знайшла в нім свого прихильника. Але від теорії східноєвропейської правітчини індоєвропейських племен, котрої тримався він давніше, сим разом Ед. Майер вже відступив: на нього зробило вражіння відкриття фрагмента західноєвропейської групи (т. зв. *centum*-групи), т. зв. тохорської мови в глибині Туркестану, на згір'ях Тянь-Шань*. “Се перевертає всі дотеперішні представлення про розселення індогерманів”, зауважує автор (§ 569) і спішить перенести індоєвропейську правітчину в Центральну Азію. Так якби на очах історії, напр., аланський народ з східної групи (*satem*-групи) не переспацеравався через усю Європу до Іспанії і звідти — до Полудневої Африки*. Шан[ований] автор занадто багато показує вражливості на нові відкриття.

**ERNST VON STERN. DIE GRIECHISCHE KOLONISATION
AM NORDGESTADE DES SCHWARZEN MEERES
IN LICHT ARCHÄOLOGISCHER FORSCHUNG
(Klio, 1909, ст. 139–152)**

Се відчит, читаний на історичнім з'їзді в Берліні в 1908 р.* Одеський археолог, один з найдіяльніших учасників археологічних розвідів в сфері грецької чорноморської культури, з повним знанням діла, не бавлячися в фантазії, слідить за історією грецької культури на нашім Чорномор'ї, як представляється вона на підставі археологічних дослідів останніх літ. Полишивши на боці т. зв. передмі-

кенську культуру, котру вважає він не відгомоном грецької передмікенської культури, а явищем самостійним, він починає від мілетської доби, що дуже важні ілюстрації здобула собі в останніх розслідах на о. Березані*. Спиняється також на інших нахідках іонійської доби, потім на добі атицькій, геленістичній і римській, на новіших нахідках Теодосії, Херсонеса, Ольбії й Пантікапея і кінчить замітками про добу візантійську — включно до археологічних слідів левантійської торгівлі XIII—XIV в. Як короткий, вповні певний, на перших джерелах опертий перегляд, стаття дуже цінна.

E. TÄUBLER. ZUR GESCHICHTE DER ALANEN (Klio, 1909 ст. 14–28)

Се інтересна аналітична робота, якими взагалі убога література сього питання. Зложена вона з трьох студій; перша уставляє найдавнішу звістку про аланів в античній традиції у Йосифа Флавія* з 35 р., але з театру малоазійського, з “Партії”: в римських кругах алани стають звісні між 63 і 65 р., у Люкана*. Друга аналізує звістки про аланський похід 72 р., нам неінтересний. Цікавіша третя студія: мандрівка аланів в зв’язку з азіатсько-європейським рухом народів. Автор розбирає звісну традицію хинську і слідить за поступами на захід аланської орди, чи, властиво, аланського імені (сі два процеси — рух на захід орди і розширення нового, аланського імені в степах автор не відрізняє доста ясно), та за флюктуаціями кочової хвилі то в напрямі римської границі, то в закавказькі сторони, коли на заході орда стрічала забору.

В.В.ЛАТЫШЕВ. ПОВТІКА. ИЗБОРНИК НАУЧНЫХ И КРИТИЧЕСКИХ СТАТЕЙ ПО ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ, ГЕОГРАФИИ И ЭПИГРАФИКИ СКИФИИ, КАВКАЗА И ГРЕЧЕСКИХ КОЛОНИЙ НА ПОБЕРЕЖЬЯХ ЧЕРНОГО МОРЯ. СПб., 1909, ст. 430+4 таблиці

Петербурзька археологічна комісія зробила дуже добре, давши наклад на сю збірку статей ак[адеміка] Латишева, розкиданих по різних виданнях на протягу двадцяти п’яти літ. Автор, без малого тридцять літ попрацювавши над виданням класичних текстів до історії Чорномор’я, і ще більше — над виданням епіграфічного матеріалу з північного побережжя Чорного моря, займає одно з найперших місць між знавцями його історії, і його статті, хоч би й принагідні, мають і матимуть ще довго наукову вартість. Приходиться пожалувати тільки, що з трьох основних його монографій по історії чорноморських колоній лиш одна (остання з ряду) — про Боспорське царство (надрукована в початку як вступ

до П. т. його “Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini”, 1890, по латині, потім повторена в російському перекладі в “Известиях таврической архив[ной] комиссии”, 1892) повторена тут; дві інші — про устрій Херсонеса (1884) і історія Ольбії (1887) — не ввійшли сюди*. Автор не схотів дати нову рецензію сих своїх робіт, тому що досліди в обох місцевостях ідуть повним ходом і обіцяють все нові й нові причинки.

J. MARQUART. UNTERSUCHUNGEN ZUR GESCHICHTE VON ERAN, II.

Липськ, 1907, ст. 259 (Philologus, Supplementband X)

З статей звісного орієнталіста, зібраних в сій другій серії, ближче нас дотикає четверта: “Über einige skythisch-iranische Völkernamen”, де він подав ряд етимологій до скитсько-сармато-іранських імен та замітки до їх морфології. Декотрі з сих етимологій дуже цікаві, напр., паралелі як “первородні”, алани як “словні, поважні”, Аргімпаса і Гойтосір як боги-опікуни стад і т. ін. З реалій звертають на себе увагу замітки про значіння розширення племенної назви аорсів* (до сеї справи див. ще замітки в додатках с. 240) та про географічні представлення про безпосереднє сполучення Каспійського моря з Північним океаном; на жаль, сю останню справу автор не захотів обговорити ширше й докладніше. Деякі додатки подав, вернувшись до сього питання ще в доповненнях (с. 249 і далі). Справа цікава тим, що може кинути світло, як мені здається, на пізніші географічні представлення Масуді*, що послужили яблуком незгоди між норманістами й антинорманістами.

H. HIRT. UNTERSUCHUNGEN ZUR INDOGERMANISCHEN ALTERTUMSKUNDE (Indogerm[anischen] Forschungen, XX, I, 1908, стор. 55–95)

Початок статті з’явився в 1908 р. і обіцяне було її продовження, але нам не довелося його стрінути; тому обмежимося бодай тим початком. Стаття має характер критичних заміток до останнього (третього) видання праці О. Шрадера “Sprachvergleich u[nd] Urgeschichte”*, посипаних сіллю й перцем анімозії, але цікавих порушенням, коли не розв’язанням деяких питань праїндоевропейського побуту. Шрадерові Гірт закидає, що він умисно поминає ряд індоєвропейських термінів, коли вони не підходять під його загальний образ індоєвропейської культури, і звертає увагу на кілька таких рядів: на імена риб, доказуючи, що деякі частинні назви належать, безперечно, до індоєвропейського словаря, на назви різних частей воза і човна, і нарешті — особливо цікаво — на назви з родинного життя. Тут виступає він дуже різко

проти тези, поставленої Дельбріком* і ще гострійше — Шрадером, що в праіндоєвропейським словарі нема назв для свояцтва по жінці. Справа ся має велику вагу для пізнання родинного і суспільного життя, і порушені Гіртом питання варті всякої уваги і найдокладнішої оцінки. Він хоче вибороти для праіндоєвропейського словаря принаймні отсі слова — корень *avo* для вуя — лат[инською] *avunculus*, кельт[ською] *eviter*, нім[ецькою] *öheim*, лит[овською] *avunas*, сл[ов'янською] *уй*; інд[оєвропейською] *jāmatar*, гр[ецькою] *γαμβρός*, лат[инською] *gener*, сл[ов'янською] *зять*; інд[оєвропейською] *svācūras*, лат[инською] *socer*, альб[ігойською] *viehsr*, нім[ецькою] *Schäher* і *Schwieger*. Кінець кінцем, заявляє: *Es ist mir durchaus unwahrscheinlich, jedenfalls ist es in keiner Weise zu erwiesen, das bei den Indogermanen die Verwandtschaftsgrade nach der weiblichen Leite nicht bezeichnet worden wären. Wir haben einige Ausdrücke dafür, die indogermanisches Alter haben, andere sind wahrscheinlich verloren gegangen... Die agnatische Struktur der indogerm[anischen] Familie folgt nicht aus der Sprache, sondern höchstens aus der Obereinstimmung der Sitten in den ältesten historischen Zeiten. Aber in diesen zeigt sich eine streng agnatische Ordnung doch nur in sehr modifizierten Sinne.*

Шан[ований] дослідник, очевидно, не стримався перед спокусою трохи перегнути палицю в противний бік.

А.А.МИЛЛЕР. РАСКОПКИ В РАЙОНЕ ДРЕВНЕГО ТАНАИСА (Известия арх[еологической] ком[иссии], XXXV, 1910, с. 86—130)

Як відомо, в дельті Дону в 1850-х рр. в пошукуванні старого Танаїса було розкопане городище коло с[таниці] Недвигівки, при правім рукаві Дону, так званім Мертвим Донці, але розкопки тамошні дали культуру пізнішу, римської доби. Багата нахідка в одній з могил коло ст[аниці] Єлисаветської, коло лівого гирла Дону, розкопаній в 1900 р. Ушаковим*, звернула увагу на сю місцевість і в 1908 р. археологічна комісія повела нові розсліди в обох пунктах: коло с[таниці] Недвигівки вів розкопки проф. Веселовський*, коло ст[аниці] Єлисаветської — А. Мілер. Нові розкопки коло Недвигівки дали все ту ж культуру “молодшого Танаїса”, поновленого після знищення його Полемоном*. Розкопки могил коло ст[аниці] Єлисаветської на північ від лівого гирла (в середині дельти) і городища, що стоїть на краю їх, зроблені в рр. 1908—1909, дали теж більш-менш однорідну культуру, яку Мілер на основі її кераміки нагально характеризує — “эта привозная греческая керамика дает прекрасную базу для определения времени могильника, которое может быть установлено в пределах V—IV веков до Р. Х.” (про могили — с. 110). По його словам, нахідки на пісках в середині цілої дельти, аж до рукава т. зв. Лагутника, мають той же тип і характеризують культуру “всего древнего острова дельты Дона”. “Обширность

площади этих находок и время, к которому они относятся, могут вполне соответствовать древнему Танаису. Нужно прибавить, что ни городище, ни курганы не дали культуры более поздней” (с. 124).

І так маємо оселю античної доби, V—IV в., на дельті, при її полудневім краю, і оселю римської доби на північ від дельти. Виходило б з короткої, занадто лаконічної характеристики д[обродія] Мілера, що для геленістичної доби зостається прогалина. Тим часом по історичним звіткам катастрофа сталася при кінці I в. перед Хр[истом]?

Э.Р.ФОН ШТЕРН. К ВОПРОСУ ОБ ЭЛЛЕНИСТИЧЕСКОЙ КЕРАМИКЕ.

Те ж саме по-німецьки:

EIN BEITRAG ZUR HELLENISTISCHEN KERAMIK (Записки [Императорского] Одесского [общества истории и древностей], XXVII, с. 158—190)

Автор починає від місцевої кераміки геленістичної доби, що розвинулася по упадку атицької кераміки і повторяла на місці її форми і рослинні мотиви, фабрикуючи посуду для потреб традиційного похоронного ритуалу. Одначе над сею цікавою для нас сторінкою місцевого життя він ближче не спиняється і переходить до іншої групи кераміки геленістичної доби, аналогічної з сею місцевою, але — як він виказує — александрійської фабрикації; її привожено в наші колонії з Єгипту, як думає автор, — для потреб також похоронного ритуалу*: як і місцеву посуду, її фабриковано лихо, так що для практичного ужитку вона була зовсім нездатна.

Э.Р.ФОН ШТЕРН. КРАТКИЙ ОТЧЕТ О РАСКОПКАХ НА о. БЕРЕЗАНИ В 1908 г. (Записки Отд[еления] общ[ества] истории и др[евностей], XXVIII с. 39—48).

ОТЧЕТ О РАСКОПКАХ НА ОСТРОВЕ БЕРЕЗАНИ ЛЕТОМ 1909 ГОДА (ibid[em], с. 80—91).

С.Д.ПАПАДИМИТРИУ. ДРЕВНИЕ СВЕДЕНИЯ ОБ ОСТРОВЕ БЕРЕЗАНИ (ibid[em], с. 97—112)

Останніми роками звернув на себе увагу археологів о. Березань, в сусідстві старої Ольбії. З-під слідів Ахілевого культу пізніших, римських часів*, що передусім на себе сю увагу звернули, пробні розкопки витягли старші сліди,

іонійської доби — сліди мілетської культури VI в., а далі дослідники вияснили зовсім виразно, що маємо тут стару мілетську факторію з часів заселення Ольбії. Розкопки 1908–1909 рр., описані проф. Штерном (почасти використані вже ним в його рефераті на берлінському конгресі 1908 р.*), мають докладніший образ сеї факторії. Зі здобутків її проф. Штерн підносить: влогвини — останки осель, як він думав — з епохи першої доби, коли приїжджі мілетяни тільки прибували сюди на літо, для рибальства і торгу; далі — останки похоронів іонійської доби, в ямах, коло своїх домів, або і в самих хатах; вкінці — досить добре заховані останки хати пізнішого часу, кінця VI або поч[атку] V в. З пізніших століть дослідник не знаходить нічого — аж до останків Ахілевого культу з римських часів: святочних обрядів, що справляли тут приїжджі ольбійці.

На сім пункті вийшла маленька полеміка між проф. Штерном і Пападімітріу. Сей другий, констатує, що давніше Березань не була островом, і тому старші звістки говорять про один тільки острів, присвячений Ахілеві — про Левку (Зміїний), коло Дунаю, і тільки від Страбона* починається мова про два острови (один з них — Левка, другий — теп[ер] Березань), — доводить, що у Геродота іде мова про Березань під назвою “емпорія Борістенів”, у пізніших — під назвою Борістена. Проф. Штерн виступив против такого толкування на тій основі, що осад на Березані пізніше як в початку V в. уже не було, значить — Геродот не міг говорити про нього. Але аргументація Пападімітріу досить важна, і сама традиція імені (Борістен — Березань, пародія етимологізація старої назви) досить промовляє за його висновками. Острів св. Етерія він теж вважає за Березань* (не кінець Тендрської коси, як інші).

Розкопки на Березані не закінчені, а втім ще можна сподіватися різних висновків щодо історії сеї цікавої старої факторії.

РОЗДІЛ II

СХІДНА ЄВРОПА В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ: АНТРОПОЛОГІЯ, АРХЕОЛОГІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ЕТНОГРАФІЯ

Д.ИЛОВАЙСКИЙ. ВТОРАЯ ДОПОЛНИТЕЛЬНАЯ ПОЛЕМИКА ПО ВОПРОСАМ ВАРЯГО-РУССКОМУ И БОЛГАРО-ГУННСКОМУ. М[оск]ва, 1902, ст. 106

Д[обродій] Іловайський від довшого часу вважає своїм обов'язком стояти на сторожі антинорманізму й реагувати з цього становища на всякі важніші новини в історіографії давньої Русі*. Робить се він дійсно з великою енергією, але малою науковістю, так що більше дискредитує антинорманізм, як його боронить. Ся брошура містить рецензії й замітки, друковані в 1888—1902 [рр.] з поводу різних нових видань. Деякі гадки, розкидані принагідно, можуть мати деякий інтерес для спеціалістів, загалом же взявши книжка дає мало для справи початків Русі і досить тяжко читати сю дрібну й малоохосенну полеміку.

Dr. R.F.KAINDL. STUDIEN ZU DEN UNGARISCHEN GESCHICHTSQUELLEN, I—XVI (Archiv für österreichische Geschichte, t. 81, 82, 84, 85, 88, 91, 1895—1902)

Від десяти літ професор Чернівецького університету Кайндль, звісний у нас головню як етнограф і історик Буковини*, веде також іншу працю, що досить близько дотикає нашої історії — студії над джерелами угорської історії. Праця ся має дати в новій, перевіреній і поглибленій формі те, що дав свого часу в своїй звісній книзі Marczali*. Вона ще не закінчена. Але в останніх літах автор дав уже перегляд кардинальних угорських джерел з середніх віків, і ми вважаємо за відповідне занотувати ці поступи праці на сторонах нашої часописі.

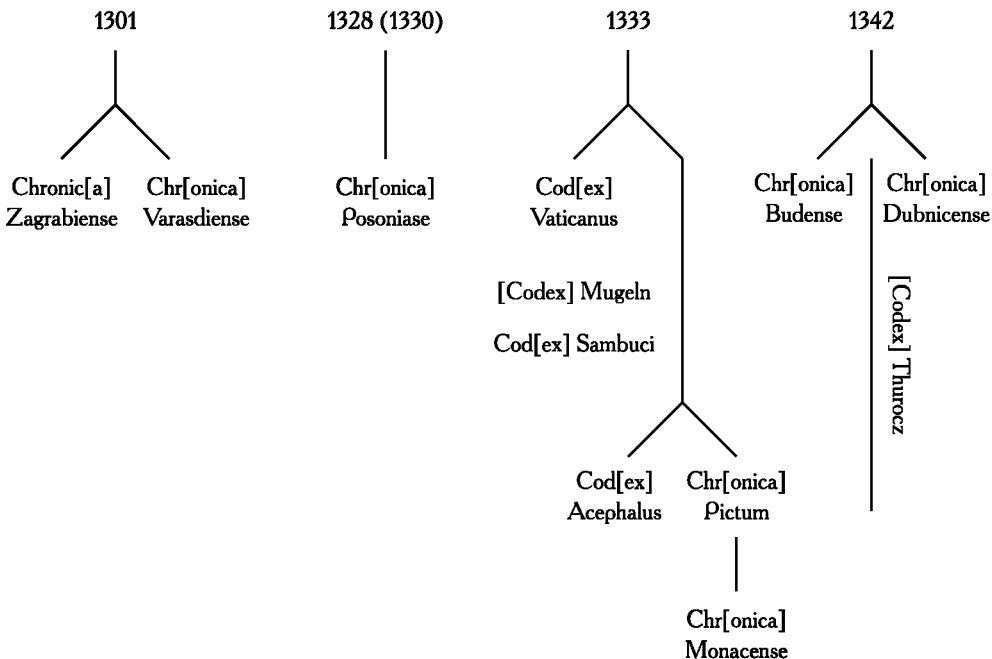
I і II гл. присвячені Гартвіговому життю св. Стефана (т. 81.), III гл. — “Угорсько-польській літописі” (т. 82), IV — грамоті Стефана для монастиря на Мартиновій горі (ib[idem]), V гл. — “Annales veteres Ungarici”, або “An[nales]

Posonienses” (т. 84), VI — гранським запискам (ib[idem]). З VII розділом (т. 85) приступає автор до найважливіших і для нас найцікавіших джерел; сей розділ присвячений реконструкції т. зв. “Gesta Hungarorum vetera”. В розділі IX (т. 88) об’ясняє автор відносини до них “Gesta Hungarorum” Аноніма, в X — студіює хроніку Кези, в XI — займається реконструкцією старої угорської хроніки (пештських францисканців) і її перерібки, які до нас переходилися, аж до Туроца включно. Розділ XII (ib[idem]) займається деякими поменшими джерелами, використаними в сих компіляціях. З розділом XIII переходить автор до легендарної літератури; в розділах XIII—XVI, видрукованих в 91 т. Архіву, займається він легендами про св. Герарда, Емерика, Зерарда, Маргарити і Мавриція.

Виводи автора щодо цікавіших для нас джерел такі. Угорська основа “Угорсько-польської хроніки”, зладжена на Угорщині, маб[уть], в Ґрані, коло р. 1200, і доповнена перед кінцем XIV в. польськими вставками якимсь поляком.

“Gesta Hungar[orum] vetera” появилися коло 1235 р., вони сягали до кінця XI в. і не мали історії гунів. В 1270-х рр. вони були перероблені Анонімом (маб[уть], нотарем Белі IV) і Кезою, що доповнив її “Історією гунів” на вступі. Коло р. 1300 на підставі “Історії гунів” Кези і “Gesta vetera” зладжено в пештським францисканським монастирі хроніку, пізніше розширювану і ведену далі. Відносини до пізніших компіляцій автор представляє в схемі:

Пештська хроніка в редакціях:

**WŁ. DEMETRYKIEWICZ. GROBY WYKUTE
W SKAŁACH GALICYI WSCHODNIEJ,
POD WZGLĘDEM ARCHEOLOGICZNYM
(Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnologiczne,
t. VI, s. 51–91+VI таблиць)**

Про скальні печери й городки Східної Галичини багато писано, але з сильною домішкою фантазії — в них бачили оселі передісторичних часів, поганські святощі й храми й т. ін.* Ладячи III т. своєї “Історії України”, я відвідав найбільше популярний з сих пам’яток — городок Бубнища*, й переконався, що про передісторичну будову в теперішній формі мови бути не може, й підніс се в спеціальному екскурсі т. III на с. 504, де вказав також на аналогію сього городка з скальними монастирями середнього Дністра. Якби проф. Деметрикевич познайомився був з сказаним тоді мною, не прийшлося б йому наново робити те відкриття, яке він робить, доводячи історичний характер бубнищської й інших конструкцій та зближаючи їх з печерами середнього Дністра. Він знайшов би в тім томі також вказівку на печеру в Синевідську, де ми маємо найстаршу традицію про монастир*, і т. ін. Але за всім тим праця проф. Деметрикевича зостається корисною вкладкою в археологію Галичини. Він описав докладно з автопсії кілька печер і скальних городків, про інші зібрав відомості й літературу (хоч і не зовсім повну), постягав і з рукописних матеріалів (з паперів Шнайде-ра*, а нотаток Бельовського)* також дещо інтересне й дав корисний огляд скальних будівель Східної Галичини.

**СУПРАСЛЬСКАЯ РУКОПИСЬ,
ТРУД СЕРГЕЯ СЕВЕРЬЯНОВА, ТОМ I
(Памятники старославянского языка, том II, вып. 1-й).
СПб., 1904, с. VII+570+3 табл[иці]**

Книга ся, під претензійним трохи титулом “труд С.Северьянова”, поки що містить лише сам текст звісного супрасльського кодексу (уривок “Міней за місяць март”)*, звісного в старім (1851) і досить недокладнім виданні Мікльосіча*. Віддано текст дійсно з великим накладом праці: видавець старався відтворити скрізь первісну транскрипцію кодексу і в першій половині тому в своїх нотках слідив лише за сею, т[ак] сказати, чисто формальною стороною тексту; в дальшій часті займається він також й критикою тексту, порівнюючи його з грецьким оригіналом (доповнення з сього становища до приміток першої часті заповіджені в II томі).

В другім томі заповідає видавець словар, де буде подане значіння слова відповідно до грецького оригіналу та морфологічні й синтаксичні пояснення. Спорядження першого тому забрало видавцеві повних вісім літ, а хоч на обкладинці стоїть р. 1904, книга в обіг книгарський увійшла лише в сім році.

**СИМЕОНА МЕТАФРАСТА И ЛОГОФЕТА
СПИСАНИЕ МИРА ОТЪ БЫТІЯ И ЛѢТОВНИКЪ
СОБРАНЪ ОТЪ РАЗЛИЧНЫХЪ ЛѢТОПИСЕЦЪ.
СЛАВЯНСКИЙ ПЕРЕВОД
ХРОНИКИ СИМЕОНА ЛОГОФЕТА
С ДОПОЛНЕНИЯМИ. СПб., 1905, ст. XVI+241**

Книга містить текст хроніки Симеона Логотета з додатками з Зонари*, з кодексу, списаного з наказу звісного митрополита Анастазія Кримковича в 1630-х рр. *, з якогось старшого оригіналу, болгарської редакції. Десять літ тому ак[адемiк] Васілевський, використавши сей кодекс в своїй розвідці "Хроника Логотета на славянском и греческом" (1895)*, запроєктував академії видання його, тоді ж було воно поручено В.Срезневському*, що й випустив тепер се видання. Крім можливо докладного віддання тексту й спорядження покажчика до нього, він обмежився лише виказанням деяких місць, де текст слов'янський виступає від грецького, як він звісний з редакцій Льва Граматика і Теодосія Митиленьського*, а, зрештою, відкикується до згаданої розвідки Васілевського, так що видання дає лише сирий матеріал, який може придатися зарівно візантистам, при реконструкції тексту Логотета, як і славістам — як причинок до історії слов'янської книжності.

**K.RHAMM. ETHNOGRAPHISCHE BEITRÄGE ZUR
GERMANISCH-SLAWISCHEN. ALTERTUMSKUNDE.
ZWEITE ABTEILUNG, ZWEITER TEIL: GERMANISCHE
ALT ERTÜMERAUS DER SLAWISCH-FINNISCHEN
URHEIMAT: ERSTES BUCH. DIE ALTSLAWISCHE
WOHNUNG. Брауншвайг, 1910, ст. X+431+2**

Грац останніми часами виростає на дуже поважне огнище слов'янської ентології; праці Мерінгера, Мурка, Пейскера, Рамма по історії старого слов'янського побуту* стають такою замітною величиною, що змушують числитися з ними все ширші круги дослідників — лінгвістів, етнографів, соціологів, істориків. Нова праця д[обродія] Рамма, котру приготовуємо тепер вкоротці, становить поважну вкладку в історію слов'янського побуту. Вона продовжує попередню роботу його про старонімецькі домівства (Altgermanische Bauernhöfe im Übergange vom Saal zu Fletz und Stube), видану позаторік*. Отсей новий том складається з двох частей, перша — більша (с. 3—300) присвячена сучасному слов'янському, головнo північно- великоруському селянському мешканню; друга — менша і дає історичний вивід його і аналізу запозичень з старонімецького. Автор вважає тип сього слов'янського мешкання за вповні запозичений

з німецького в часи перед слов'янським розселенням. Аналіз сей, безперечно, дає багато цінного і цікавого; можна б бажати, одначе, більш здержливості в кінцевих виводах супроти того, що етнографічний і історичний матеріал простудійований автором тільки частинно; по-друге — при всіх сих питаннях про праслов'янські запозичення з німецького бажано, щоб дослідники більше числилися з можливістю старої праєвропейської спільності і не гнули відразу на запозичення. Спеціально, український матеріал використаний слабенько, українська література теж; правда, що вона на сім пункті небагата, але де йде мова про такі загальні питання, не повинна лишатися без використання.

**R.MERINGER. WÖRTER UND SACHEN, I–V
(Indöerm[anishen] Forschungen, t. XVI–XIX i XXI)**

В нашій часописі не були принотовані ці інтересні лінгвістично-етнографічні студії грацького ученого. Змістом своїм і методом вони нав'язують до зв'язних розвідок його про германський і слов'янський дім*, а в наслідках своїх привели до заложення спеціальної часописі під тим же титулом (Wörter und Sachen, від р. 1909). Автор виходить частіше від мовних помічень в сфері термінології домашнього життя, нав'язує їх до різних пережитків старого побуту, слов'янського, германського, греко-італійського і тим способом дає інтересні причинки з матеріальної культури індогерманських народів, які розвиваються часом в цілі маленькі монографії (напр., пор. плуг, про рухомі, перевозні доми, і т. ін.). Лінгвіст, етнолог і історик культури — всі знайдуть тут чимало інтересного.

**Фр.О.ВЕСТБЕРГ. К АНАЛИЗУ ВОСТОЧНЫХ
ИСТОЧНИКОВ О ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ
(ЖМНП, 1908, II, с. 364–412; III, с. 1–52).**

**J.MARQUART. OSTEUROPÄISCHE UND OSTASIATISCHE
STREIFZÜGE. ETHNOLOGISCHE UND HISTORISCH-
TOPOGRAPHISCHE STUDIEN ZUR GESCHICHTE DES 9.
UND 10. JAHRH[UNDERTS] (ca. 840–940).
Липськ, 1903, с. L+557**

Я зв'язую ці дві праці в огляді, маючи на увазі тісний контакт, який існує між ними. Відложивши свого часу обговорення праці Маркварта, я вважаю найбільш відповідним зробити се тепер в зв'язку з останньою працею Вестберга, але роблю се коротко, бо в різних поодиноких питаннях буду мати нагоду спинитися на поглядах обох авторів в новім обробленні моєї "Історії [України-Руси]", котрим тепер займаюсь*.

Праця проф. Маркварта була розпочата ним давно; як довідуємося з передмови, головна частина її була віддана до друкарні ще 1899 р., але під час друку автор працював далі, додавав, змінював, робив вставки; так праця сама по собі різнобарвна, зложена з ряду особних студій і заміток, набрала ще більше — сказавши по правді — хаотичного характеру, ставши збірником заміток, нічим не зв'язаних, а в додатку, читаючи їх, все треба подивитися, чи не знайдеться далі поправки чи доповнення, де автор бере назад сказане і ставить зовсім нове об'яснення порушеному питанню. Се дуже утруднює користання з книжки. Рекапітуляцію важніших висновків автор дав в просторій передмові, але поза нею лишається багато.

Так, як її маємо тепер, книга складається з 13 статей, більших і менших, і з них більша половина остільки зв'язана між собою, що займається головно колонізацією й історією Східної Європи від половини IX до пол. X в., переважно на підставі джерел орієнтальних — хоч при тім автор не спиняється перед різними екскурсами і в попередні часи. Се статті: Біла Вежа = Ітиль; Навернення хазарів на жидівство; Найдавніші звістки про маляр; Напад маляр на Царгород 934 р. у Масуді; Звістки Масуді про слов'ян; Аналіза звісток Джайгані про північні землі; Звістки Масуді про Русь; Походження імені Русі; Звістки Джайгані про слов'ян. Головно займає автора Масуді і група арабських звісток — Ібн Росте, Кардізі (або, як він читає, — Гурдезі), аль Бекрі, аноніма виданого Туманським* і ін., яку він спроваджує до арабського джерела з середини IX в. З екскурсів в попереднє найбільший інтерес могли б для нас мати сторінки, посвячені антам і дулібам, готській історії безпосередньо по нападі гунів і вивід руського імені. Але, на жаль, приходится сказати — могли би, якби автор був більше обережним і методичним в ставленні своїх гіпотез і орудував більшим запасом історичних відомостей щодо Східної Європи і ближчою знайомістю з джерелами і літературою поза орієнталістикою. Він же, без сумніву будучи хазяїном в орієнтальній лінгвістиці, показуючи велику ерудицію в орієнтальній літературі, там, де переходить до історичного коментування орієнтальних чи інших текстів, хапається ймень і фактів, які припадком йому попалися під руку, і пускається в фантазії, дуже дивні в устах методично вишколеного чоловіка. Так, книга починається неправдоподібною ідентифікацією Білої Вежі з Ітилем, котрої автор потім сам відрікається; акацірів автор робить без всякої рації мадярами, а потім, не задаючи собі труда навіть мотивувати сеї зміни, перечеисляє в мордву; Масудієва Валінана* стає державою антів, на тій підставі, що Маджак нагадує авторові антського Ме-замира*; назва народу *Hrös* в сирійськїм каталозі дає привід авторові зв'язати Русь з розомонами Йордана і герулів представити як першу Русь на Чорномор'ї і т. д. Багато з своїх висновків, зроблених в тексті, він попростував потім в додатках; такі зміни поглядів, розуміється, самі по собі не мають нічого недоброго, але тут вони тільки ще більше підкреслюють довільність і фантастичність авторових висновків і остерігають читача, щоб не зв'язатися на автора навіть там, де він справді у себе дома — в текстуальній аналізі й інтерпретації східних авторів. Се тим більше шкода, що крім безперечної ерудиції ніяк не можна

відмовити авторові дотеку, бистроти його виводам, і деякі з них варті всякої уваги. Але, кінець кінцем, прочитавши, чи перегризши сю велику, з таким накладом ерудиції й праці, а при тім так тяжко і хаотично написану книгу, не можна не відчувати розчарування, особливо по тих шумних похвалах і надіях, які вона розбудила в німецькій літературі, де її вітали як *bahnbrechendes Werk* [революціонізуючий твір], як нове об'явлення для заплутаних питань східно-європейської історії — так мало дає вона в дійсності.

Чималий вплив на різні зміни, які прийшлося Маркварту поробити в своїх виводах, мало його познайомлення з працями Вестберга, а потім — десь з р. 1900—1901 — кореспонденція з ним по різних питаннях. Для Маркварта, дуже слабо обзнайомленого з історіографією Східної Європи, Вестберг, розмірно незле очитаний в російській історичній літературі, став оракулом в історичних питаннях, він давав йому опорні точки для його висновків, до певної міри впливав на самий напрям їх, справляючи їх на норманістичну дорогу. Вплив сей, власне, був тим некорисний, що замикав Марквартів дослід в клітку норманістичної догми ще більше, ніж се могло бути з ним незалежно від сього впливу. Ні Вестберг, ні тим менше Маркварт не були в курсі роботи над найдавнішою літописсю, особливо останніх кільканадцяти літ. Їм зіставалося незвісним, наскільки неавторитетною, довільною, конвенціональною стала в очах історика вся історична схема “Повісті”, що була канонічною мірою можливого і неможливого для старшого покоління норманістів і зістається для їх епігонів в роді Вестберга. Він — а з ним і Маркварт — зісталися вповні на позиції пок[ійного] Куніка (учителя Вестберга в сій сфері)*, для якого тільки те було допустиме, що згоджувалося з історично-хронологічною схемою “Повісті”. Згоджується даний вивід з фактом приходу перших норманів Аскольда і Дира до Києва — *placet* [авжеж]! Ні, значить — “этот факт не может существовать”, — говорячи словами одного Чеховського персонажа. Але се, розуміється, робить дуже сумне вражіння на історика, коли він бачить, що замість кинути з орієнтальних джерел світло на східноєвропейські відносини IX в., самі орієнтальні звістки укладаються на прокрустове ложе напередпозвятої хронологічної схеми канонізованої “Повісті”.

Новіша праця Вестберга, що служить продовженням його раніших аналогічних “Beiträge zur Klärung der orientalischen Quellen über Osteuropa” (1899)*, власне, має на меті, як і та попередня серія, підігнати арабські звістки IX—X в. під норманську теорію, котрої висновки вони були захитали або порушили. Маємо тут 28 невеличких статей, з котрих переважна частина присвячена слов'янам і Русі арабських джерел IX і X віків: Ібн Хордадбега, Ібн Росте і групи аналогічних з ним звісток, Ібн Фадлана, Масуді, Якубі, Ібрагіма Ібн Якуба й ін. (От важніші з статей: Сакалиба у восточных писателей; Русь ибн-Хордадбега; Русь Іосиппона и Ибрагима ибн-Якуба; Русы Бекри, Масуди и Якуби; Поход русов после 300 гиджры; Балтийское море у Масуди; Найтас и Майотас у Масуди; Три племена русов у вост[очных] писателей; Русы ибн-Фадлана; Поход русов в 969 г. у ибн-Хаукаля; Жупан и Святополк Хвольсона; Древнейшее свидетельство о русах; Мнимая Черноморская Русь). Основні тези його такі: звіст-

ки про Русь перед часами Аскольда належать до Північної Русі, а на полудню, на Чорномор'ї, Русі не було; цілий ряд пізніших звісток, X в., як орієнтальні походи, як звістки про напади Русі на півночі, належать до Русі норманської, північної; ті тексти, які зачисляють Русь до слов'ян, уживають назву слов'ян в ширшій значінні — взагалі північних народів білої краски: на тій підставі ви-черкує автор і арабські звістки про слов'янську колонізацію на Дону.

Не можна відмовити дотеку і комбінаційного хисту авторові і вартості його поміченням, але, як я вже сказав, їх усі ставить під знаком запитання одно-сторонності дослідника. Приміром, він в давніших розвідках своїх викидав з тексту звістки, що русини належать до слов'янського племені, бо вони става-ли впоперек його теоріям; тепер він знайшов інший вихід — що слов'яни тут значать взагалі білих людей, включно німців і скандинавів, і реабілітує вже текст Хордадбега; зате вимазує з тексту Кардізі (Гурдезі) згадку, що мадяри нападали на Русь, з Масуді — звістку, що по Чорному морю плаває тільки Русь — бо ці звістки йому не підходять. З такими методами можна перевернути все догори ногами, і приходить тільки повторити те, що автор пише, — ро-зуміється, на адресу антинорманістів: “Неразборчивое и ненаучное отношение к показаниям восточных писателей породило ужасную путаницу, в которой погрязнет еще немало ученых, занимающихся по древне-русской истории”.

Дійсно, орієнтальні звістки, на котрі свого часу покладано стільки надій, кінець кінцем, стали чимсь в роді м'яча, котрим перекидуються норманісти і антинорманісти, препаруючи їх *ad libitum* [як завгодно]. По характеру своєму — через те, що ми в величезній силі тут маємо не записки сучасників, писані на підставі сучасного стану річей, а компіляції, де всуміш, механічно комбінуються звістки з різних авторів, з різних століть, — орієнтальні тексти самі по собі вимагають незвичайно старанної текстуальної і історично-літературної аналізи. Тим часом вона не тільки не переведена, а і неможлива по нинішній день, бо величезна маса текстів не видана, звісна в витягах або в кепських виданнях. А в таких обставинах натягання їх то на одну, то на другу колодку стає нарешті явищем просто незносним для людей, які хотіли б кори-стуватися орієнтальним матеріалом.

В.ИСТРИН. ГРЕЧЕСКИЙ ОРИГИНАЛ БОЛГАРСКОГО ПЕРЕВОДА ХРОНИКИ ГЕОРГИЯ АМАРТОЛА (Визант[ийский] врем[енник], т. XIII, 1907, ст. 36–57)

З нагоди нового видання Амартола ак[адемік] Істрін порівняв тексти пере-кладів сербського і т. зв. болгарського і доводить, що текст сербського пере-кладу вповні відповідає Коалєневому кодексу, положеному в основу видання *de Boor*'a*, але переклад т. зв. болгарський різниться і від нього, і від Сино-дального кодексу, положеного в основу видання Муральта*, а підходить най-ближче до Ватиканського 153, не виданого, а звісного тільки з варіантів*.

**МАКСИМ КОВАЛЕВСКИЙ. СОЦИОЛОГИЯ, Т. II:
ГЕНЕТИЧЕСКАЯ СОЦИОЛОГИЯ ИЛИ УЧЕНИЕ
ОБ ИСХОДНЫХ МОМЕНТАХ В РАЗВИТИИ СЕМЬИ,
РОДА, СОБСТВЕННОСТИ, ПОЛИТИЧЕСКОЙ ВЛАСТИ
И ПСИХИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ. СПб., 1910, ст. 296**

Проф. М. Ковалевський здобув собі ім'я в соціологічній науці своїми дослідженнями по історії суспільного побуту*, і не раз звертався до освітлення з загального соціологічного становища різних фактів і сторін східно-слов'янського життя і його історії. Через те отсей другий том його курсу, присвячений головно еволюції форм суспільного побуту, міг би обіцувати багато інтересного і дослідникам нашого життя. Але автор в нім дуже мало займається побутом східнослов'янським і взагалі слов'янським, обмежившись кількома дрібними і поверховими замітками, розкиданими в різних главах книги, часто взятими з других рук. Деякі з них в своїй голословній і категоричній формі можуть дати фальшиве поняття про нашу старовину — напр., на с. 88 читаємо: “Из летописей Нестора и Козьмы Пращского мы узнаем, что у многих славянских племен, например, у древлян и чехов, браков не существовало и связь между мужчиной и женщиной не вела к постоянному сожителству”, або далі — “нам известно, что ни в древнеславянском, ни в древнегерманском праве счет родства не велся исключительно по отцовской линии” (с. 95)... Як книзі популярній, призначеній для широкого круга читачів, сій новій книжці ще можна б багато закинути. Вона балакуча, непрозора, непропорціональна в викладі, повна дігресій, перевантажена непотрібними подробицями про літературу і авторів (однаке тільки в часті дає докладніші вказівки на літературу) і автобіографічними поясненнями автора; нерозмірно багато займають місця факти життя кавказьких народів тому, що автор ними спеціально займався й між ними подорожував. Але читачеві, обзнайомленому трохи з предметом, книга дає багато інтересних помічень, порівнянь, гіпотез і може бути прочитана не тільки з користю, але і з приємністю.

**DIE CHASAREN. HISTORISCHE STUDIE VON HUGO
FREIHERRN VON KUTSCHERA. EIN NACHLASS.**

Відень, 1910, стор. 271

Стрінувши титул сеї книжки, з датою — Відень, 1909, шукав я її, але тільки по кількох місяцях дістав до рук, але вже з зазначенням, що се друге видання і з датою 1910 р. Ніщо не вказує, однаке, щоб для сього нового видання книга була перероблена. Анонімний видавець поясняє, що праця була полишена автором не вповні приготовленою до друку і видається без змін як акт пієтизму для її автора. З біографії автора, поданої на вступі, довідуємося,

що він був вихованцем орієнтальної академії в Відні, де студіював перську, турецьку і арабську мови, потім служив на різних дипломатичних урядах в Туреччині, а по окупації Боснії був одним з ближчих співробітників знаного управителя окупованих провінцій Б. Каляя*, і потім майже до кінця свого життя, що наступив 1909 р., сповняв різні високі служби в адміністрації тих же провінцій. Таким чином і освіта і пізніша служба могли зробити з нього основного і глибокого знавця Сходу — таким і представляє його біограф*, однак скільки-небудь помітного дослідника, хоч би дилетанта-ученого з нього не вийшло — він зістався ревним урядником, не давши за життя ніяких проявів своїх наукових інтересів, судячи з сеї біографії, і ся посмертна праця зісталася його одинокою роботою. Має й вона, однак, наскрізь дилетантський характер, і коли я її принотовую тут, то більш на те, аби ощадити заходу іншим, котрі б стали шукати сеї книги, як я, заінтересовані її титулом.

Пок[і́йний] автор заінтересований був існуванням серед сучасної жидівської людності двох відмінних антропологічних типів, що відповідають їй культурно-історичному поділові на ашкеназів і сефаридів, або жидів північних, німецько-польських і східно-полудневих, іспанських (спаніолів). З огляду, що в талмудистській традиції ашкеназом звуться краї коло Чорного моря і Кавказу, а сі краї були осідком хозарів, Кучера прийшов до такого виводу, що жиди-ашкенази — се потомки колишніх хозарів-юдаїстів: по розгромі Хозарського царства вони, мовляв, пішли на захід, на Україну і в Польщу, відти до Німеччини і т. д.

Ся вихідна гадка могла навести дослідника на різні цікаві спостереження, коли б він взявся науково до розслідування тих фактів і явищ, що його заінтересували. Але пок[і́йний] автор взяв цілу справу зовсім по-дилетантськи. Він не займався ані ближчим студіюванням антропологічних типів сучасних жидів, ані їх розселенням; тільки при кінці книги додає він замітку Вайсбаха про поміри жидівських черепів*, а наскільки перестарілі його статистичні відомості, показує цифра жидівської людності Росії — 2,6 міл[іона]! Взагалі, його етнографічно-антропологічний апарат робить часами просто комічне вражіння — почавши хоч би зі вступної характеристики — *die Russen selbst sind ja keine reinen Slawen, sonder vielmehr ein Mischlingsvolk von Finnen, Tataren, Slawen und kaukasischen Völkern* (с. 17). Історію жидівського розселення заступають цитати з Йоста*; з історією жидівської колонізації в землях литовсько-польських автор не дав собі ніякого труду познайомитися хоч трохи ближче. Свою основну тезу — що хозари жидівської віри, розселившись, дали початок жидівській колонізації Східної Європи, він навіть не пробує удокументувати докладніше; спинившись трохи над переселенням половців до Угорщини, він просто заявляє (с. 196), що “подібно як половці, могла і велика частина хозарів, що зісталася на своїй вітчизні, або перейшла на Русь, від грізної татарської бурі утікти на захід і знайти там нові осідки”. За документ вистає глуха посилка, що “*Karamsin der grosse russische Historiker, bezeugt ausdrücklich, dass die Juden schon seit des ersten Wladimir Zeiten aus Chosarien in grossen Mengen nach Russland eingewandert*” (с. 197). І автор уже зовсім категорично заявляє: “*Sämtliche Juden Russlands*

und Polens waren in Mittelalter ihrer Abstammung nach Chosaren; Juden anderer Abstammung gab es in den weiten Steppenländern von der Wolga bis an die Wechsel nicht" (ibid[em]). Пояснивши потім германізацію сих хозарських жидів Польщі й Литви тим, що їх громади приймали рабинів з Німеччини і сі рабини "розповсюдили між тамошніми жидами німецьку мову" (с. 246), автор спокійно фантазує далі про те, як хозарські жиди розселилися з Польщі по Німеччині і далі на захід та розносили з собою німецький жаргон (с. 249).

Наведене досить характеризує повну ненауковість праці. Не багато стоїть краще справа в розділах, спеціально присвячених історії хозарів; як орієнталіст автор міг би тут дати не одно цікаве помічання, але його урядова орієнталістика небагато допомогла йому і тут. Він оперся головню на працях Гаркаві і Каселя про хозарів, залюбки також користується старою працею Ноймана* і деякою іншою старою літературою; праці Маркварта зісталися йому незвісні, Вестберга — тим більше*. Брак наукового апарату не дає змоги слідити, наскільки безпосередньо користує він з орієнтальних джерел; східнослов'янський літописний матеріал заступає для нього виписка з Шафарика* (с. 80—81); на підставі листа кагана Йосифа*, в котрий автор вірить, як в Євангеліє, він зачеркує хозарські володіння по Карпати і угорську границю (с. 88). Черпаючи свої відомості бозна з яких джерел, частенько попадає він і в різні інші досить курйозні конфлікти з фактами, які виявляють і тут повну неосвідомленість (напр., як він оповідає, що "im Jahre 986 erobert Grossfürst Wladimir Kaffa und Theodosia" — с. 99). Це найбільше інтересу могла б мати гл. II, присвячена огляду Хозарської держави і її устрою, — якби автор покликався на ті джерела, з яких черпав, і дозволив тим способом контролювати себе. Гл. III, де він пробує слідити пізнішу долю хозар, з кінця X в. почавши, — виявляє повну безпомічність автора.

С.П.ШЕСТАКОВ. ОЧЕРКИ ПО ИСТОРИИ ХЕРСОНЕСА В VI–X ВЕКАХ ПО РОЖДЕСТВУ ХРИСТОВУ

(Памятники христианского Херсонеса, вып. III).

Москва, 1908, ст. 142, 4°

"Предлагаемый труд, предпринятый по инициативе ее сиятельства графини П.С.Уваровой*", в ряду работ других исследователей, посвященных истории и археологии г. Херсона (древнего Херсонеса) в Крыму, является попыткой сформировать сообщения о судьбе этого города в византийские века литературных источников, вместе с результатами оценки этих сообщений в ученой литературе", — каже на самім вступі автор, пояснюючи предмет і завдання праці і разом — даючи характеристичний приклад важкого і незручного викладу, що робить таким тяжким користування з його праці. Складається вона з 6 основних розділів і 4 додатків. Судячи з наведеного пояснення, перші дві глави мають служити немов вступом до властивої теми. Перша глава коротенько, на 12 сто-

рінках, дає перегляд звісток про відносини Херсонеса до Римського цісарства, почавши від I віку по Хр[исті], — від звісної написі нагробника Плавція Сільвана почавши* ; перегляд досить побіжний — місцями тільки автор подає деякі замітки, а в екскурсі спиняється над декотрими виразами написі часів ціс[аря] Зенона* ; при великім замилюванні автора в бібліографічних вказівках (хоч не завжди повних) сей перегляд для інформацій не безкорисний. Інший характер має глава друга, присвячена початкам християнства в Херсонесі: вона головню присвячена полеміці автора з критикою херсонеських легенд, поданою д[окто]ром Франком в його звісній праці, друкованій на сторонах нашої часописі* (сю полеміку доповняє один з додатків, присвячений текстам Климентової легенди). Приймаючи деякі погляди і виводи д[окто]ра Франка, автор силкується довести більшу реальність легенд, ніж яку признає за ними (властиво, не признає) д[окто]р Франко, але робить се взагалі дуже нерішучо і несміло, не даючи якоїсь конкретної суми фактів, яку, на його погляд, можна було б витягнути з сих легенд. Така нерішучість і вагання супроти різних можливостей взагалі характеризує в переважній часті всю роботу автора.

Розділи III і IV присвячені історії Херсонеса в VII—IX в. Автор ширше спиняється коло хозарського панування в Криму, його поширення і відносин до Херсонеса і Візантії, на місії Кирила Філософа та звістці про “руські письмена”* . Розділ V присвячений головню вказівкам кореспонденції, напр., Миколая Містика* і трактата “De administrando imperio”* . Останній розділ VI займається головню запискою готського топарха, котру автор локалізує за Куніком і Вестбергом в готських “Кліматах” Криму*, і Володимировим охрещенням та зв’язаними з ним легендами.

Сі останні розділи оброблені автором з найбільшою старанністю і дають чимало цікавого. Багато шкодить тільки фрагментарність, в значній мірі зв’язана з хронологічною схемою праці. Про одні й ті самі явища, — напр., в сфері херсонеської торгівлі, культурного життя, церковності, автор говорить по різних розділах, розміщуючи звістки в різних хронологічних групах, і через се пропадає всяка суцільність.

Література, не вважаючи на всю охоту автора до бібліографічних вказівок, далеко не повна і тут.

Ю.Д.ТАЛЬКО-ГРИНЦЕВИЧ. ОПЫТ ФИЗИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВОСТОЧНЫХ СЛАВЯН (Статьи по славяноведению, вып. III, ст. 1—134)

Ся праця польського антрополога не перша на сім полі. В 1900 р. в краківськім виданні “Materiały antropologiczno-archeologiczne”, т. VI, вийшла його робота: “Przyczynki do poznania świata kurhanowego Ukrainy”* , де він подав огляд остеологічного матеріалу з могил старої Полянської і Деревлянської землі. В новішій студії розширив рами свого огляду, включивши дані з

Лівобічної України і з країв верхнього Дніпра і озерного басейну. Праця, правдоподібно, зроблена досить давно і деякі новіші публікації не могли бути автором використані.

У вступі автор збирає коротко етнографічні відомості про слов'янство взагалі й східне зокрема, але при тім, черпаючи свої відомості з якихось других чи третіх рук, допускає багато невірностей. Дещо справляє в нотках редакція видання, дещо лишилося несправленим; переходити то все було б довго — і малоінтересно. Далі переходить автор до племінних груп і їх похоронів, з котрих мав якийсь остеологічний матеріал: полянські, сіверянські, деревлянські, кривицькі — до котрих він, не відділяючи, прилучає і дреговицькі, радимицькі, новгородські; з неслов'янських притягає для порівняння — фінські, “скитсько-сарматські”, “кімерійські” (фарбовані скелети), хозарські, приуральські і сибірські, ба ще й з західно-слов'янських деякі польські. Потім при кожній антропологічній прикметі в таблицях подаються дані про слов'ян східних з могильних розкопок і деяких пізніших находок і pomірів, західнослов'янські, східноєвропейські не слов'янські, приуральські і сибірські. Вкінці в “загальних виводах” автор збирає загальну антропологічну характеристику східного слов'янства.

Корисність такого перегляду стоїть в безпосередній залежності від певного такту дослідника в класифікації матеріалу, в вирішенні груп однорідних і однастих. Наскільки удалося все се авторові? В деяких випадках, — напр., при словенах новгородських, автор сам підносить непевності етнографічних критеріїв; сумніви насуваються щодо полянських могил, серед котрих все ще фігурують похорони з конем (с. 11), зрештою, автор покликається на дані, подані в своїй давнішій публікації, де, власне, метрика полянських покійників була дуже сумнівна (див.: Записки [НТШ], т. XLVIII)*, про “сіверянські” автор сам висловлюється тільки гіпотетично, що вони належать “вероятно, славянам” (с. 22).

**L.NIEDERLE. SLOVANSKÉ STAROŽITNOSTI,
ODDIL KULTURNÍ. Život starých Slovanů, dílu I svazek 2.
Прага, 1913, ст. 390—900**

Свого часу на сторінках “Записок [НТШ]” (т. CVII) був принотований перший випуск цього тому*, присвячений фізичній обстанові слов'янського життя і фізичному побуту старого слов'янина (культура тіла, їжа, обряди, зв'язані з родинами, весіллям, смертю). Новий випуск містить у собі два великі розділи з старослов'янського побуту — одержу і житло. В першій (с. 405—692) мова насамперед про матеріал, з котрого вироблялася одержу, — місцевий і привозний (про виріб місцевих матеріїв мова відкладається до дальшого тому, де буде про промисел), далі йде перегляд поодиноких частей одержу й обув'я, зачосу і убору голови, потім про різні приналежності і прикраси убрання, як шпильки, пряжки, запинки, діадеми, заушницї і наушницї, різні роди нашийни-

ків, наплечники і перстені. Другий розділ (с. 683—888) починається замітками про житло в побуті напівкочовім і найпримітивніші типи житла осілого у слов'ян, далі йде перегляд матеріалу з поганської доби — розвій слов'янської хати, дім германський і теорії про його вплив на слов'янський; сіни, горниця, терем, кліть, лазня, княжі двори; будови надвірні — житниці, стодола гумно, хлів, одрина, двір; техніка дерев'яна і камінна; хатнє урядження (досить коротко).

Матеріалу зібрав автор багато, дуже багато місця уділено літературі, хоч використана вона все ж не повно, наче односторонньо; дано чимало рисунків і навіть кілька кольорових знімків — хоч деякі з них (як напр., болгарин з Менологія) роблять вражіння досить малої точності. В ближчу оцінку самої праці тут не входимо.

РОЗДІЛ III

КИЇВСЬКА РУСЬ: ІСТОРІЯ, КУЛЬТУРА, ДЖЕРЕЛА

**П.В. ГОЛУБОВСКИЙ. ГДЕ НАХОДИЛИСЬ
СУЩЕСТВОВАВШИЕ В ДОМОНГОЛЬСКИЙ ПЕРИОД
ГОРОДА: ВОРГОЛ, ЗАРЫТЫЙ, ОРГУЩЬ, СНОВСК,
УНЕНЕЖ, ХОРОБОР? (ЖМНП, 1903, [кн.] V, с. 111–135).**

**А.И. БУНИН. ГДЕ НАХОДИЛИСЬ ГОРОДА ЛИПЕЦК
И ВОРГОЛ, А ТАКЖЕ И ДРУГИЕ МЕСТА,
УПОМИНАЕМЫЕ В ЛЕТОПИСЯХ ПОД 1283–1284 ГГ.
(Труды XI археол[огического] съезда [в Киеве], [1902], [т.] II, с. 66–71).**

**Н.И. ТРОИЦКИЙ. СЕЛО ГОРОДИЩЕ,
КАШИР[СКИЙ] У[ЕЗД] ТУЛЬСКОЙ ГУБ[ЕРНИИ] –
ДРЕВНИЙ ГОРОД ЛОПАСТНЯ И МОНАСТЫРЬ
СВ. НИКОЛАЯ ЧУДОТВОРЦА, ЧЕТЫРЕХ ЦЕРКВЕЙ
(ibid[em], с. 126–136).**

**В.Е. ДАНИЛЕВИЧ. ДОНЕЦКОЕ ГОРОДИЩЕ И ГОРОД
ДОНЕЦ, ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ ОЧЕРК
(Археологическая летопись Юж[ной] России, 1904, [т.] IV, с. 183–197).**

**В.Г. ЛЯСКОРОНСКИЙ. О МЕСТОПОЛОЖЕНИИ
ЛЕТОПИСНОГО ГОРОДА РОДНИ
(ЖМНП, 1904, [кн.] IV, с. 323–334)**

Стара Русь останніми часами рішучо вийшла з ласки не тільки у публіки, але і в учених кругах. Роками приходиться чекати якоїсь більшої праці, а їй менші стрічаються нечасто. Сим разом хочу обговорити кілька статей з останніх років до історичної географії давньої Русі.

Стаття проф. Голубовського між ними найбагатша змістом, хоч не виходить з границь дрібного дослід. Автор подав висновки про місце вивислених в титулі осад, і ще кількох (Глібля, Всеволож). Не всі ці висновки нові, не всі однаково важні й позитивні. Про Воргол, напр., повторено старий висновок*, против котрого якраз Бунін підніс замітку в своїм рефераті на Київському з'їзді (як нижче), і проф. Голубовський на них не реагує; старі висновки повторюються і щодо Всеволожа, Заритого, Орогоща. Місця Глібли, Заритого, Упеніжа, Хороборя локалізуються тільки гіпотетично, але з непотрібною в таких разках категоричністю. Цінний висновок дав автор щодо Сновська, використавши опис чернігівських границь, видану в "Документах арх[ива] юстиції"*. На підставі ж її, комбінуючи її вказівки з літописями, автор справедливо вивів як границю Чернігівського і Новгород-Сіверського князівства в XIII в. ріку Убедь. Але висновки його щодо цих границь в XII в. визначаються довільністю, і знов-таки непотрібно прибрані в категоричні форми.

Д[обродій] Бунін на підставі докладної аналізи поправив докладніше місце Липецька (чи Липовця) і підніс закиди против прийнятої локалізації Воргола, вказавши на згадку документа 1637 р., але не оцінив її відповідно: вона зовсім не дає категоричної підстави для означення місця Воргола і не усуває вповні можливості попередньої локалізації.

Д[обродій] Троїцький ближче аргументує вповні правдоподібний погляд Погодіна* на місце м. Лопасні. Переважна частина його реферату, однак, присвячена місцевій церкві, котрої старинність збиває він, та предметам, похованим в церквах с. Городища.

Д[обродій] Данилевич в своїй цікавій статті уставляє тотожність Донецького городища з Донцем літописі і ставить питання про те, яка людність мешкала тут. Він прихилиється до гадки, що тут була турецька колонізація, і зв'язує з тим назву "Шаруканя-города", як, мовляв, зветься се городище в народі. Сей висновок, однак, не переведений з відповідною докладністю, не обставлений аргументами, бо і сам автор, очевидно, не прийшов до сильного переконання в сій справі. Невиясненим лишається і те, оскільки автентичною і старою являється та назва Шаруканя-города.

Д[обродій] Ляскоронський виступає против погляду, що літописну Родню треба уміщувати десь на устю Росі до Дніпра й містить її на устю Росі до Тетерева в околиці села Заруддя. Аргументи дотеперішнього погляду він уважає хисткими, але ті, які висуває він на своїм, треба признати вповні фантастичними. Вповні фантастичний висновок, що Ярополк, стративши Київ, вповні природно мусив шукати опори в землі деревлян (противно, дуже ризиковно); що устя Росі було на печенізькій території, що за Ярополком була нагірка і він мусив зачинитися "в якімсь ізольованім пункті, бо погоня його наздогонила", і т. ін. Не удається йому погодити свою теорію із оповіданням літописі про раду Варяжка. А вже зовсім дивне зближення Родні з Рудами, Руднями і тому подібними назвами Деревлянщини.

Кілька історично-географічних висновків, які він дає принагідно (Обрамль міст — Абрамівка, Звиждень — Макарів) теж не визначаються доказовою силою.

TADEUSZ WOJCIECHOWSKI. SZKICE HISTORYCZNE JEDYNASTEGO WIEKU. Краків, 1904, ст. 346+табл[иці]

Книжка містить дев'ять розвідок з історії Польщі XI в., переважно з відносин церковних, а також і політичних, писаних в звичайній манері автора, з замилюванням до штучних конструкцій і гіпотез. Принотовую її супроти того, що автор входить — хоч принагідно тільки — в сферу польсько-українських відносин. І тут найбільше цікаве з сфери церковних відносин: історія Любського єпископства, гіпотеза про латинське єпископство на Русі за Болеслава См[іливого]*. Це лише гіпотези, але цікаві. Малоцінні натомість замітки автора про політичні польсько-українські відносини: вони зроблені без відповідного поглиблення, без відповідного обзнайомлення з літературою, повторяють часто перестарілі і безосновні погляди польських істориків (напр., автор тримається тої гадки, що Ростиславичі доперва в 1092 р. “почали здобувати для себе Червону Русь”, с. 36, і т. ін.).

В ПАМЯТЬ ДВАДЦАТИПЯТИЛЕТИЯ С.-ПЕТЕРБУРГСКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА (1878–1903). ПАЛЕОГРАФИЧЕСКИЕ СНИМКИ С РУССКИХ ГРАМОТ ПРЕИМУЩЕСТВЕННО XIV ВЕКА. Издание С.-Петербургского археологического инсти- тута под редакцией А.И.Соболевского и С.Л.Пташицкого. СПб., 1903, in fol[io]

Укладчик збірника ак[адемiк] Соболевський називає сю збірку першою пробою систематичного вибору палеографічного матеріалу: “Вона, — каже він, — містить в собі взірці офіційного (або канцелярійного) письма майже цілої Росії XIV віку (з ближчими роками XIII і XV в.), як північно-східної, так і південно-західної. Тут можна бачити уставне й півуставне письмо Москви, Новгорода, Пскова, Рязані, Смоленська, Полоцька, Вільна, Чернігова, Луцька, різних місць Галичини”.

Збірка дійсно містить взірці письма з сих країв (назвати їх Росією XIV віку можна хіба наслідком *lapsus calami* [абсурдної помилки]), отже, дає матеріал дуже різномірний. Чи не буде претенціозно назвати її першою пробою систематичної збірки, то значить, признати несистематичними всі інші збірки, се вже інша річ*. Завважу лише, що великою систематичністю й плановістю не визначається й ця збірка — багато в ній має характер випадковості. Не кажучи вже про досить випадковий порядок, в якому подані взірці, маємо тут з деяких місць і часу по кілька грамот, а деякі місцевості не заступлені зовсім. Введені деякі грамоти без означення місця написання, — значить, для такої колекції малоцінні. Видані наново деякі грамоти, вже публіковані в досить

добрих факсиміле, отже, публіковані наново без потреби. Що більше, є грамоти зовсім непевні, фальсифікати по всякій правдоподібності, як грамота Витовта на Княжу Луку^{*}; деякі, не зовсім певні, потребували б від видавців аргументації їх автентичності. Взагалі можна було пожадати більше пояснень плану і мотивів, з якими робили видавці свою збірку.

Але коли лишити на боці вимоги плановості й систематичності (може бути — вже *ex post* [опісля] приложені до розпочатої роботи), то належить признати видання в кожному разі корисним і цінним. Подано тут ряд факсиміле нових і інтересних взагалі, й спеціально для нас, бо українські землі (спеціально Галичина), завдяки заходам другого редактора збірки, Пташницького, заступлені в сій збірці досить багато. Є кільканадцять грамот зовсім неопублікованих — їх транскрипція подана особно (дещо в відчитанні треба б поправити — от, напр., впавам в око *Бдешицкий*, читай *Гдешицкий* в ч. 24, неможлива дата в ч. 13, і т. ін.). Декотрі видання в виказах їх поминені (от, напр., видання трактату з Казимиром у Стрончинського і Карського^{*}). Але се вже хіба дрібниці.

ЛЕКЦИИ И ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ РУССКОГО ПРАВА В. СЕРГЕЕВИЧА.

СПб., 1903, ст. VIII+664

В передмові зазначає автор, що з видань його “Лекцій” тільки видання 1883 і 1894 рр. і се третє вийшло під його дійсною редакцією й за них він відповідає. Видання 1894 р. було в своїм часі рецензоване мною (“Записки [НТШ]”, т. X)^{*}; загальний характер праці, розуміється, лишився той сам. Вилучена з неї тільки історія оподаткування, що пішла до III т. “Древностей”^{*}; натомість автор увів у се видання свою розвідку про “Р[уську] правду”, друковану в 1899 (і обговорену мною в т. XXXIV)^{*} — а, властиво, бачили ми вже сю статтю в складі “Лекцій”, вид[ання] 1899 р., котрого автор не признає за своє (див. про нього “Записки [НТШ]”, т. XXX)^{*}; але в сім виданні ще не використані спостереження над “Р[уською] правдою”, висловлені автором при особнім виданні сеї пам’ятки (як нижче). Передруковано в додатку і давнішу статтю про трактати з греками X в. Незміненими полишилися недокладні відомості про українську козаччину (с. 104–111), на які вказував я в обговоренні вид[ання] 1899 [р.]. Зате інтересні доповнення й спостереження знаходимо ми в розділах по історії карного і цивільного права — ш[анований] автор, напр., розвиває ширше спостереження над залежністю цивільного права “Р[уської] правди” від візантійського права. До книги долучено невеликий покажчик — річ все ще дуже рідка в російських виданнях. Покажчики літератури не визначаються повністю і в сім виданні.

РУССКАЯ ПРАВДА В ЧЕТЫРЕХ РЕДАКЦИЯХ, издал В.Сергеевич. СПб., 1904, ст. 51

Автор не вдоволений з давнішого поділу “Руської правди” на параграфи й пропонує свій, опертий не тільки на студіях тексту, а й на автопсії рукописній — на уживанні кіноварних букв і інших старих способах інтерпункції. Не заперечую справедливості тих спостережень, але зміну нумерації не вважаю річчю доброю; вистало б дати новий поділ *a linea*, без зміни нумерації. Хай би уставилася вже якась одна, а то як кождий іншої уживає, переводити номери з одної системи на другу, цитувати назву кодексу і автора поділу — се неприємна річ і не причиняється до орієнтування. Се уживання нової нумерації навіть уймає практичну цінність приступного видання трьох текстів “Рус[ської] правди”: з кодексів Археографічної комісії, Троїцького й кн[язя] Оболенського, даного в сій книжечці автором.

В передмові автор, крім мотивування нового поділу на параграфи, ще мотивує поділ “Р[уської] правди” на чотири редакції. При тім, як то кажуть, — ломиться в відчинені двері. Поділ “Р[уської] правди” на чотири редакції зовсім ясна й зовсім не нова річ. Такий поділ був прийнятий і мною, а огляд їх в III т. моєї “Історії [України-Руси]”*, але для російських учених се все *graeca sunt, non leguntur* [досл.: написано по-грецьки, неможливо прочитати; тут: китайська грамота], і таким, правдоподібно, лишиться ще довго. Щоб не повторяти сказаного там, не входжу також і в оцінку висловлених в тій же передмові гадок автора щодо хронології редакцій та інших питань.

МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ СЛОВАРЯ ДРЕВНЕРУССКОГО ЯЗЫКА ПО ПИСЬМЕННЫМ ПАМЯТНИКАМ, Труды И.И.Срезневского, т. III, вып. II. СПб., 1906, ст. 513—1055

Видання сеї цінної праці, на жаль, почало сильно проволікатися. Так не-далеким здавався її кінець, судячи по скорому *tempo* її перед тим, і так він починає ставати тепер далеким. За останні чотири-п’ять літ вийшло тільки два випуски — букви Р, С і значна частина Т (кінчаючи словом *трънама*)*. Третій рік іде від виходу останнього випуску, і третій том все ще лишається незакінченим, а за ним, мабуть, іще добрий четвертий. Шкода!

**КУРС РУССКОЙ ИСТОРИИ ПРОФ. В.КЛЮЧЕВСКОГО,
ЧАСТЬ I. Москва, 1904, ст. 456+4.**

**Н.РОЖКОВ. ОБЗОР РУССКОЙ ИСТОРИИ
С СОЦИОЛОГИЧЕСКОЙ ТОЧКИ ЗРЕНИЯ,
ЧАСТЬ ПЕРВАЯ — КИЕВСКАЯ РУСЬ
(С VI ДО КОНЦА XII ВЕКА). СПб., 1903, ст. 173.**

**ГОРОД И ДЕРЕВНЯ В РУССКОЙ ИСТОРИИ
(КРАТКИЙ ОЧЕРК ЭКОНОМИЧЕСКОЙ
ИСТОРИИ РОССИИ). СПб., 1902, ст. 84.**

**КНИГА ДЛЯ ЧТЕНИЯ ПО РУССКОЙ ИСТОРИИ,
СОСТАВЛЕННАЯ ПРИ УЧАСТИИ ПРОФЕССОРОВ
И ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ПОД РЕДАКЦИЕЙ
ПРОФЕССОРА М.В.ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКОГО, ТОМ I.
Москва, 1904, ст. VII+639+3 мапи**

Незважаючи на різний характер і різну ціль цих видань, є між ними чимало точок стичності, що дають підставу злучити в однім спільнім огляді ці нові російські курси староруської історії.

“Курс” професора Московського університету Ключевського дає нам друковане, авторизоване видання його університетських лекцій. Перед кількома роками вправді вийшло його “Пособие по русской истории”*, що містило в менше оброблених і коротшій формі його курс, але в передмові до свого нового видання автор вповні ігнорує попереднє і вказує мотив видання цього курсу “в недостатке, чтобы не сказать — отсутствии, доступных публике университетских курсов русской истории”, та усprawедливляє тим замір видати свій курс, “бесспорно нуждающийся в обработке”. Курс, дійсно, в значній мірі полишений *in crudo* [в сирому вигляді]. Не тільки зістався поділ на лекції, фрази звернені до слухачів (річ, розуміється, другорядна), але — що дуже важно — курс позбавлений зовсім всякого наукового апарату, так що навіть чоловіку, досить добре обізнаному з матеріалом, часами нелегко зміркувати, на чім опирає автор свої висновки — переважно дуже загальні.

На 29 аркушах малої вісімки “Курс” містить дуже багато: загальний історіософічний і методологічний вступ, куди увійшов також огляд території з фізичного погляду (с. 1—78), аналіз Найдавнішої літописі (с. 79—110), огляд колонізації й формування Руської держави (с. 130—198), політичної, культурної й економічної еволюції її в XI—XII в. (с. 200—328), упадок Київської Русі, формування Суздальсько-Володимирської держави й огляд її історії в XIII—XIV в. Розуміється, при таких плані і таких розмірах книжки, вона досить мало відповідає тим поняттям, які ми звичайно привикли зв’язувати з поняттям

курсу. Автор не тільки полишає на боці зверхню політичну історію, огляд устрою, систему й історію інститутів, але і з еволюції економічної й соціально-політичної, котрою займається ближче, виймає лише деякі питання, спиняючися на них ближче і розбираючи їх без всякої пропорції з планом і ціллю своєї праці. Так, напр., огляд економічної, соціальної й культурної еволюції XI—XII в. виповнює аналізу “Рус[ької] правди” і церковних уставів Володимира і Ярослава, і детальність сеї аналізи зовсім не відповідає загальному характеру книги.

Щоправда, ці розділи й становлять головний інтерес книги. Загальні гадки, розвинені автором у вступі, не визначаються ані оригінальністю, ані суцільністю. Погляди автора на процес формування Київської держави звісні з давніших праць, де вони були виложені часом навіть більш інтересно й докладно. Погляди ж автора на “Рус[ьку] правду” і церковні устави та гадки, висловлені ним з тої нагоди, оригінальні й інтересні.

Загалом взявши, вражіння від “Курсу” не відповідає тим надіям, які викликає ім’я найбільшого історика Росії. Се може походити від самого характеру книги: в “многoletних чтениях”, часто змінюваних, направляваних, а не перероблених наново, гадки часто стираються, як монета від довгого уживання.

Нові здобутки науки не всюди використані (напр., в розділі про літопись); є погляди досить дивні як на теперішній час — напр., гіперкритичний погляд на стару етнографію (с. 119), гадки про слов’ян в Данії (с. 121), об’яснення міграції в’ятичів (с. 127) і т. ін.

З нашого погляду можна б зробити “Курсу” закиди й загальніші. Автор має досить дивні поняття на початки української народності (с. 349) і не підносить ані трохи над традиційним підмішуванням поняття “русської” історії поняттями великоруського народу і Російської держави (с. 27—28, 34), являючися при тім великим приклонником сеї державної ідеї (с. 39). Українська народність лишається поза межами його “русської історії”. Може, зрештою, се й ліпше!

Доцент Московського університету Рожков, коли не помиляємося — ученик проф. Ключевського по університету*, дійсно репрезентує “школу”, напрями й провідні ідеї Ключевського. Виразно зазначає він в титулі своєї праці ту вихідну точку, з котрої слідить історію Росії Ключевський, уважаючи історичну науку “історичною соціологією”, і дає в своїм курсі до певної міри коректив “Курсу” Ключевського. Коли в деяких питаннях Рожков розминається з ним і збиває його погляди дуже рішучо (хоч не називаючи Ключевського по імені) — напр., про вплив фізичних обставин на еволюцію східнослов’янських племен, значення торгівлі в процесі сформування Київської держави, й ін., — то знову в матеріалі, котрим Рожков оперує, в дуже багатьох поглядах, в освітленні фактів бачимо дуже тісну залежність його від свого професора.

Коли система курсу проф. Ключевського і його провідні ідеї не визначаються особливо виразними контурами, то в курсі його молодого ученика система визначається дуже різкими рисами і, висуваючися на перший план, вповні панує над матеріалом. З молодечим запалом, не зв’язаним тими численними обмеженнями, які звичайно висуюються при довгім, глибокім самотійнім студіюванні матеріалу, ділить він життя на категорії, систематизує явища, пильнує, аби

одна категорія вповні згідно з теорією розвивалася з другої. Не обійшлося при тім, розуміється, без натягань. Автор напр., легковажить собі колонізаційні зміни, зв'язані з фізичними обставинами; збиває значіння хліборобства й занадто підносить значіння скотарства в житті давньої Русі; на зеро зводить внутрішню торгівлю, і т. ін. Найсильніше кидається в очі перевага теоретизування в розділі про психологію характерів, де дуже широко (аж занадто, як на конструкцію праці), розвинувши теорію головних психологічних типів, автор бере на виривки особу Мономаха й, представивши його дуже побіжною і поверховою аналізою, як чоловіка, позбавленого сильно зазначених психологічних прикмет, з того виводить “психическую неорганизованность” людей того часу!..

При всіх тім праця Рожкова має свою цінність. Оригінальна система, що змушує автора зсувати різні факти з насиджених місць, повертати їх іншим боком, хоч би й догори ногами, корисна сею, певного рода “переоцінкою” матеріалу. Для чоловіка, що більше-менше панує над фактами, а не шукає в книжці перших інформацій, вона може бути і корисною й цікавою. Побажати лише, щоб автор самостійніше, глибше проробив джереловий матеріал і в світлі його ще “переоцінив” з часом і свої виводи та теоретичні конструкції.

Щодо схеми, то автор в своїй першій книжці (Город и деревня)* також поминув українську історію, по схемі Ключевського; в другім періоді (XIII—XVI в.) вилучає він, як особні типи, північні республіки, Московщину і “западную и юго-западную Русь” — отже, робить тут певну поправку до схеми Ключевського. Другий випуск, присвячений республікам і Московщині, вже вийшов, але ми відкладаємо його до дальшого випуску, що має бути присвячений “західній і полудневій Русі”**.

Попередня книжка автора — “Город и деревня” стратила свій інтерес для нас з виходом “Обзора”, бо огляд економічного життя “Київської Русі” увійшов в “Обзор” в розширеній формі.

Книжка, видана Д[овнар]-Запольським, пригадує подібну хрестоматію, видану 1898 р. в Москві ж під редакцією Сторожева*. Між ними є, однак, значні різниці. Книга Сторожева містила переважно виїмки з давніших праць, в більшій часті — різних авторитетних учених, характеризуючи їх погляди їх власними словами; книга Д[овнар]-Запольського в більшій часті складається з статей, написаних *ad hoc* [з цього приводу], більше або менше самостійно людьми більше або менше спеціально приготованими. На тім пункті мала книга Сторожева для читача більшу вартість, і думаю, що там, де можна з писань майстрів річи вибрати відповідні огляди, ліпше їх дати, ніж заступати статтями, написаними на підставі праць таких майстрів. Зате книга Д[овнар]-Запольського має перевагу в більшій різнородності програми — і в більшій приступності переважної часті статей. Тимчасом, як книга Сторожева займалася головню суспільно-політичним устроєм Київської держави, книга Д[овнар]-Запольського дає багато місця історії іноплемінної колонізації, археології й історії культури.

Розуміється, повну пропорцію в виборі й представленні в такій хрестоматії задержати майже неможливо. Малопотрібними видаються кілька статей, присвячених поодиноким князям — або було дати таких статей більше, так

щоб вони дали певну систему, або зовсім не давати. Зрештою, не знаючи, як буде поділений матеріал між сим і дальшими томами, не можемо оцінити відповідно програми сього тому. Щодо вартості поодиноких статей, то вона, розуміється, не однакова. Є передруки давніших статей — напр., Антоновича про староруський побут по нахідкам могил, Голубовського про хозар, Завитневича про Святослава*; є статті, написані *ad hoc* спеціалістами, — як Кулаковського про грецьку колонізацію Чорномор'я, Смірнова про фінські племена і волзьких болгарів* й ін., але єсть і чисто компілятивні.

На статті, присвяченій соціально-політичній еволюції давньої Русі, слідний значний вплив поглядів того ж Ключевського. Деякі статті, очевидно, писані його учениками, або людьми, що стоять під сильним впливом його курсів. Се зв'язує сю книжку певною внутрішньою зв'яззю з попередніми курсами. Друга спільна прикмета — се трактування давньої Русі *en bloc* [загалом], без різниці в житті й відносинах поодиноких земель. В книжці, редагованій вихованцем "київської школи", автором "обласної" монографії*, такий крок назад трохи дивний. Так само особливо в сій книжці вдаряє іще одна прикмета, спільна всім отсим працям, — ігнорування наукової літератури на українській мові. Для старої Русі є на сій мові праці, які, може б, і потрібні були бути знані тим, хто забирається до студій над нею. Та коли в курсі Ключевського, взагалі позбавленого всякого апарату, се ігнорування не так може дивувати, то в хрестоматії, зладженій київським вихованцем і професором, при участі численних київських учених, воно стає вже досить дивним, навіть пікантним, а то тим більше, що при таких рішучім замовчуванні сеї літератури подекуди можна в сій збірці бачити сліди досить близької знайомості з українськими працями, досить уважного і пильного користування ними* — хоч в показчиках літератури їх і не згадано ніде.

**РАДЗИВИЛОВСКАЯ ИЛИ КЕНИГСБЕРГСКАЯ
ЛЕТОПИСЬ, Т. I: ФОТОМЕХАНИЧЕСКОЕ
ВОСПРОИЗВЕДЕНИЕ РУКОПИСИ,
Т. II: СТАТЬИ О ТЕКСТЕ И МИНИАТЮРАХ РУКОПИСИ
(Издание общества любителей древней письменности, ч. СХVIII).
СПб., 1902, т. I нумеров., т. II ст. 127, вел. 8°.**

**В.И.СИЗОВ. МИНИАТЮРЫ КЕНИГСБЕРГСКОЙ ЛЕТО-
ПИСИ, АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ ЭТЮД
(Известия отд[еления] рус[ского] языка [и словесности],
1905, [кн.] I, с. 1—50+2 табл[иці])**

Петербурзьке товариство "Любителей древней письменности" давно вже зробило собі репутацію своїми незвичайно коштовними, але недобре вибраними виданнями. Нинішнє видання — одно з найдорожчих (звиш 250 великих

карток фототипій на дві сторони), виконане завдяки спеціальним жертвам, також не стоїть своїми результатами ні в якій сорозмірності до вложений коштів. При всій своїй коштовності, воно, як фототипічне, не віддає кольорів оригіналу (кольорами зроблена лише одна картка, для прикладу, мабуть), а з тим і властива ціль видання не досягається. Репродукція не віддає різниці в кольорах ліній, з яких можна розрізнити раніші й пізніші контури (як нижче), а з тим і всякі досліди можливі й далі тільки на оригіналі, а не на сій репродукції.

До репродукції рукописі долучені розвідки: Шахматова “Описание рукописи” (с. 1–17) і “Исследование о Радзивилловской или Кенигсбергской рукописи” (с. 18–114) і Кондакова “Заметка о миниатюрах Кенигсбергского списка начальной (sic) летописи” (с. 115–127). “Исследование” Шахматова служить продовженням його давніших праць: “Древнейшие редакции Повести временных лет”, 1897 (обговорена була мною в “Записках [НТШ]”, т. 34) і “Общерусские летописные своды”, 1901 (обговорена мною в т. 59)* і старається далі ввести нас в історію літописання XII–XIII в. На підставі порівняння Радивилівського кодексу з іншими автор реставрує цілий ряд нових літописних компіляцій: трьох володимирських — з 1185, 1192 і 1214, літописі ростовської, переяславської (Переяславля суздальського), компіляції Переяслава руського з XII в. і якоїсь компіляції галицько-волинської: “Летописець русских царей”. *Embarras de richesses!* Можна дивуватися інженіозності автора, що так легко комбінує філіацію рукописей й сі затратені компіляції, потрібні йому для зв’язання до купи приступних нам кодексів, але легкість і гіпотетичність сих конструкцій змушує до певної резерви супроти їх результатів, тим більше, що й сам автор дуже легко змінює свої комбінації з часом, на жаль, — навіть не зазначаючи в пізніших працях тих модифікацій і часто полишаючи в сумніві читача, чи має він комбінувати новіші висновки автора з давнішими, чи має уважати ті його давніші висновки змодифікованими і відкинутими тими новішими.

З комбінацій сеї новішої праці для нас інтересний передовсім вивід дати і обставин другої редакції найдавнішої літописі (с. 80–84), правдоподібніший, ніж який він дав в попередній праці. Сю редакцію він зве переяславською й припускає, що вона в Переяславі була ведена далі протягом цілого майже XII в., і відси записки перейшли в володимирську компіляцію, а потім, через цілий ряд інших — до Київської (с. 75–80, 84 і 88). Все се, розуміється, дуже гіпотетично. Київську літопись Суздальська, по гадці автора, використала в редакції 1175 р. (с. 86). Гіпотеза про “Летописець рус[ских] царей” тут більше не аргументована (с. 32), й над нею спинятися не будемо. Натомість мусимо рішучо виступити против гадки автора, мовби митрополита компіляція 1305 р. послужила джерелом для волинської компіляції типу Іпатського кодексу (с. 56, 66). Ся гіпотеза ще неможливіша, як висловлена в попередній праці, про перероблення тої волинської компіляції за поміччю чернігівської. Вже сам механічний спосіб прилучення Галицької літописі до Київської виключає гадку про якесь перероблення цілої компіляції при кінці XIII чи на початку XIV в. Незвичайна бідність звісток про інші землі, окрім Галичини й Волині в XIII в. — так само. Автор повинен ближче познайомитися з Галицько-волинською літописсю.

Нинішню рукопись Радивилівського кодексу автор, за Ліхачевим, датує кінцем XV в.^{*}, але уважає її рукописсю з суздальських країв. Описуючи її видання 1767 р., не спиняється, на жаль, на екстравагантнях сього видання, між якими є й інтересні (напр., посольство папи до Романа). З принагідних заміток занотую гадку (с. 32), що ідея царя-самодержця “возникла на юге древней Руси”^{*}.

Щодо мініатюр Рад[ивилівської] рукописі, то Шахматов думає, що вони взяті з ілюстрованої переяславської копії XIII в. (1216 р.). Менш рішучо висловлюється в тім напрямі Кондаков. Він датує оригінал мініатюр XIII віком (с. 118), признає йому візантійський характер¹, але в останній третині Радивил[івської] рукописі бачить західні впливи, які толкує зв'язами Суздальської Русі з Галичиною, а навіть і Польщею в XIII—XIV в., і висловлює надію, що ці елементи “не навеяны влияниями западных иллюстрированных хроник, но передают в немногих, зато живых своею реальностью чертах связь западно-славянского мира с Суздальскою Русью XIII—XIV столетий” (с. 126—127).

Сі здогади, висловлені на підставі, очевидно, дуже побіжної знайомості з мініатюрами, і то з репродукціями, вповні збиває детальніша аналіза мініатюр, зроблена Сізовим і опублікована по його смерті в останній книжці органа Петербурзької академії^{*}. Сізов вказав, що в мініатюрах треба розрізняти рисунки первісні, роблені пером, брунатним атраментом, яким писана і рукопись (серед них він розрізняє руку трьох артистів — три манери); другу серію — пізніші перемалювання зроблені пензлем, чорним тушом; нарешті — дрібніші додатки вишневим атраментом. Тільки перша манера первісного рисунка показує у майстра добру знайомість з візантійськими взірцями і східнослов'янським життям; щодо другої і третьої манери сього рисунка, то автор лише гіпотетично вважає їх роботою “руських” майстрів. Одначе вже в рисунках першої манери видно користання з німецьких взірців XV в. Малюнки тушом автор уважає роботою німця, бо вони показують повне незнання тубільного життя і рисунків місцевих типів. Аналіз деталей, переведений автором, показує залежність мініатюр від німецьких взірців справді вповні наглядно.

Таким чином, користання з мініатюр для східнослов'янської археології можливе тільки при великій обережності, при неминучих *Vorstudi*-ях [попередніх дослідженнях]. І воно можливо тільки на підставі оригіналу. В нім бодай місцями можна вирізнити з-під пізнішого рисунка тушом і його густих фарб початковий рисунок пером і його легші й прозоріші фарби. На репродукції відрізнити їх неможливо. І тому великі кошти, вложені в се видання, показуються викинутим грошем.

¹ З принагідних заміток занотуємо нову теорію автора щодо Мономахової шапки — “о греко-славянскомъ или, точнее, балканскомъ происхождении” її^{*} (с. 120).

А.А.ШАХМАТОВ. О ТАК НАЗЫВАЕМОЙ РОСТОВСКОЙ ЛЕТОПИСИ. Москва, 1904, ст. 172

(відбитка з “Чтения общества истории и древностей”)

Ак[адемiк] Шахматов аналізує літописну компіляцію, звісну в рукописній збірці XVIII в. Московського архіву мін[істерства] справ заграничних під нічим неоправданою назвою Ростовської літописі*. Уже по видрукуванні сеї праці автор познайомився з іншою, подібною, але старшою компіляцією, в аналогічній рукописній збірці Петерб[урзької] публічної бібліотеки, з XVI в. (кодекс Дубровського). Порівняння сих двох версій привело автора до таких висновків (с. 170): В основі Ростовської літоп[исі] лежить московська офіційна (великокняжа) компіляція, котру автор датує 1480 р. (кінчиться р. 1479). Ся ж компіляція лягла в основу Воскресенської і Никонівської компіляції, і тим пояснюється ся дуже близька подібність сих компіляцій до р. 1479. Крім того, “Ростовська літопись” використала також Новгородську компіляцію, зроблену десь в 1540-х рр. і доведену до 1539 р. Сю компіляцію використала компіляція кодексу Дубровського, і тим пояснюється тотожність її з Ростовською літописсю в рр. 1480—1539.

Автор переводить докладне порівняння Ростовської літописі з Воскресенською (сі дві компіляції дуже близькі між собою до р. 1479) (с. 18—42); екстраваганції Ростовської літописі автор толкує запозиченнями з тої новгородської компіляції 1539 р. і сю гадку підпирає тим, що вони читаються і в компіляції Дубровського. Між ними інтересні особливо кілька записок про литовські події (с. 13—14 і 22), що сходяться з генеалогічною статтею тієї ж історичної збірки; є інтересні відміни в кількох інших записках (про родинні відносини Ярослава Святополковича, про похід Ярослава за Дон, в редакції “Житія Михайла чернігівського” і т. ін.). Менш деталічно, лише *exempli gratia* [задня прикладу], переведено порівняння з Никонівською компіляцією (с. 48—50). Частину Ростов[ської] літописі від р. 1480 до 1539 автор видрукував в цілості.

Аналіза компіляції, дана автором, вказання і наведення екстраваганцій і варіантів, річ дуже корисна. З його книжки ми можемо користати з одної літописної компіляції більше. З сього погляду опублікування варіантів і екстраваганцій я вважаю річею особливо цінною. Висновки ж автора щодо генези, щодо тих гіпотетичних компіляцій — як московська 1480 [р.] і давніша 1472 р., що, мовляв, увійшла до неї (с. 48 і 65, — не зовсім ясным лишається мені, чи автор кладе в основу Воскр[есенської] л[ітописі] компіляцію 1472 чи 1480 р.), новгородська 1539 р. і т. д. — річ більш проблематична. Я висловляв уже з поводу давніших публікацій автора* гадку, що поки нам приходится опиратися на самих лише спостереженнях, часом дуже дрібних, зроблених автором на підставі рукописних компіляцій, отже, неможливих до контролювання, конструкції автора — в котрих він любується, мають вартість гіпотетичну. Нинішня розвідка служить найліпшою ілюстрацією тому: переглянувши по видрукуванні розвідки

іншу, невидану компіляцію, автор був змушений відкликати добру половину своїх виводів (с. 169–170); се дуже добре свідчить про наукову совісність автора, але разом — і про передчасність його конструкцій, поки маса історичних компіляцій навіть не описана, хоч трохи докладно, не то що не видана.

**ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ РУССКИХ ЛЕТОПИСЕЙ,
ИЗДАННОЕ ИМПЕРАТОРСКОЮ
АРХЕОГРАФИЧЕСКОЮ КОМИССИЕЮ,
Т. XIII, ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА. СПб., 1904, ст. V+302, 4°**

Маємо вже й докінчення Никонівської компіляції — сей випуск містить її остатню частину, р. 1505–1558; в другім випуску XIII т. вийдуть пізніші літописні записки, що продовжують Никонівську компіляцію для рр. 1558–1567, а в т. XIV — інші екстраваганції — “Житіє царя Федора”, “Новий літописець”^{*} і т. ін.

З закінченням треба буде подумати про покажчики. Як відомо, розпочатий покажчик обіймає лише перші вісім томів “Пол[ного] собр[анія] [русских летописей]” (тепер заповіджено докінчення сього покажчика); Никонів[ська] компіляція повинна дістати свої особні індекси^{*}.

**Н.П.ПАВЛОВ-СИЛЬВАНСКИЙ. СИМВОЛИЗМ
В ДРЕВНЕРУССКОМ ПРАВЕ
(ЖМНП, 1905, VI, с. 339–365)**

Автор, виступаючи против старої гадки Неволіна про брак символічних форм в староруськім праві^{*}, дає перегляд зв'язних йому символічних форм і вводить, що символіка мала місце в староруськім праві^{*}, подібно, як в германським, і визначається взагалі близькістю до германського права.

Безперечно, символіка ся заслуговує більшої уваги, ніж яку досі на себе звертала, і перегляд автора може дати початок більшого зацікавлення сею справою серед юристів. Як сам автор зазначає, його перегляд не вичерпує матеріалу. Напр., вповні незвісним зів'язався йому матеріал з українських земель, що звертав почасті на себе увагу і в літературі (напр., спостереження д-ра Охримовича над присягою під дерном, розвідка Фотинського про символіку “братотворенія”^{*}, й ін.). Дещо з наведеного автором притягнуто непотрібно (напр., епізод з соломою з життя Володимира Васильковича), чимало поминено (напр., такі вирази воєнного права, як взяття “на щит”, “копіємь”, або численні символи з родинного права, як краєння сира, в'язання рук, і т. ін.).

Справедливо акцентує автор потребу порівняного студіювання староруського права, вказує на близьке споріднення з старогерманським, що толкується за-

гальною близькістю слов'янського племені з старогерманськими (автор покликається на звісні досліді Ляйста над індоєвропейським правом^{*}). Все се ідеї, котрих приложення до студій староруського права було б дуже корисним і пожаданим.

Г.ТЕЛЬБЕРГ. НЕСКОЛЬКО ЗАМЕЧАНИЙ О МЕЖДУКНЯЖЕСКИХ СЧЕМАХ В ДРЕВНЕЙ РУСИ (ЖМНП, 1905, VI, с. 232–238)

В невеличкій статейці своїй автор порушує досить важке питання староруського устрою, досі мало студійоване — князівські з'їзди. Він виступає против погляду Ключевського, що бачить в них певний орган загальнодержавної управи, та розбиває гадку Сергеевича^{*}, доводячи, що з'їзди були лише певною формою княжих переговорів, які зовсім не обмежували свободи учасників тих переговорів.

В таких розв'язанні, однак, лише половина правди. Ми бачимо часами змагання піддати під компетенцію з'їзду права поодиноких членів княжого союзу; знаємо, що князі признавали собою право судити членів свого союзу за провини (“оже князь извинить...”). Що з тих з'їздів не виробилося організованої, регламентованої інституції, се правда...

Виснувавши свою гадку, автор старається довести, що терміном для княжих з'їздів “юридического характера”, з ціллю “ряди учинити”, був “снемъ”. Але в дійсності слово се мало загальне значіння зібрання, з'їзду, і так, напр., в галицькій літописі читаємо: “снемъ бо бѣ рѣченъ всимъ воємъ воевалнымъ приѣхати има ко граду” (Іпат., с. 546).

- А.А.ШАХМАТОВ. ТОЛКОВАЯ ПАЛЕЯ
И РУССКАЯ ЛЕТОПИСЬ. СПб., 1904, ст. 74**
(відб[итка] з збірн[ика]: Статїи по славяноведению, I);
- П.ЗАБОЛОТСКИЙ. К ВОПРОСУ ОБ ИНОЗЕМНЫХ
ИСТОЧНИКАХ “НАЧАЛЬНОЙ ЛЕТОПИСИ”**
(Рус[ский] филол[огический] вестн[ик, 1901], ст. 1–32);
- Н.НИКОЛЬСКИЙ. К ВОПРОСУ ОБ ИСТОЧНИКАХ
ЛЕТОПИСНОГО СКАЗАНИЯ О СВ. ВЛАДИМИРЕ**
(Христианское чтение, 1902, VII)

Всі отсі статті займаються головно питанням про теологічно-полемічні статті, введені в оповідання літописі про Володимира. Заболотський піддає критиці розповсюднені погляди в сій справі й порівнянням текстів доводить, що між

літописцю і текстами “Толкової Палєї” занадто великі різниці, аби можна вважати “Т[олкову] Палєю” джерелом літописі; що “исповеданье веры”, вложене в уста Володимира, рішучо різниться від “исповеданья” М.Сінкела, включеного в “Изборник” 1073 р., і має “пів-аріанські” прикмети. Переглядаючи гадки про інші джерела літописі, висловлює також скептичні гадки. Никольський вказав, що слово філософа, включене в літопись, існує осібно в досить подібній версії п[ід] т[итулом] “Слово о бытии всего мира” і ще ближче — як фрагментарне “Слово изъ Палеи выведено на Жиды”. Шахматов, однак, вважає ці слова пізнішими компіляціями, а літописне слово філософа виводить з написаної в Болгарії повісті про охрещення Бориса, що по його гадці послужила за взір автору літописної повісті про Володимира (завважу, що він вважає сю повість складовою частиною найдавнішої версії літописі — “древнейшего летописного свода” по його термінології — с. 23). Про се заповідає він осібну розвідку, а в сій праці свого погляду ближче не мотивує. Подібності між літописцю і “Палєєю” він толкує тим, що літопись користала з т. зв. хронографічної версії “Палєї”, переробленої вже на руській ґрунті. Первісна редакція “Толкової Палєї” і сеї хронографічної Палєї, по гадці Ш[ахматова], з’явилися в Болгарії, а вихідною точкою їх він кладе диспути Кирила з жидами; різниці між “Палєєю” й літописцю взагалі вдаються йому маловажними.

Я принотовую лише ці погляди, бо не можу вважати їх чимсь більшим, як етапами в розвії сього питання, що тепер доперва розроблюється (пор. праці Істріна, Михайлова, К.Істоміна* й ін.). *Sub iudice lis est* [це питання треба ще досліджувати]! З подробиць принотую, що Ш[ахматов] вважає Сильвестра ігуменом Михайла Золотоверхого, а не Видубицького (с. 21), ближче не мотивуючи такої відміни від звичайно прийнятого погляду.

И.М.ИВАКИН. КНЯЗЬ ВЛАДИМИР МОНОМАХ И ЕГО ПОУЧЕНИЕ, ЧАСТЬ ПЕРВАЯ: ПОУЧЕНИЕ ДЕТЯМ, ПИСЬМО К ОЛЕГУ И ОТРЫВКИ. Москва, 1901, ст. 326

Автор в передмові заповідає скорі видання і другої часті сеї роботи, що мала містити огляд життя і діяльності Мономаха*. Однак досі мені не доводилося чути про вихід тої другої часті, тому мусимо вдоволитися першою.

Вона містить вступні замітки, тексти Мономахових писань і коментар до них. Сей коментар, властиво, й становить головний зміст праці (ст. 49—312). В нім подає автор граматичні, текстуальні і реальні замітки, що переходять часом в цілі екскурси, досить слабо зв’язані з текстом, — напр., про ім’я “Володимир”, про вороження, про Мономахову жінку Гіду, чи, властиво, її батька Гаральда* (сей екскурс, нічим не вилучений, займає ст. 207—257), і т. ін. Замітки ці, як і ціла робота, мають характер сильно дилетантський. Автор не виробив собі наукового методу, а й літературою питань розпоряджає лише в часті. Розуміється, є між тими замітками й інтересні.

**А.И.СОБОЛЕВСКИЙ. ДРЕВНЯЯ ПЕРЕДЕЛКА
НАЧАЛЬНОЙ ЛЕТОПИСИ
(ЖМНП, 1905, III с. 100–105)**

Автор, не полемізуючи виразно, виступає против погляду, ніби в 2-й редакції 1 Новг[ородської] літоп[исі] ми маємо старшу редакцію “Повісті временних літ”, і бачить в ній сліди користання з київської переробки літописі з початку XIII [в.], котру він називає “Літописсю київських князів” і до котрої зачисляє й передмову, що читається на початку 2 ред[акції] 1 Новг[ородської] літописі]. На доказ він вказує тільки одно, властиво: що деякі фрази в Повісті пізнішої редакції стилізовані більш ясно й докладно, ніж в коротшій редакції (2 ред[акція] 1 Новгор[одської] літописі)), всі ж екстравагантії її виводить з тої гіпотетичної “Літописі київських князів”. Розуміється, таке поставлення питання зовсім не розв’язує його. Не сумніваємося, що ця гіпотеза викличе відповідну відправу зі сторони репрезентантів противного погляду.

**ЗАМЕЧАТЕЛЬНАЯ ЭПОХА ДРЕВНЕРУССКОЙ ЖИЗНИ,
ОЧЕРК Д-РА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИИ
В.В.СВЯТЛОВСКОГО
(Всемирный вестник, 1904, IV, с. 14–41)**

Ся стаття служить доповненням обговорених давніше (т. 62) статей автора* в попереднім річнику часописі: “Очерки по экономической истории древ[ней] Руси”, а обговорює торгівлю Києва в X–XII в., з додатком деяких заміток про внутрішню торгівлю. Визначається вона тими ж науковими, чи властиво — ненауковими прикметами. Автор оперує відомостями більш або менш випадково зачерпненими з чужих рук, без критики й розбору, і розведеними ріжними довільними, більше або менше зв’язаними з темою міркуваннями. Між його джерелами поважне місце займають Лелевель і Вельтман*, з дакійськими висновками осад середнього й верхнього Дніпра, й сам автор остільки злегка заглядає в свої підручники, що у нього стають “звісні тексти двох трактатів з Візантією Олега (907 р.) й Ігоря (945 р.)”, що зносили Києва з Регенсбургом ідуть північною дорогою, що Берладь у нього опиняється в Галичині, etc. І з свого економічного знання автор нічого не додає цікавого до тих нашвидко позбираних фактів: переважно наводить він чужі й старі, не всюди мудрі гадки, а й його власні не зраджують спеціаліста від суспільної економії.

**ПОТОМСТВО РЮРИКА.
МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ СОСТАВЛЕНИЯ РОДОСЛОВИЙ,
ТОМ I: КНЯЗЬЯ ЧЕРНИГОВСКИЕ, ЧАСТЬ 1-Я,
составил Г.А.Власьев. СПб. 1906, ст. VII+667+8.**

**РОДОСЛОВНЫЕ ТАБЛИЦЫ.
ПРИЛОЖЕНИЕ К 1-Й ЧАСТИ 1-ГО ТОМА
КНИГИ “ПОТОМСТВО РЮРИКА”,
составил Г.А.Власьев. СПб., 1906, 4°, 12 таблиц**

В передмові автор поясняє, що вихідною точкою для нього послужила “Российская родословная книга” П.Долгорукого* і він мав спочатку заміри дати, щоб так сказати, поправнішу і більш наукову редакцію сеї книги, але потім рішив відступити від сього заміру й видати в формі генеалогії матеріал, зібраний довгими літами (автор вступив в сьомий десяток літ, як довідуємося з передмови). Матеріал сей вибрав він не тільки з друкованих джерел, а і з рукописних, між іншим, дуже важним джерелом для нього послужили вотчинні книги Московського архіву мін[істерства] справедливості, з яких різні люди роками вибирали для нього матеріал. Безперечно, в тім актовім матеріалі й лежить головна вартість сеї праці; щодо літератури, якою розпоряджав автор, то з поданого ним покажчика виходить, що вона була ним далеко не опанована. Не говорячи вже, що він не користав з праць і видань українських, зісталася далеко не вповні використаною генеалогічна література польська, а й новіша історична література російська лишилася в значній мірі йому незвісною (напр., київські видання).

Видана тепер перша частина I тому містить в собі загальну генеалогію Рюриковичів, з виключенням локальних династій, — наукового інтересу вона не має, далі загальну генеалогію чернігівських князів (13—18 коліно) і генеалогії кн. Білевських, Воротинських, Одоєвських, Мосальських, Хотетовських, Огинських, Пузинів, Горчакових, Єлецьких, Звенигородських і Волховських і не княжих родів Бунакових і Сатіних; до генеалогій, доведених до наших часів, додані коментарі і в осібнім зошиті — генеалогічні таблиці. Необзнайомлення з новішою науковою літературою часто приводить автора до різних похибок (вказу для прикладу, що він вповні приймає хронологію Іпатського кодексу Галицько-волинської літописі*), взагалі його відомості належить приймати з певною обережністю, як роботу дилетанта, хоч і дуже старанного. Але як збір матеріалу книга має безперечну вартість, і приходить ся пожалувати, що дуже висока ціна (8 рублів за сю 1-у частину I тому) робить се видання малопрístupним.

**ПРОФ. М.Н.ЯСИНСКИЙ. “СЕЛО” И “ВЕРВЬ”
РУССКОЙ ПРАВДЫ**
(відбитка з київ[ських] “Унив[ерситетських] известий”),
К., 1906, ст. 23

Автор, виходячи з тези, що для роз’яснення правової термінології й права “Руської правди” передовсім треба звертатися “не к памятникам восточно-русским, а к памятникам, относящимся к той именно территории, где создалась и действовала Русская правда, т. е. к источникам западнорусским”, шукає в них розв’язання питання, як треба розуміти терміни “село” і “вервь” “Руської правди” — як у попередній студії звертався до них для роз’яснення терміна “закуп”*. За нагоди тої попередньої розвідки, я вияснив хибність такого сформулювання тези, яке ми бачимо у проф. Ясинського і його товаришів по київській школі — мовляв, право В[еликого] кн[язівства] Литовського розвилось на тій самій території, де сотворена була “Рус[ька] правда”, і являється її спадкоємцем не тільки своїм змістом, а й територіально (див. мою рецензію в LXII т. “Записок [НТШ]”* і т. V “Історії України-Руси”, прим. 1, с. 630—631). Але се не позбавляє раціональності й плодотворності гадки — в праві В[еликого] кн[язівства] Литовського шукати відгомону норм і термінів староруського права “Рус[ької] правди”. Належить тільки не перегинати палиці в противний бік, то значить, в противність праву московському не дивитися на В[елике] кн[язівство] Литовське як на якесь зачароване царство, де від XII в. (право “Рус[ької] правди”) до XVI в., коли ми маємо актовий матеріал для пізнання тутешнього права, не було руху, еволюції, перемін.

“Село” староруське толкує автор згідно з попередніми деякими дослідниками як господарську оселю — аналогічну з двором; потвердження тому він шукав в правнім матеріалі В[еликого] кн[язівства] Литовського, і вказує, що “селище”, “сельцо” має тут теж таке значіння (с. 7—8). При тім приходить йому сконстатувати, що слово “село” прибрало тоді ширше значіння, означаючи й село в сучаснім значінні. Супроти того стає питання, чи, напр., і “селище” не мало ширшого значіння, ніж надає йому автор. Щодо “верви”, то автор ставить дилему — чи була се волость чи село, і прихилиючися до сього другого рішення, шукає розв’язання в процесі гонення сліду в литовських часах і на підставі його виводить, що в сім процесі “вервь” і “люде” “Рус[ької] правди” відповідають селу литовської практики¹. Відси — зрівняння сих двох понять у автора. А у читача лишаються питання — чи між селом і волостью по обставинам XI—XII в. *tertium non datur* [жодної різниці]? Чи колонізаційні обставини XI в. можна переносити в XVI, і навпаки?

Се все річі, які, безперечно, вимагають тоншого і многостороннішого аналізу, а не рішаються простим зрівнянням термінів, а навіть фактів XI і XVI в.

¹ Принагідно “свод по землям” “Рус[ької] правди” ілюструє він документом XVI в., де шукають сліду по “землям”-дворомам одного села (с. 14). І знов питання — чи “земля” Вітебщини XVI в. і “земля” даного тексту “Рус[ької] правди” те саме?

BORYS KOLOMANOWICZ, KRÓLEWICZ WĘGIERSKI (1105–1158),

z teki pozgonnej Maximiliana Gumpłowicza
(Przegląd historyczny, 1906, I, ст. 5–19)

Посмертна статейка польського історика бере в оборону звісного угорського претендента, внука київського князя. Угорські хроністи представили його байстрюком, відкинутим батьком, бо той нагнав, мовляв, його мати, Предславу, прилапавши її на невірності. Сей погляд, мовби причиною розводу була невірність Предслави*, і походження Бориса було непевне, перейняте було від угорських хроністів і новішою історіографією. Гумпльович доводить, що се погляд пізніший, а в сучасних джерелах нема ніякого натяку на те, щоб Бориса уважали сином неправого ложа — чи то сам Коломан, чи члени угорської династії, чи сучасна суспільність. Неприхильність Рима до Бориса як чоловіка східної, візантійської віри й культури зробила початок некорисній репутації Бориса, а в монастирських кругах, вдячних для Борисового суперника, виросла потім легенда про неправне походження Бориса.

Стаття має характер начерку, невиробленого вповні; не все з фактів і аргументів, зібраних тут, має вагу й силу переконання, але в сумі вони дають той вивід, що у сучасників ми дійсно не знаходимо слідів переконання про неправне походження Бориса. Але неприємно, що автор обмежився польською літературою про Бориса, не потрудившись заглянути до літератури російської, де знайшов би до сеї теми праці і новіші, і солідніші, ніж праці Бельовського і Гурського, — от як розвідки Васілевського, Грота*. Якби ці праці навіть не змінили поглядів Гумпльовича на деякі питання, порушені ним в своїй статті (чия донька була Коломанова жінка — Святополка чи Мономаха? чи справді Борис був посаджений в Галичі?), то у всякім разі дали б солідніший колорит його роботі і позбавили б її неприємного вражіння, який має вона тепер, що се праця з самого польського глобуса.

ALEKSANDER BRÜCKNER. PRÓBKİ NAJNOWSZEJ KRYTYKI HISTORYCZNEJ (Przegląd historyczny, 1905, I, с. 24–35)

Проф. Брікнер, занудившись в товаристві філологів, любить останніми роками загостити до істориків. Гість шумний і веселий. Там переверне, там догори ногами поставить, а при тій нагоді насварить безрадних істориків — і гайда додому, полишивши господарів в непевності, чи брати все сказане під серйозну дискусію, чи вважати його борше за анекдот.

Отсе в сій статейці зробив малий наїзд в історію Русі XI в. Сильними словами бештає він істориків, що всі вони повторяють досі, мовби Доброніга була сестра Ярослава*. Так написано у “Нестора” — але що то значить? Проф. Брікнер ліпше знає. То мало бути написано “дщерь”, а “Нестор” помилився.

Może, popłatały mu się w głowie siostry obie Jarosławowe. Досить, що помилився. Бо ж Володимир по 988 р. не мав дітей, — принаймні мовчить про те “Нестор”; значить, Доброніга була о 30 літ старша від свого чоловіка і вмерла столітнею бабусею. Отже, була вона донькою не Володимира, а Ярослава. Навіть хто б не схотів вірити проф. Брікнеру на слово, що Анна цесарівна, жінка Володимира була безплідна, мусить се прийняти, бо се вже перед проф. Брікнером сказав Annalista Saxo* (с. 256).

На жаль, “annalista Saxo” не знав, що буде потрібний проф. Брікнеру і написав тільки, що Казимир “duxit uxorem regis Rusciae filiam”. “Rex Rusiae” був не тільки Ярослав, а й Володимир. В неплідність цесарівни Анни дійсно не маємо ніякої причини вірити, бо в найдавнішій літописі маємо тільки про Святополка і Ярослава звістку, котрої матері були вони; інші пояснення (і то не про всіх синів) дають пізніші компіляції, а про доньок зовсім не маємо ніяких відомостей. Отже, ніхто не заручить нам, що Доброніга не була дуже мало старша від Казимира; могла бути навіть одноліткою його, бо ніхто не заручить, що Володимир не мав дітей по смерті Анни (він умер, не мавши 60 літ). І значить, історики не мали ніякого права поправляти Нестора, і не мають і тепер по науці, даній проф. Брікнером.

Не скористають, мабуть, і з інших його поучень, даних при тій нагоді. Напр., коли він, позавидувавши концепта старим компіляторам, що розділяли між жінками Володимира різних народностей його синів, виводить, що Станислав, Позвизд (Pogwizd) і Судислав (Sędziśław) “wedle imion sądząc”, були синами польки. Поляк Судислав занадто сильно пригадує своїх новіших “ziomków” Курокі (Kurkowski) і Рамполю (Rzępoła)*. Не знаю, чи знайде проф. Б[рікнер] послух, коли поучує далі поляків, що мають писати не “Izasław”, бо се не по-польськи, а Zjęsław. Коли вже на те пішло, прийдеться, мабуть, самому проф. Брікнеру змінити ім’я на малярський спосіб, коли поучує чужі імена так дуже польщити.

Інтересніше було б, якби замість сих заміток проф. Брікнер розвинув докладніше свої гадки про легендарність переказів про Болеслава Сміливого, які він так побіжно й загально та неясно кинув принагідно (с. 33–34). Може б, і історики тут щось з його візити скористали.

В.Г.ЛЯСКОРОНСКИЙ. РУССКИЕ ПОХОДЫ В СТЕПИ В УДЕЛЬНО-ВЕЧЕВОЕ ВРЕМЯ И ПОХОД КН. ВИТОВТА НА ТАТАР В 1399 р. (Журнал Мин[истерства] нар[одного] просв[ещения], 1907, III–V, с. 1–37, 273–312, 1–45 і осібно)

Автор переглядав політику князів, головнo київських і переяславських, супроти степовиків і походи в степи, починаючи від X віку і кінчаючи битвою на Калці. Виходячи головнo від звісної праці пок[ійного] Голубовського (Печеніги, Торки, Половці)*, він хоче дати ряд поправок: до його поглядів на

політику князів, до деталей самих походів, особливо — до їх історично-топографічної обстанови (означити місця, згадані в наших джерелах, напрям кожного походу), вкінці — до історії турецької колонізації на Русі. Сі поправки, хоч зроблені без повного ознайомлення з літературою, з досить дивними в джерельній праці покликами на чужі праці замість самих джерел, — мали б інтерес, якби не повна довільність і фантастичність цих висновків. Автор ставить здогади зовсім незалежно від джерел; відкидаючи висновки попередніх дослідників, тому що вони давали забагато значіння лінгвістиці, “которая, без сопоставления и подкрепления доводами из других научных дисциплин, вряд ли может дать вполне научные основания для решения тех или других спорных вопросов, как это прекрасно доказано известным французским ученым, археологом Г. де-Мортилле” (не похвалився б пок[ійний] Мортіле таким учеником!*), він обходиться дуже добре не тільки без лінгвістичних, але й яких-небудь підстав, або пускає таку філологію навиворіт, що міг би привести в розпуку й менш вибагливого чоловіка, ніж пок[ійний] Мортіле. Се, кінець кінцем, відбирає охоту у читача серйозно рахуватися з висновками автора й застановлятися над його гадками, хоч між ними, безперечно, є дещо й інтересне (напр., автор хоче довести, що битва з татарами стала не на азовській Калці, а на Килчені, допливі Самари і т. ін.).

Та коли в тій першій частині автор ще показує якесь ознайомлення з джерелами і літературою, то від другої частини його праці, присвяченої Витовтовому походу 1399 р., а ліпше сказати: політиці в[еликих] кн[язів] литовських на Чорномор'ї, — хіба руками розвести. Автор показує таку “байдужість” щодо джерел, літератури, такий брак обзнайомлення з тодішньою політикою В[еликого] кн[язівства] Литовського, навіть з найпростішими фактами його історії, аж не віриться, що маєш до діла з чоловіком з науковою кваліфікацією. Навіть прочитавши уважно ті праці, які послужили, здається, головними (а, може, й єдиними?) джерелами для нього, не повинний був він писати такого, як напр., читаємо на с. 20, що “при литовских князьях, начиная от Гедими на¹, и Ольгерда, мы видим заботы, направленные на защиту порубежных, окраинных со степью границ южной Руси”. Витовт, маючи план вивести укріплену лінію на степовім пограниччі від Подолії до Дніпра, “с этой целью сначала завоевывает всю Подолию, затем земли, лежавшие далее к востоку, — Звенигород и Черкассы. А чтобы еще лучше обставит эти пограничные земли, Витовт выделяет часть Подолья... и отдает ее некоему Шпитку (Spitko), с обязательством защищать ее от степняков и держать под рукой вооруженную силу” (с. 22). “Так как поводом к открытию неприятельных действий между Витовтом и Темир-Кутлуком² был уход из степей Тохтамыша и поселение его орды в пределах киевской земли, то, конечно, Темир-Кутлук должен был прежде всего наказать Тохтамыша и возвратить назад ускользавших из-под его власти татарских выходцев в Русь” (с. 27).

¹ Розстрілюю слова тут і нижче я сам.

² Автор ініціатором кампанії уважав Темир-Кутлука.

Автор, очевидно, не має ніякого поняття про татарську політику Витовта, про литовсько-татарські відносини.

Шкода, що поважний науковий журнал дає на своїх сторінках притулок таким “науковим” працям, як сей еляборат “спеціаліста від української історії”, д[обродія] Ляскоронського.

**БОЛЕСЛАВ-ЮРИЙ II, КНЯЗЬ ВСЕЙ МАЛОЙ РУСИ.
СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ И ИССЛЕДОВАНИЙ,
СООБЩЕННЫХ О.ГОНСИОРОВСКИМ, А.А.КУНИКОМ,
А.С.ЛАППО-ДАНИЛЕВСКИМ, И.А.ЛИННИЧЕНКОМ,
С.А.ПТАШИЦКИМ И И.РЕЖАБКОВ.
СПб., 1907, ст. V+IV+335+10 таблиць,
ціна 4 р. 50 коп. = 10 марок**

Се спадщина занять пок[ійного] А.Куніка* історією Західної України. Уже в першій своїй більшій праці (Die Berufung der Schwedischen Rodsen, 1844)* заінтересувався він деякими питаннями з сеї сфери — а, власне, перенесенням руського імені в Закарпатську Україну і пізніше в своїх оцінках аргументів *pro i contra* [за і проти] норманської теорії не переставав сим інтересуватися. Новий імпульс інтересам його до Західної України дав в 1850 р. Денис Зубрицький, предложивши Петербурзькій археографічній комісії видати зібраний ним корпус документів до історії Галичини до поч[атку] XVI в.; академія передала сей корпус до рецензії Куніку, той признав за ним визначний інтерес, і під його редакцією сей корпус слідом почавечатися під титулом “Corpus Diplomaticus Galiciensis. Собрание актов, относящихся к истории Галиции”. Було видруковано 18 арк. in 4°, з датою 1852 р. на титуловій картці, але потім Кунік знеохотився чомусь до сього видання* і воно так і зісталося по нинішній день не випущеним, в архіві археографічної комісії... Наново запалився він інтересами до Галичини аж в 1880-х роках, з приводу звісної статті Режабка про Юрія-Болеслава*. Він заохотив академію видати переклад сеї статті з додатковими статтями й матеріалами, що мали доповнити досить неповний апарат, яким оперував Режабек. Кунік приладив огляд джерел, п[ід] т[итулом] “Zur Quellenkunde der Geschichte der letzten Ruriker in Rothrussland”, і додав до перекладу статті Режабка збірку текстів грамот і виїмків з хронік, що мала доповнити наведені ним тексти, з оглядом сих джерел, в російськ[им] перекладі п[ід] т[итулом] “Объяснительное введение к грамотам и летописным сказаниям, касающимся истории Червонной Руси в XIV в., с приложением подлинных текстов” (с. 113—197). Крім того, поручено було А.Линниченку* дати свої замітки до статті Режабка, і сі замітки долучено теж до перекладу. Вийшла таким чином збірка, яка в тім часі, 1884—1885 рр., при тодішнім стані розроблення історії Галичини XIV в. могла б бути дуже корисною — ввела б у науко-

вий оборот ряд нових матеріалів і інтересних гадок, але Кунік знов знеохотився до цього видання, і потім, як у рр. 1884—1885 були вже видрукувані перші часті книги (переклад Режабка, замітки до нього Линниченка й ін.), свою частину Кунік друкував, друкував та й не додрукував до самої смерті.

По смерті Куніка в 1899 р. академія наук задумала випустити сю книжку; А.Шахматов, С.Пташицький, А.Линниченко доповнили її деякими новими замітками й матеріалами — Пташицький подав новішу бібліографію до цього питання (в сій справі звертався він і до мене та дістав від мене виказ сеї літератури), Линниченко подав свої репліки на мої замітки, подані в III т. “Історії [України-Руси]”*. В сій новій формі в р. 1901 збірник був уже знову готовий, та не вийшов і сим разом. Не знаю, з чиєї ініціативи академія задумала обновити зміст збірника, додавши до нього збірку факсиміле з грамот галицьких князів і розвідку про них. Се не була зла гадка, бо зміст збірника в головних своїх частях однаково вже перестарівся, а таке введення нового матеріалу давало йому нову вартість; може, тільки ліпше було б випустити зараз старий збірник, пустивши нове в другім випуску і не спиняючи ним старого. Переведенням цього плану зайнявся акад[емік] Лаппо-Данилевський*, з великим старанням і совісністю, і дав нам цінний і милий дарунок. Відшукано запропашений оригінал грамоти 1320 р. Подано факсиміле грамот: Андрія і Льва з 1316 р., Андрія з 1320, Юрія-Болеслава з 1325, 1327, 1334, 1335 і 1339, отже, всіх звісних в оригіналі грамот галицьких князів, і, крім того, грамоту Дмитра Дєдька до громади м. Торуня (мабуть, 1341 р.). До них додано простору розвідку редактора, ак[адеміка] Лаппо-Данилевського про печатки сих грамот (с. 211—308).

В ній з великим накладом праці й матеріалу вияснюються значіння князівських печаток, а особливо великої печатки Юрія-Болеслава, докладніше кажучи, печатки, привішеної до його грамоти — в світлі середньовічної західноєвропейської сфрагістики, в виразній залежності від якої вони стоять. Передусім автор шукає для неї аналогій і взірців в сфрагістиці польській, але цікаво, що сучасні польські печатки не дають близьких аналогій до сеї печатки й інших галицьких печаток. Найближчу аналогію до маєстатичної печатки кн. Юрія (король на троні) дає печатка датського короля Еріха Менведа, з кінця XIII в., і зроблена на її взірць печатка Любека (с. 259—262). Се й не диво, бо з балтійським Помор’ям галицькі князі тих часів стояли в дуже тісних зносинах. Комбінація печатки маєстатичної з кінною, як на грамотах Юрія-Болеслава, стрічається в грамотах чеських і угорських, особливо на грамотах Вацлава II, але грамоти польські не дають аналогії до цього (с. 285). Для кінної печатки підшукав автор досить подібну печатку Болеслава Конрадовича, кн[язя] мазовецького з р. 1229, але досить неправдоподібно, щоб якраз вона могла послужити взірцем, а серед сучасних печаток польських аналогій нема, і кінна печатка батька Юрія, Тройдена, зовсім відмінного типу (с. 281).

Автор взагалі непотрібно покладається занадто на польські культурні впливи, і тільки в дальшій лінії звертається по інші джерела таких впливів.

Кінець кінцем, його аналіз виявляє тіснішу, безпосередню залежність наших печаток від західноєвропейських взірців, але се можна було б міркувати й *a priori* супроти тісних зв'язків Галичини з західноєвропейським світом і слабким тодішнім культурним станом Польщі, і майстрів, і взірці галицькі князі, коли хотіли брати з Заходу, могли й мусили брати з першого джерела, а не з польських закутків, де щойно давала свої слабенькі парості польська культура.

Належить пожалувати, що автор, подаючи рисунки аналогічних чужих печаток, не подумав подати рисунки наших печаток, відсилаючи до дуже невиразних фототипічних образків. Його описи деталей все-таки не заступають рисунків, які можна було б дати на підставі докладнішого розгляду й студіювання печаток. Шкода також, що свої аналітичні студії не розтягнув він також на печатку володимирської громади 1324 р., видану мною в “Записках [НТШ]”, т. LXXII* (се видання йому було звісне, і він користується сею статтею); вона цікава з різних поглядів — та й для повності се було б добре, щоб усі галицько-волинські печатки цього періоду були втягнені в сей перегляд. Незвісними, очевидно, zostалися авторові печатки молотівського скарбу, описані й видані мною в XXV т. “Записок [НТШ]”* — вони дають незвичайно близькі аналогії до печаток Юрієвих бояр, а так автор зістався без аналогій для них і дуже мало міг зробити для їх вияснення. Опис сигнетової печатки Дєдька (на грамоті його) дає цікаву легенду його імені в кириличній транскрипції: **дѣд[ко]**, що вимовлялося, судячи по латинським транскрипціям, як Дєдько, отже, **д** було м'яке (сього не можна було з латинських транскрипцій зміркувати).

В оцінку історичних питань, порушених іншими статтями збірника, не вхожу — я користувався збірником (уділеним мені в аркушах) при першій виданні “Історії України-[Руси]”, й там оцінив їх критично, а в другій виданні III і IV тому відповів і на замітки проф. Линниченка, пороблені ним в збірнику додатково, з приводу поглядів моїх, висловлених в першій виданні III тому¹. Кінець кінцем, вага збірника, як на нинішні обставини, лежить не так у тих питаннях, як у виданих факсиміле і сфрагістичній студії д[обродія] Лаппо-Данилевського.

¹ Не мав я нагоди там занотувати його замітку з приводу моїх пояснень до печатки на володимирській грамоті 1324 р. Він вважає моє пояснення малоправдоподібним і зауважує: “печать могла быть и княжеской”* (с. 205). На голослівний сумнів не можна нічого відповісти, але цікаво б мені знати, якби д[обродій] Л[аппо-Данилевський] умотивував свою гадку, що печатка, прибита до грамоти володимирської міської громади, “могла бути княжою”? Могла вона взяти собі взірць з княжої, се можливо, але як могла бути “княжою”?

Д[окто]р В.ЩУРАТ. УКРАЇНСЬКІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ.

Історично-філософічний начерк.

Львів, 1908, ст. 32 (з “Діла” 1908 ч. 59–64).

Д[окто]р ІВАН КОПАЧ. ЗНАННЯ ФІЛОСОФІЇ НА РУСІ (Критичні замітки). (Діло, 1908, ч. 84).

Д[окто]р В.ЩУРАТ. АБИ БАЛАМУТСТВО НЕ ШИРИЛОСЯ. (Відповідь д-рові Іванові Копачеві). (Діло, 1908, ч. 89 і 90)

Ся полеміка, інтересна з становища історії української культури, не повинна пройти незазначеною на сторінках нашої часописі, а почуваю своїм обов'язком зробити се я, тому що в сю полеміку втягнуено й моє ім'я і мої погляди. Перше, одначе, ніж перейду до самої справи, мушу сказати два слівця з приводу сеї полеміки.

Вона розвилася в незвичайно гарячу пору, під час атентату на намісника Галичини*, на сторінках головного політичного органу галицької України. Статті д[окто]ра Щурата з'явилися у нім три тижні перед атентатом, замітка д[окто]ра Копача з приводу їх — три дні по атентаті, що з такою небувалою силою заворушив галицьке життя. Коли переглядаю сі статті тепер і пригадую собі ті безконечні балачки в польській пресі і в польській суспільності, що в сім терористичнім акті, в сій формі політичної боротьби (так часто практикований в самих польських кругах і просто апотеозований польськими національними пророками) бачать симптом “нечуваного здичіння української суспільності”, його “повного розкладу”, “некультурності” і “такого іншого — не знаю чому дивувати: чи безмежній гіпокризії чи бездонній ігноранції сих людей у всім, що дотичить українського життя. От подивіться, що подавала ся гайдамацька преса своїм читачам під час нечуваного заворушення, польських погромів і диких нападів на українських жінок і дітей: Два “любомудрії” преспокійно спорилися на її шпальтах про ступень популярності неоплатонізму в старій Русі. Не буде се, мабуть, компліментом для часописі — бо, безперечно, сей спір більше надавався для котроїсь з наших наукових часописей, де і міг би бути ведений спокійніше і основніше, ніж у фейлетонах щоденних, але факт для нашого життя незвичайно характеристичний. Ах, українській суспільності, настроєній незвичайно сумирно, незвичайно охочій утечи під “сінь” культурної, наукової роботи від тих боїв, в які втягає її завзяття і упертість її національних противників, менше всього можна зробити накид з войовничості, бойового запалу, не кажучи вже про “здичіння” або “некультурність”.

Переходжу до самої речі. В своїй статті д[окто]р Щурат поставив своїм завданням прослідити — те, що можна б назвати з найбільшим правом — рефлексі або відгомони грецького християнського неоплатонізму і західно-європейської схоластики на Україні. Він пригадує, що грецькі церковні пись-

менники, так популярні на Україні, стояли під впливом неоплатонізму і через їх писання певні ідеї неоплатонізму і взагалі грецької філософії переходили на Україну і навіть в певних ослаблених, елементарних формах повторялися українськими письменниками. Такі гадки про перенесення через християнську літературу певних ідей грецької філософії не нові (звертано увагу на деякі погляди гностиків, дуалізм), але справа ся не висвітлена відповідно й пригадка д[окто]ра Цурата й кілька поданих ним ілюстрацій можна б було з подякою прийняти й побажати, щоб у дальших працях він дав більше фактичного, аналітичного матеріалу не просто *exempli gratia* [продемонструвати], а щоб зміркувати розміри й інтенсивність порушеного ним явища. Можна б було притакнути і його гадкам про інтерес, який може мати слідження сих рефлексій для загальної історії філософії (хоч тут узятий ним титул “Українські джерела для історії філософії” рішучо за претензійний і обіцяє більше, ніж скільки можна дати). Але д[окто]р Цурат занадто дав себе потягнути порушень темі і виступив в своїй статті з таким поглядом: “Ті самі письма християнських схоластиків Сходу, що запліднювали уми філософів Заходу в IX—XIII вв., були почавши від XI в. популярні і на Україні, були через довгий час віків не лиш головною лектурою, але й першими учебниками України. Завдяки тій обставині Україна вже в перших двох віках свого духового¹ життя віддихала тою самою атмосферою, оперувала тими самими найвищими поняттями філософії, що й сучасна їй Західна Європа” (с. 5).

Я не належу до людей, які б мали охоту нахилати *in minus* оцінку староруської культури; ставлю її високо (див. т. III моєї “Історії [України-Руси]”*) й дуже радий був би, якби мені д[окто]р Цурат чи хто інший довів спеціальними студіями, що наша українська суспільність тих віків XI—XIII в.) справді “оперувала найвищими поняттями” тогочасної філософії Сходу і Заходу. Але сього не довів досі ще ніхто і так само д[окто]р Цурат.

Д[окто]р Копач в своїй замітці зробив одну справедливую увагу про диспропорцію між фактами, на які вказав д[октор] Цурат, і тою загальною характеристикою, яку я отсе навів. Якби д[окто]р Цурат не зразився був безпотрібно-різкою манерою заміток свого антагоніста і під їх впливом звів був свої виводи до властивого розміру, то не потребував би й опонувати моїм выводам про стан староруської освіти й культури, на які покликався при тім д[окто]р Копач. Але д[окто]р Цурат на різкий тон д[окто]ра Копача відповів ще різшим і більше подбав про те, щоб зробити вражіння непомилності своїх поглядів на читача, ніж уставити те реальне, що дають дійсно його спостереження для розуміння нашого культурного життя XI—XIII в. А се реальне — се існування тільки рефлексів (інтересних, безперечно) грецької філософії в нашій книжності, але не самостійне оперування філософічними поняттями, чи методом сучасної філософії. Д[окто]р Цурат на потвердження

¹ Вираз трохи дивний; чи думає автор, що духовне життя в Україні почалося тільки з християнством?

й ілюстрацію свого погляду вказав на дві пам'ятки: “Послание Никифора” і “Слово о полку Ігоревім”. Але “Послание Никифора” не тільки що не було твором свійським — бо вийшло з пера грека, хоч і було призначене для місцевого “любомудрця”, але й не було чисто філософічним, а моралістичним трактатом, написаним, як дуже інтересно зауважає д[окто]р Іщурат, під впливом трактату Ів[ана] Золотоустого про виховання дітей — знов-таки не зовсім філософічного, а моралістично-педагогічного твору, отже, само являється тільки рефлексом філософічних доктрин на ґрунті моралістики. Щодо “Слова о полку Ігоревім”, то тут, навіть як би можна було довести залежність деяких виразів і поетичних образів від психологічних чи онтологічних поглядів грецької філософії, то були б се дуже далекі рефлекси. Автор, напр., сам признає, що залежність прізвища “Осмомисл” від піфагорейських поглядів тільки можлива чи імовірна. Але взявши навіть се за факт — чи єсть тут свідоме оперування філософічним терміном, се велике питання, коли автор “Слова” міг знайти в якімсь перекладенім творі, як допускає д[октор] Іщ[урат], вираз *осмомисліє* в значінні *superbia* [гординя]. Так само з виразом “розтекатися мислю по древу”, коли навіть він справді стоїть в зв'язку не з звичайним деревом, а з логічним “деревом Порфирія”. З середньовічних збірників афоризмів, як “Пчела” й інші, до наших книжників перейшли відірвані вирази, фрази, афоризми з античної драми, — що ж — чи на тій підставі можемо сказати, що сі книжники жили в атмосфері античної культури I–IV в., оперували ідеями античної драми? Півсвідомо або несвідомо повторювані вирази — і свідоме, методичне оперування певними поняттями, висновками і т. д. — се дві річі різні. І тому кажу, що при теперішнім матеріалі, який маємо про стан освіти в старій Русі, в найліпшій разі в “Слові о полку Ігоревім”, можна бачити рефлекси грецької філософії. Але й їх треба вибирати обережніше, а не зводити односторонньо до одного джерела. “Слово”, як ми вже знаємо тепер (пор. хоч би його характеристику в тім же III т. “Історії [України-Руси]”), стоїть одною ногою на старій свійській поетичній традиції^х, що опиралася на нашім старім фольклорі, другою — на книжній візантійській мудрості. Коли автор віру в пророче значіння сну виводить з неоплатонської філософії, а з символікою чисел відсилає до Хальцидія і Нікомоха^х, то тим дуже сильно підриває довір'я до своєї методи, бо віра в сні або спеціальне значіння певних чисел — се речі і далеко ширше розповсюднені й далеко старші, ніж неоплатонська чи якась інша грецька філософія. Я думаю, що далеко вдячнішою задачею було б викриття впливів і рефлексій грецької філософії — не так в чистих її формах, як дорогою екзегетичних, догматичних і моралістичних писань на творах наших проповідників, моралістів, екзегетів, ніж у такім складнім творі, як “Слово”.

Сі замітки вважаю потрібним піднести особливо з огляду на плани д[окто]-ра Іщурата щодо дальших занять в сім напрямі^х і рекомендую йому розважити їх *sine ira et studio* [адекватно], хоч вони походять не від філософії *ex officio* [як такої], а від історика культури, якому староруська філософія також інтересна тільки як складова частина староруської культури.

Два останні розділи інтересної статті д[окто]ра Цурата присвячені пізнішим вікам. Тут теж *demonstrandum est* [треба відобразити] сказане про впливи празького інтернату і краківської бурси* на культуру суспільства українського — то значить, на людей, які попадали в ці інтернати, не розірвавши ще зв'язей з своєю суспільністю і національністю, і не розривали їх, перейшовши через сю науку. Останній розділ присвячений спеціальному питанню — де вчився П.Могила в Парижі; автор вказує, що в єзуїтській колегії “La Fleche”, і се, безперечно, інтересно*.

**ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ РУССКИХ ЛЕТОПИСЕЙ,
ИЗДАННОЕ ПО ВЫСОЧАЙШЕМУ ПОВЕЛЕНИЮ
ИМПЕРАТОРСКОЮ АРХЕОГРАФИЧЕСКОЮ
КОМИССИЕЮ. Т. II: ИПАТЬЕВСКАЯ ЛЕТОПИСЬ.
ИЗДАНИЕ ВТОРОЕ.**

СПб., 1908, ст. 16+938 стовп[ців]+ст. 87+IV in 4°

Се третє видання української збірки літописей, конвенціонально званої Іпатієвською по імені найстаршого з кодексів, зроблено Петербурзькою археографічною комісією. Перше видання — в серії “Полного собрания”, було неповне, бо починалося від 1111 р., зате в додатку мало (хоч покорочену) Густинську компіляцію*. Друге видання вийшло осібно, в вісімку, без Густинської комп[іляції], але мало літопись цілу*. Третє видання вертається до непрактичного початкового кварто, подає літопись також цілу, але теж без Густинської компіляції: вона має ввійти в осібний том “Полного собрания”, призначений для “южнорусских летописей”**.

Щодо самого видання літописі, я тепер обмежуся тільки короткими замітками; може, буду мати можливість іще вернутися до сеї теми.

Як і в попереднім виданні, в основу положено найстарший кодекс Іпатієвський для всієї літописної збірки. Се настільки неоправдано, що в часті останній, галицько-волинський, Іпатський кодекс дає редакцію пізнішу в порівнянні з версією Хлебніковсько-Погодінською, і сю треба було покласти в основу. На се я вказував в своїй праці про Галицько-Волинську літопись (Хронологія подій Галицько-Волин[ської] літописі, 1901)*, і ся праця редакторів видання, акад[еміку] Шахматову, була звісна, але він все-таки пішов старою, протоптаною стежкою.

В варіантах використано код[екси] Хлебніковський й Погодінський. Варіанти Єрмолаївського кодексу, поминеного в 2 вид[анні], подано в кінці тому, в осібнім додатку. Крім того редактор притягнув сим разом іще копію, споряджену при кінці XVIII в. для Нарушевича (теп[ер] в бібл[іотеці] Чарторийських, теки Нарушевича, № 122*). Порівняння переконало його, що се копія з Погодінського кодексу, так що з текстуального погляду він не має

інтересу, і варіантів з нього видавець не наводив. Але копія ся заховала нам при кінці цікаву записку, що читалася при кінці оригіналу (теперішній Погодінський кодекс кінця вже не має); з неї довідуємося, що та копія (теп[ер] Погодінський кодекс) була списана в 1621 р. в Животові, для кн[язя] Стефана Четвертинського* в пам'ятну хвилю відновлення православної єрархії:

“Прежде сего року прыѣхалъ в (Животов) Оеофанъ божеою милостию святого града Єрусалима и всея Палестыны патріарха з Москви до Києва за панованя короля его милости польского Жикгмонта юже третьего; в Києвѣ посвятилъ митрополита Йова Борецкого, и одѣхалъ до козацкого мѣста Терехтемирова, боячи ся, аби од Ляховъ не былъ посланный в заточение. З Терехт(ем) ирова одпроварили его козаки запороские чрез землю Рускую до земли Молдавское, а гды провалили патріарху, теды его милость князь Стефанъ Четвертинский яко благочестивый панъ, державца животовский, з великимъ тумультомъ люду конно потикалъ, а духовенства немало собравши ся, пѣшо сострелили з крестами и впроварили в замок животовский, в субботу мясопустную в року 1621, месеца февраля 3 дня. Третьего дня по приѣзде поблогословивши всю фамилию княжати его милости Стефана Четвертинского, одѣхалъ патріарха; тамже честно одпровадивши его оддали Волохамъ”.

Видно, не вважав відповідним згадати сей писар, що тоді ж у Животові посвятив патріарх Паїсія Іполитовича на владика холмського — останнього з серії єпископів.

Щодо способу видання тексту, то, безперечно, зроблено воно старанно, але замало історично, а забагато філологічно. Взагалі, видання літописей Петербурзькою археографічною комісією робилися із занадто малим оглядом на потреби історичного ужитку, а тепер з переходом до спеціалістів-філологів ся тенденція ще зміцнилася. Тексти видаються так, якби призначалися до ужитку філологів і тільки; зовсім нічого не робиться для того, щоб улегшити користання з них як історичних джерел істориків. Нічого з того, що практикується при виданні історичних джерел — ніяких відсилачів, порівнянь, вказівок джерел, пояснень річевих — нема тут. А се шкода.

В.ЩЕПКИН. РЕЗНОЕ ДЕРЕВЯННОЕ ТЯБЛО XIII ВЕКА

(Сборник статей посв[ященный] В.И.Ламанскому,

1908, [т.] II, с. 786—791+3 табл.)

Д[обродій] Щепкін публікує дуже інтересну річ, першу в своїм роді. Се дерев'яний, сосновий брус, довгий коло півтретя метра, широкий коло 25 см, різьблений з одного боку. Посередині розп'ятий Христос, з Богородицею й Іваном Богосл[овом] (написі: ІС ХЪ, МАРЬА, ИАНЪ), по двох сторонах ангели (надписі: Х(Є)РОВИ(МЪ), СЕРОФИ(МЪ)), далі святі — з правого боку Георгій і Ілля (О ГЮРГИ — невизначно, О ИЛЬА), з лівого — Николай і Варвара (О НИКОЛА, (ВАР(ВАРА)), і на кінцях два фантастичні звірі —

льви, обернені головами в середини, вони служать декораційними закінченнями сей галерії святих образів. Брус має сліди цвяхів, якими був прибитий.

На підставі палеографічних прикмет букв, переважно аналогічних з надписами XI–XII в., в меншості — XIII в., а також іконографічних типів святих видавець датує сю різьбу XIII віком. Фонетика написей (**ИЛЬА, МАРЬА**) вказує на “русского мастера”. При тім “памятник происходит из нашего севера”. Дуже се мало, і хоч, по словам видавця, “более точные указания не могли быть добыты”, але все-таки більше відомостей про те, звідки попалася пам’ятка до музею, бажалося б мати. Так само доконче пожадана ближча аналізи і іконографічних, і палеографічних прикмет сей цікавої пам’ятки.

Бо що вона справді цікава, про се не може бути двох гадок. Се, правдоподібно, гзимс старої дерев’яної сільської церкви, і то, судячи по добрім зхованні, в місці сухім, далеко від атмосферичних впливів, се, дуже можливо, гзимс над олтарною перегороджею, котрої різьблені образи могли в біднім обиході такої церкви заступати образи теперішнього іконостасу (в XIII–XIV в. таких іконостасів ще не було).

Видавець вказує на подібність левів і ангелів до володимирських рельєфів XII–XIII в.; техніка надписей — вирублених “дрібними ударами трикутного вістря” пригадує йому нумерацію блях, якими криті бані Володимирської катедри (на Клязьмі). Се потверджувало б хронологізацію, виведену з прикмет іконографічних і палеографічних, але, повторяємо, бажали б ми їх докладнішої аналізи.

МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ СЛОВАРЯ ДРЕВНЕРУССКОГО ЯЗЫКА ПО ПИСЬМЕННЫМ ИСТОЧНИКАМ, ТРУД И.И.СРЕЗНЕВСКОГО, ТОМ ТРЕТИЙ, ВЫПУСК I. СПб., 1903, стовп[ці] 1–512

Монументальна праця Срезневського, оброблена його донькою*, поступила останніми роками значно наперед. Сей випуск, датований на титулі 1903 роком, а в дійсності виданий 1904, містить цілу букву Р і більшу половину С, кінчаючи словом: “степенный”. Кінець, отже, не так уже й далекий — пожадати лише, аби ті останні випуски якнайскорше появились.

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ РУССКИХ ЛЕТОПИСЕЙ, Т. XVII. СПб., 1907, ст. XIV + стовп[ців] 616 + ст. 617–652, 4°

Том сей присвячений “західно-руським літописям”. Ним сповняє, нарешті, Петербурзька археографічна комісія план видання русько-литовських літописей, прийнятий нею ще в 1860 р.* Дістала вона тоді на се спеціальний фондуш, почала збирати рукописний матеріал, і з того часу почавши, без малого піввіку сей

замір її — видати сі літописі, паралізував усяку наукову роботу коло них. Ніхто не хотів братися до видання текстів, побоюючись, що корпус Археогр[афічної] комісії може вийти з часу на час і позбавити значіння всі інші видання; дослідникам неохота було братися до якихось глибших студій, бо матеріал, зібраний комісією, неприступний для сторонніх, міг принести несподіванки й перевернути всякі виводи. Все відкладалося до виходу того комісійного видання, що все відкладувалося і все наново обіщувалося. Тепер, коли воно з'явилося, треба сказати, що воно не справдило великих надій, які на нього покладалися. Для старшої редакції русько-литовської літописі не прийшло нічого, крім деяких варіантів; з середніх редакцій прибула досить інтересна версія з код[ексу] Євреїнова (к[інець] XVII в.); ширша редакція далі репрезентується старим кодексом Биховця; дещо інтересне є між генеалогічними статтями, зібраними при кінці корпусу. За всім тим значіння сеї збірки головно негативне; вона показує, що якихось одкровень в сій сфері нема що сподіватись і треба братися до студювання того матеріалу, який маємо, та з нього витягати все можливе для пізнання культурного і суспільного життя тих часів.

Не буду входити в саму методу видання сього корпусу; може, матиму спромогу зробити се ширше на іншим місці*. Завважу одну неприємну подробицю, що наводить на досить прикрі гадки. В передмові подані деякі бібліографічні й археографічні пояснення, вичислена література; вона невелика: дві праці польські, одна російська, одна українська, друкована в наших “Записках [НТШ]”. І от: польські і російську згадано. А українську — хоч результатами її редактори покористувалися — згадати її не згадали. Чи ненароком?

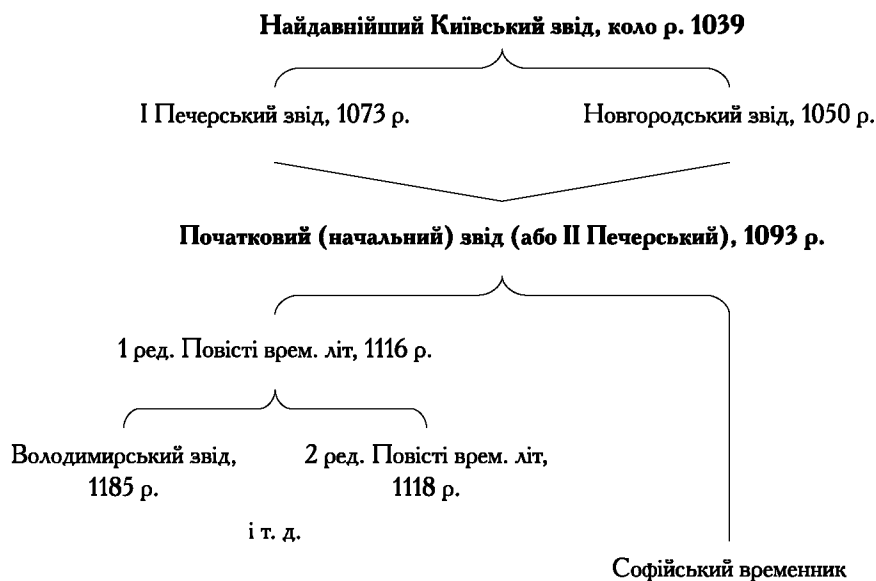
**А.ШАХМАТОВ. РАЗЫСКАНИЯ О ДРЕВНЕЙШИХ
РУССКИХ ЛЕТОПИСНЫХ СВОДАХ. СПб., 1908, ст. 20+687
(з XX т. “Летописи археографической комиссии”).**

**В.С.ИКОННИКОВ. ОПЫТ РУССКОЙ
ИСТОРИОГРАФИИ, Т. II, Кн. 1 і 2.
К., 1908, ст. X+1955+XXXII+V+IX+113+XXIX+XI**

В однім часі вийшли сі дві капітальні праці, присвячені східнослов'янському літописанню. Вповні відмінні своїм укладом, можна сказати, — два противні полюси щодо характеру роботи, манери і методу своїх авторів, вони обидві, — кожда в своїм роді, дають цінні вкладки в літературу сього питання і містять багато цікавого спеціально для українського дослідника.

Ак[адемік] Шахматов сею великою розвідкою вінчає розпочаті кілька-надцять літ тому студії свої над староруським літописанням. На сторінках нашої часописі ми все слідили пильно за його заняттями в сій сфері, надаючи їм велику вагу, хоч не завжди годилися з тими виводами, які ставив шан[ований]

дослідник. Зачавши від спостережень над укладом старших літописних компіляцій, він перейшов потім до пізніших, шукаючи в них слідів старших, не захованих для нас збірок, широкої і розгалуженої філіації місцевих і загальніших зводів літописних (реєстр сих праць див. в нашій “Історії України[-Руси]”, т. I і III*). Останній цикл його робіт, з трьох останніх літ, присвячений був визначнішим епізодам найдавнішої київської літописі (запросини варягів, слов’янський переклад Св. Письма, хрещення Володимира — сі розвідки сподіємося обговорити незадовго, з деякими іншими працями разом). Тепер вертається він назад до теми, поставленої в студії: О начальном киевском летописном своде (1897) і дає нову, наново переглянену і перероблену конструкцію, яку представляє сам в такій схемі:

Перший київський звід автор зв’язує з заснуванням в Києві митрополії р. 1039; слідів старшого київського літописання він не бачить. Першим імпульсом для новгородського літописання послужило, по його гадці, надання новгородцям прав Ярославом, а коло р. 1050 з нагоди посвячення нової катедри припускає він списання першого літописного новгородського зводу, основою його мав послужити звід київський. Потім в р. 1073 печерським монахом Ніконом споряджений був ширший літописний звід, ще більше розширений в новій печерській редакції 1093 р. Отсим першим літописним збіркам, 1039—1073 рр., присвячує автор свою розвідку, реконструюючи їх зміст, аналізуючи джерела і, як результат сеї своєї праці, подає при кінці книги реконструйовані тексти київського зводу 1030 р. і новгородського 1050 р., з варіантами і коментарем.

В праці сій, як і в попередніх, виступає перед нами той же сміливий, дівінаційний ум, що творить і конструє, відважно перекидає мости гіпотез через

провалини наших відомостей і навіть для тих, що не годяться йти за ним сими “неготовими дорогами”, приносить з сих сміливих ходів своїх багато інтересного, цінного, незапам’ятованого досі іншими, що спостеріг гострий зір автора. І, без сумніву, його книга своїм запасом ідей і концептів послужить новим імпульсом для дослідників різних питань, так чи інакше зв’язаних з староруським літописанням.

В противність праці Шахматова, що сміло творить і йде наперед, опираючися тільки як на опорні ступені на помічення і виводи попередників своїх, — в противність її смілому новаторству, праця проф. Іконнікова має вповні характер консервативний. Її завдання — зібрати в одно все зроблене дотеперішньою історичною наукою для зрозуміння і оцінки пам’яток східнослов’янського літописання, від давніших до новіших часів.

Перша книга розпочинається просторими загальними замітками про літописання, обставини його народження і розвою у різних народів, відносини його до інших форм літературної творчості. Потім автор представляв ту культурно-історичну обстановку Київської Русі, в якій розпочинається наше літописання. Від Києва переходить до інших центрів: Чернігова, Смоленська, Полоцька, Волині, Галича, Турова, Новгорода, Пскова, Ростова і Суздаля, Володимира, Твері, Рязані. Тимчасом, як ак[адемiк] Шахматов держиться самих фактів літописання та його джерел, проф. Іконніков бажає представити літописання на широкім тлі політичного і суспільно-культурного сучасного життя, подає навіть короткі історичні огляди поодиноких земель і їх політичного життя; але вони часом досить механічно зв’язані з самим літописанням, і в кождім разі, беручи з становища вияснення самого літописання, багато тут зайвого. З другого боку, занадто придавлює виклад ерудитизм автора, його нахил до інвентаризації різних подробиць, фактів, дрібніших помічень, різних поглядів — він запружує його виклад і засипає другорядними деталями загальний образ. Але, не даючи повних, випуклих картин, праця містить дійсно дуже багатий запас бібліографічних і взагалі фактичних вказівок, зібраних дуже старанно і скрупульотно, і до них з користю може і мусить звернутися кождий, беручися до якоїсь справи, зв’язаної з старим літописанням.

Друга книжка складається з трьох розділів. Перший присвячений літописанню московському, другий — русько-литовському і козацькому (українському XVII—XVIII в.), в третім — автор говорить про життя, повісті, подорожі і видавання історичних пам’яток. Найбільший інтерес повинен мати для нас розділ другий. Але оброблений він слабше. Перші глави його, присвячені літописанню русько-литовському, зроблені досить слабо, втрачають значіння ще більше після видання останніх публікацій — особливо корпусу Археограф[ічної] комісії (Пол[ное] собр[ание русских] летописей, т. XVII)*. Дальші розділи (с. 1526—1559) всуміш розглядають різні історичні пам’ятки літописного і мемуарного характеру, без якогось порядку і системи, включно до “Сводной летописи” Петрушевича і “Летописи Ставропигиального братства” Зубрицького, що введені сюди хіба тільки тому, що звуться літописями*.

Більше систематичний характер має простора глава (с. 1560–1674), присвячена літописанню козацькому, хоч і тут не все зрозуміло в укладі. Напр., “Історія русів” вилучена з української історіографії, як політичний памфлет, хоч ся історія, очевидно, рідна сестра літописі Величка, котрий рекомендується тут як “трудолюбивый и добросовестный писатель” (с. 1592). З другого боку, такі праці, як Мишецького, Симоновського, Рігельмана*, перенесені в розділ, присвячений науковому студюванню історії й видаванню пам’яток (через се ми знаходимо і два зовсім аналогічні розділи — на с. 1618 і 1948). І тут можна помітити теж не одне зайве при схемі, прийнятій автором (напр., екскурс про Гвагніна), а зате недостачу дечого потрібного.

Непотрібним здається мені вилучення в зовсім особний розділ житій, повістей, сказань, подорожей. Дещо з того не належить до східнослов’янської історіографії, тільки до історії літератури, як позбавлені історичного значіння агіографічні писання (в роді “Миней” Дмитра Ростовського), або такі ж самі подорожі, що зайняли тут досить місця. На скільки ж вони мають історіографічний характер, вони мусять розглядатися по певним епохам в тіснім зв’язку з літописними й іншими історіографічними писаннями.

Серед сих двох розділів, на які поділив автор пам’ятки літописі і житія-сказання-подорожі, погубилося зовсім або ледве згадалося багато писань, які, не підходячи вповні під літописну схему, без сумніву, далеко більше мали право на місце в історіографії, ніж деякі чисто літературні твори. Так, напр., майже без сліду розплилася українська і білоруська мемуарна література XVI–XVIII в. Одні твори обговорені тільки принагідно (як дневник Ханенка), інші пропущені-таки й зовсім, або згадані десь в примітці, як мемуари Евлашевського, Перетятковича, Як[ова] Марковича*, й ін. Єрлича автор поминув свідомо тому, що “по воспитанию, убеждениям, языку летописи его относят к польской литературе” (с. 1571). Але, поминаючи звістки про існування українського тексту його записок, сам автор включав в сю главу українські історичні писання, писані по-російськи; отже, се можна було зробити і з деякими писаними по-польськи. Вповні поминено писання з часів боротьби за унію, де маємо цілий ряд писань, що мають характер історіографічний, поруч релігійно-полемічного (як “Ектезіс”, “Апокрізіс”, “Антиррізіс”, “Пересторога”). Взагалі через систематику автора і через різні прогалини розвій історіографічної роботи на Україні представляється дуже невиразно.

Се все не позбавляє великої корисності праці автора як інформаційного підручника. В детальний перегляд його поглядів на староруське літописання, якому присвячена головнo його праця, входити тут не буду — такий спеціальний перегляд його поглядів, і тим більше поглядів і комбінацій ак[адеміка] Шахматова, виходить за рами отсеї замітки й мусить бути зроблений на іншій місці.

**Б.А.РОМАНОВ. СМЕРДИЙ КОНЬ И СМЕРД
(ПО ЛЕТОПИСИ И “РУССКОЙ ПРАВДЕ”).
(Известия отд[еления] рус[ского] языка [и словесности],
1908, III, с. 18–35)**

Автор спиняється на звіснім оповіданні про княжий з'їзд на Долобським озері. Аналізуючи його, він приходить до переконання, що в сій нараді, як говорили про час, коли зробити поход на половців, то ішла мова не про участь в тім поході смердів, а смердів коней, і робить з того такі висновки:

- смерди не беруть участі в загальному поході;
- віче не може смердами розпоряджати;
- смерди дають в похід своїх коней, на княже слово.

Сі висновки противляться звичайним поглядам на смердів. Автор не приймав звичайного тепер, подвійного толкування назви “смерд” в значінні ширшій — всіх підданих, і в значінні тіснішій — селян, дрібних власників-хліборобів; він бачить тільки княжих селян, і аналізом постанов “Рус[ької] правди” про смердів потверджує сей погляд: смерди — княжі люди в тіснішій значінні.

Не вважаючи, однак, на дотепність вихідної гадки і на досить значну зручність, з якою автор аргументує свої погляди, можна тільки похвалити скромне закінчення, що замикає його статтю: “Сказанное, конечно, не разрешает вопроса, но, думается, несколько обосновывает законность самой его постановки”. Сама вихідна гадка, що смерди служили тільки своїми конями (воєнно-кінська повинність), хоч з даного тексту виходить зовсім правдоподібно, ледве чи може бути прийнята: дуже тяжко помирити такий воєнно-кінський побор на війну, без притягання до війни самої людності, з іншими обставинами і фактами тодішнього життя. І ті далші висновки, які автор робить потім у зв'язку з сим відкриттям, дуже гіпотетичні. Стаття, безперечно, інтересна різними толкуваннями й поміченнями, відкриває у автора смілу конструктивну гадку, але поставленого питання про смердів справді “не розрішає”.

**П.ГОЛУБОВСКИЙ. ИНТЕРЕСНЫЙ
ЮРИДИЧЕСКИЙ СЛУЧАЙ КОНЦА XI ВЕКА
(К., 1907, ст. 10)**

Се відбитка з юбілейного збірника пок[ійного] Антоновича, не виданого досі за смертю редакторів*, і одна з останніх робіт пок[ійного] київського ученого. Я мав нагоду згадувати побіжно про неї в своїм некролозі про пок[ійного] автора*, — сподівався тоді скорого виходу збірника, але він не вийшов досі. В сій статті пок[ійний] історик з звичайною своєю віртуозною тонкістю обробляє один маленький епізод — оповідання про чудо Бориса і Гліба над невідьницею в м. Дорогобужі. На значіння його з становища історії нашого

права я вказував ще в своїй “Історії Київщини” (1891), потім — в “Історії України-Руси” (т. III, с. 324 другого видання)*; але в історично-юридичній літературі якось оминали сей інтересний епізод. Пок[ійний] Голубовський трохи розійшовся зі мною в розумінні його. Він бачить в сій жінці з Дорогобужа, про яку оповідає чудо, не “робу”, а закупку. Думаю, однак, що на се нема сильних підстав, які б змусили нас відійти від букви оповідання, яке називає її робою. Зовсім вірно аналізуючи далі ту юридичну норму, яку дає се оповідання, покійний автор пробує реставрувати в стилі і формі “Руської правди” вигляд сеї норми, про невідповідальність свобіднороджених дітей за фізичну нездатність своїх батьків-невільників (або закупів): “а закупъ не скончеваеъ цѣну, то дѣтямъ не надобѣ, оже ся родили незакупли; оже закупли — то скончати”. Нарешті, не вдоволяючися й тим, доповнює текстом чуда звісний, дуже неясний і сумнівний в своїй нинішній формі параграф “Р[уської] правди”, в такій формі: “Оже господинь приобидить закупа, а уведеть ему вражду, то лихомъ быти ему цѣны его; а оже упередить цѣну или купу ли отарицю, то ему все воротити, а за обиду платити ему”. Зроблені сі реставрації тонко, дотепно, але можуть мати вартість тільки гіпотетичну.

Д.В.АЙНАЛОВ. ОЧЕРКИ И ЗАМЕТКИ ПО ИСТОРИИ ДРЕВНЕРУССКОГО ИСКУССТВА. I. ДВА ПРИМЕЧАНИЯ К СЛОВУ ДАНИИЛА ЗАТОЧНИКА

(Известия отд[еления] рус[ского] яз[ыка и словесности],
1908, [кн.] I, ст. 352–365).

II. О ДАРАХ РУССКИМ КНЯЗЬЯМ И ПОСЛАМ В ВИЗАНТИИ; III. О НЕКОТОРЫХ СЕРИЯХ МИНИАТЮР РАДЗИВИЛЛОВСКОЙ ЛЕТОПИСИ (ib[idem], кн.] II, ст. 290–323)

Під сим загальним титулом проф. Айналов подає ряд заміток почасти до історії штуки, почасти до культурної історії взагалі. В першій статті він спиняється на інтересних побутових подробицях “Слова Данила”, потім ближче займається музичними інструментами “Слова” й інших староруських пам’яток; замітки інтересні, тільки треба б в кождім разі констатувати докладніше, ніж се робить (або не робить) автор, — де ми маємо до діла з реаліями староруського побуту, а де з філологією тільки — з *loci communes* [топосами] візантійського письменства, запозиченими нашими письменниками. Друга замітка присвячена подробицям Ольжиного побуту в Царгороді* і спеціально вияснює, що гроші, подані Ользі на Царгородськім дворі, були не дарунками (як на дарунки вони вже давнішим дослідникам здавалися занадто маловартними), а грошима на виживлення, що по трактатам з Руссю царгородський двір був обов’язаний давати послам з Русі.

Третя замітка найбільше дає для історії староруської штуки. Автор вказує на різницю між мініатюрами Радивилівського кодексу до л. 96 (по пол[овині] XI в.) і дальшими. Перші заховали в повній чистоті свій візантійський стиль і архаїчні подробиці XII—XIII в., другі носять виразні прикмети пізнішого рисунка, по німецьким взірцям, або сильно підправлені по ним. Порівнюючи мініатюри Радивилівського кодексу і Сильвестрового кодексу повістей Бориса і Гліба, автор вказує, що деякі з них ідуть до спільного прототипу, ранішого від к[інця] XIV в., як він думає — до ілюстрованого життя Володимира. Помічення цікаві, які надають мініатюрам першої частини Радивилівського кодексу чимале значіння. Але — студіювання їх все-таки можливе тільки по оригіналу або репродукції інакшій, ніж яку дало “Общество любителей др[евней] письменности”^{*}.

П.В.ГОЛУБОВСКИЙ. ИСТОРИЧЕСКАЯ КАРТА ЧЕРНИГОВСКОЙ ГУБ[ЕРНИИ] ДО 1300 г.

(Труды XIII археологич[еского] съезда, т. II, 1908, 4°, ст. 1—50+мапа)

Невдалий археологічний з'їзд в Катеринославі^{*} в своїх “Трудах” приніс кілька праць, вповні припадково зв'язаних з сим з'їздом, але важних самі по собі, між іншим — історичну мапу Чернігівської губ[ернії] покійного вже київського професора Голубовського. Праця була ним задумана давно, і мала бути колективною роботою його з Ол[ександром] Лазаревським і Е. Ківлицьким^{*} і мала обіймати цілу Лівобічну Україну; на харківському з'їзді Голубовський повідомив про хід робіт у сій справі і надрукував потім результати своїх вислідів про деякі непевні місця Чернігівщини (див.: “Записки [НТШ]”, т. LXIV)^{*}. На мапі, тепер опублікованій, назначено пок[ійним] істориком звиш 50 місцевостей і подано просторий вивід їх. Він дав цінну вкладку в історичну географію старої України, бо пок[ійний] Голубовський був майстер в скрупулятих історично-географічних виводах, яких вимагає викриття мало-звісних місцевостей.

Ю.БРАУН. ШВЕДСКАЯ РУНИЧЕСКАЯ НАДПИСЬ, НАЙДЕННАЯ НА о. БЕРЕЗАНИ

**(Известия Имп[ераторской] археол[огической] ком[иссии],
XXIII, 1907, ст. 66—75)**

Описана плита з рунічною написсю, знайдена на о. Березані, в пізнішій похороні, де вона послужила підкладкою під голову небіжчика; перед тим вона, мабуть, стояла на одній з сусідніх могил. Одиноким критерієм її хронології зістається напись, яку видавець по палеографічним і мовним прикметам

датує XI віком, допускаючи можливість і XII-го. Напись заховалася в цілості, звучить так: *krani kerpi half pisi iftir kal filaka sin* — Грані поставив сю могилу по Карлі, товаришу своїм.

Нахідка служить інтересною ілюстрацією до оповідання Константина Порфірородного про русько-варязькі торговельні каравани на Дніпровій дорозі*, що перепочивали на сім острові. Тільки, як хронологія вірна, — се пам'ятка вже з останніх побутів варязьких на Русі.

Автор спиняється вкінці над дивним і з становища норманізму справді загадковим факті — чому в Східній Європі нема рунічних пам'яток (се, власливо, перша). Він толкує се рідкістю каменю: намогильні пам'ятки ставили з дерева і вони загигали. Друге — в самій Швеції намогильні пам'ятки поширюються тільки з XI в., а на Русі тоді вже варязький потік перервався. Для аналогії автор вказує на Ісландію.

Н.П.КОНДАКОВ. ИЗОБРАЖЕНИЯ РУССКОЙ КНЯЖЕСКОЙ СЕМЬИ В МИНИАТЮРАХ XI ВЕКА. СПб., 1906, ст. 123+2+6 табл[иць]

Праця ак[адеміка] Кондакова мусить бути, хоч з опізненням, обговорена в нашій часописі, — настільки важні питання в історії нашої культури вона ставить і пробує рішати. Як видно з змісту і навіть з титулу, полишеного на с. 1 (Изображения кн. Ярополка Изяславича в миниатюрах XI века), праця спочатку мала тісніші завдання — оцінку і аналіз недавно опублікованих мініатюр Трірсько-Чивідальської псалтирі¹. Але шан[ованого] автора зайняло в зв'язку з тим загальніше питання — про залежність староруських княжих уборів від візантійських взірців. Переглянувши в зв'язку з трірськими мініатюрами інші княжі портрети XI—XII в., автор з IV розділом (с. 53) переходить до питання про залежність княжих костюмів від візантійських взірців, і до кінця зістається при сій темі, щоб аж на кінці (с. 114) вернутися до поставлених питань про походження трірських мініатюр, і тут уже, не застановляючися над поставленим дуже цікавим питанням їх авторитетності, збуває кількома замітками справу їх походження, досить голословно повторюючи гадку, висловлену на початку — що сі мініатюри були писані на Волині (де княжив Ярополк). Локалізація в високій мірі інтересна, і приходиться дуже і дуже жалувати, що автор, зайнявшись загальним питанням, не вияснив ближче сього спеціального. Те, що він вказав на підпертя своєї гадки про Волинь (крім апіорної правдоподібності, що коли Ярополк був князем волинським, то й мініатюри писані на Волині), не рішає сього питання: автор вказує на відміни трірських мініатюр від мініатюр Святославого “Ізборника”, але се ще не рішучий доказ; натякає на західні впливи в мініатюрах; на с. 10 висловлюється за-

¹ Див. про них мою статтю в “Записках [НТШ]”, т. XLIX*.

гальніше, що мініатюри “в Луцке или Володимире Волинском или вообще в пределах Польши и Галича” (не зовсім ясно).

Залишивши спеціальне питання про трірські мініатюри, шан[ований] автор не міг вповні вияснити й складного, важкого питання, зачепленого ним принагідно — про залежність княжих убрань від візантійських взірців. Автор при всій своїй єдиній в своїм роді ерудиції в візантійській культурі був, очевидно, пригнетений масою хаотичного й нерозробленого матеріалу візантійських церемоніальних уборів, котрий належало проаналізувати і прояснити відповідно, щоб могли з нього витягнути певні вказівки для історії староруського княжого костюма. Більшу частину сього розділу, що займає всю решту книги, автор присвятив, власне, історії візантійських уборів чи мундирів, по теперішньому кажучи, і в порівнянні з ними уборів княжих, доходить до виводу, що княже убрання більш-менш відповідає уборові візантійського деспота, а убрання княгині — уборові зості, або патриціанки в люроні. Не вважаючи, однак, на ряд цінних помічень і аналогій, вказаних при тім автором, насувається ряд сумнівів щодо зроблених висновків:

По-перше, наскільки докладно убори Ярополка і його княгині відповідають уборам інших князів на пункті свого візантійського типу і спеціально тої деспотської чи патриціанської ранги?

По-друге, наскільки можна покладатися на те, що сі Ярополкові мініатюри відповідають реальному виглядові уборів його і його жінки, а не копіюють якісь візантійські малярські шаблони?

З огляду, що костюми княжі, як ми бачимо їх на мініатюрі “Ізборника” або софійської фрески, дають тільки досить далекі аналогії з візантійським костюмом деспота або патриціанки, то виникає питання, чи дійсно була тут повна і свідомо імітація візантійського костюма, чи були тільки запозичувані елементи його, які мішалися з елементами східними (безпосередні східні впливи в княжій костюмі автор сам вказує не раз), варязько-німецькими і свійськими?

Ще одна замітка. Ш[анований] автор протиставляє гідність великокняжу і просто-княжу і хоче потягнути різницю між убором великокняжим і княжим, вінчанням на князя і на великого князя. В дійсності в XI в. не можна робити такої різниці; технічного терміна великокняжого не було, а Ярополк і претензій на нього мати не міг.

ТРУДЫ В.Г.ВАСИЛЬЕВСКОГО,
издание Императорской академии наук, т. I і II.
СПб., ст. VIII+401, 1908 і 295, 1909

Минуло повних десять літ від смерті покійного історика, поки з'явилися отсі дві книжки його писань. Правда, видаються писання його прекрасно. Видавці не тільки перевірили друкований текст по рукописам автора і додали його пізніші дописки, але доповнили їх від себе вказівками на пізніші видання текстів

і літературу. Але час не стоїть, наукові роботи не ждуть, і можна було б сильно побажати, щоб гарні прикмети видання були сполучені з скоршим темпом.

Видавці в першу чергу поставили, зовсім оправдано, праці з історії русько-візантійських відносин і зв'язей — з тої сфери, що була центром занять покійного. В першому томі маємо дві більші праці: “Византия и печенеги” і “Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII веков”*, з додатком одної полемічної відповіді; в першому випуску II тому знаходимо п'ять статей з циклу “Русско-византийские отрывки” (Листи Мих[айла] Дуки; З історії 976—986 рр.; Замітки про піших і кінних; Записка топарха; Ап[остол] Андрій в краю мірмідонян)*. Другий випуск, очевидно, принесе докінчення сеї серії, і тоді прийде черга на “Русско-византийские исследования” й на статті поза серіями. Буде того чимало, і через те, власне, було б пожадане при-спішення видання. Видавці тримаються в головнішій хронологічного порядку, а незважаючи на високі наукові прикмети праць пок[ійного] історика, все-таки і для них не минає безслідно час, і те, що ще перед кількома роками мало вповні актуальний інтерес, матиме вже історичну вагу, коли промине ще десяти-ліття до його опублікування.

**ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ ЛЕТОПИСЕЙ,
ИЗДАННЫХ] АРХЕОГРАФИЧЕСКОЮ КОМИССИЕЮ,
т. XX, 1 полов[ина] — Львовская летопись, ч. I.
СПб. 1910, ст. IV+418, 4°**

Львовською літописсю, по імені її видавця, зветься одна з пізніших літописних компіляцій, видана в 1792 р. під назвою: “Летописец русской от пришествия Рурика до кончины царя Иоанна Васильевича”. Ак[адем]к Шахматов в своїй звітній праці про літописні компіляції (“Общерусские летописные своды”, Ж[урнал] М[инистерства] н[ародного] п[росвещения], 1900)* зачисляє її до тих компіляцій, що мають в своїй основі московську літописну збірку XV в., т. зв. Володимирський поліхрон, продовжену до 1518 р. — до сього року Львовська літопись майже тотожна з Софійською II. Львов видав її з рукописі, що переховувалася в Спасо-Євфимієвім монастирі в Суздалі*, але потім ся рукопись десь затратилася і до останнього часу не знаходилося взагалі ніякої копії сеї компіляції. Тому як в 1903 р. Ол[ександр] Пресняков* відшукав в Петербурзькій публічній монастирі дуже близьку до виданої Львовом копію з XVI в., власність Кароля Етера, Археографічна комісія постановила її видати за браком іншої. Так і зроблено. Друкований текст Львова, сильно підправлений у виданні, послужив матеріалом до апарату — з нього дані варіанти. Потім, коли перша частина, доведена до р. 1533, вже покінчилася друком, комісії трапилося купити ту саму копію Спасо-Єфимієвської рукописі, яку замовив собі до друку Львов і з неї друкував свою літопись; користі з неї,

одначе, небагато, бо, як виявилось, — власне, писар підправляв текст, списуючи його, і з тими змінами літопись надруковано. Друга частина буде містити літописець царя Івана IV, досить близький до літописі Никонівської.

На жаль, в передмові непохвальним звичаєм Петербурзької археографічної комісії, крім отсих коротких відомостей про рукописі, використані при виданні, більш нічого для характеристики самої літописі не знаходимо — хоч і редактор сеї літописі, як і інші редактори, працюючи над своєю літописсю при виданні, певно, помітив не одно цікаве і міг би поділитися своїми спостереженнями з читачами*.

**ПОВЕСТЬ ВРЕМЕННЫХ ЛЕТ
ПО ЛАВРЕНТИЕВСКОМУ СПИСКУ,
издание Императорской археографической комиссии.
СПб., 1910, ст. XVI+274+24**

Видання се, призначене “головно для целей учебных”, без змін повторяє з третього видання Лаврентієвської літописі* ту частину її, яка містить давнішу літопись, до р. 1110 включно; пропущено тільки чомусь “показчик предметів”.

**ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ РУССКИХ ЛЕТОПИСЕЙ,
изданное Императорскою археографическою комиссиею,
т. XIV, 1 половина. СПб., 1910, ст. I+154.**

**ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ РУССКИХ ЛЕТОПИСЕЙ,
изданное Императорскою археографическою комиссиею,
т. XXI, 1 пол[овина]. СПб., 1908, ст. VII+342**

Два томи літописного корпусу містять пам’ятки московської історіографічної роботи.

Никонівська збірка, властиво, закінчилася в XIII томі “Полного собрания [русских летописей]”, в I-ім випуску XIV т. знаходимо екстравагантії трьох кодексів Никонівської компіляції — Акад[емічного] XV, Публічного-Строгановського і Троїцького III: “Повѣсть о честнѣмъ житіи царя и вел. кн. Θεодора Ивановича”; т. зв. “Новый лѣтописецъ”, від р. 1584 до 1633. Сей “Новый лѣтописецъ”, що описує смутну добу Московської держави, належить до найбільше популярних утворів московського письменства і заховався в великім числі рукописей. Зовсім натурально було подумати про видання його тексту на основі всього рукописного матеріалу. Одначе редактори сього тому відступили від сеї гадки: переглянувши кількадесять копій і переконавшись, що текст “Нового літописця”, скомбінований в них з іншими повістями про

сму́тні ча́си, які значно рі́зня́ться між собою, вони рі́шили вида́ти те́кст тільки з тих трьох кодекси́в Ни́конівськoї ко́мпіляції.

Друга половина XIV т. буде містити показники до Ни́конівськoї ко́мпіляції, се́бто IX—XVI т. “Полного собрания [русских летописей]”^{*} — він буде таким чином служити продовженням до виданого вже давніше покажчика доперших восьми томів “Полного собрания [русских летописей]”.

В XXI т. уміщена одна з найпопулярніших московських ко́мпіляцій, “Степенная книга царского родословия”, зложена в 1560-х рр. “благословеннем” митр[ополита] Макарія. Видана в 1775 р. Фр[ідріхом] Міллером, вона давно вже стала незвичайною бібліографічною рідкістю^{*}, але тільки тепер діждалася нового видання. Доконав його один з петербурзьких молодших істориків Платон Васенко^{*}, що зайнявся спеціально її студіюванням і результати своїх студій опублікував в 1904 р. в спеціальній монографії, в “Записках” Петербурзького університету (“Книга степенная царского родословия и ее значение в древнерусской исторической письменности”, ч. I), а чотири роки пізніше випустив першу половину тексту “Книги”, кінчаючи десятою “гранею” (Іван Калита, митр[ополит] Петро, Михайло Ярославич Тверський).

З великого числа рукописей, видання робиться тільки на основі чотирьох. В основу положено дві найдавніші рукописі, другої пол[овини] XVI в., старша — другої редакції, і трохи молодша від неї — першої; дві інші належать до XVII в. (першої і третьої редакцій).

Для нас особливий інтерес має в сій ко́мпіляції житіє митр[ополита] Петра, списане митр[ополитом] Кипріяном^{*} (с. 321—331 цього видання) — незважаючи на весь свій шаблонний риторизм, цінне деякими звістками з найбільш глухої доби в історії Галичини.

Ю.КОРШ. ВЛАДИМИРОВЫ БОГИ

(Сборник Харьков[ского] ист[орико-]фил[ологического] общ[ества], XVIII, ст. 51—58).

А.ПОГОДИН. ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И ИСТОРИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ О БОГАХ ВЛАДИМИРА ВЕЛ[ИКОГО]

(Сборник на честь ак[адемика] Соболевского, ст. 78—96)

Дві статті написані на ту саму тему — на той сам літописний текст двома лінгвістами, з того ж самого лінгвістичного становища. Головну роль в них грає етимологічне толкування Володимирових богів; при загальних відмінах сих виводів, які краще всього показують гіпотетичний характер деяких виводів, обидва дослідники сходяться в тім, що приймають в широких розмірах чужу, неслов'янську стихію в сих назвах. “Из богов, перечисленных в приведенном месте летописи, несомненно славянским именем не называется ни один”, — за-

вважає ак[адемік] Корш. І він, і проф. Погодін відкидають звичайну етимологію Перуна, і Корш вважає його ім'я ілірським, а Погодін — загадковим; оба зближають Хорса з перською назвою сонця. Широко застановляються над іменем Волоса-Велеса: Погодін розділяє ці два імені, Корш вважає можливим злучити разом; подані ними об'яснення цих імен зовсім різні. Погодін застановляється ще ширше над іменем Симарьгла, даючи дуже складне об'яснення цього імені як σῆμα Ῥῆγλου — більш дотепне, ніж правдоподібне.

Згадки “Слова о п[олку] Ігоревім” про Велеса, Даждьбога, Стрибога ак[адемік] Корш вважає книжними. Його вражає західна форма імені Велеса, і він бачить в ній “полную, искусственность помещения этого имени в произведение княжеского песнетворца XII в.”

С.А.КОРФ. ДРЕВЛЯНСКИЙ КНЯЗЬ МАЛ (Журнал Мин[истерства] нар[одного] просв[ещения], 1912, II, ст. 332–342)

“Мал князь деревський”, записаний на сторінки історії капризом долі, останніми часами звернув на себе особливу увагу дослідників. Недавно ак[адемік] Шахматов в своїх “Разысканиях” поставив гіпотезу про “Мала Кольчанина”, князя м. Кольца = Клечеська*, що, мовляв, заступив місце в літописній оповіданні давнішого героя деревського повстання Мистишу Свенельдича. Тепер проф. Корф зовсім вичеркує Мала з-поміж людей, вважаючи се ім'я простим непорозумінням. Він виходить зі звісного, давно розваженого дослідниками контрасту, що літопись, згадуючи князя Мала, в інших випадках ігнорує його і виводить самих “древлян”, “Древську землю” як властиву репрезентацію і управу землі. Дослідники толкували се тим, що князі не грали в тім устрої ролі рішучої і стояли на другім плані супроти громади і її ліпших мужів¹. Проф. Корф добачав тут суперечність неможливу і розв'язує її, викидаючи князя Мала з літописі, як непотрібну вставку, як просте непорозуміння. Властиво, не робить се від себе, а користується відкриттям свого товариша по Гельсінгфорському університету проф. Піппінга*, що в своїй недавній розвідці про імена Дніпра (De Skandinaviska Dnjeprnamnen, Studier i Nordisk Filologi, 1910, с. 27) дав таке толкування слову “Мал”: в оповіданні про сватання деревського князя літописець хибно зрозумів се слово; слова древлян “да поиди за князь нашъ за Маль” в своїй первісній скандинавській формі значили просто — “вийди за нашого князя”; *māl, mali* — се правний скандинавський термін: західноготське право (Västgötelagen) признає шлюб правним тільки “за посагом і умовою”, (*maer mund ok maer maeli*), а літописець вираз *giptas maer mali* зрозумів як *gifta sig med Mal* — як пропозицію вийти за “князя Мала”. Приймаючи вповні сей здогад проф. Піппінга, проф. Корф

¹ Пор.: Історія України-Руси, т.2, с. 336.

вважає дальшим результатом сього непорозуміння і вставку імені Мала в оповідання про рішення деревлян — “поиметь жену его Вольгу” і гльосу “бѣ бо имя ему Малъ, князю дервьску”, і вичеркує ім'я сього князя з цілого оповідання¹, а натомість підчеркує як важний факт “употребление летописцем древнескандинавской брачной формулы”, як свідоцтво “того большого влияния, которое оказывало скандинавское право на славянские племена, сидевшие вдоль и около великого пути из варяг в греки”. По його гадці, сей факт доказує потребу більшої уваги для скандинавських впливів. “Настоятельно требуется параллельное изучение древнескандинавского и древнерусского права; таким образом могут проявиться самые неожиданные сюрпризы, и только таким образом может быть пролит новый свет на культурное и общественное взаимодействие славян и варягов, от которого зависит верное определение начала Русского государства и русского права”.

Потребі порівнянних студій скандинавського і староруського права, розуміється, можна тільки притакнути, але такі річі, як форма *Vastgötalagen* в устах деревського віча, се такий “сюрприз”, від якого не набереш особливої охоти до скандинавських студій. Як виходило б зі слів проф. Корфа, він думає, що деревлянське віче справді давало своє поручення в скандинавських термінах: “для древлян такой брак киевской княгини являлся, конечно, актом чрезвычайной важности, и немудрено потому, что они предлагали и предполагали облачить (!) его в самую торжественную форму; а таковой, очевидно, являлась более культурная скандинавская форма; не исключена к тому же и другая возможность; скандинавская форма брака может находиться в связи со скандинавским происхождением самой Ольги” (с. 342). В сім д[обродій] К[орф] і бачить доказ скандинавських впливів “на славянские племена, сидевшие вдоль и около великого пути из варяг в греки”. Тим часом, як старий літописець, очевидно, представляв собі Новгород і Київ головними гніздами варязтва і, очевидно, з сього боку протиставляв київським полянам таку глуху провінцію, як Деревську землю, у проф. Піппінга і проф. Корфа виходить навпаки: деревська громада знала і уживала скандинавську правну термінологію, а от київський літописець, провідник варязьких тенденцій, був обзнайомлений з ними слабше і переплутав, не “розумівши звичайної шлюбної формули. Се дійсно “сюрприз”!

¹ Завважу, що ті стилістичні подробиці, на які наполягає д[обродій] Корф, не існують в старшій версії “Говісті”, а ім'я Мала вона таки має.

**А.ШАХМАТОВ. КОРСУНСКАЯ ЛЕГЕНДА
О КРЕЩЕНИИ ВЛАДИМИРА
(Сборник в честь В.И.Ламанского, II, с. 1029–1183).**

**ST. SRKULJ. DREI FRAGEN AUS DER TAUFE DES
HEILIGEN VLADIMIR (Archiv für sl[avische] Phil[ologie],
XXIX, с. 246–287).**

**А.БЕРТЬЕ-ДЕЛАГАРД. КАК ВЛАДИМИР
ОСАЖДАЛ КОРСУНЬ (Известия отд[еления]
рус[ского] языка [и словесности], 1910, [кн.] I, с. 241–307)**

Сі три статті тісно зв'язані між собою і вносять в сумі багато нового і інтересного в один з найважливіших моментів нашої минувшини; не маючи змоги висловити свої гадки з приводу їх зараз по їх появі, роблю то бодай тепер; однак не вхожу у всестороннє обговорення їх — бо було б того занадто багато, та й деякі з сих питань порушую в останній главі I т. "Історії [України-Руси]", котру доповняв для нового видання*.

Статті Сркуля і Берт'є-Делягарда викликані були статтею ак[адеміка] Шахматова (властиво, статтями — бо й ще іншою його статтею, уміщеною в "Сборнике Харьков[ского] ист[орико]-фил[ологического] общ[ества]": "Один из источников летописного сказания о крещении Владимира")**. Сркуль, однак, й перед тим працював в сих питаннях: свого часу я рецензував його статтю про балканські війни Святослава (Записки [НТШ], т. XVII)* — нова студія його служить її продовженням, котрому праця Шахматова дала тільки ближчий привід. Б[ерт'є]-Делягард, як спеціаліст по історії й особливо — топографії старого Херсонеса, нав'язує свої гадки до обох статей — Шахматова і Сркуля — та ставить собі завданням показати, як належить собі представити Володимирову кампанію з становища, так би сказати, — воєнно-топографічного.

Праця ак[адеміка] Шахматова поділяється на дві частини; в першій (гл. I–VII) він дав перегляд і систематику старих повістей про охрещення Володимира, в другій (гл. VIII–XII) ближче спиняється над так званим ним "Житієм особого состава" й її відносинами до літописного оповідання. Окрім раніше опублікованого пок[ійним] Халанським тексту сього життя* (з р[у]к[о]-п[ису] Публічної бібліотеки), він публікує ще іншу, повнішу версію його зі збірника XVII в., з бібліотеки купця Плігіна (теп[ер] Академії наук), піддає ближчий аналізі і пробує дати реконструкції початкового вигляду сеї "корсунської легенди", як він її називає. Літописне оповідання він вважає комбінацією, т[ак] ск[азати], київської легенди (оповідання "древнейшего свода") з сею корсунською — але наскільки інтересні і цінні його здогади про походження і зміст корсунської легенди, остільки, мушу признатися, мало мене вдовольняють виводи шановного дослідника щодо київської повісті. Тимчасом, як корсунська

легенда виходить повна преінтересного змісту — і билинних мотивів, і фактичних відомостей, і єрархічних тенденцій, настільки київська виходить, так би сказати, порожнім місцем: Шахматов думає, що вона була простою переробкою болгарської повісті про охрещення Бориса. Полишаючи на боці малу правдоподібність виводу з такого гіпотетичного джерела — повісті, котрої не маємо і не знаємо навіть, чи вона була, — зовсім неймовірно, щоб киянин XI в., заходячися писати про такого популярного героя, як Володимир, не знайшов про нього ніякого інтересного матеріалу і попросту ескамотував болгарську повість, злегка підправивши її під Володимира! Тому, кінець кінцем, і дану Шахматовим реконструкцію літописного оповідання уважаю схибленою. Тим часом Сркуль в своїй розвідці взяв сю гіпотезу Шахматова за вихідну точку.

Праці Сркуля і Б[єртъє]-Деляґарда, хоч в значній мірі виходять зі студій Шахматова, мають, одначе, зовсім інший характер, ніж сі студії. Тимчасом, як Шахматов студіює літопись як історик літератури, літературний твір, продукт літературної творчості — ті два стають в позицію інтерпретаторів, які передусім силкуються зміркувати, який реальний, фактичний підклад лежить під оповіданнями наших старих повістей — літописного оповідання передусім. Становище в самім ґрунті, розуміється, малораціональне.

Сркуль в своїй розвідці ставить собі такі три питання: як розуміти оповідання літописі про посольства до Володимира; які мотиви привели Володимира до охрещення; котрого року се було. Починає з хронологічних виводів, котрі взагалі займають дуже багато місця в його праці, але результати їх не вважаю особливо цінними, і тому не буду над ними застановлятися. Інтересніша проба дати загальне освітлення політики Володимира: по гадці автора, він був повним індиферентистом в релігійних питаннях (автор вважає, що норманські впливи в Новгороді мусили його таким зробити, і наводить довгий ряд звісток на доказ релігійного індиферентизму норманів), але будував свою політику на релігійних мотивах. Сркуль доказує, що виступаючи проти Ярополка, Володимир опирався на прихильників поганства против християнства, і ставши князем київським, з особливою енергією заходився коло піднесення поганського культу — впровадивши небувалих перед тим антропоморфних ідолів-богів на скандинавський взірєць. Дивним способом, одначе, Сркуль ігнорує при тім не тільки виводи Соловйова, що шістдесят літ тому дав подібне ж освітлення політиці Володимира, але і аргументи Голубінського, котрі той видвигнув против сеї гіпотези*, — сі аргументи не перестарілися й тепер, і деякі з них можна вповні повторити і против здогадів Сркуля.

Виводи Сркуля про реальні факти, які лежать під оповіданнями про посольства до Володимира, мають служити поправкою і доповненням до гіпотези Шахматова про життя Бориса, як первовзір літописного оповідання про Володимира; автор особливо спиняється над здогадом, що послі німецькі — се були послі від Теофано, сестри царівни Анни. В аналізі звісток про переговори візантійських цісарів з Володимиром Сркуль ставить ряд слабо уґрунтованих і малопотрібних здогадів про тайний характер сих переговорів. Він

здогадується, що умова цісарів з Володимиром була потайна; Володимир хрестився потайки, його напад на Херсонес був зроблений за порозумінням з цісарями, щоб оправдати в очах суспільності віддання царівни за Володимира, і Анастас, піддаючи Корсунь Володимирові, поступав по мислі імператора!

Такі самі і згоди автора, що Володимир, виславши помічне військо цісареві, тим ослабив себе, не міг вести успішної боротьби з печенігами, мусив залишити далекі заграничні походи і віддатися внутрішній організаційній діяльності. Все се тільки через вислання 6 тис. війська, з котрого, мабуть, більша частина була варязькими приходнями, яких при охоті можна було справити собі дуже стільки...

Против деяких згодів Сркуля виступає Б[ертє]-Делягд. Головна принципальна ріжниця — що Б[ертє]-Делягд не хоче признавати ваги політичних мотивів в зносінах Володимира з Царгородом; по його гадці, Володимир зовсім не бажав споріднення з візантійським двором, зовсім не жадав царівни Анни, — ся комбінація вийшла від царгородського двору, царівна Анна грала роль закладниці за той полк дружини, який Володимир посилав — і він післав сей полк тільки тоді, як Анна прибула до нього, після здобуття Корсуня.

Знов переоцінювання вартості того помічного полку для Володимира — і зовсім довільне перевертання всіх вказівок наших джерел, всіх хронологічних показів задля повзятої наперед гадки — що Володимир не міг сього полку пустити, не діставши всього того, чого хотів з Царгорода.

Така довільність в моментах основних робить дуже дивне вражіння поруч великої скрупулятності в дрібницях — аж задалеко теж посуненої. Б[ертє]-Делягд, напр., комбінує зраду Жберна із зрадою Анастаса, вводить обидва сі епізоди як два ріжні моменти в історію облоги Корсуня і силкується знайти вповні реальний зміст букві обох сих оповідань. Се помилка, очевидно, але серед його коментаріїв є чимало і цінних пояснень і помічень, підданих знанням тодішньої воєнної техніки і історично-топографічної обстанови кампанії. Напр., супроти гадок інших дослідників — до котрих прилучається й Шахматов, що деякі подробиці літописного оповідання вказують на чоловіка корсунського, місцевого, котрий пише про облогу з становища обложених, інтересне помічення Б[ертє]-Делягда, що вся історія облоги оповідається зі становища не обложених, а того війська, що облягав, — так би сказати на підставі штабового журналу Володимира, й ін.

Повторюю, всього багатства помічень і гадок, які висувують і піддають згадані тут праці, вичерпувати в рамках рецензії не можна. Вони тільки ще раз показують, як ще багато інтересного криється в сім переломовім моменті нашої минувшини і як багато можуть дати для нього студії рукописного матеріалу і ближча аналіза за його поміччю джерел уже звісних.

СТАНИСЛАВ РОЖНЕЦКИЙ. К ИСТОРИИ КИЕВА И ДНЕПРА В БЫЛЕВОМ ЭПОСЕ (Известия отд[еления] рус[ского] яз[ыка и словесности], 1911, [кн.] 1, с. 28–76)

Автор починає з *Kaenugardhr* — *Koenugardhr*, скандинавської назви Києва (толкування Вестберга, що хотів перенести се місто до Литви, він рішучо відкидає*); знаходить йому пару в билині про молодця і королівну: “город Кіанов” (або Окіанов), з якого він виводить “старшу гіпотетичну форму “Кіанъ градъ”, або “Кыянъ-градъ”, — з неї мала б походити форма “Кыяне” (а не Кийвяне): староскандинавська *Kaenugardr* — се скандинавська переробка сього старого тубільного імені Києва — “Кыянъ-города”. В пару сьому він наводить ще другу паралель билинної ономастики з скандинавською: билинний *Нѣпръ* або *Нѣпра*, з одного боку, і скандин[авське] *Nepr*, з другого; в зв’язку з сим він ставить *Нѣпрусьскій городъ* (= Київ) одного з варіантів билини про Соловія Будимировича в паралель з епічним скандинавським *Danparstadir*, а, властиво, з аналогічним з ним пізнішим (гіпотетичним) *Neprarstadir* або *Neprustadir*. Сі паралелі — особливо друга — дають авторі, гарячому норманістові, привід до далекосяглих висновків, дуже характерних для сучасного неонорманізму: билина про Соловія Будимировича, здогадується він, була зложена серед варягів і пізніше перейшла до руського епосу; інші деякі билини теж склалися на взірці варязьких; малюється картина “громадного варязького літературного впливу” — сі факти чи здогади “предполагают варязький элемент, действующий на русской почве и преобразующий русскую поэзию”, і в сім автор сподівається розв’язання проблеми билинної поезії — “якорь спасения” в безвигляднім становищі дослідів над билинною поезією!..

ВЛАДИМИР ПАРХОМЕНКО. ДРЕВНЕРУССКАЯ КНЯГИНЯ СВЯТАЯ РАВНОАПОСТОЛЬНАЯ ОЛЬГА (ВОПРОС О КРЕЩЕНИИ ЕЕ). К., 1911, ст. 26, 4°

Ся стаття — з претензіями на розкіш і стильність, видана в виді пам’яткового видання, з неможливо дорогою ціною (1 рубель за 26 стор.) — робить пробу розв’язання питання про охрещення Ольги на підставі інтерпретації звісток в продовженні Регіона*. Автор виходить від поглядів Голубінського і, виступаючи против його гадок про значне поширення християнства за часів Ігоря*, виступає з гадкою — не новою, зрештою, що Ольга довго була не зачеплена впливами християнства; в Царгород 957 р. вона їздила, провожаючи купецькі каравани, та вела там переговори політичні, не будучи ще християнкою. Допускає, що там заявляла охоту хреститися, але за ціну певних

політичних уступок — наводить звістну згадку Константина Порф[ирородного] про присватування різних варварських володарів, втім і руських, до цісарської династії і добачає — зовсім уже безпідставно — в літописних словах Ольги до імператора: “аще мя хоцещи крестити, то крести мя самъ” — натяк на бажання Ольги посвоячитися з візантійським двором за ціну охрещення. Тоді з сього нічого не вийшло, і Ольга вернулася нехрещеною, але “с несомненным сильным желанием христианства, еще более возбужденным блестящей христианской обстановкой Царьграда”. Через те удалася до Отона, сподіваючися там “добиться тех преимуществ и связей, каких не нашла на Босфоре”, але поки відти прислали єпископа, “Ольга вже имела время и не один случай убедиться в неестественности своих упований на далекий Запад” і, не діждавшись приїзду єпископа від Отона, вона зав’язала наново зносини з Царгородом, — може, при тій нагоді, що в Царгороді засів Роман на місці Константина, поїхала наново до Царгорода і там охрестилася.

Автор опирається при тім на звістці продовження Регінона, що Ольга охрестилася в Царгороді за цісаря Романа; з того бере він своє хронологічне означення сього факту: між кінцем р. 959 (смерть Константина в падолисті) і 961/2 р. — місією Адальберта, а для урятування звістки, що хрещення сталося в Царгороді, припускає другу подорож Ольги до Царгорода*.

Сей здогад про дві подорожі Ольги не новина: над такою можливістю застановлялися раніше дослідники, але признавали таке розв’язання справи мало-правдоподібним. Дійсно, припускати другу подорож, приймаючи, що в першу Ольга не була задоволена ні результатами її, ні прийняттям — як приймає і п[ан] П[архоменко] — досить трудно. Смерть Константина не вносила змін в політичні відносини, бо сей цісар-літерат взагалі не грав ролі в політиці, і Ольга се мусила знати. Логічне мотивування п[аном] П[архоменком] не додержане — не без того, мабуть, що, видвигнувши політичні мотиви в діяльності Ольги, не міг він визволитися від канонізованих в духовних кругах поглядів на її діяльність. Коли для Ольги хрещення було тільки політичним кроком, то незрозумілий її поворот до Отона: тих політичних користей, яких шукала вона в Царгороді, не міг їй дати Отон, і се вона мусила знати; не маємо ніяких причин приймати, що аж виславши послів до Отона, вона мала б переконатися в “неестественности” (!) своїх рахунків на нього: по кільканадцяти роках свого правління Ольга могла знати, чого вона має сподіватися від Візантії і від Німецького цісарства. Сам факт охрещення не де, а в Царгороді, для візантійського цісаря не мав такої ваги, щоб за нього щось можна було виторгувати, а мотив ієрархічний ледве чи міг тоді входити в гру (див. мою “Історію [України-Руси]”, т. 1², с. 405—406). Здогад про уложення якогось тіснішого союзу Русі з Візантією з початку 960-х рр. не potwierджується пізнішими відносинами їх, як розкриває їх історія болгарської кампанії Святослава. Все се, як бачимо, лишає мало ваги за здогадами п[ана] Пархоменка.

**В.Θ.МИЛЛЕР. К ВОПРОСУ О ВОЗРАСТЕ
И КОЗАЧЕСТВЕ ИЛЫИ МУРОМЦА**
(Журнал М[инистерства] н[ародного] пр[освещения],
1912, II, с. 193–209)

В сій замітці ак[адемік] Мілер насамперед висловлюється против гіпотези пок[ійного] Халанського про Іллю-Олега, котру пригадала недавно його по-смертна стаття (див. про неї CVII книжку “Записок [НТШ]”)*; не беручи-ся рішати “хронології сюжетів, прив’язаних до імені Іллі”, він береться до одної з пізніших верств в традиції про Іллю — його козацтво. Признавши се вже раніше витвором XVII в., смутної доби, коли козащина зайняла Мос-ковську державу, проф. Мілер тепер спиняється на тій подробиці, що, пред-ставлений козаком, Ілля представляється zarazом і старим чоловіком, тимчасом, як в інших варіантах билин підчеркуються молоді літа Іллі. Проф. Мілер ста-вить здогад, що старі літа Іллі являються вже дальшим наслідком епітета “старий козак”, а сей епітет пробує толкувати як технічний термін в значінні козака статочного, що служить державі, в протиставленні козацькій вольниці, що грабила й руйнувала землю. Тому ті билинні теми, де Ілля виступає чо-ловіком старим, проф. Мілер вважає пізнішими. Одначе коли припустити, що тільки після смутного часу Ілля взагалі стає козаком, потім доперва з “старого козака”, коли затемнилося значіння самого терміна, став він старою людиною, і аж потім на сім новім ґрунті утворилися епізоди, де він виступає старим, — чи не занадто мало лишається часу на таку еволюцію, і чи ся обставина не стає аргументом против цілої сеї гіпотези?

**С.СЫРОМЯТНИКОВ. ДРЕВЛЯНСКИЙ КНЯЗЬ
И ВАРЯЖСКИЙ ВОПРОС**
(Журнал Мин[истерства] н[ародного] просв[ещения],
1912, VII, с. 120–139)

Під таким голосним і досить дивним титулом в дійсності містяться різні замітки, досить слабо зв’язані між собою, — балачки на тему варязтва на Русі з приводу статті проф. Корфа, обговореної в 108 т. “Записок [НТШ]”*. Автор — сам правовірний норманіст, виступає против крайніх норманістичних виводів Піппінга* і Корфа. Він скептично приймає здогади про норманську сагу, яка оповідала про помсту Ольги, і думає, що “заставлять древлян с Оль-гой на древне-шведском языке, предполагать существование древне-шведской летописи в IX веке в Киеве и обвинять летописца в безграмотности — со-вершенно неосновательно”.

Приймаючи літописну традицію про норманський початок київської ди-настії, автор підчеркує, що ся династія і взагалі варяги мусили скоро асимілю-

ватися на Русі, ставить знак запитання над норманським походженням Ольги (при тім виступає з великим довір'ям до т[ак] зв[аної] Якимової літописі*), признає неймовірним скандинавський вплив на місцеві форми шлюбу (с. 132), вважає неправдоподібною гадку, що варяги були культурніші від слов'ян і як на доказ против того вказує на мале число запозичених від скандинавців слів (с. 133), робить кілька заміток взагалі щодо відносин слов'янської і шведської культури і виступає против надій Піпінга і Корфа на вияснення великих впливів скандинавського права на руське: “ничтожные по численности находники варяги не могли изменить правосознание русского народа, если не могли изменить его даже сборники византийского права, действовавшие через церковные суды”. “Конечно, старинные областные правды скандинавского севера должны быть изучаемы русскими историками права, но они нужны только как материал для сравнения”. “Ждать отсюда откровений для истории русского права было бы увлечением непростительным” (с. 136).

Принотувавши недавно погляди проф. Корфа, як один з показчиків сучасного неонорманізму, я вважав корисним принотувати і ці погляди уміркованого норманіста, хоч наукова вартість їх переважно невелика, бо висловлюються вони загально і без ближчої аргументації.

Б.М.СОКОЛОВ. НЕПРА РЕКА В РУССКОМ ЭПОСЕ (Известия отд[еления] рус[ского] языка [и словесности], 1912, III, с. 198–214)

В 110 кн. “Записок [НТШ]” була мною принотована стаття С.Рожнецького*, що, виходячи з деяких билинних назв, між іншими з билинної назва *Нѣпръ* або *Нѣпра*, і зближаючи їх з скандинавськими назвами, будував далекосяглу теорію “громадного варяжского літературного впливня” на билинну творчість і взагалі східнослов'янську поезію. Виводи автора звертали на себе увагу як прояв новішого відродження норманізму і були тому принотовані. З тих же мотивів годиться згадати отсю статтю, викликану висновками С.Рожнецького. Д[обродій] Соколов вказує на те, що форма *Нѣпръ* могла розвинути на ґрунті східнослов'янської фонетики, без впливу скандинавської назви, і висловлює здогад про те, що в тих билинах, де Дніпро носить назву “Непри ріки”, се може бути витолкування пізнішим впливом созвучної ріки Непрядви, Непрядни, Непряди, прославленої повістями про Мамаєве побоїще, що сталося на сій ріці. Можемо про сей здогад бути різної гадки, але безсумнівно вірна основна гадка автора, що перше, ніж хапатися за “варяжский якорь спасения”, рекомендований Рожнецьким, годиться на місцевім східнослов'янським ґрунті шукати пояснень тих явищ, на які натикається дослідник чи в билинній поезії, чи в літературній творчості взагалі, чи, скажім ще ширше, — в східнослов'янським житті. Се належить пам'ятати не самим тільки історикам літератури.

РОЗДІЛ IV

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ
(XIV–XVIII ст.)

**Dr. STANISŁAW KUTRZEBA. STAROSTOWIE,
ICH POZĄTKI I ROZWÓJ DO KOŃCA XIV w.
(Rozprawy wydz[iału] hist[oryczno]-filoz[oficznego], t. XLVI,
1903, ст. 231–348)**

В незвичайно занедбаній історії польської адміністрації історія старостинського уряду становить один з кардинальних моментів, і названа тут монографія молодого краківського ученого (властиво — перша наукова монографія в сім питанні) стає важною вкладкою в історію польського державного устрою. Не можна вправді сказати, аби вона вповні відповідала вимогам, які б можна її поставити. Систематизм в ній рішучо переважав над прагматизмом. Скільки улегшує роботу автора се подроблення питання на історію поодиноких компетенцій старостинського уряду, се вирвання його з сучасної системи управи, в нерозривній зв'язі, з котрою сей уряд в дійсності жив і розвивався, — стільки ослабило дослідження живої еволюції сього уряду в сім живім оточенні. Кілька слів про генезу старостинського уряду, уміщених при кінці IV розділу, ледве чи кого вдовольнить, і певною несподіванкою ударає голословне заперечення зв'язі польського старостинського уряду з чеським — про котрий при тім же автор не подає ніяких відомостей. Так само кілька сторін (с. 310–314), де подано загальний образ адміністрації в XIII і перелому в ній, довершеного в XIV в., і поодинокі замітки про відносини старостинського уряду до інших — не заступлять образу його еволюції в тогочасній системі управи. Шкода також, що автор ігнорує літературу предмета в своїм викладі. Для нас, українців, депреціонує сю працю виключення з досліду руських земель. Всього отсього, одначе, не маємо права вимагати від автора; будемо вдячні й за те, що дав він.

Праця поділена на п'ять розділів. Перші три збирають відомості про старостів від початку до кінця XIV в. і спеціально займаються старостами Великопольщі. Розділ IV подає кілька загальних заміток про генезу й розвій старостинського уряду. Розділ V займається спеціально Малопольщею.

**И.В.ЯКУБОВСКИЙ. ЗЕМСКИЕ ПРИВИЛЕИ
ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО,
ЧАСТЬ ВТОРАЯ. КРИТИЧЕСКИЙ РАЗБОР
ТЕКСТОВ ОБЛАСТНЫХ ПРИВИЛЕЕВ
(ЖМНП, 1903, VI, с. 245–303)**

Перша частина сеї статті, друкована в IV книжці ЖМНП за 1903 р., була зараз по виході обговорена нами в LIV т. “Записок”*, і там я вказав на малу позитивну вартість висновків автора, зроблених без знайомості з автентичними текстами привілеїв. В слабшій мірі сеї закид можна б повторити і про сю другу частину: автор міг би потрудитися заглянути по деякі тексти до Литов[ської] метрики замість того, аби, напр., не знаючи змісту дорогичинського привілею 1547 р., здогадуватися про сеї зміст (с. 352) або коригувати лихе видання волинського привілею 1501 р., в АЮЗР іншим лихим виданням Леонтовича (с. 287)*. Але що в переважній часті автор оперував добрими виданнями дохованих текстів, тож се не багато шкодить його другій статті.

Ся друга частина його праці справді посуває справу аналізу земських привілеїв В[еликого] кн[язівства] Литовського, для котрої попередня праця — М.Ясинського*, зайнята головню систематикою, мало що зробила. Особливу увагу д[обродій] Якубовський звернув на привілеї полоцький і дав справді інтересну пробу реконструкції її різних верств — аж до основного підкладу, “ряду” Полочан з литовськими князями 1-ї пол. XIV в. (сі реконструкції подає автор в додатках). Інші привілеї автор трактує побіжніше, в тім і найбільш інтересні для нас — київський і волинський. Та хоч для історика права В[еликого] кн[язівства] Литовського сі привілеї не так інтересні, як полоцький, але все-таки варті докладнішої аналізи — ї повинні дочекатися її. Дещо тут автор кинув без відповідної аргументації й розваги. Але є й справедливі помічення, за які повинні йому бути вдячні дальші дослідники.

**LUDNOŚĆ WIEŚNIACZA ZIEMI HALICKIEJ
W WIEKU XV, NAPISAŁ Dr. SZYMON RUNDSTEIN
(Studia nad historią prawa polskiego wydawane
pod redakcją Oswalda Balzera, t. II, zesz. 2), Львів, 1903, ст. 47**

Досить маловартна праця. Автор головню оперує XII т. “Akta grodzkie i ziemskie”* і збирає в систему їх звістки про різні категорії селянства, їх обов’язки, право переходу, юрисдикцію. Притім не показує ані особливої ерудиції, опираючися все на праці проф. Линниченка*, ані комбінаційної бистроті, ані глибшої аналітики. Місцями лише робить він дрібніші поправки до висновків Линниченка. Проби якихось здогадів для пояснення темних точок досить рідкі і не всюди щасливі; переважає механічне нотування чи систематизування звісток.

**РУССКО-ЕВРЕЙСКИЙ АРХИВ.
ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ
ДЛЯ ИСТОРИИ ЕВРЕЕВ В РОССИИ,
Т. III. ДОКУМЕНТЫ ПО ИСТОРИИ ПОЛЬСКИХ
И ЛИТОВСКИХ ЕВРЕЕВ (1364–1569),
СПб., 1903, ст. VIII+260+XVII**

Ся книжка, прикрашена портретом і факсиміле пок[ійного] проф. Бершадського*, містить матеріали, зібрані ним, — як доповнення і продовження його документів і реґестів по історії литовських жидів*. Тут видано першу половину сих матеріалів — решта заповідається в томі четвертім “Русско-еврейского архива”**.

Невеликий сей збірничок (близько третини його займають просторі змісти, подані на вступі кожного документа, — очевидно, з ціллю заступити ними потребу читання самого документа для осіб, слабше обізнаних з середньовічною латиною) — містить в собі 177 чисел, переважно поданих in extenso документів. Є тут дещо документів з Литовської метрики, що доповняють собою згадану збірку Бершадського, переважна ж більшість взята з актів Коронної метрики (варшавської) і дотикає жидів коронних. Особливо багато знаходимо документів для жидівських громад Кракова, Познані, Любліна і Львова. Для історії жидівської громади Львова й її боротьби за свої права збірник містить кілька цінних документів. Чимало матеріалу знаходимо також для інших міст Галичини й Поділля — Перемишля, Белза, Буська, Тишовець, Межибожа, Бара. Є кілька інтересних документів до історії міст, жуп, торгівлі в Західній Україні.

Видані акти досить старанно; як сказано в передмові, полишені проф. Бершадським копії були наново перевірені з оригіналами. Стрічаються подекуди, одначе, непевні лекції, що, мабуть, пояснюються невправністю редакторів, яка дає себе знати місцями і в хибній передачі географічних і історичних термінів (Пржемысль, Пржемысль — с. 32, 122, начальника Бусска — preposito in Busko, с. 51, сандомирского чешника, с. 127 і т. ін.). Сі поменші хиби, одначе, не відіймають значіння від збірника. Шкода лише, що нема ніяких покажчиків — як і в перших томах збірника Бершадського.

**И.И.ЛАППО. ВЕЛИКОЕ КНЯЖЕСТВО ЛИТОВСКОЕ
ЗА ВРЕМЯ ОТ ЗАКЛЮЧЕНИЯ ЛЮБЛИНСКОЙ УНИИ
ДО СМЕРТИ СТЕФАНА БАТОРИЯ (1569–1586).
ОПЫТ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО
И ОБЩЕСТВЕННОГО СТРОЯ, Т. I,
СПб., 1901, ст. XVI+781
(Записки ист[орико]-фил[ологического] фак[ультета]
С.-П[етер]б[ургского] ун[иверситета], т. LXI)**

Хто переглядав сю книгу, не здивується, що я так довго зволікав з своєю заміткою про неї. Автор, безперечно, вложив у сю книгу чимало праці й мав для неї багатий невиданий матеріал в різних архівах, але той ужиток, який він зробив з тих матеріалів, з свого часу й праці, ледве чи можна похвалити. Дістаєш таке враження, що працювитуму робітнику забракло провідних вказівок до сеї роботи, а сам він не спромігся зорієнтуватися в своїм матеріалі і поставити собі відповідні задачі до розв'язання.

Як бачимо, автор поставив собі задачею представити політичний і суспільний устрій В[еликого] кн[язівства] Литовського в часі безпосередньо по Люблінській унії. Сей перший том складається з двох частин. В першій автор слідить відносини В[еликого] кн[язівства] Литовського до Польщі, починаючи Люблінським соймом і до смерті Баторія (с. 1–228), в другій описує устрій В[еликого] кн[язівства] Литовського, чи, властиво, — ілюструє документальними звітками різні форми й моменти, певні інституції й норми сього устрою. Розуміється, на протягу вісімнадцяти літ прибирати документальний матеріал до кожної точки не завжди можливо, тому опис не виходить так дуже повно, та й цілі особливої таке ілюстрування не має, бо автор ілюструє не еволюцію устрою в сім переломовім моменті, а його статистику. При тім і система дуже дивна (напр., огляд одних інституцій втягнений під характеристику складових частин шляхетської верстви, а інших — під розділ про раду В[еликого] князівства); на загальний образ сі всі документальні вказівки не складаються, і взагалі виклад блідий і непрозорий. Виглядає воно на імітацію праці Любавського*, але значно гіршу. Для нас спеціально праця дає дуже мало, бо займається В[еликим] князівством в тім часі, коли до нього українські землі, з виїмком Берестейського воєводства, уже не належали.

DESPRE CNEJÎ ROMÂNÎ DE J. BOGDAN**(Annele Academie Romane, seria II, t. XXVI,
memoriile sect. istorice, 1902–1904, c. 12–44).****UEBER DIE RUMÄNISCHE KNESEN, VON J. BOGDAN****(Archiv für Sl[avische] Philologie,
XXV, c. 522–543; XXVI, c. 100–114)**

Ся праця румунського ученого вийшла заразом і по-румунськи, і по-німецьки і з тим стала приступна ширшому колу читачів. Се дуже добре, бо праця того роду, що зачіпає дуже різномірні питання, з різних дисциплін, з історії різних країв і народів, в різних кругах повинна знайти відгомін і переоцінку її матеріалу і висновків.

Проф. Богдан збирає звістки про волоських князів — в документах сербських, угорських, молдавських і валахійських. Аналізуючи сей матеріал і доповнюючи вказівки одних країв вказівками з других країв, він приходить до висновку, що скрізь слово “князь” означає сільського начальника — слов’янську назву для румунського *Jude, judec* (*judex, Dorfrichter*), котрого компетенції й роля, однак, сформувалася під впливом німецького права. Князь = свободний селянин — се вже секундарне явище, що пішло від того початкового.

В коротенькій праці, розуміється, не можна було розв’язати всіх питань, ані навіть з цілою докладністю простудіювати докладно всіх модифікацій сього явища. Автор головну енергію свого дослідження звернув на матеріал румунський (Молдавії й Валахії), тим часом для зрозуміння сього інституту важніше значіння пам’яток балканських і угорських. Інститут князя треба б розглянути на тлі організації села. Паралелі князя румунського з князями громад полуднево-слов’янських повинні бути просліджені докладніше (автор не пішов далі словника Дювернуа, не сягнув навіть до Богішіча)* і т. д. Але і в границях своєї роботи автор дав дуже цінні гадки і вказівки, які можуть бути імпульсом до дальших студій.

Галицькими князями і взагалі волоським правом автор не займався ближче, обмежившись лише відомостями, які знайшов у Стадніцького*. Новіша література питання лишилася йому зовсім незвісною, і відомості його через те не могли бути вповні докладні.

По дорозі зачіпає він також “ватаманів”, наводячи згадки про сей уряд з молдавських документів, і болоховських князів. Свого становища в сій останній справі він, однак, не маркує.

**ЛИТОВСКАЯ МЕТРИКА, ТОМ ПЕРВЫЙ
(РУССКАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ БИБЛИОТЕКА, Т. XX),
изд[ание] Археографической комиссии. СПб., 1903,
ст. VII+50+1566 колюмн+258 ст.+5 таблиць+IV ст.**

Книга має дату 1903 р., але щойно тепер появилася в науковім обороті. Коли справді пролежала вона уже два роки в магазинах комісії, то можна пожалувати тільки, що взагалі нескора в видаванні своїх видань комісія і по видрукуванні їх ще проволікає з випуском у світ.

Видання се являється, як нове, поправніше видання розпочатого пок[ійним] Бершадським*, але по іншому типу — комісія постановила друкувати не вибір документів, як робив Бершадський, а цілі книги, і розпочала від видання т. зв. книг “суднихъ дѣлъ”*; сей том містить дві найстарші книги й початок третьої. В дальших томах підуть книги з різних відділів, по старій нумерації їх, що більше-менше відповідає хронології*.

План тут — річ другорядна, аби лише переводився добре та скоро. Можна, одначе, піднести деякі сумніви й супроти його раціональності. Можна було б почати від книг, що містять старші виписи, з часів Казимира і в[еликого] кн[язя] Олександра і видавати книги в порядку хронологічнім, не держачися їх нумерацій, старих чи нових.

При виданні документів видавці особливу увагу звернули на сторону філологічну, і взагалі в їх методі видно філологів: віддані скорочення, відміни орфографічні (між іншим, прийнято є для віддання йотованого є, правило вповні раціональне, прийняте в виданнях нашого Товариства від кількох літ, і його належить перевести взагалі в виданнях старих пам’яток і документів). Але не дано ніяких пояснень до згадуваних в актах місць, до осіб, згадуваних самими титулами і урядами, що значно утруднює орієнтування в змісті. Се треба б в дальших томах виповнити; належить завести також загальне нумерування актів, попри нумерування таке, яке мають книги.

Для нас спеціально сей том дає дещо, але не дуже багато (найбільше в першій половині другої книги). Є досить документів з Берестейщини, Підляшшя й Волині, менше з Пинщини, ще менше з Київщини. З-поміж київських документів особливо інтересне свідоцтво про бояр Велавських*, що вони не служили коланної служби (с. 1191); кілька небезінтересних документів до історії торгівлі (635—636, 763, 829, 1505—1507 й ін.), дещо до історії колонізації (1014), відгомони вигнання жидів (652) і повстання Глинського (628—629, 770 й ін.), і т. ін.

**П.А.ГИЛЬТЕБРАНДТ. СТАРИННЫЕ ОПИСИ
ЛИТОВСКОЙ МЕТРИКИ. Выпуск первый, ст. 194+II
(Летопись занятий археологической комиссии, т. XI, 1903)**

Ся публікація стоїть в зв'язі з публікацією актових книг Литовської метрики; вона містить в собі реєстри “суднихъ дѣлъ” кн. 9, 10, 77 і 86 (рр. 1533–1541, 1605–1607, 1619–1622) і “Записей” кн. 3 із часів Казимира (се хіба як премія, бо не згадано її в передмові, а змісту публікація не має). Ціла вона, признаюся, робить дуже прикре вражіння, зраджуючи повний брак якоїсь системи, якоїсь раціональної гадки в роботах Петербурзької археографічної комісії коло актів В[еликого] кн[язівства] Литовського. Для чого треба було робити і видавати на виривки реєстри тих п'яти книг? В передмові поясняється їх практичне значіння, але поступлено з ними, як з якоюсь літературною пам'яткою, видано з філологічною докладністю, але без всякого огляду на практичність — не подано дат, де їх не містять вони, переважно не дано ніяких пояснень. Та й не вже видавці припускають, що сучасні архівісти не зладили б для наукової потреби ліпших реєстрів?

Будемо надіятися, що сей перший випуск буде й остатнім в тім роді*.

**М.В.ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКИЙ. КРЕСТЬЯНСКАЯ
РЕФОРМА В ЛИТОВСКО-РУССКОМ ГОСУДАРСТВЕ
В ПОЛОВИНЕ XVI ВЕКА (Журнал Министерства народного
просвещения, 1905, III–IV, ст. 135–187 і 221–277)**

Ся розвідка стоїть в безпосереднім зв'язку з працею автора про державну економіку В[еликого] кн[язівства] Литовського*. Титул її не зовсім відповідає змісту. Автор говорить спочатку про нормування селянських обов'язків в королівщинах, головню про техніку сього нормування, далі зачіпає й різні інші справи з суспільної економіки й адміністрації В[еликого] кн[язівства] Литовського (контролю королівщин, організацію волостну, міську, старостинську), і тільки подекуди принагідно говорить про вплив сих розпоряджень на становище селянства. Розпоряджаючи в значній мірі матеріалом недрукованим, він при тім дає чимало й зовсім нового. Як головну хибу вказав би я, що автор при тім слідить факти економічної і адміністраційної політики В[еликого] кн[язівства] Литовського незалежно від тих впливів, які мали на правительство В[еликого] князівства і його репрезентантів практики Польської корони; тому ми дуже часто маємо перед собою явища без зрозуміння їх властивої генези. В детальніший перегляд не входжу; спростую хіба дві помилки, що впали мені в око в його виводах про українські землі: перше, що ревізія оверуцького замку, яку маємо, належить не 1545, а 1552 р. (друкована під хибною датою); по друге, що ми, скільки знаю, не маємо ніякого сліду поміри в Кремінеччині за держави кор[олеви] Бони.

**SĄD WYŻSZY PRAWA NIEMIECKIEGO NA ZAMKU
SANOCKIM 1425–1553, NAPISAŁ JANUSZ SAMOLEWICZ**

(Studia nad historią prawa polskiego, wyd. pod red. O. Balzera,
[t.] II, zesz. 1). Львів, 1903, ст. 53

Вищі інстанції німецького права в руських землях не були досі докладніше досліджувані, й для того стаття Я. Самолевича, присвячена суду сяніцькому, має свою вартість й інтерес. Автор на підставі головно записок сього суду, виданих в т. XI і XVI “Akta gr[odzkie] i ziem[skie]”^{*}, вияснює склад сього суду, його територіальний округ, особи й справи, на які розтягалася його юрисдикція, і порядок апеляції з сього суду до суду краківського. Як з сього вичислення видно, не вичерпує автор вповні свого предмета; крім того, досліджує він свій інститут відокремлено від подібних інших. Невиясненим у автора зістається питання, які особи підлягали сьому суду, — для сього треба б докладніших студій над історією сіл, королівських і приватних. Рівно ж не зауважив він інтересного явища, що між селами, які підлягали сьому суду, стрічаємо такі, що звісні нам з інших джерел як осаді волоського права (Родошичі, Цавне, Одріхова). Якби автор дав собі труд познайомитися з вступною розвідкою про Сяніцьку королівщину в III т. “Жерел”^{*}, може, б був застановився над сею справою.

**И. МАЛИНОВСКИЙ. РАДА ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА
ЛИТОВСКОГО В СВЯЗИ С БОЯРСКОЙ ДУМОЙ
ДРЕВНЕЙ РОССИИ, ЧАСТЬ I: БОЯРСКАЯ ДУМА
ДРЕВНЕЙ РОССИИ. Томск, 1903, стор. IV+200.
ЧАСТЬ II: РАДА ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО,
1904, стор. IV+132**

Автор ставить своєю задачею вислідити ролю аристократичного елементу в державнім устрої давньої Русі й В[еликого] кн[язівства] Литовського і його органу, думи — ради. Перша частина присвячена давній Русі. Автор розпочинає її детальним переглядом літератури й заявляє себе сторонником поглядів свого учителя проф. В[ладимирського]-Буданова на ролю думи^{*}. Потім переходить до перегляду ролі аристократії — боярства в політичнім житті; при сім він не розрізняє зовсім боярства земського і княжих бояр-дружинників і бере для ілюстрації факти зарівно з земель полудневих і північних, західних і східних, починаючи від X і кінчаючи XVI віком; доперва в другій половині книги він розрізняє, по схемі В[ладимирського]-Буданова, тип устрою суздальського, новгородсько-псковського і галицько-волинського та старається схарактеризувати роль боярства в кождім зосібна. В другій частині, котрої ми досі знаємо перший випуск, автор переходить до В[еликого] кн[язівства] Литов-

ського і слідить тут роль аристократичного елементу і практику нарад з аристократією, аж до законодавчого унормування прав ради за в[еликого] кн[язя] Олександра. При тім, одначе, перехід інститутів і практик давньої Русі в інститути й практики В[еликого] кн[язівства] Литовського не вказані докладніше; автор виводить аристократичні порядки В[еликого] кн[язівства] Литовського з впливів польських і з стичностей з Волинню й Галичиною, натомість вважає слабшими впливи права й практик земель білоруських — якраз тих, що мусили відіграти головну роль в пересадженні староруського права в В[еликім] кн[язівстві] Литовськім, тимчасом, як Волинь (не кажучи про Галичину) могла мати хіба слабший вплив. Взагалі, спосіб представлення догматичний переважає над історичним; автор, на взір праць Сергеевича*, закладає текст цитатами, зв'язуючи їх коментарями і переходовими фразами; при тім цитати сі беруться часто з джерел пізніших і звісток легендарних: так стилістичні подробиці пізніших редакцій оповідань таких компіляцій, як Никонівська, Тверська, Густинська, уживаються для ілюстрації відносин X в., оповідання Стрийковського і літоп[ису] Биховця — для фактів XIV–XV в. (навіть чисто легендарні епізоди, як оповідання про походи Гедиміна*). Було б пожадано, аби ш[анований] автор в дальших частях своєї студії ухилився від сих хиб, які мусять зменшувати вартість його дослідів.

**М.ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКИЙ. ОЧЕРКИ
ПО ОРГАНИЗАЦИИ ЗАПАДНОРУССКОГО
КРЕСТЬЯНСТВА В XVI ВЕКЕ.**

К., 1905, ст. VI+307+168

Книга ся під новим титулом дає не так багато нового. Автор, потрібуючи виступити з книгою (книга ся була предложена ним в минувшім році Київському університетові як докторська дисертація), видав разом дві свої статті: Западно-русская сельская община в XVI веке, друковану в “Журнале Мин[истерства] нар[одного] просв[ещения]” в 1897 р.* (див.: Записки [НТШ], т. XXIX)*, і “Крестьянская реформа в Литовско-русском государстве в половине XVI в.”, що появилась в тім же “Журнале”* майже в однім часі з виходом сеї книги (1905, кн. III–IV, див. про неї “Записки [НТШ]”, т. LXV)*. Перша стаття значно розширена для сього нового видання: автор додав на вступі ширший погляд на історію питання, втягнув новий матеріал; друга стаття виходить в тім же виді, як читалася в “ЖМНП”, але по ній автор додав ще “заключение” і в додатку дав перейшло п'ятдесят документів до історії селянства й господарських маєтностей В[еликого] кн[язівства] Литовського 1527–1567 рр.

Хоч автор, переробляючи свою першу розвідку, очевидно, мусив старатися приладити її до другої, одначе вони лучаться між собою слабо і роблять

вражіння механічного сполучення, викликаного більш сторонніми мотивами, ніж змістом. Причина в тім, що в своїй другій статті автор займається більше технікою кадастрації й тих реформ, які переводило правительство В[еликого] кн[язівства] Литовського в середині XVI в., та дуже мало входить в питання, поставлені в першій розвідці, — вплив тих реформ на селянські відносини, спеціально громадську організацію білоруського (в часті українського) селянства, якою займається він в першій статті. Зрештою, реформи середини XVI в. були одним з кінцевих моментів в руйнуванні старинних форм громадського устрою, які старається вислідити автор в першій фазі. Між епохою життєвості тих форм і реформами XVI в. лежав довгий процес, який зістається майже не рушаним автором. Він заповідає вернутися до сього пізніше, а відчуваючи, очевидно, брак органічного зв'язку між першою й другою розвідкою, старається зазначити його тим “заключением”, де, одначе, почасти рекапітулює першу статтю, повторюючи дане в її закінченні (що робить досить неприємне вражіння), почасти ставить тези й гадки, яким би місце було на вступі першої глави, або які повинні були бути введені в самий план обох студій, а тепер дуже слабо або й ніяк не в'язуються зі змістом їх, а особливо другої студії.

Головна хиба — ізольованість тих явищ, які студіює автор, в його досліді, зістається і в сім новім виданні. Авторіві, очевидно, й самому приходили гадки, що історію громадської організації в В[еликім] кн[язівстві] Литовськім треба б студіювати з оглядом на відносини староруські й історію громадської організації в В[еликім] кн[язівстві] Московськім і під правом польським, але зробити того він не зробив. Реформи XVI [в.] він оглядає без зв'язі з напрямками й ідеями державної економіки Польщі, хоч в XVI в. якраз польська практика й устрій в масі випадків давали взірці державній політиці В[еликого] кн[язівства] Литовського. Матеріал, який автор притягнув до розширення своєї першої студії, не всюди вибраний обережно. Можна мати, напр., сильні сумніви, чи сільські “присяжники” і “радці” кінця XVI в. (с. 48—49) можуть служити до реконструкції старого устрою громади.

В своїм “заключенію” (с. 296) автор порушує мої гадки про громадський рух України XIII в.* Він годиться з моїми поглядами на політичну ролю українських громад, але ставить поправку до “форм общинного строя и его происхождения”: рух не сотворив громадської організації, він застав її готовою. Виходило б, мовби я говорив противно. Я не знаю, яку з кількох моїх праць, що сю справу порушують, мав тут на гадці автор: досить старанно збираючи іншу літературу, він взагалі уважає, очевидно, ненаручним згадувати про українські праці, які порушують поставлені ним питання. Але я в громадськім руху XIII в. все бачив поворот до старої, передкняжої організації, так що з сього боку мої погляди даної д[обродієм] Д[овнар]-Запольським поправки, думаю, зовсім не потребують.

**POLSKA XVI WIEKU POD WZGLĘDEM
GEOGRAFICZNO-STATYSTYCZNYM,
T. VII, CZĘŚĆ II-ga: ZIEMIE RUSKIE — RUŚ CZERWONA
OPISANA PRZEZ ALEKSANDRA JABŁONOWSKIEGO
(Źródła dziejowe, tom XVIII, część II-ga).
Варшава, 1903, ст. III+V+491+33**

Том сей містить монографію про Галичину — Руське воєводство разом з Холмською й Белзькою землею, чи, як автор се називає, — Червону Русь. Третя се з ряду монографія автора, присвячена історично-географічному й статистичному представленню українських земель в XVI віці в сій серії: перша, присвячена Волині й Поділля, вийшла в р. 1889 (як т. XVIII видавництва “Źródła dziejowe”)*; друга, присвячена “Україні” — Подніпров’ю й Побужжю (воєводство Київське й Браславське по термінології кінця XVI віку), вийшла в 1897 р. (як т. XXII* — була мною досить широко свого часу обговорена — в т. XVII “Записок [НТШ]”)*, а два роки тому появилася отся третя, присвячена Західній Україні, так що зістається без обговорення лише українське Побужжя. Скільки знаю, автор в свій план включив також Підляшшя, і монографії про нього можемо тепер з черги сподіватися від нього*; натомість Україна берестейсько-пінська (Берестейське воєводство по давньому) і Сіверщина не входять в круг його студій, бо перша зісталася формально поза межами Річипосполитої польської, друга — ввійшла в сі межі вже в XVII віці*.

Перше, що мушу піднести про нову монографію, — се її об’єктивність. Можна бути різних гадок про спосіб оброблення автором матеріалу й про його виводи, але то треба йому признати, що він постарався увільнитися від тих оклепаних фраз польської історіографічної публіцистики про польську культурну місію на Русі, про ті “zdobycze pług polskiego” й “подвиги в ширенні західної цивілізації”. З сього погляду автор в сій монографії був навіть об’єктивнішим і обережнішим, ніж в попередніх, може бути, — власне, в почутті тих непередаваних національних спорів, яких ареною була й лишилася Західна Україна, і майже не можна вказати в сій книзі місць, де б був слідний якийсь національний суб’єктивізм автора.

Друга корисна сторона сеї монографії, яку мушу піднести особливо в порівнянні з першою з ряду, полягає в тім, що автор поруч історично-статистичних студій дав багато місця історичній географії, історії колонізації й економічній історії, перенісши в сей бік, можна сказати, центр ваги своєї праці.

Задачею цілої сеї серії публікацій і монографій, розпочатих перед двадцятьма роками Ол[ександром] Яблоновським в спілці з пок[ійним] Ад[ольфом] Павіньським*, було — на підставі поборових реєстрів дати географічно-статистичний образ провінцій Польщі: їх обшир, степінь залюднення і статистику різних родів землеволодіння. Показалося, однак, що ці поборові реєстри, особливо для земель українських, далеко не визначаються ані потрібною повністю,

ані докладністю. Тому уже в монографії про Східну Україну д[обродій] Яблонівський мусив відступити від первісного плану й, відсунувши на другорядний план чисто статистичні комбінації, дав багато місця загальнішим спостереженням над колонізацією й суспільно-економічною історією краю. Хоч Галичина щодо свого статистичного матеріалу XVI в. стоїть далеко ліпше, ніж Східна Україна, але й тут автор на кождім кроці мусив переконуватися в неповності й недокладності його, в існуванні великих прогалин і в конвенціональності подаваних цифр (читай, напр., дуже сильну апострофу автора на с. 153). Тому поруч статистичних висновків про чисельність осад, їх відносини до простору й загальне число людності, яким присвячені головню розд[іли] II—IV, с. 40—220, багато місця уделено заміткам історично-географічним, загальнішим спостереженням над колонізацією, суспільними верствами, господарством краю. Розд[іли] VI становить собою коментар до історично-географічної мапи Західної України в виданім майже в однім часі з сею монографією історичнім атласі автора (про нього говорив я в т. LXII [“Записок НТШ”])* . Розд[іли] V містить просторі каталоги ріжних категорій шляхти й шляхецьких маєтностей. В розд[іли] VIII знаходимо досить простору (с. 404—484) монографію про господарство.

Головними джерелами для монографії послужили видані автором в осібнім томі поборові реєстри (про них див. в т. LI)* і люстрація 1564 р., видана мною в “Жерелах до історії України-Руси”* (з люстрації 1570 р., виданої там же з початком 1903 р.* , автор не мав уже спромоги скористати). Джерела сі використані автором сумлінно й старанно¹; інші публікації, по словам автора, старався він використати також, “оскільки вони були приступні” йому. При великій неохоті автора до докладніших вказівок на свої матеріали й літературу, якій він, на жаль, зістався вірним і в сій монографії, нелегко осудити, з чого він скористав, а що лишилося йому неприступним; але скільки можна зміркувати — таким неприступним лишилося чимало чого.

Взагалі ся обставина, що автор занадто закриває перед читачем свою лабораторію, викидає за двері всю передвступну роботу по досягненні оконечних висновків, в значній мірі не дає читачеві скористати вповні з великої праці, вложеної автором в свою монографію. Напр., на с. 70 подає він каталог міст з датами їх заснування, не подаючи при тім ніяких вказівок, на чім ті дати оперті; хто мав до діла з сим питанням, знає, яка се не раз конвенціональна річ — дата фундації міста; не вказуючи джерел, автор в значній мірі позбавляє вартості свої вказівки. Так само, напр., не даючи ніякого ближчого апарату в своїм, — безперечно, з великим накладом спорядженим перегляді шляхетських родів, автор в значній мірі депреціує його. На с. 336, напр., читаємо: “Вправді знаходимо дуже багатий матеріал для порівняння в виданих уже “*Aktach grodzkich i ziemskich*”, що дотикають 4-х земель Руського воєводства в XV віці* : вони позволяють нам приглянутися руху дрібної шляхти з її гнізд, в роз-

¹ Покористувався автор і вступними розвідками “Жерел” — так, на с. 122 знаходимо таблицку, оперту на обчисленнях, поданих у вступній розвідці при т. I “Жерел”*.

мірах, далеко ширших і навіть протягом щонайменше півтора століття, але не маємо того зовсім для землі Холмської й Белзької. Зрештою, докладний виказ змін, оскільки був би цікавий, остільки мусив би бути дріб'язковим, навіть зайвим тут; вистане, коли для характеристики зазначимо, по пильнішій перегляді дат, що з-посеред зем'ян, звісних в XV віці, ледве 1/5 досиділа до кінця XVI в. в своїх первісних гніздах, а значна частина навіть зникла зі своїми назвами". Отже, автор переробив для себе тяжку роботу, слідячи рух шляхетського землеволодіння, історію самих родів, сам признає результати тої роботи інтересними, але, боячись "дріб'язковості", зводить її до того голого виводу, який ми подали. Одначе без такого введення в дріб'язки праця дослідника в того роду роботах лишається, властиво, страченою для наукових кругів — кождий цікавий буде мусити наново проробляти її.

Я навів сі два приклади для умотивування свого погляду. В деталі не буду входити. Чисто статистичні виводи автора інтересні — хоч при тих негативних сторонах свого матеріалу, на які він сам так сильно вказує, мають в значній мірі характер гіпотетичний; для заповнення прогалин авторові приходилося часом звертатися до дуже довільних припущень (див., напр., обрахунки парафій на с. 47 і 52, обчислення числа ланів на с. 94, що служить потім підставою для обчислення загальної людності і т. д.). Цінні спостереження над шляхетським землеволодінням (піднесу, напр., замітки щодо певних гербових категорій руської шляхти на с. 339 і далі). Корисно зведені докупки вказівки матеріалів про господарство (головну роль грають звістки люстрації 1564 р., інший матеріал не використаний переважно, а в останнім розділі автор обмежився тільки тим, що зробив каталог замків). Вкінці кождому зроблять цінну прислугу історично-географічні спостереження автора — наглядно представлені на історичних мапах. Наші замітки не уймають позитивним сторонам сеї праці — цінної в кождім разі вкладки в історичну літературу Галицької Русі.

PIENIĄDZ I PRZEWROT CEN W XVI I XVII WIEKU W POLSCE, NAPISAŁ ADAM SZELAŃGOWSKI.

Львів, 1902, ст. XII+317, мала 8°

Література по історії економічного життя давньої Польщі так убога, що кожде явище на сім полі мусить звертати на себе увагу, а кожда книжка, що відповідає науковим вимогам, стає трохи не епохою в ній. І книжка А.Шельонґовського сама по собі нічим особливим не визначна, зайняла важне місце в сії літературі.

Титул книги не вповні відповідає змістові книжки й не дає поняття про нього. Книжка складається з дев'яти розділів, в яких розбираються деякі питання економічного життя Польщі XVI–XVII в. Два розділи (I і VIII) присвячені спеціально економічній літературі Польщі XVI і першої половини XVII в., три (II, VII і IX) займаються головним питанням сеї книги — історією

здешевлення польської монети й заходами коло направи її курсу в XVI–XVII в., три (III, V, VI) — історією торгівлі Польщі, головно вивозом збіжжя через балтійські порти і спеціально — торгівлею Гданська як головного посередника в польським торзі з заграницею в XVI і XVII в., вкінці один розділ (IV) присвячений спеціальніше економічній політиці Польщі XVI–XVII в. Автор старався зв'язати се все в одну цілість, але удалося воно йому лише до певної міри — органічно все се не дуже в'яжеться, спеціально — розділи, присвячені торгівлі, стоять лише до певної міри в зв'язі з історією монетної системи й монетарної політики Польщі. Полишаються й значні прогалини в тій області, яку хоче він обняти в сій праці. Напр., в історії торгівлі, як я вже сказав, звернено увагу, властиво, лише на одну сторону, вияснену вже попередньою літературою — на вивіз збіжжя через гданський порт; іншу торгівлю, навіть вивіз господарських продуктів, ледве зачеплено. Вплив упадку монети на ціни, заповіджений автором в титулі, тільки зачеплюється, а далеко не вияснюється в відповідній повноті. Ще менш дає його праця “до історії торгівлі й міст”, як заповіджено в передмові (с. XI). Чимало тез, які автор ставить, резюмуючи свою працю в закінченні, являються голосливими поглядами, які в праці не знаходять собі аргументування. Тема, зачеркнена автором, показалася рішучо заширокою супроти браку помічних студій і супроти тої суми праці, яку автор сам відмірив для неї, і тому багато в ній зісталось невиконаним.

Переведення свого плану автор скривив ще апологетичною задачею: оправдати економічну політику Польщі та її міродайного чинника — шляхти. Він пригадує дуже старанно, що припципи економічної політики Польщі XVI–XVII в. не були чимсь оригінальним, подиктованими шляхетськими тенденціями, а переймалися з заходу, або були консеквенціями західної економічної політики: переважно випливали з загального меркантилістичного погляду тих часів, і самі по собі не були лихі, а давали й добрі результати — на Заході. Чому ці припципи вироджувалися в Польщі й вели до економічної руїни, — над тим автор не застановляється ближче. З замилюванням і зчаста повторяє він фрази про економічний розквіт Польщі, про її всесвітню торгівлю, її ролю шпихлера Європи, хоч сей цілий розквіт і “торговля” полягала лише в усиьнім вичерпуванні сирових продуктів краю до повного винищення й зубожіння його й нижчих верств людності, визискуваних в інтересах збільшення шляхетського експорту, й являється тільки свідомством убожества економічної політики Польщі.

З другого боку, одначе, се старання автора поставити явища економічного життя й економічної політики Польщі в зв'язь з економічним життям Європи становить головну заслугу праці. В студіях економічного життя Польщі автор обмежився переважно друкованим матеріалом, з архівалій внесено ним небагато, й другорядного значіння; дещо подано з рукописної літератури — між іншим з рукописей Лойка* — з матеріалів його користує автор, так само, як уживає все ще рахунків Чацького*. Ніщо так сильно не малює убожества економічної історії Польщі, як сей факт, що досліднику з початків XX віку приходится нав'язувати до виводів і матеріалів дослідників з кінця XVIII в.!

WALKA O BAŁTYK, NAPISAŁ ADAM SZELAŃGOWSKI.**Львів, 1904, ст. IX+400, мала 8°.****ŚLĄSK I POLSKA WOBEC POWSTANIA CZESKIEGO,
NAPISAŁ ADAM SZELAŃGOWSKI.****Львів, 1904, ст. VIII+423, мала 8°**

За яких півтора року по виході вищеобговореної книжки, котрою автор її дебютував в науковій світі (й одержав на її підставі *veniam docendi* [право викладання] в Львівському університеті)*, випустив він нараз три томики — отсі два, яких я титули виписав тут, і третій — *Polska na przełomie wieków średnich i powuch*, який обговорю іншим разом*. Така плідність на перших кроках наукової роботи може кожного здивувати. Об'яснення почасти дає сам характер сих томиків (говорю про перші два) — се не строго наукові роботи, а щось, що стоїть на границі роботи наукової й легкої лектури для широкої публіки — рід дуже розвинений, зрештою, в польській історичній літературі, де й історики вищої ранги часто думають більше над тим, щоб написане ними було рієкніе *powiedziane*, аніж втрапляло в глибину річі й давало який реальний причинок історичному знанню. Нас, вихованих в поглядах суровіших, неприхильних сьому легкому сальоновому трактуванню науки, се часто разить і не перестає разити, не вважаючи навіть на довголітнє читання тої літератури.

Самі вже заголовки титулів сих томиків вказують на манеру автора: *Korona polska czy szwedzka*; *Wschodzące słońce północy*; *Nie w porę*; *Zapóźno...*; *Pożar ościenny*; *Nawała turecka* і т. ін. Книжки друковані великим друком, з великими маргінезами; всі примітки винесені на кінець книги і т. д.

З свого становища — книги відповідають своїй цілі; написані досить інтересно, хоч часто напушисто і претензійно. В першій книжці — присвячений *Tadeuszowi Wojciechowskiemu** *historykowi, historyografowi i historyozofowi polskiemu*, автор особливо вилазить на високі кутурни історіософії, силуючися на якісь extra-оригінальні й глибокі гадки, вишукуючи нові точки погляду й т. д. Нав'язуючи до історії змагань Польщі до панування на Балтійським морі, яким досить присвятив місця й уваги в своїй попередній книжці (*Pieniądz*)*, в сих двох книжках старається він ближче прослідити історію сих змагань і їх невдачі за Жигимонта-Августа й Баторія, а спеціально за Жигимонта III. Тому обидві книжки мають ще другий, загальний титул: *Sprawa północna w wiekach XVI–XVII*. Історія сих невдалих змагань має свій певний інтерес і для економічної історії наших земель; але автор в сих книжках займається виключно політично-дипломатичною стороною сеї справи, і для нашої історії безпосередньо не дає, властиво, нічого. Він виступає гарячим речником Балтійської політики Польщі, взагалі високо підносячи універсальне значіння Балтійського моря, і не жалує гірких закидів політиці Жигимонта III за занапащення сеї політики. Але спостерігши, що таке становище задає акт обжалування польському *Drang nach Osten* [рухові на Схід], з свого становища апологетики

історичної місії Польщі спішить затушувати сю форму досить цікавими фразами: *Na to odpowiedź jest jedna: musimy przyjąć państwo polskie takie, jakim ono występuje w historii, jako państwo polsko-rusko-litewskie, i т. д.* (с. 364), не відчувуючи, очевидно, що таке становище знову позбавляє права судити польських політиків XVI–XVII в. за їх невдачу балтійську політику.

Друга книжка написана менше претензійно, але для нас ще менше дає інтересного, як перша.

[БОЛСУНОВСКИЙ К.В.]. АВТОНОМНЫЕ МОНЕТЫ ГАЛИЦКОЙ РУСИ XIV И XV ст. К., 1905, ст. 19+1 таблиця

Брошура ся, судячи з вичислених на обкладинці праць “того ж автора”, вийшла з-під пера київського нумізмата Кар[ла] Болсуновського*. В ній описує він галицькі монети (невідповідно названі автономними на обкладинці) XIV–XV віків зі скарбу, знайденого, як кажуть, коло Ярмолинець на Поділлі*: звісні з тої нахідки 400 монет, в тім було 12 львівських монет Людовика угорського, 73 львівських монет Ягайла, 310 його ж краківських і 5 кримських монет Тохтамиша (не ясно, чому потім в ближчій описі монет і на долученій таблиці фігурують також монети Казимира і Володислава Опольського, не згадані в інвентарі скарба? Чи автор долучив їх для типологічної повноти?). В передмові додав до того автор огляд літератури галицьких монет (поминено тут, одначе, працю Стрончинського)* і замітки про львівський герб (він тут вказує на цікаву аналогію з назвами шлезького Лєвенбурга*, виводячи з того досить несподіваний вивід, що наш Львів з’явився значно раніше від того Лєвенбурга) і розвій геральдичної фігури льва (тут далеко цікавіше від аналогій, вказаних автором, було звернути увагу на льва печатки, привішеної до звісної грамоти 1316 р.)*.

Ф.М.УМАНЕЦ. КНЯЗЬ КОНСТАНТИН-ВАСИЛИЙ ОСТРОЖСКИЙ (Русский архив, 1904, IV, с. 625–634)

Маленький ескіз — характеристика в стилі французьких *essais*, з сильними претензіями на оригінальність і дотеп. Автор малює Острозького як репрезентанта ренесансу, високоосвіченого, з широкими поглядами скептика, далекого від партійного завзяття й виключності. З дечим можна згодитися в сій характеристиці, з дечим тяжко, але полемізувати з категоричними загальниками, якими наповнена книга, не оплатиться, тим більше, що автор переважно бере свій матеріал з других рук, без критичного розбору, й міряє факти й відносини кінця XVI віку фактами й відносинами значно пізнішими. Що сказати, напр., на таку замітку (с. 633): “Що думав Острозький, коли козаків розбили на Солониці й скарали на смерть Наливайка, його бувшого слугу й союзника? Безперечно,

думав він тяжку й безнадійну думу”. Передініними здаються глибокий ум і талант Острозького, переоціненою його непримиренність для католицизму, яку признає Острозькому автор. Але є гадки й паралелі, безперечно, небезінтересні.

**KAZIMIERZ PUŁASKI. STARE OSADY W ZIEMI
KAMIENIECKIEJ I DZIEDZICZĄCE NA NICH RODY
PODOLSKIEJ SZLACHTY HISTORYCZNEJ
(Szkice i poszukiwania histor[yczne], III, c. 1–168).**

**ЙОГО Ж. RÓD KIERDEJÓW PODOLSKICH,
MONOGRAFIA HISTORYCZNO-GENEALOGICZNA
(ibid[em], c. 169–194)**

Перша праця друкувалася перед чотирма роками в часоп[иси] “Przewodnik nauk[owy] i liter[acki]” (1902)*, і тоді виглядала на початок більшої праці, тому обговорення її було відложено до сподіваного докінчення. Тепер вийшла вона в особнім виданні в тім же складі — як три розділи, чи статті, присвячені трьом маєтностям Камінецького повіту: се Шаравка, Бедрихів Городок і Кунин з своїми приналежностями та с. Вірмени*. Так що титул праці і те, чого каже надіятися автор в передмові до неї, досить мало відповідають дійсному змісту.

В передмові автор говорить про багату історичну минувшість Поділля і спеціально Камінецьчини — “повно тут споминів про великі історичні події, голосних імен і голосних учинків”, про поступи польського осадництва, “польської культури”, надіється своїм “люстром родів”, відслоненням їх “srgaw roscziwuch” дати дещо “dla rokrzerpień ducha”, а також і деякі “характеристичні риси давнього життя і давніх уряджень на подільським пограниччі”. В дійсності його праця нічого не дає до пізнання тої старої слави тих “історичних родів”, ані для тутешнього устрою й життя — навіть і духу ледве чи покрепить вона кому. Перед нами виступають шляхетські роди, що жили, множилися, входили в “колігації”, збирали й губили маєтки, і автор не виходить поза отсю чисто зверхню історію родів і маєтків — їх переходу з рук до рук, лучення і розлучення. Вина почасти в тім матеріалі, яким розпоряджав автор, але почасти таки й вина автора, що чи не хотів, чи не вмів знайти якісь характеристичні прикмети тодішнього життя в сих поданнях, контрактах і процессах, які мав перед собою, і дав працю, розуміється, — небезкорисну для інформації, але дуже суху, нудну й позбавлену всякого ширшого інтересу.

Такий же характер має і друга стаття — про Кердеїв. Про сю фамілію мали ми дотепер монографійку (досить немудру, зрештою) Вен[едикта] Площанського*; своєю дорогою, зісталася вона незвісною д[обродію] Пулаському, і він *ab ovo* [від початків] конструє історію роду й займається репрезентантами його на Поділлі і в Галичині. Також се суха і неінтересна, хоч і корисна генеалогічна стаття.

До першої статті додано дев'ять актів *in extenso* [у витягах], до другої — два; найінтересніші акти з поданих автором містяться в тексті — се руський привілей Ягайла на Тешилівці (с. 124) і одна запись з 1568 р., що малює перед нами сучасне запровіантування шляхетської фамілії (с. 140—141).

**POWIAT MOHYŁOWSKI W GUBERNII PODOLSKIEJ.
OPIS GEOGRAFICZNO-HISTORYCZNY WSZYSTKICH
MIAST, MIASTECZEK, WSI, PRZYSIOŁKÓW, FUTORÓW,
SŁOWEM ZALUDNIONYCH MIEJSCOWOŚCI W TYM
POWIECIE, Z DODANIEM ODPOWIEDNICH
DOKUMENTÓW. ZEBRAŁ I OPRACOWAŁ WŁADYSŁAW
POBÓG GÓRSKI. Wydanie nakładem księżny Amelii Czetwertyńskiej.
Kraków, 1903, ст. 346+мапа, вел[ика] 8°**

У вступі автор так оповідає історію своєї праці: “Цікавим припадком удалося мені зібрати розсіпані останки кількох більших архівів з моєї околиці, а, власне, більшу частину архіву Барського староства, багато документів з архіву Ржевських, що походять від Дзержків і Чурилів, частину архіву Уруських і ін*. Упорядкувавши зібрані документи і розглянувши в них, я побачив, що вони переважно належать до місцевостей в нинішнім Могилівському повіті і до родин, що колись тут мешкали, і що, користаючи з тих джерел, можна б легко описати Могилівський пов[іт]. Отже, взявся я до збирання статистичних матеріалів з урядових видань подільського статистичного комітету*. Було то при кінці 1892 р., і я скінчив тоді сімдесятий рік. Зробив я алфаветичний реєстр усіх місцевостей Могилівського пов[іту] і зачав їх поволі обробляти, майже до всіх знайшлися відповідні джерела щодо давніших часів, починаючи від XVI віку. Новіші часи, себто XIX вік, описував я з пам'яті. Інтересувало мене головнo наше землевладіння на Поділлі й переходи маєтків з рук до рук. Пам'ять була дуже добра, і спочатку йшло все добре, пізніше тяжче, бо з літами тратив я пам'ять, а вкінці два останні роки я тяжко хорував і скалічив: перестав володіти вказівним пальцем правої руки, так що лише з великою трудністю можу писати. Все се припізнило скінчення роботи, вкінці скінчив я його в серпні 1901 р., і був на те крайній час, бо зачав недавно вісімдесятий рік і вже далі не міг би працювати. Пишу се на те, аби читач і критик, якби знайшовся, уважав на сю обставину, і коли б знайшов помилки, упущення і недокладності, не був занадто суворим для моєї праці, розпочатої і сповненої в дуже пізнім віку”. Скоро по виданні сеї книги умер її автор, і ся замітка на сторонах нашої часописі нехай буде пам'яткою чоловіку, що по своєму любив край, в котрім родився і виріс, і сквапно старався збирати матеріали для історії його минувшості.

Книжку розпочинає виказ літератури й “рукописних джерел” — коротенький і дуже загально зроблений каталог документів, зібраних Гурським в

його архіві за його життя, переховуваних ним в с. Котюжанах в тім же Могилівському повіті. Потім ідуть коротенькі замітки природничі про сей повіт і маленький історичний вступець (с. 15–16), а потім наступає історично-статистичний перегляд поодиноких осад, в алфаветичнім порядку. При кожній спочатку подаються статистичні відомості з сучасного стану, потім історія осад, і вкінці *in extenso* подаються акти, які мав автор, або реєстри з старих т. зв. сумаріушів документів.

В обробленні історії осад автор не претендував ані на науковість, ані на оригінальність, обмежившись роллю збирача. З матеріалів, якими він розпоряджав, могли б мати для нас інтерес архівалії й ті відомості, які автор, що вісімдесят літ пережив в своїй околиці, заповідає з своєї пам'яті; але обидві категорії дають далеко менший, ніж *a priori* можна б сподіватися.

Щоправда, з історичним значінням актів, зібраних Гурським в його архіві, дала можливість познайомитися вже праця М.Ролле про Барщину, і я тоді вже вказав у своїй рецензії сеї праці (“Записки [НТШ]”, т.], XV, с. 8–9), що значіння їх невисоке*. Переважно се сумарії, які не дають нічого більше понад імена властителів певних маєтностей; документів, властивих *in extenso*, небагато і здебільшого — другорядного значіння, про “останки архива Барського староства” тут ледве може бути мова. Те, що Г[урський] подав з інших рукописних збірок, теж має другорядний інтерес. Багато передрукував він (без потреби, очевидно) документів з моєї збірки актів Барського староства (Архив Юго-Зап[адной] Рос[сии], VIII, [т.] I і II)*, а що при тім звичайно не вказує сього джерела, а цитує показані у мене при тих документах архівні сигнатури, то документи ці у Г[урського] роблять вражіння чогось свіжого, невиданого і можуть чоловіка необзнайомленого ввести в помилку.

Власні спомини не приносять багато цікавого; очевидно, у покійного автора не було суспільно-історичного почуття, і він не виходить звичайно поза сферу формальних питань — хто був властителем, як маєток перейшов з рук до рук і т. ін. Для історії суспільного й культурного життя, відносин національних, навіть економічних, звичайно не знаходимо тут нічого.

O. BALZER. HISTORIA USTROJU POLSKI, PRZEGLĄD WYKŁADÓW UNIWERSYTECKICH. Краків, 1905, ст. 33 (відб[итка] з: *Sprawozdania z czynności Akad[emii] Umiejętności*).

Те ж по-німецьки: **VERFASSUNGSGESCHICHTE POLENS** (*Bulletin internat[ionale] de l' Academie*, 1905, XII, с. 97–137)

Автор так об'ясняє сю публікацію: се перегляд університетських викладів його, на підставі літографованих видань його курсу, публікованих в р. 1896, 1898 і 1902 бібліотекою львівських слухачів права, з яких, одначе, пізніші видання служать дослівним повторенням видання з 1896 р., а всі не віддають

докладно тексту викладів, а не раз містять в собі грубі помилки, бо видання сі виходили без контролю й порозуміння з професором. Виданий тепер витяг “виключно опирається на літографічних викладах з р. 1896, 1898 і 1902, отже, подає тільки те, що було оголошене або приступне лише в хвилі їх видання, поминено в нім лише ті уступи, які автор уже тепер вважає за хибні або безпідставні; нові зміни, переведені в викладах від 1896 р., в тім витягу умисно поминено, як неоголошені дотепер, лише в кількох місцях, з огляду на потребу вияснення деяких питань або поглядів, подано в нотках, в можливо короткій формі, відповідні доповнення, або принаймні застереження”.

Ціль публікації сього витягу все-таки зістається не зовсім ясною. Він не дає автентичного тексту курсу і не виганяє з уживання тих літографованих видань, недокладність яких осуджує автор. Він по своїй короткості не може познайомити нас з поглядами автора; часом навіть не розкриває їх, тільки дає немов титул розділу (напр.: *Walka o wolności kościelne w początkach XIII w. Legacya i prymat arcybiskupa gnieźnieńskiego i prawa ztąd wypływające, i t. in.*) або вимовляє погляд автора так коротко, без всяких пояснень, що він майже нічого не дає, коли, напр., читаємо голу замітку: *pajłagodniej ukształtował się ton stosunek (poddanські обов’язки селян) na Rusi Czerwonej*, то в голові читача родиться лише вражіння в виді знака запитання. Навіть не знати, чи автор сам донині має таке чи інше переконання, бо лише подекуди пояснив він ноткою, що від поглядів, висловлених ним в тексті, він уже відступив і їх не держиться. Тому поява сього конспекту тільки з більшою силою каже поновити бажання на адресу автора, щоб він, уважаний нині за найбільш авторитетного репрезентанта науки історії польського права, дав на місце засуджених ним літографованих “скриптів” новий і автентичний текст — чи то своїх викладів, чи то незалежно від нього обробленого курсу історії польського права*. Що до схеми його, наразі лише одна замітка: чи не занадто обтяжає автор свій курс, вводячи в нього історію кодифікації В[еликого] кн[язівства] Литовського, а навіть рецепцію сього права правом Московської держави (а в консеквенції треба б додати — і правом українським (Гетьманщини) і праводавством Російської імперії)? В консеквенції прийшлося б завести до курсу й всю історію устрою В[еликого] кн[язівства] Литовського (чи то в виді паралельного курсу, чи то в виді паралельних параграфів, не в виді малого екскурсу — § 20), і не знаю, чи на то є пильна потреба?

SĄDOWNICTWO KRÓLEWSKIE W PIERWSZEJ POŁOWIE RZĄDÓW ZYGMUNTA STAREGO, NAPISAŁ BOLESŁAW GRUŻEWSKI. Львів, 1906, ст. 124

Ся книжечка — останній випуск видаваних проф. Бальцером семінарійних і інших праць його учеників під назвою “*Studia nad historią prawa polskiego*”*. Вона містить монографію, присвячену організації королівського суду, головню на підставі його рішень, опублікованих свого часу проф. Бобжиньським*, з рр. 1507—

1525. Автор застановляється над складом того суду, над його модифікаціями — надворним асесорським і судом сеймовим, над практикою й різницею в компетенціях різних родів королівського суду. Аналіз ся приносить корисну вкладку в літературу польського судівництва й державного права взагалі. З подробиць занотую інтересний звід відомостей про сойми, відбувані за весь час панування Жигимонта Старого, з означенням, коли саме ті сойми засідали (с. 97–99).

PISMA POLITYCZNE Z CZASÓW PIERWSZEGO BEZKRÓLEWIA, WYDAŁ JAN CZUBEK.

Краків, 1906, ст. XXXVII+765

Великий том сей, виданий Краківською академією наук, містить “політичну літературу першого безкоролів’я в ширшій значінні слова”, себто від смерті Жигимонта-Августа до вибору Баторія. Видавець подав тут писання, що лишилися недруковані, сучасні рідкі друки й ті, що були публіковані новішими часами, але недокладно. Становище оправдане. Тяжче згодитися з критерієм політичної літератури, до котрої видавець зачислив “твори й писання літучі, які мали впливати в певнім свідомім напрямі на переконання й погляди шляхетського загалу і тим здобувати сторонників для гадок, які автор хотів підперти й здійснити”. Тому автор лишає на боці політичні меморіали, призначені не для загалу, а для котрогось двора, записки, не призначені для публіки, вкінці літературу панегіричну. Се затіснило круг публікації не зовсім щасливо, й вона не дає перегляду цілої дійсної політичної літератури. Зібране, розуміється, становить багатий причинок до пізнання культурного й політичного життя польської суспільності. Для нас безпосередньо дає воно мало — менше навіть, ніж можна було надіятися. Зі справ інтересних посередньо вкажу рефлексі про унію 1569 р. (напр., в ч. 23), гадки про відносини економічні, й т. ін.

ZUR GESCHICHTE DER ALTEN HANDELSSTRASSEN, IN DEUTSCHLAND. VERSUCH EINER QUELLENMÄSSIGEN ÜBERSICHTSKARTE VON F. RAUERS IN BREMEN (Petermanns Mittheilungen, 1906, ст. 49–59 і мапа)

Д[окто]р Раверс забрався до спасенної справи — зібрати матеріал до історії торговельних доріг в Німеччині. Як пояснює він в передмові, він поставив сю справу широко, слідячи не тільки офіційні, привілейовані шляхи, але й “незаконні” дороги, взагалі які були в уживанні; використовуючи локальну монографічну літературу й різні спеціальні джерела, він зібрав великий матеріал, але поки що обмежується опублікуванням мапи доріг, зробленої на під-

ставі цього матеріалу, в надії, що вона викличе поправки й доповнення зі сторони спеціалістів, для яких обіцяє видати також покажчик літератури, для перевірки й доповнень. Мапа в масштабі 1:1.500.000 обіймає Середню Європу — крім Німеччини також східну Францію, по Париж і Ліон включно, північну Італію до Мілана, Верони й Венеції й слов'янські землі, кінчаючи Дорогичином, Любліном і Кошицями. В передмові автор вияснює головні чинники, якими формувалася середньовічна система доріг (примус дороговий і складовий) і консервативний характер її, завдяки якому стара система держиться без великих змін аж до будови штучних доріг. Зазначає також головні зміни в напрямках і центрах комунікації сеї системи, які переходили в ній в XIV—XVIII в.

З огляду на консервативність сеї системи автор уважав можливим зібрати на одну мапу весь матеріал з середніх, а почасти і з нових віків, обмежившись лише деякими означеннями для доріг “старших” і “новіших”. Се, розуміється, не заступить потреби в мапах, які б представляли систему доріг спеціальніше для певних століть — хоч би з огляду на хронологію наших звісток. Далі, на підставі зібраного матеріалу, треба б відрізнити дороги головні, кардинальні, від менше важких; таке значіння доріг змінювалося, і з цього погляду теж потрібні спеціальні мапи для окремих періодів замість одної загальної. Видання коментарів теж, розуміється, доконче потрібне, бо без них мапа має дуже мале значіння.

Для нас спеціально праця д[обродія] Раверса має тільки посередній інтерес, бо нашої території майже не дотикає. Але при тих тісних зв'язках, які лучили українську торгівлю з середньоевропейською в XIII—XVII в., його мапа з коментарем мала б і для нас чимале значіння. Тільки ж на тім слов'янсько-німецькій пограниччі, яке обіймає мапа д[обродія] Раверса, потребує вона, безперечно, особливо значних доповнень.

ANTONI PROCHASKA. URYWKI Z DZIEJÓW XIV WIEKU (Kwartalnik historyczny, 1904, ст. 210—219)

Під сим титулом подано дві осібні статейки: I. Przyczynek do sprawy zajęcia Rusi przez Kazimierza W[ielkiego], і II. Do starań Zygmunta margrabiego brandenburskiego o koronę polską. Нам інтересна перша — дуже вправді маленька, але в такім важнім питанні і маленькі причинки не раз багато значать. Сим разом вправді шан[ований] автор не дає багато нового. Наведений, очевидно, працею д[окто]ра Кутшеби про торгівлю Кракова*, він витягнув звістки до руської справи з вроцлавських актів, давно опублікованих Корном*, але занедбаних істориками окупації Галичини, і пильнує витягнути з них дещо для освітлення ситуації. Він справедливо підносить, що ці звістки свідчать, як Казимир дивився на свої здобутки на Україні: бачив у них домен польський, а не угорський, яким мав він бути формально по трактатах з Угорщиною. Менше оправдано пробує він покликати до життя стару замітку Грінгагена*, мовби з сеї вроцлавської кореспонденції виходить, що Казимир уже перед

1349 р. володів руськими землями. В тексті йде мова про труднощі, які робить Казимир вроцлавським князем в їх торгівлі з Руссю своїми новозаведеними митами й іншими “непрактикованими тягарами”. Але щоб утрудняти дорогу на Русь, для сього Казимир зовсім не мусив володіти руськими землями, і дійсно на се нема ніякого натяку в сій кореспонденції аж до 1354 року.

ANTONI PROCHASKA. UNIE KALMARSKA I JAGIELLOŃSKA (Przegląd polski, 1904, XI, с. 193–212)

Автор переводить паралель між сими двома уніями-сучасницями, виказує вищість унії польсько-литовської — її моральну, і спеціально христіанізаційну вартість, її культурні, цивілізаційні цілі, і в тім дошукується причини більшої тривкості її. Ся апотеоза Ягайлової унії — не вершина у автора, не вершина в польській літературі взагалі, тож нема причини ближче входити в аналізу й оцінку сих поглядів. Отже, для характеристики тільки випишемо кілька характерніших візрівів. Унія *zaszczepia instytucje już wysoko w Polsce rozwinięte, jak samorząd ziemski, na gruncie wschodnim, usuwając tym samym zwolna i bez przewrotów nie odpowiadające chrystianizmowi instytucje wschodnie* (с. 209).

Gdy na północy zubożono chłopą, tymczasem w Polsce, a w części na Litwie, gdzie wszędzie kolonizacja wymagała sił roboczych, wieśniak utrzymał zamożność, a tem samem i swą względną niezawisłość, lubo pod koniec XV wieku wzorem zachodnim został już przytwierdzony do ziemi. A nawet gdy ten chłop stosunkowo utracił swą dawniejszą swobodę, to materyalnie miał się dobrze, co zaś dla cywilizacyi ważniejsza, Polska nietylko że zostawała się ziemią, przyjmującą ciągle chętnie nadpływającego kolonistę ponętną dla niego glebą, ale co większa, była spichrzem Europy, jej żywicielką (с. 210).

Siła w odparciu tak zwanej Reformacyi, jaką widzimy w upadku projektów narodowego w państwach jagiellońskich Kościoła, w powołaniu do życia unii Brzeskiej — to zaiste rezultat wielkiej moralnej potęgi, jakiej brak było w Kalmarskiej unii, a która stanowiła podstawę unii Jagiellońskiej (с. 212).

Читач зрозуміє, що мені шкода було перекладати ці *flosculi Polonici* [польські мудрування], і вибачить їх наведення в оригіналі.

AKTA GRODZKIE I ZIEMSKIE Z CZASÓW RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ Z ARCHIWUM TAK ZWANEGO BERNARDYŃSKIEGO WE LWOWIE, T. XVIII. Львів, 1903, ст. XLIII+701, 4°

Останній том поважного львівського видавництва не був ще обговорений на сторінках нашої часописі, хоч вийшов уже досить давно (в обігу книгарським,

одначе, не так давно, якби можна було судити по даті видання, зрештою, вповні ілюзоричній, бо передмова датована 25.XII.1903 р.). Розпочинає його вступна стаття редактора д[окто]ра Прохаски*, властиво, дві окремі статті. Перша загальніша, більша (с. I—XXXIII), друга поменша, спеціальніша (с. XXXIII—XLI), де автор, на підставі опублікованого матеріалу, спиняється над деякими подробицями організації перемиського суду (суд коморників). Перша стаття містить в собі похвальну пісню польському праву, його цивілізаційному, моралізаційному і всякому іншому благодатному впливу, і шляхті — сим рицарям культури, праці й репрезентантам усяких можливих чеснот. Автор величає здобутки її pracy wytężonej nad kolonizacją (с. 28). Obok rzutkości, gospodarności, przywiązania do ziemi — przymioty, które widzieliśmy urosły u ziemiaństwa na skutek nadania prawa polskiego — cohuje ziemiaństwo w ogólności słowność i rzetelność we wszystkich zobowiązaniach результати католицького духу, котрим було прийнято німецьке і польське право (с. 30). Право польське принесло dwie wielkie zasady zachodnie, dotąd mało znane i uprawiane w tych stronach: dziedziczności posiadania ziemi i wolności osobistej (с. 24); воно научило людей любити свою землю: воно защепило чесноти горожанські — kiedy bowiem dotychczas samowola z jednej, pochlebstwo z drugiej strony otwierały podwoje do naczelných stanowisk w ziemi, odtąd przystęp do tych stanowisk zależnym jest od istotnej zasługi, od rozumu i prawości charakteru (с. 25). І при тім, що за ідиля наоколо того “земянства”, пораженого сіє окоło roli na równi z kmieciem, goszczącego u tego kmiecia na czci t. j. uczcie (с. 30). Ах сі шляхтичі! Ich pługowi zawdzięczyć należy gęste skolonizowanie ziemi, ich mieczowi cofnięcie się koczownika w stepy Czarnomorskie (с. 33). Ах, сей чудовий шляхетський, старопольський рай!

Оті пусті, голословні і в основі своїй звичайно або односторонні, або й зовсім неправдиві загальники виповнюють більшу половину вступної статті автора, яка нібито має на меті зібрати резюме величезної збірки свіжого актового матеріалу! Меншу частину становлять замітки більше фактичної натури. На с. 13—22 подає автор каталог магнатських і шляхетських родів Перемищини XV в.: се неначе доповнення матеріалами XV в. реєстрів Яблоновського в його праці про Галичину XVI в.* На с. 26 і 28—29 подано кілька заміток до історії економічних відносин, інтересних справді, й приходитьсь пожалувати, що не дав їх автор більше замість тої панегіричної фразеології.

Том містить записки земського суду перемиського з рр. 1469—1505. На дальші два томи заповідає редактор докінчення судових записок XV в., в тім числі (в т. XX) також досі не зачеплені останки актових книг Белзького воєводства*. З ХХІ т. має зачатися публікація соймакових ухвал Руського воєводства з рр. 1572—1771*. Сю публікацію обчислено на десять томів, і вона, значить, має й зайняті на довгі-довгі літа фонди сього археографічного фондушу*.

**Fr. GIEDROYĆ. “CASUS NOTABILIS”
(Przegląd historyczny, 1905, I, с. 142–143)**

Нотую сю маленьку замітку (не приотовану в огляді часописей за 1905 р.) з огляду на дискусію, яка вив'язалася на сторінках нашої часописі про звичай увільнювання дівчиною засудженого*. Незважаючи на свої маленькі розміри, замітка дає цікаві причинки до сеї практики. В однім випадку увільнює засудженого з рук ката удова, накинувши йому хустку на шию (Радом, 1634). В другім увільнює засудженого якась ближче незвісна жінка — дівчина чи удова, “quadam vulgi libertatis foemellis eo nomine acsi concessae vana opinione allicita”, накинувши йому хустку на шию (Варшава, 1660). В третім увільняє жінку, засуджену на смерть, за убиття своєї дитини, жовнір, — вирвавши її й запровадивши до костела, де взяв з нею шлюб (Варшава, 1670). В другім і третім випадку се увільнення діється силоміць, утечею, серед замішання, яке робиться серед народу через вмішання до езекуції збавительниці чи збавителя.

Нотую се для ужитку заінтересованих сим звичаєм.

**LIV-, EST- UND KURLÄNDISCHES URKUNDENBUCH.
ERSTE ABTEILUNG, BAND 11,
HERAUSGEGEBEN VON PHILIPP SCHWÄRTZ.
1905, Рига-Москва, ст. XXIV+783, 4°**

Новий том ливонського корпусу обіймає десятиліття 1450–1459 р. Майже половину всього тому складають документи з кенігсберзького архіву, а головним предметом, коло котрого обертаються політичні інтереси Ливонії, стає повстання пруських станів против ордену і війна прусська. Для справ, ближче нам інтересних, том дає небагато: кілька реляцій про політичні обставини в Вел[икому] кн[язівстві] Литовським, про польсько-литовські відносини, про польсько-литовські спори за українські землі.

Так ч. 15, в початку 1450 р., доносить про похід Михайлушка*: herczogh Michel Segemunds Son mit 40.000 Tateren in Ruszlaride itczundt ist unde algerethe 7 stete sich under im gethan und gesaczt haben voit mit denselbigen Tateren durch Russerlandt bisz ken Lithouwen zen zeihende. Під ч. 58 подана, на великий жаль, — тільки в реєстрі реляція рагнітського комтура з вересня 1450 р., де, крім вістей про Михайлушка, подана звістка про податок, наложений королем “в литовських і руських землях”, по 6 гр. з плуга в Литві й по 12 на Русі. Під ч. 157 реляція того ж комтура, знов почасти тільки зміст — поголоски про посольство, вислане до Михайлушка, про примирення з ним Казимира, і про напад Михайлушкових татар на замок Івана Чорторийського*, der Segemunth dirslagen hat.

Під ч. 296 интересна реляція ливонського магістра до вел[икого] магістра з серпня 1453 р.; тут оповідаються чутки про кандидатуру Радиви́ла на Вел[ике]

князівство [Литовське]*, про замисли литовських панів за поміччю татар скинути Казимира. Eyn guth frant suide ouch denselben unsiren gebietigeren gesaget haben, wie die Littowen hatten vorgenommen, sich mit etlichen Tarteren zeu vorbynden ken die Polan, darumbe sie denne Rodewiell czu denselben Tateren gesant hatten semlichen bunt czu vollenfuren, sunder die Tateren wurden geswechet durch den Taterischen keyser, so das deszhalben von dem bunde nicht wart. Dorumbe das eyn sulchs keynen vortgang hatte gehat, sulde sich der selige bisschoff czur Wille haben gemuet, das her sulcher muenisse halben czum tode komen were. Men hat en ouch gesaget, were der bunt: vollenczogen, sie wulden den herren koning yn gesuntheyt ken Polau den seynen geantwurt unde Rodewiell vor eynen groszfürsten uffgewurffen haben. Do dys der koning ynne wart, do hatt her bestalt an den keyser von Tateren, mit dorne her sich woll fruntlich vorwoste unde der dio Tateren geswechet hatte, die sich mit den Littowen sulden verbunden haben, das hor Rodewiell ferre gnug schickte, uff das der koning gerunt möge sitzen.

В реляції того ж ливонського магістра до вел[икого] майстра з грудня 1453 р. під ч. 321 згадується про литовсько-польський з'їзд (парчівський) в волинській справі*, що закінчився обопільним роздраженням — unde sollen deszhalben von beyden telen unvruntlich seyn gescheyden, wenne die Lettowen, als wir vornemen, sullen viertawsent man haben awsgemacht ken Lowtczke alda landwarunge zcu halden unde sollen ouch vorder haben zeugesagt dem ganezen lande, das eyn yderman bereyt were etc. Далі поголобка про зраду в самому Луцьку: Alen vornympt ouch, das Sytritzke, der denne uff Lowtchke was, mytsampt dem howpptmanne dahselbst zeur Ville sitzen gevangen umme denwillen, das her sulde den Tatern dorch vorreetnisse Lowtczke haben wellen ufflassen, unde eyn teyls sprechen, der habes den Polen wellen zeukeren unde obirantwurten. Als men saget, so hette en unsir herre koning gerne awsz der defengnisse, sunder her Cassolt menet, men solle obir en noch vordienste recht lassen geen.

**В.А.РОЗОВ. ЗНАЧЕНИЕ ГРАМОТ XIV И XV ВЕКОВ
ДЛЯ ИСТОРИИ МАЛУРУССКОГО ЯЗЫКА. К., 1907,
стор. 20 (відб[итка] з “Унив[ерситетских] известий” київських)**

Д[обродій] Розов взяв на себе вдячну роботу — перенести спірні питання української діалектології на ґрунт грамот XIV—XV в. і на їх підставі висвітлити діалектичні прикмети тодішньої мови й відносини тодішніх діалектів української території. Се друге завдання має величезний інтерес не тільки для філологів, але і для істориків, і се саме кладе на них певний обов'язок — бути помічними в сій роботі. Тим більше, що така поміч і потрібна, щоб дати оцінку вартості чи то поодиноких грамот, чи цілих груп їх — їх автентичності, певності, і їх придатності для певних історично-діалектологічних виводів. Інакше філолог без такої помочі, без попередніх обслідувань історичних і палеографічних, може піти фальшивими дорогами й заплутатися в неупорядкованім матеріалі.

Матеріал, на яким оперся д[обродій] Розов, власне, в високій мірі вимагає таких *Vorstudien* [досліджень]. Був ним збірник Петербурзького археографічного інституту, зладжений Соболевським і Пташицьким*. В своїй замітці, поданий в “Записках” т. LXV*, я вказав, що сей збірник, при всіх інтересах поданого в нім матеріалу, має характер механічної, безсистемної збірки непровіреного критично матеріалу, так що в нім знайшли місце і явні фальсифікати, й грамоти непевні, і датовані фальшиво. Далі, сей палеографічний збірник не дає ніяких палеографічних вказівок для орієнтування в сім матеріалі, і се при дуже слабкій стані староруської палеографії й дипломатики взагалі вимагає від всякого, хто схотів би користуватися сим збірником, певних палеографічних попередніх студій. Моя замітка лишилася, очевидно, незвісною д[обродію] Розову, й тому він вводить в круг своїх дослідів фальшиву грамотку Витовта 1383 р.*, яка і з філологічного погляду вийшла дивоглядом: мішаниною елементів українських і білоруських, неможливою в тім часі (Розов, с. 19). Зверну увагу його також, що з грамот, включених в білоруську групу (с. 16–17), з палеографічного погляду дуже непевною щодо своєї автентичності представляється мені грамота Свитригайла 1433 р. (л. 21) і досить непевною також і дальша (л. 22), з 1454 р. (дата теж неможлива). Я лишив би на боці також і грамоту Витовта Бедриху (л. 19), а вже конче грамоту Іларіона (л. 13): її індикт і рік не відповідають урядуванню Петра Яновича* і ми, мабуть, маємо тут фабрикат XVI віку.

При усталенні груп української й білоруської треба пам'ятати, що взаємини білоруської й української письменності, книжності, взагалі культури в XIII–XIV в. були сильніші в землях В[еликого] кн[язівства] Литовського, до котрого належали Волинь, Київщина, Сіверщина, Полісся, а далеко слабші в українських землях Корони. Від галицько-подільських грамот треба, отже, передусім виходити і в палеографічних, і в діалектологічних дослідах. Далі, треба міркувати, де ми можемо мати писаря місцевого, і де лист може йти з великокняжої чи королівської канцелярії, — що стояла під переважними впливами білоруськими. Напр., група поручних записей л. 9–11 і 48 писана характеристичним півуставом, спільним землям білоруським і великоруським; у д[обродія] Розова ся група розділена — л. 10 і 11 зачислені до білоруських, а л. 9 і 48 — до українських “без нового Ъ”. В дійсності вони становлять, мабуть, одну групу, писану, можливо, писарями білоруськими (великокняжими). З палеографічного погляду вони виразно відрізняються від таких грамот, як трактати 1352 та 1360 р., або грамоти галицько-подільські.

Стаття д[обродія] Розова — се тимчасовий комунікат, і автор заповідає дальші і докладніші студії в сім напрямі. Вітаючи сі його заміри, сподіваємося, що й отсі мої замітки, і загальні й спеціальні, можуть придатися йому в тих дальших дослідах.

**HANSISCHES URKUNDENBUCH, HERAUSGEGEBEN
VOM VEREIN FÜR HANSISCHE GESCHICHTE, IX BAND,
BEARTBEITET VON W. STEIN. Липськ, 1903, ст. 43+751**

Сей том ганзейського корпусу обіймає всього тільки 8 літ, 1463–1470. Даючи дуже цінний матеріал для історії балтійської торгівлі, безпосередньо для наших країв дає він дуже мало. Інтересний статут для німецької торгівлі в Ковні коло р. 1470 (ч. 688) дає тільки загальну характеристику, але ближче не дотикає нашої території. В спорі, чи руські купці можуть їздити в Німецьке море в торгових справах, рижани запитували гданьщан, чи вони чого-небудь не знають в сій справі, і гданьщани відповідали, що вони розпитувалися в сих справах у старожилів гданських, і ті казали, що за давніх часів в Гданську бували не тільки русини, але й литвини, вірмени, бесермени і подольани, але щодо їх морських подорожей їм нічого незвісно: *dat in langen vorscheenen tyden nicht alleyne Russen, sunder ok Littouwen, Armenier, Betermenier und Podolier tho unns thor stede beide winter und zamer tho lande und tho wather mit erer kopenschopp treckende synt gekamen, sunder dat ze sulden tho Lubeck adder yn andere zeestede vorkeret und gesegelt hebben, ok eft se tho unns also kamende over zee synt gesegelt efte nicht, is unns nicht witlik*. Питання се порушили були полочани і перед в[еликим] кн[язем] Казимиром доводили, що за часів Витовта вони їздили в Німецьке море (ч. 711 і 716). Завважу, що при слові *Betermenier* видавець зовсім непотрібно дає знак запитання. Значіння слова ясне — се “Бесермени”, орієнтальні купці. В 1464 р. гданьщани звертають увагу англійського правительства, що англійські сукна стали не дотримувати міри, робитися з гіршого матеріалу, і через те мешканці Угорщини, Польщі, Чехії, Шлезка, Морави, Литви й Русі, що давніше купували англійські сукна, тепер звертаються по брабантські, голландські, фляндські (ч. 149).

**LIV-, EST- UND KURLÄNDISCHES URKUNDENBUCH,
ZWEITE ABTEILUNG, BAND 2,
HERAUSGEGEBEN VON LEONID ARBUSOW.
1905, Рига, Москва, ст. 20+759**

Сей том другої серії ливонського корпусу обіймає документи до років 1501–1505, головнo з міського ревельського і державного кенігсберзького архіву. Як і попередній том сеї серії*, для нас дає дуже мало інтересного — подробиці до характеристики відносин Вел[икого] князівства Литовського і Польщі до Москви й татарських орд, побіжні й малоінтересні згадки про унію 1501 року, деякі подробиці до торгівлі Вел[икого] кн[язівства] Литовського. Лист вел[икого] магістра до Мих[айла] Глинського інтересний як показчик впливового становища його в тім часі (1503, літо). Будемо надіятися, що даль-

ший том принесе щось до історії його повстання*. В покажчиках занотуємо ще невеличкий виказ урядників В[еликого] кн[язівства] Литовського і Польщі, згаданих в сих актах.

**CORPUS IURIS POLONICI, SECTIONIS PRIMAE
PRIVILEGIA, STATUTA, CONSTITUTIONES, EDICTA,
DECRETA, MANDATA REGNUM POLONIAE SPECTANTIA
COMPREHENDENTIS VOLUMEN TERTIUM, ANNOS
1505–1522 CONTINENS, TYPIS MANDAVIT,
AD NOTATIONIBUS INSTRUXIT OSVALDUS BALZER.
Краків, 1906, XLII+796, 4°**

Сімнадцять літ тому, в 1890 р., на польським історичнім з'їзді у Львові поставлено було справу видання нового корпусу пам'яток польського права на місце давніх *Volumina legum* [кодексів]. Краківська академія, а ближче — її правнича комісія, взяла сю справу на себе, а галицький сойм вставив в свій бюджет спеціальну заповому на сю ціль, на кілька літ. Програма була начеркнена широко, аж занадто — в корпус мали ввійти пам'ятки права, в дуже широкім значінні слова, не тільки самої Корони, а й її аннексів, отже, й Пруссії і земель В[еликого] кн[язівства] Литовського. Редакційна робота, наразі, була розділена між проф. Уляновським* і Бальцером: проф. Уляновський разом з пок[ійним] Пекосінським* взяли на себе середньовічні часи — до кор[оля] Олександра включно, проф. Бальцер — XVI вік. Робота над середньовічними пам'ятками захрясла в передвступних студіях і публікаціях: рішено видавати поодинокі тексти, їх том один вийшов, а два інші мають вийти ще в “Archiw-i komisji prawniczej”*, так що до корпусу польського права до 1505 р. і нині майже так же далеко, як і давніше. Натомість проф. Бальцер взявся до приготування збірки пам'яток права з часів Жигимонта Старого, і нині, по десятилітній інтенсивній праці, як довідуємося з передмови отсеї книги, має вже весь матеріал приготований, а перед нами тепер лежить перша третина сеї колекції, що обіймає перші 15 літ панування Жигимонта, 274 акти; I і II том полишені на пам'ятки до р. 1505, а дальші роки Жигимонта Ст[арого] будуть обняті томами IV і V-м*.

Нинішній том представляється не тільки назверх розкішно, але і щодо свого укладу дуже гарно. До кожного документа редактор постарався стягнути його звісні рукописі і подав варіанти; випереджують вступні його замітки, під текстом подані пояснення в нотках; крім покажчиків імен поданих широкий покажчик річевий. Одним словом, редактор скористав з тих матеріальних і всяких інших засобів, які дали йому академія, крайова репрезентація, весь польський науковий і всякий інший апарат Галичини, щоб дати видання справді гарне. Але видання стоїло так багато коштів і трудів, що тривога за сповнення начеркненого плану, обчисленого, скорше, занадто скромно, ніж побіль-

шено, на яких двадцять томів в відділі короннім і більше-менше стільки ж у відділі литовським — опанували самого проф. Бальцера. В передмові він вважає потрібним просити й закликати, щоб сього плану “корпусу польського права” не закидувано, і хоч поволі, крок за кроком здійснювано далі. Для себе проф. Бальцер полишає часи до Баторія включно, до інших відділів закликає інших охочих. Відділ литовський, очевидно, зістається в сфері проектів.

Для української науки виданий тепер том має визначний інтерес, але головно посередній — оскільки пізнання загальних обставин польського державного і правного життя потрібне для нашої історії. Безпосередньо для українських справ тут небагато і переважно вже звісне з інших видань. Але важно мати їх вкупі, в виданні ліпшим, науковим, ніж всі попередні.

**АРХИВ ЮГО-ЗАПАДНОЙ РОССИИ,
ЧАСТЬ СЕДЬМАЯ, ТОМ III, АКТЫ О ЗАСЕЛЕНИИ
ЮЖНОЙ РОССИИ XVI–XVIII вв.
К., 1905, ст. LXXXI+317+140+596+66+III**

Київська археографічна комісія останніми роками вийшла з свого летаргічного стану, в який попала була в середині дев'ятдесятих років, і досить енергично випускає залеблі томи. Так, років зо два тому з'явилися акти львівської Ставропігії (з датою 1904 р.)^{*}, десть з кінцем минулого року з'явився в книгарським обороті отсей том з історії колонізації (дату він носить, як бачимо, 1905 р.), нарешті, в останніх місяцях з'явився дальший (IV) том сеї серії^{*}. Тішимося з сього оживлення заслуженої наукової інституції й бажаємо її неослабної енергії й на будуще — не тільки в випусканні давно приладженого й видрукуваного матеріалу, але також і в організації дальших археографічних занять.

Розглядаючи ці томи, ми повинні пам'ятати, що се переважно томи залеблі, давно видрукувані, тільки з різних причин не випущені в свій час. Так, отсей том складається з трьох осібних частин: збірки актів до історії української колонізації XVI–XVII в., зладженої проф. Владимирським-Будановим^{*}, з його вступною статтею, збірки люстрацій й інвентарів королівщин Київського воеводства 1765 і 1789 рр., зладженої В.Щербиною^{*}, з його ж вступною статтею, і покажчика до I т. актів про кольонізацію (для чогось оправленого в середину сього тому). Збірка В[ладимирського]-Буданова була видрукувана давно, і чимало з документів, поданих тут, повиходило за той час в інших виданнях, а видавцеві лишилася досить сумнівна сатисфакція констатувати, що вони перше були видрукувані в його збірці, хоч і виходять значно пізніше. Давно задумана була, очевидно, і вступна стаття редактора. Властиво, по початковому плану в сім томі ми повинні були дістати розвідку автора про колонізацію України від акту 1569 р. до Хмельниччини. Але замість того видавець дав нам зовсім щось інше — критичні замітки до звісної праці Яблоновського “Ukraina” (“Źródła

dziejowe”, т. XXII)*. Таку заміну шан[ований] учений мотивує двома зовсім відмінними мотивами. По-перше, він вважає, що замало до сього предмета видано матеріалу, і треба використати наперед матеріали Варшавського головного архіву, Лит[овської] метрики, Київського архіву, інакше боїться стягнути на себе і комісію незаслужені обвинувачення в тенденційнім доборі фактів і виводів. По-друге, праця Яблоновського здається шан[ованому] авторові настільки всесторонньою й повною, що “почти упраздняет необходимость новой работы по тому же вопросу с фактической стороны”, — “со стороны содержания богатый подбор фактов в ней не оставляет, по-видимому, желать ничего большего (за исключением, как сказано, частновладельческой колонизации). Затем все детали вопроса о колонизации охвачены в этой книге с полной подробностью и аналитической точностью”. Автор не вдовольняється тільки висновками праці Яблоновського і ставить до них поправки в своїй статті.

Трудно згодитися з таким умотивуванням. Коли справді матеріалу нема досить, то як тут поправляти висновки? І пощо звертатися до видавання матеріалів з другої половини XVII в., коли справді така маса матеріалу до ранішого часу лежить по згаданих автором архівах і така в нім пильна потреба? Але коли д[обродій] Яблоновський, опираючись на дотеперішнім матеріалі, дав книгу, яку В[ладимирський]-Буданов вважає за “громадное и прочное приобретение для науки” (с. LXXX), то очевидно, що матеріалу не так мало, аби не можна було братися до образу колонізації України в тих часах й іншим дослідникам. В кождім разі його незмірно більше, ніж для історії колонізації Східної України в XIII–XV в., однак той же д[обродій] В[ладимирський]-Буданов не відступив перед тою метою ані перед перспективою стягнути на себе закиди сторонничості. І, розуміється, тоді поступив вповні оправдано. Бідність матеріалу не увільняє дослідника від обов’язку його синтезування, а багатство матеріалу не забезпечує від закидів тенденційності чи односторонності, однаково — чи будуть ті закиди оправдані, чи ні. За десять літ, які ділили передмову В[ладимирського]-Буданова від праці Яблоновського (праця Яблоновського має цензурну апробату 22.XI.95), наука не стояла на місці. Сам Яблоновський не зівстався незмінним в своїх поглядах на завдання своїх студій — порівняти його “Україну” з новішою працею про “Червону Русь”*. Тим більше *operis pretium* [цікаве завдання] — обробити історію колонізації Східної України людям, які можуть до сього оброблення внести й нові матеріали, й нові погляди на відносини, й інакші точки погляду на сам предмет досліджу.

Високо оцінюючи (навіть переоцінюючи) фактичний матеріал і його оброблення в книзі Яблоновського, В[ладимирський]-Буданов піддає критиці головню його погляд на колонізаційні заслуги Польщі — польського правительства й польської шляхти в заселенні Східної України. Його критичне становище в сій справі аналогічне з тим, яке зайняла моя давніша критична стаття про сю працю Яблоновського (“Записки [НТШ]”, т. XVII, за 1897 р.)*.

Але в подробицях з поглядами, які при тім висловлює сам В[ладимирський]-Буданов, не завжди можемо згодитися. З одного боку, ш[анований] автор за-

далеко йде в своїх признаннях для державної політики Польщі, коли признає, що не можна було видумати ніяких ліпших способів оборони України від орди, ніж які практикувало польське правительство (с. 18), або в конституціях про утікачів добавляє “меры по урегулированию движения переселенцев” (с. 24). З другого боку, не пристанемо на противиставлювання колонізаційної політики панів тубільних панам захожим, так, як його робить ш[анований] автор: в чім доглянув він “стремление к прочной культуре” таких панів, як Горностаї, Аксаки і т. ін. в противиставленні польським колонізаторам (с. 45), зістається нам невідомим. Досить дивне вражіння робить, коли автор категорично твердить, що не панщинний гніт, а “прикрепление” було причиною масової міграції селянства на Україні (с. 72–73). “Унія 1569 года, в особенности же непосредственное присоединение Южной Руси к Польше, послужила окончательным моментом в процессе прикрепления”, — пише він. По дотеперішніх працях по історії правних і економічних відносин на Україні — втім і в працях самого автора, досить дивно, кажу я, бачити сей 1569 р. в ролі якогось терміну закріпощення. Рік сей був переломовим в загальній еволюції відносин, се правда; але акт 1569 р. зіставляв і на Україні, і в Литві дотеперішні кодекси права, і такого моментального впливу на селянську долю тим самим вже не міг зробити. Але за найслабшу сторону статті вважаємо погляди ш[анованого] автора на козачину й її еволюцію. Автор все ще вірить в Баторієву реформу (с. 78), козачина представляється йому вповні скристалізованим явищем в тих часах, коли розвивалося залюднення України; він припускає в тім часі організацію козацьких громад (общин). В дрібніші хибі його висновків в сій справі не входжу.

Другу половину тому становлять, як сказано вже, люстрації королівщин Київщини з другої половини XVIII в. Люстрації 1765 р. надруковані в цілості, люстрації (чи інвентарі, як вони звуться в оригіналі) — в скороченні. Сі скорочення зроблені, однак, не зовсім щасливо. Виключення різних формальностей, розуміється, вповні оправдано; але непотрібно викинуто поіменні реєстри селян з означенням числа худоби. Се річ цінна, цінніша від описей різних фільваркових забудовань, полишених в цілості.

В цінній передмові ш[анований] автор збирає головну статистику людності королівщин і цифри оподаткування. Завважимо маленьку подробицю. Для р. 1765–1789 виведена 24% приросту людності. Автор вважав се “значительным приростом” і шукає його об’яснення в припливі нових осадників. В дійсності сі 24% далеко нижчі від натурального приросту і, очевидно, коли покладатися на докладність люстраційної статистики і авторових обчислень, відплив людності мав би перевагу над припливом.

**MONOGRAFIA XX. SANGUSZKÓW ORAZ INNYCH
POTOMKÓW LUBARTA-FEDORA OLGERDOWICZA X.
RATNENSKIEGO, TOM I, OPRACOWAŁ Z.L.RADZIMIŃSKI.
Львів, 1906, ст. XI+ 535, 4°**

Магнатське видання справді! Письмо — хоч збирай, папір — як лубок, важить книжка, як і чотири на дешевім папері не заважили б. Обчислено воно на кілька томів*. Перший отсей присвячений родоначальникам роду і старшій лінії його — несухойжській; він не обіймає цілої історії сього роду, й останнім репрезентантам його буде присвячений т. II; т. III займе історія лінії коширської, т. IV і далші — лінії ковельської; як епізод обіцяно й історію “Острозької ординації”.

Наукова вартість публікації не вповні дорівнює її коштовності й має характер роботи дилетантської, не вважаючи на всі благі заміри її автора — почавши від її титулу і скромних виправдувань, що ся книжка nie historya w szerokiem znaczeniu, ale skromna kronika rodzinna, przeważnie dla rodziny napisana (с. X). Багато місця займають документи, передруковані з загально або досить приступних видань (руські в латинській транскрипції). Але поза тим всім дослідник знайде не одне й інтересне — з актів невиданих і з комбінацій автора.

Більш загальний інтерес мають вступні сторінки праці. Автор виступає в обороні гіпотези двоімненості Федора-Любарта Ольгердовича, яку давніше поборював*. В зв'язку з тим боронить він реєстр Ольгердовичів, поданий Длугошем*, доводячи, що він подає литовські ймення князів, в інших реєстрах, звісних з самими християнськими йменнями, і що всі Ольгердовичі мали литовські ймення. Все се має, одначе, характер вповні гіпотетичний, і ні на оборону Длугошевого реєстру, ні двоімненості Федора Ольгердовича не наведено тут ніяких певних фактів. Більше інтересу мають сторінки, присвячені сучаснику й одноіменнику Федора Ольгердовича — Федору Любартовичу*. Автор відкидає всі жидачівські документи Любартовича як фальсифікати і вважає його панування в Жидачівщині фіктивним*; противставляє тому всьому документи про Топольський монастир*, де державцем Жидачівщини виступає Федор Ольгердович, і його вважає дійсним володарем жидачівським. Одначе для рішучого розв'язання справи треба обережнішого і докладнішого перестудіювання. Більш позитивний характер має інше вияснення: що Федір Любартович був володарем Коропецької волості, в Галицькій землі. Автор наводить (с. 27) невидану грамоту його з Коропця з 1423 р., звісну в потвердженню 1444 р., досить непідозрілу, хоч і не проаналізовану ним ближче, і дуже правдоподібно доводить, що князі Андрушко й Митко, звісні в Галицькій землі в 1430-х рр., були синами Любартовича (с. 28–29)*. Зате безпідставною й непотрібною гіпотезою вважаю здогад, що у Федора Ольгердовича був старший син Федюшко, що се він фігурує в записках краківського двору 1413–1418 рр. і що йому, а не Любартовичу, надав Ягайло Володимир

в 1431 р.* Автор полягає на те, що Длугош називає сього Федюшка кн[язя] володимирського *peros germanus* Ягайла: що тут мова про рідного братанича Ягайлового. Але се занадто хитка підстава, а більше ні в чім не маємо сліду існування такого Федюшка Федоровича.

В питання загальніші — поза відносини чисто генеалогічні й маєткові, автор не входить. Діяльність старших репрезентантів роду не спокусила його до ніяких екскурсів в ширші політичні справи. Навіть важна для історії роду доля кн[язя] Ратенського зовсім зісталася невиясненою; автор навіть і не пробував сього, крім глухого і маловартного здогаду, що Ратно було забрано до Польщі по традиції трактату 1366 р. В генеалогічним і маєтковим матеріалі є теж, розуміється, інтересні річі, — можна вказати, напр., на нові відомості про кн[язів] Гурковичів в Холмщині* й ін. Можна б, одначе, бажати собі більш критицизму (напр., прикро бачити сліпе користування з хроніки т. зв. Биховця*, і деяких Свитригайлових грамот) і менше віри в авторитети. Фамілійна хроніка від сього теж не потерпіла б, а й історія могла децjo скористати з того.

D[octo]r FRYDERYK PAPÉE. POLSKA I LITWA NA PRZEŁOMIE WIEKÓW ŚREDNICH, TOM I: OSTATNIE DWUNASTOLECIE KAZIMIERZA JAGIELLOŃCZYKA.

Краків, 1903, ст. 423 + мапа

Книжка ся була піддана докладній аналізі, в ряді інших новинок до історії В[еликого] кн[язівства] Литовського XV в. нашим, так передчасно страченим співробітником Б.Бучинським (див. т. LXXV “Записок НТШ”)*. Але, сповняючи обіцянку, дану мною авторові — подати оцінку його праці, я хочу сповнити її, хоч і з деяким опізненням, тим більше, що попередній рецензент і не мав заміру дати загальну оцінку, а тільки аналіз. Вважаю се тим потрібнішим, що ся книга — тільки перша частина задуманої роботи і мої замітки будуть мати якесь значіння не тільки *pro praeterito* [для минулого], але і *pro futuro* [для майбутнього], при продовженні сеї цінної праці.

В кожній роботі, в залежності чи то від стану оброблення даної партії, чи то від особистих уподобань автора, переважає звичайно або сторона аналітична, або синтетична. Дана праця займається часами і справами переважно дуже мало, або й зовсім необробленими, і автор її мусив входити в аналітичну, джерелову роботу, й дав місцями деталічно оброблені більш або менш цінні й вартні партії. Але, з другого боку, над ним брав перевагу потяг до синтези, до широких висновків, узагальнень, або до загальних, ширших образків, “гарно написаних”, до чого ще й досі мають непереборний нахил польські письменники й історики, радо жертвуючи докладністю, прецизією гарній фразі, зверхній привабності. Автор місцями вибився з-під сеї манери, але не всюди. І так бореться в нім аналітик і синтетист на протягу цілої книги, не розмежувавши добре сфер свого володіння. На с. 355,

напр., автор поясняє, що не вважає потрібним цитувати докладно всіх подробиць і старається дати тільки вказівки “dla obznajomionego ze źródłami owej ерoкі czytelnika”. В сфері так мало оброблених рахувати на докладне обізнання читача з джерелами не можна, не кажучи вже, що пишучи “для обізнаних”, автор тим самим непотрібно затісняє круг своєї аудиторії. В деяких частях, правда, автор входить в детальний перегляд справи, цитує докладно джерела. Але такі аналітичні екскурси не завжди в’яжуться з його загальними висновками, або і між самими собою. Напр., щодо його гарячої апології політики Казимира: його толкування новгородського епізоду, або кампанії 1480 р., має характер сильного натягання для виправдання Казимира. Загальна теза: перелом у східній політиці Казимира — перенесення центру ваги на Чорномор’я, ніде не знаходить докладнішого вияснення й прослідження. Як приклад механічного сполучення аналітичних епізодів, вкажу, напр., на § 3 і 4 в першій часті: нужденну роллю Казимира в 1480 р. автор поясняв викриттям княжої конспірації восени 1480 р., але в дальшому розділі про сю конспірацію не виходить зовсім з цієї тези, і міркує так, як наче б Казимир тої конспірації і не викривав в 1480 р. Механічним являється сам головний поділ книги на частину литовську й польську. Ціле століття вже польська політика старалася кермувати політикою литовською, і, власне, 2-ю половиною XV в. датуються початки тісніших зв’язків Литви і Польщі, які переходять потім в тісну унію. Століття тривають сильні культурні впливи Польщі на Литву, яким автор признає таке величезне значіння. І за всім тим, поза нечисленними, спорадичними, відокремленими замітками, ми майже не чуємо внутрішньої єдності в політиці цих держав — хоч Казимир, як великий майстер в політиці, по гадці автора, повинен був би ввести одну політичну ідею в політику і тої і цієї держави. Не чуємо тої культурної й соціально-політичної ендосмози, яка, безперечно, була дуже сильна. Не бачимо впливів її на політичну, соціальну й культурно-національну еволюцію В[еликого] кн[язівства] Литовського.

Взагалі соціальний і культурний процес автор лишив на другім плані і всю увагу скупив на політиці зверхній. Особливо се дає себе прикро відчувати для В[еликого] кн[язівства] Литовського. Автор обмежився тут вступним розділом і кількома принагідними замітками, а й тут стрічаємо дуже багато поглядів хибних, неаргументованих, які вказують на те, що автор не заглиблювався особливо в соціальну й культурну історію В[еликого] кн[язівства] Литовського (вкажу, напр., у вступнім розділі такі погляди, що ціла територія В[еликого] кн[язівства] Литовського — в тім, напр., Волинь, Побужжя і т. д. — була з культурного боку вповні перелогом — *leżała jeszcze jakby na powinie, jak gdyby “na surowym korzeniu”* — с. 10; що західна цивілізація — і з тим усяка цивілізація — могла в тих часах іти до В[еликого] кн[язівства] Литовського тільки з Польщі, с. 17, 21; погляди на історію селянської верстви в Вел[икім] князівстві, с. 20–21; висновки про значіння Волині для В[еликого] кн[язівства] Литовського — що Луцьк “*stanowił drugie ognisko ich państwa*”, — с. 22). Другу кардинальну хибу в огляді В[еликого] кн[язівства] Литовського становить те, що автор, хоч назначив уже на самим вступі тодішній антагонізм еле-

менту литовського й руського в В[еликім] кн[язівстві] Литовським, трактує се В[елике] кн[язівство] Литовське як одну цілість чи в політичнім, чи в культурнім житті, хоч се були два зовсім осібні світи. З тим і вплив сього роздвоєння на політичне життя В[еликого] князівства — на його відносини до Польщі, на московську політику і т. ін., не просліджені відповідно.

Вказувати, що нового і цінного дає праця д[окто]ра Папе, тут не буду — се зроблено вже пок[ійним] Бучинським. Не буду входити і в розбір та полеміку в деяких ближчих для нас питаннях — в деяких справах піддаю критиці погляди д[окто]ра Папе в другім виданні IV тому, що виходить тепер* (перше видання мого IV тому вийшло перед виходом книги д[окто]ра Папе*, і я не міг сього зробити в нім; чи встиг познайомитися д[окто]р Папе з моєю книгою перед випуском своєї — не знаю). Я хотів дати загальну оцінку роботи автора. До сказаного вище додам, що автор старався докладно зазнайомитися з джерелами, хоч тут можна вказати все-таки на деякі другорядні недогляди (напр., не розумію, чому покликається він на Федьків реєстр в рукописі Лит[овської] метрики, коли він виданий*, — с. 15, або неоправдане довір'я до деяких не дуже авторитетних джерел, як літопись т. зв. Биховця* або Стрийковський*). Він навіть пописується своїм читанням в російській науковій літературі — принаймні спеціальній, що в польській історіографії все ще зістається до певної міри екзотикою. Не завсіди се виходить щасливо — коли, напр., слова “недруть больший, недруть вопчий” автор перекладає *wróg ciężki i powszechny* (с. 49), або коли наводить як *terminus technicus* [спеціальний термін] для верхівських князів так *zw.: melkije albo służebnyje kniazia* (с. 29). Але завсіди ці старання автора зазнайомитися ближче з тим, що лежить за межами утертих в польській історіографії стежок, варто признання. І підносячи різні хиби і слабші сторони праці, я не зменшую через те вартості самостійних, аналітичних партій її й кінчу свої замітки бажанням, щоб якскорше появилася її продовження — по можності свобідне від тих хиб, які я вказав отут.

ZBORY I SENATOROWIE PROTESTANTSCY W DAWNEJ RZECZYPOSPOLITEJ, OPRACOWAŁ H.M. Варшава, 1905, ст. 139

Незважаючи на ряд цінних праць по історії реформаційного руху в землях Польсько-Литовської держави, які появилися в останніх десятиліттях, наші поняття про нього сильніші квалітативно, ніж квантативно. Загальні осуди про характер реформаційного руху, його скороминущий характер, його неглибокість в суспільних верствах потребують ще багато підставового матеріалу, щоб стати твердо на ноги, й треба їм ще багато дат хронологічних, статистичних, географічних про розповсюдження сього руху, його флюктуації, здобутки й утрати. Автор сеї книжки (H. Merczyng) повзяв добру гадку — зладити реєстр звісних нам протестантських громад в землях Польсько-Литовської держави,

як ревізію й доповнення звісних реєстрів Венгерського і Лукашевича*. Використав до цього літературу й приступні йому рукописні джерела, на мапі визначив всі громади, які можна було докладно локалізувати, й зробив тим справжню прислугу науці. Була б вона ще значніша, якби джерела були вказані докладніше (цитування дуже загальне, а багато громад не мають зовсім ніякої вказівки на джерело звістки), а з недрукованих джерел були подані витяги. Се діло будучого дослідника. Реєстр д[обродія] М[ерчинга], розуміється, не остатній: не вважаючи на всю старанність його, наші відомості, а з тим і його реєстр, ще дуже неповні, далекі від дійсності. Вказати, напр., лише, як розширило наші звістки про антитрінітарство на Волині студіювання місцевих актів гродських — Волинь являється тепер найбільшим гніздом антитрінітарства, як показує нинішній реєстр, теж може бути ще і з іншими землями.

Крім реєстру протестантських громад, автор подав іще каталог сенаторів-протестантів. Річ теж корисна, хоч нам не зовсім ясно, чому тільки сенаторів? Автор, проробляючи свій матеріал, міг би дати реєстр взагалі протестантських родин і осіб, і се було б далеко корисніше — хоч би сей реєстр не міг претендувати на повноту — як не може претендувати й реєстр громад.

Маленький закид, який можна б іще зробити — чисто формальної натури: брак не тільки покажчиків, але навіть і простого змісту.

С.Л.ПТАШИЦКИЙ. ИВАН ФЕДОРОВ. ИЗДАНИЯ ОСТРОЖСКОЙ БИБЛИИ В СВЯЗИ С НОВЫМИ ДАНЫМИ О ПОСЛЕДНИХ ГОДАХ ЕГО ЖИЗНИ. СПб., 1903, ст. 20, in 4°

Ся стаття, надрукована в малорозповсюдженій часописі “Печатное искусство” і випущена також осібною відбиткою, досі не була принотована в нашій журналі, й се робимо тепер, хоч з опізненням, з огляду на інтерес її для нас. С.Пташицький, що вже від довшого часу займається біографією Івана Федорова*, в сій розвідці відправною точкою бере факт, що в деяких примірниках Острозької біблії перша секстерна видрукувана хоч тим самим острозьким письмом, але інакше вискладаним; в інших знов вісім секстерн (л. 133–180, пророки Езекиїль — Малахія) надруковані письмом хоч подібним до острозького, але, безперечно, відмінним; при тім остання секстерна має ще інший варіант, так що л. 180 має аж три варіанти. Сі спостереження автор зв’язує з фактом, що Федоров по повороті до Львова мав дефектні біблії, і частину тих дефектів уже по смерті його купив Мамонич*; сі біблії, як виходило б, додруковувалися і у Львові, і в Вільні. Зрештою, автор не рішає сих питань категорично, а тільки висуває їх як інтересні натяки на факти українського і білоруського друкарства. Між ін[шим] вказує на існування друкарні Федорова в Константинові і записку 1599 р. про “академію Константиновську” в Константинові.

Видання прикрашене прегарними факсиміле Острозької біблії різного складу.

АНДРІЙ ЯКОВЛЕВ. НАМІСТНИКИ, ДЕРЖАВЦІ І СТАРОСТИ ГОСПОДАРСЬКОГО ЗАМКУ ЧЕРКАСЬКОГО XV і XVI в. (Україна, 1907, кн. IX, ст. 340–354)

В часоп[исі] “Україна” появилoся протягом минулого року три статті А.Яковлева*, що дав себе тим пізнати як дослідника українського життя XVI в. — пильного і здібного, але очевидно — поставленого в некорисні обставини для наукової роботи*.

Ними треба об’яснити, що в отсій розвідці автору приходилося, — особливо у вступній часті, користуватися різними звістками з других рук, а деякі публікації й статті до його теми йому зісталися незвісними (напр., праці Вольфа, Бонєцького, Литовская метрика і т. ін.*), або теж були використовувані ним з других рук. Не вважаючи на се, він вносить ряд інтересних і цінних поправок і заміток в каталог черкаських намісників і зв’язаних з ними подій. Перша така цінна поправка — се устанвлення особи кн[язя] Богдана (Глинського), намісника черкаського в 1490-х роках; автор довів його старостування безсумнівно. З деталей, одначе, завважу, що слова “там же князю Богдану Федоровичу 10 коп. грошей з листа (читай: мыта) в Києве”, мабуть, належать не до Черкас, а до місця прибутку Казимира; звістка про забрання кн[язя] Богдана в неволю не потверджується вказаною автором реляцією. З дальшого сторінки, присвячені Остафію Дашковичу, не мають особливої вартості тому, що новіша література про Дашкевича полишена автором на боці*. Так само полишена на боці література кн[язя] Дмитра Вишневецького* і автор не розібрав критично погляду про захоплення Черкас Дмитром Вишневецьким.

Можна побажати тільки, щоб ті непригожі обставини, в яких приходиться працювати автору, не спинили його енергії в науковій роботі, до якої, очевидно, має він не тільки охоту, а й безперечний хист, і — щоб сі самі обставини уложилися корисніше для нього.

В.Г.ЛЯСКОРОНСКИЙ. К ВОПРОСУ О БИТВЕ КН. ВИТОВТА С ТАТАРАМИ (Журнал Мин[истерства] нар[одного] просв[ещения], 1908, VII, с. 70–77+мапа)

Згадую сю замітку тому, що свого часу обговорював статтю сього автора про Витовтів похід на татар (“Записки [НТШ]”, т. LXXX)*, а ся замітка служить для неї доповненням. Автор, будиши в околицях нижньої Ворскли, старався зібрати якісь перекази чи вказівки на місце бою Витовта з Ідиною*, і йому здається, що він знайшов їх. Про с. Хандаліївку йому оповідали, що вона названа від якогось Ален чи Едадея, що бився там, а в інших оповіданнях

згадували про війну якогось Хандака, що йшов з Турецької землі забрати землі за Ворсклою. Автор хоче бачити в обох іменнях Ідику: Едалей се Едега-аґлен (оглан), а Хандак — се “хан Ідика”. Та досить воно дивно було б, що у тім самім місці в народних переказах одна особа називалася зовсім різно — раз по Гаммеру, а другий раз по Смірнову*. До того ж в нашій традиції Ідика Едега-огланом не зветься, а ханом трудно його було звати, бо він ним не був. І, кінець кінцем, треба великої віри, щоб бачити в сих переказах пам’ять про битву 1399 р. Те ж саме, коли автор в переказі, що на місці хутора “Красна горка” били шведа, бачить пам’ять того, що тут побито Витовта. Інтересніше зближення Келеберди з Керімбірди, але воно нічого не дає. Автор, правда, пише: “Так как Витовт, проводя свою политику относительно степи, поселял татарских выходцов в важных стратегических пунктах¹, на которые было бы можно, в случае надобности, опереться, то и Келеберда могла быть пунктом, на который держал свой путь Витовт”. Але про таке осаджування Витовтом татарських претендентів на задніпрянських пустинях поки що нічого не звісно. І спомини тутешні про набіги і ловлю людей арканом, може, автор признає, далеко свіжіше могли заховатися з XVII, а не XV віку; взагалі локальним переказам з XIV–XV в. нелегко було тут задержатись, коли потім майже століття сі околиці пролежали пустою. Отже, кінець кінцем, позитивного результату розвіди д[обродія] Л[яскоронського] не дали.

Н.ПЕТРОВ. О НОВООТКРЫТОЙ КИЕВСКОЙ МОНЕТЕ XIV ВЕКА.

Харків, 1908, ст. 8 (з XVIII т. Сборника Харьковского
ист[орико]-фил[ологического] общ[ества])

В вересні 1906 р. під м. Трипіллям знайдено горнець зі срібною монетою, з іменем Володимира Ольгердовича, князя київського, коло сто штук. Про сю нахідку подав був замітку київський нумізмат К.Болсуновський* в час[описі] “Киевлянин”, 1906, ч. 296. Він вказав на напись сих монет, прочитану ним як “Романинов” і на підставі сього признав сю монету денарами князя Романа, згаданого (анахроністично!) в звіснім оповіданні рус[ько]-литовської літописі про похід Гедиміна на Київ, а сього Романа зробив київським князем в рр. 1320–1362. Проф. Петров, оглянувши одну з знайдених монет і фотографії з кількох інших, насамперед, відкидав лекцію д[обродія] Болсуновського, читаючи напис на монеті “маониновъ” й толкуючи її так: ма(стер) они(сим) новъ(городець). Толкування у всякім разі не дуже правдоподібне і вимагає уважної перевірки сеї легенди на самих монетах. По-друге, проф. Петров не годиться з звичайним поглядом (висловленим пок[ійним] Антоновичем*), що в центрі написі ми маємо татарську тамгу, а добавчає тут ініціали князівського

¹ Підчеркую сі слова від себе.

імені І. С., або І. S., або К., і бачить тут ініціали імен Івана-Скиргайла і Кей-стута. Дивна була б, однак, комбінація імен — Володимира і Скиргайла! Та й контури цих букв не дуже скидаються на такий ініціал.

З того всього моральна наука була б та, що монети з іменем Володимира взагалі повинні бути простудійовані, і нумізмати-орієнталісти повинні пояснити, що може значити та “тамга” монет; а особливо докладному студіюванню повинна бути піддана та нова велика нахідка цих монет, які д[обродій] Петров уважав Скиргайловими.

В деякі інші подробиці статті проф. Петрова, про які теж можна б було поспорити, не вхожу. Було б пожадано, аби ця статейка пок[ійного] ученого* викликала більше зацікавлення сими монетами, а передусім — добре видання та опис їх нової нахідки.

Я.И.СМИРНОВ. РИСУНКИ КИЕВА 1651 ГОДА ПО КОПИЯМ ИХ КОНЦА XVIII ВЕКА (Труды XIII археол[огического] съезда, II, с. 196—512+XIV табл[иць])

Ця величезна публікація виросла з двох рефератів, читаних автором на з'їзді: про київський альбом 1651 р. і про малюнок Ярослава з родиною на софійській фресці в образах 1651 р.* Так як маємо її тепер, зміст її складається з трьох частин, чи трьох родів, розслідувань. Першу категорію становлять розслідування про копії з рисунків 1651 р., зроблені для Станіслава-Августа в рр. 1785—1791 з Радивилівських колекцій і в часті перехованих в колекціях Станіслава-Августа в Петербурзькій академії штук красних, почасти звісних з інших копій (а почасти затрачених); далі — про оригінальну колекцію рисунків з походу Радивиля на Київ 1651 р. і почасти з попередніх літ, що послужили, власне, оригіналом для королівських копій кінця XVIII в. Автор дуже старанно і детально збирає звістки про Радивилівські колекції і з них старається вислідити історію київського альбому; автора-малювача йому удалося вислідити: був ним голландський маляр Абрагам Вестерфельд*, що брав, очевидно, участь в поході Радивиля і робив рисунки з походу і з київських старинностей, призначені, мабуть, для якихось видань, що мали прославити Радивилів похід. Таких рисунків “в козацької експедиції” в однім з пізніших інвентарів згадується 49, з них удалося знайти копії тридцяти. Автор здогадується, що до цієї ж серії Вестерфельдових рисунків 1651 р. міг належати й звісний портрет Хмельницького 1651 р., гравірований Гондіусом*, бо Гондіус робив не раз різні роботи на замовлення Радивиля; з трьох варіантів цього портрета автор вважає першим звісну пасквільну гравюру з осячними ухами і козячими рогами, недавно повторену Глогером*. Між різними інтересними для нас подробицями можна занотувати замітки автора про старий київський герб “кушу” (арбалет) (див. с. 211—212).

Друга частина — ціла книга (с. 218–374, 4°), має характер історично-біографічний, присвячена Янушу Радивилу, його участі в подіях 1640–1650-х рр., особливо ж його походів 1651 р.; автор дуже старанно збирає матеріал, літературний і документальний, додає дещо і з недрукованого (московських архівів). Між іншим звертає увагу на тенденції Хмельницького поріжнити Литву з Польщею і поставити литвинів в більш нейтральну позицію — що йому, однак, не вдалося скільки-небудь значно. Історик Хмельниччини не повинен проминути сеї монографії, котру досить несподівано подав в отсій праці автор.

Нарешті, третя частина — се аналіз рисунків 1651 р. (по їх копіям) і проба інтерпретації. Результати аналізу невтішні. Насамперед автор відсуджує сливе від усякої вартості підписи під рисунками, доводячи, що під оригіналами їх не було; по-друге, він вважав сі рисунки рисованими пізніше, по ескізам 1651 р., часом компонованими досить довільно; артист дозволяв собі різні довільності, стилізацію в дусі свого часу. Таким чином, наукове, археологічне значіння сих рисунків, до того ще в сих пізніх копіях, — досить проблематичне, і там, де ми не можемо перевірити, на докладність рисунка досить тяжко полагати. Автор при тім полемізує з деякими об'ясненнями сих рисунків, даними проф. Петровим в його статті про них, в “Трудах киев[ской духовной] акад[емии]”, 1905 р.*

Особливо широко спиняється автор на двох рисунках, що, по всякій імовірності, представляють копію софійської фрески, де був представлений фундатор церкви Ярослав з родиною. Автор повстає проти дуже скептичної оцінки ак[адеміка] Кондакова, даної ним в його книзі про княжі портрети XI–XII в.* , але, кінець кінцем, сам мусить признати цілий ряд довільностей в сих рисунках, однаково, чи походять сі довільності від Вестерфельда, чи від Могилиної реставрації софійських малювань*.

Такий короткий зміст сеї праці, зробленої з величезним накладом заходів і праці; позитивний результат їх, на жаль, не дорівнює сій масі роботи.

До розвідки доданий альбом фототипій; на жаль, вони повторяють копії рисунків тільки в половину їх величини, і деякі при тім дуже бліді і маловиразні.

TADEUSZ KORZON. DZIEJE WOJEN I WOJSKOWOŚCI W POLSCE. TOMI I–III.

Краків, 1912, ст. VII+387+532+456

Перший том доводить огляд військової організації і історії воєн до кінця Ягайлової династії. Том другий і перша половина третього доводять сеї огляд до кінця Польщі (1794). В другій половині третього тому стаття Б.Гембаржевського* “Uzbrojenie i rodzaje broni” по століттях, і його ж про польські війська XIX віку. 42 ілюстрації.

ADAM CHMIEL. ŹRÓDŁA DO HISTORYI SZTUKI I CYWILIZACYI W POLSCE. TOM I

(Wydawnictwo komisji do badania historii sztuki
w Polsce Akademii Umiejętności). Краків, 1911, ст. IV+376

Містить рахунки королівського польського двора з рр. 1544–1549 і 1552–1567, вкінці додані деякі пояснення (*personalia*, ст. 305–316) і покажчики.

SCRIPTORES RERUM POLONICARUM, t. XXI, CONTINET DIARIA ET ACTA COMITIORUM POLONIAE ANNI 1591–1592

(Dyaryusze i akta sejmowe z roku 1591–1592 wydał E. Barwiński).
Краків, 1911, ст. XXX+457

В передмові видавець* пояснює, що недостача деяких матеріалів змусила його проминути і відложити на пізніше рік 1590 і видати в сім томі матеріали сеймові з рр. 1591–1592. З 1591 р. маємо акти двох з'їздів шляхетських, в Хмельнику і Радомі, з 1592 р. — акти трьох з'їздів, що випередили сойм, інструкцію короля на соймики, соймикові інструкції і дневники осіннього сойму.

Для нашої історії збірка ся дає мало цікавого, а ще менше нового. Парламентарне життя польське в сих роках було захоплене боротьбою партій — королівської й опозиційної, або, як їх називано — регалістів і популяристів, і перед нею відступили на другий план і справи заграничні, і питання внутрішньої політики, не захоплені сею боротьбою магнатських і шляхетських партій. Через те в актах небагато цікавого для нас взагалі, а більш цікаве переважно вже видане, головню в VIII т. “Жерел до історії України-Руси”*.

І так з королівської пропозиції на соймики цікаво для нас вийняте і видане в “Жерелах” під ч. 43, під ч. 45–47 там же пункти з соймикових інструкцій про козацьку своєволю. Найбільш інтересна з інструкцій соймиків української території — вишенська, видана була в корпусі галицьких соймикових актів в XX т. “Akta grodzkie i ziemskie”*, з тої же самої рукописі. Крім того, маємо текст інструкції: дорогичинську, галицьку, белзьку і камінецьку, досі не публіковані в цілості; з них досить цікава згадка про козацькі *tytuły* jakieś wielkie в інструкції галицькій; в краківській інструкції можна принотувати прошення про нагородження шкід, понесених кн[язями] Острозькими. З проекту конституцій, поданого Ян[ушем] Острозьким і Замойським*, інтересніше для нас було друковане те ж в “Жерелах” (ч. 49); до справи віддання козаків під безпосередню власть кор[онного] гетьмана, порушеної тут, прибуває ще безпосередня заява самого Замойського, “*że mu się ta derogacya dzieje, że mu dano podstawka, to jest nad Niżowemi Kozaki p. Jazłowieckiego przełożono*” (с. 222). Дивним способом не ввійшов в сю збірку інший проект конституцій, друкований в виїмках

теж в “Жерелах” під ч. 48 і, судячи по згаданій в нім трипільській комісії, призначений теж для сойму 1592 р. Сей факт показує найкраще, як далека від ідеальної повноти і ся збірка, і як передчасне запевнення видавця: “*że materiał w niniejszej publikacji zawarty, jest absolutnie kompletny*” (с. XXIX). Про ідеальну повноту се в теперішніх обставинах нема що й думати!

З тих поголосок, які противна королеві партія розсівала тоді (переповідає їх Радивил-Сирітка*, с. 367), особливо цікава отся: “*Że król potajemnie posyłał do Niżowych Kozaków, dając im pieniądze, aby na ten sejm przybyli do Warszawy pomoc wszelakich rozruchów przeciwko tym, którzy by chcieli być przeczni Rakuskiemu domowi*”. Пізніші поголоски і обвинувачення на Володислава [IV] мали прецедент з-перед століття!

**ПАМ'ЯТНИКИ СНОШЕНІЙ
МОСКОВСКОГО ГОСУДАРСТВА
С ПОЛЬСКО-ЛИТОВСКИМ ГОСУДАРСТВОМ,
Т. IV, 1598–1608
(Сборник императорского русского
исторического общества, том 137).
Москва, 1912, ст. XIX+808**

Як поясняє передмова, сей том друкується з нагоди недалекої 300-ї роковини визволення Москви і вибору на царство Михайла Романова, як перший том актів “Смутної доби”. Заразом він продовжує давнішу серію актів дипломатичних зносин Московщини з Польсько-Литовською державою, котрої останній (III) том вийшов двадцять літ тому, в 1892 р., під редакцією покійного Карпова*. Але той III том кінчився 1571 роком, новий, IV починає, одначе, 1598 р. Виходить, таким чином, прогалина в 27 літ, для котрої наче б уже й нема місця в сім видавництві — принаймні передмова нічим не поясняє сього дивного перескоку.

Смутна доба мала чимале значіння в розвої українського життя. З одного боку, сей розгром православної Московської держави, яка не раз приходила з моральною і матеріальною поміччю православним українцям і білорусам Польщі і Литви, викликав серед них значну депресію, яка не зісталася без впливу на тутешнє культурне і національне життя; з другого боку, участь польсько-литовських магнатів, а далі й правительства в московській смуті потягнула за собою в небувалих розмірах мобілізацію воєнних елементів України, а за тим — незвичайний зріст козаччини, її сил і впливів, що дав себе потім знати в національним і культурним відродженні України 1620-х рр. Дотепер ми для історії сього розвою козаччини в смутну добу мали досить бідні і уривкові відомості, так що видання дипломатичних московсько-польських актів могло викликати певні надії значного збільшення сих відомостей. Одначе з сього погляду ви-

даний том приносить дуже небагато. В значній мірі се залежить від неповноти сих актів — багато розгублено під час пізніших завірюх. Так, в описі московського посольського архіву, надрукованій тут, згадуються такі інтересні акти, як, напр., “столбъ 107 году (1599) о Запорожскихъ Черкасахъ”, “столбъ 112 году (1608) Запорожскихъ Черкасъ”, “столбъ 116 году — отпускъ з государевымъ жалованьемъ к Запорожскимъ Черкасомъ атамана Богдана Мстиславца” (с. 6—8). В надрукованих актах знаходимо тільки побіжні звістки про козаччину.

Так, в царській листі, посланім з Посником-Огорьовим в Польщу в вересні 1604 р., знаходимо скаргу, що “розтрыга Гришко Отрепеев” підсилав свого агента Щ[асного] Свирського до донських козаків і вони “вместе з вашыми Черкасы Запороскими” за підмовою “розтрыги” арештували і відіслали “в Литву” царського післанця, “и въ нынѣшнемъ во 113-мъ году въ сентябрѣ погомили их (дітей боярських Ревутова і Сухачева, післаних “в проезные станицы”) ваши люди литовские Черкасы и прывели их в кошт на усте Орчыка к отаману к Софрону с товаришы. И пры нихъ пришли къ тому Софрону литвинъ Щасны Свирский зъ Запороскими Черкасы” і допитував тих станичників про московські українні городи (с. 178). В поході псевдо-Димитрія під Сівськ згадуються з ним “Черкаси Запороські” (с. 258), і такі ж загальні згадки про “Запорозьких Черкас” в його війську на с. 432, 581, 513. В вересні 1601 р. приходили за московську границю люди Мих[айла] Ратомського з Остра, “а с ними атаманъ Сахно Голубцов, Запорожской козакъ, и поранили... детей боярскихъ и стрелцов на Крылове пустоши” (с. 260). Нарешті, в посольстві 1607 р. побіжна згадка про жадання турецького правительства, аби “Запорожскихъ Черкасъ король унял, чтобъ его землѣ лиха не чинили” (с. 363).

**МАТЕРИАЛЫ ПО ИСТОРИИ
РУССКОЙ КАРТОГРАФИИ,
ВЫП. II: КАРТЫ ВСЕЙ РОССИИ
И ЗАПАДНЫХ ЕЕ ОБЛАСТЕЙ
ДО КОНЦА XVII В., СОБРАЛ В.КОРДТ
К., 1910, ст. 31+XLV і таблиць in fol[io]**

Перший випуск сього цінного видавництва вийшов в 1899 р. і був обговорений в т. XL нашого журналу*. Другий — чи, властиво, як значилося на нім: другої серії випуск 1 (вийшов 1906 р.)*, містить мапи головно північної часті Східної Європи і Сибірі; лише декотрі загальні мапи, — як напр., мапа Меркатора 1654 р. (арк. V), мапа Герітса 1613 р. (арк. XV) і Сансона де-Россі 1688 р., захоплюють значніші часті нашої території й мають більший інтерес для нас*. Натомість сей третій випуск, чи як значиться на нім баламутно — “випуск другий” 1910 р. в переважній часті присвячений нашій території й має для неї чималу вагу.

Головний інтерес, розуміється, мають тут мапи Боплана*, котрими розпочинається збірка. Досі ми мали видання пізніших копій його спеціальних мап* і Ляскоронський при своїй студії про “Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., относящиеся к Южной России (1898)”*, — останній роботі в сій сфері, видав тільки пізніші переробки Бопланових мап Піта*, не мігши добути автентичних, і навіть був того погляду, що сі мапи зовсім точно повторяють Бопланові. В.Кордт у своїм вступі простує його похибки, котрих він допустився, не мавши автентичних Бопланових мап (одначе повної бібліографії видань сих мап не дає, також і в біографічних звітках про Боплана не дає нічого нового). Тепер завдяки його виданню маємо в приступній формі сю дорогоцінну пам’ятку картографії України: на восьми аркушах тут подані в величині оригіналу знімки з 8 аркушів “Спеціальної мапи України”, з примірника дрезденської бібліотеки*, і, крім того, “Генеральна мапа України” з першого видання 1651 р. (гравірована 1648 р.): в першій випуску була подана ся мапа з видання 1660 р., перегравірована досить лихо з першого видання і тоді хибно датована видавцями 1650-м роком. Вона обіймає більшу територію, ніж спеціальні мапи, але ш[анований] видавець висловлюється недокладно і може ввести дослідника в помилку, кажучи (с. 22), що спеціальна, чи “топографічна”, мапа, як її зве сам Боплан, “в сущности, дает для представленной на ней области тот же самый топографический материал, как и генеральная карта, но только в большем масштабе”. Порівнюючи спеціальні карти з генеральною, переконуємося, що вони далеко багатші матеріалом, хоч “Генеральна мапа” дає часом цінні варіанти назв в порівнянні з спеціальною, так що має і самостійну вартість.

Крім сих мап видані цікаві Бопланові мапи Дніпра. З інших чималий інтерес для нас мають мапи Меркатора з видання 1595 і мапи Радивиля 1613 р.* і взагалі вся колекція дає інтересний причинок до історії України. Видання зроблено гарно, старанно, але се мусимо закинути, що такі коштовні знімки мап, які хто знає чи так скоро будуть повторені*, відбиті на дуже нетривкім папері, що страшенно скоро нищиться, особливо в такім великім, фоліальнім форматі.

РОЗДІЛ V

ІСТОРІЯ КОЗАЦТВА ТА ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Е.ТКАЧЕНКО-ПЕТРЕНКО. ДУМЫ В ИЗДАНИЯХ И ИССЛЕДОВАНИЯХ (Україна, 1907, кн. VII)

Се критично-бібліографічний огляд — більше бібліографічний, ніж критичний, безперечно, корисний і в своїм теперішнім вигляді, хоч автор тільки підійшов до основного питання: наскільки термін дум в приложенні до того поетичного роду, що тепер означається сим іменем, відповідає історичному уживанню, і коли він в нашій сучасній уживанні конвенціональний — то як виглядали ті думи, про які говорять нам звістки XVI—XVII в., і чим ріжнилися від теперішніх так званих дум? Се питання інтересне і з становища історії нашої поетичної творчості і з просто формального становища, бо в тій пункті є, безперечно, велика неясність і непевність, а, мабуть, таки й велика заплутанина (пор. мою “Історію [України-Руси]”, т. VI, прим. 7*).

Найраніші звістки вказані з других рук; належало б їх перевірити й оцінити критично. Додам до них ще одну, проминену, а то в панегірику Мих[айлу] Вишневецькому (Epicedion to iest żałobny wiersz o zasnym ks. Michale Wiśniewieckim, 1584*, передрукованім) Стороженком в книжці “Стефан Баторий и днепровские козаки”, 1904). Тут читаємо в описі битви з турками:

Naszy k nim poleguczku przed się postępują,
Sprawie oney tureckiey pilnie przypatrują,
S kitayki rozmaitey proporcy się chwieią,
A na surmach załośnie dumy wygrawiają.

**А.М.ЛАЗАРЕВСКИЙ. МАЛОРОССИЙСКИЕ
ПОСПОЛИТЫЕ КРЕСТЬЯНЕ (1648–1783 гг.),
ИСТОРИКО-ЮРИДИЧЕСКИЙ ОЧЕРК.
К., 1908, ст. XII+108**

Ся розвідка покійного історика вийшла в 1866 р. в І т. “Записок черниговскаго губернскаго статистическаго комитета”, і в сім виданні давно стало бібліографічною рідкістю. В р. 1902 виданий був український переклад в “Руській історичній бібліотеці”*. Тепер вийшов передрук з першого видання, без усяких змін, окрім подання змісту і передмови, написаної прихильником і спільником інтересів покійного автора Мик[олою] Василенком*.

В сій передмові автор доводить, що праця покійного історика і по нинішній день має важне наукове значіння і не перестрілася анітрохи. Се, розуміється, правда, і, на жаль, за 40 літ, які минули від першого видання сеї праці, в українській історіографії дуже небагато зроблено для освітлення тих процесів, яким присвячена праця пок[ійного] Лазаревського (до вичисленої д[обродієм] Василенком літератури можна б дещо додати, хоч би статті д[обродійки] Єфименкової, монографію пок[ійного] Романовича-Славатинського по історії дворянства* й т. ін.). Але д[обродій] Василенко непотрібно налягає і боронить ту сторону праці пок[ійного] історика, яку, без сумніву, треба вважати слабою стороною сеї праці — легковаження значіння політики центрального правительства в соціалнім процесі Гетьманщини. Лазаревський всю вину складав на саме українське суспільство, на старшину; д[обродій] Василенко полемізує против погляду істориків, які підносили значіння “воздействия центрального правительства на социальные порядки Украины”, покликується на пізніші виводи Мякотіна* й проголошує “точку зрення А.М.Лазаревского на процес прикрепления украинского крестьянства единственно правильной в научном отношении и именно в той формулировке, которую впервые обосновал фактически А.М.Лазаревский в своей монографии “Малороссийские посполитые крестьяне” (с. VIII). Але пам’ять пок[ійного] історика не потерпить від поправки його поглядів, і студіювання історії Гетьманщини, без сумніву, вимагає від нас такої поправки.

**М.ХАЛАНСКИЙ. МАЛОРУССКАЯ ДУМА ПРО БАЙДУ
(Сборник Истор[ико]-филолог[ического] общества,
состоящего при Имп[ераторском] Харьковском университете,
т. XV, с. 205–219), Харків, 1908**

Ш[анований] рецензент іде задалеко, вважаючи пісню про Байду запозиченою з полуднево-слов’янської поезії, тільки переробленою, і рішучо ви-черкуючи її з-поміж пісень історичних, які говорять про означені події чи

означені історичні особи. Пісня про Байду могла запозичити з полуднево-слов'янських пісень тільки деякі мотиви, але основна тема її: люта смерть козака, що, не схотівши потурчитися, гине лютою смертю і, висячи на гаку, ще мститься над турками, відмінна від полуднево-слов'янських. Для сеї теми проф[есор] Халанський не вказав полуднево-слов'янських паралель; тому сам він вказує тільки паралельність теми Байди і Секули, а не запозичення пісні про Байду. Сербські пісні оспівують героїство свого юнака, що закликаний султаном до Царгорода, знехтував султанські приваби і не вважаючи на султанські накази, щасливо втік додому. В пісні про Байду те, що становить головний зміст сербських пісень — візвання до Царгорода, спокуси султана, відповіді Секули — все се зводиться до коротких штрихів; так що здається мені непевним, чи користала вона з сербської пісні для сих другорядних деталей, чи тут тільки паралелізм мотивів, викликаних аналогічними обставинами. А щодо вичеркнення з ряду історичних пісень, то основна тема пісні так близько підходить до оповідання сучасника Бельського про смерть Вишневецького, що нелегко заперечити, що се не про нього говорила пісня. Хоч навіть сам факт повішення на гак Вишневецького лишається недоказаним (французька депеша каже просто, що султан казав “затовкти” Вишневецького (див. мою статтю в III кн[изі] київських “Записок”*), то дуже правдоподібним зостається все-таки, що пісня розуміла тут Вишневецького.

А.В.СТОРОЖЕНКО. НОВЫЕ ПОДРОБНОСТИ К БИОГРАФИИ ЗАПОРОЖСКОГО ГЕТМАНА ЯНА ОРЫШОВСКОГО

(“Чтения” київські, [т.] XIX, ст., с. 73—80).

ИЗ ПЕРЕПИСКИ ЗАПОРОЖЬЯ XVI в. С ПОЛЬСКИМИ ВЕЛЬМОЖАМИ (*ibid*[em], с. 67—72)

Се кілька документів і заміток до історії козащини в останній чвертині XVI в.: замітка про родову маєтність Оришовських, “Горишов Ляцький”, в землі Белзькій, повіті Грабовецькій, далі — реляція Оришовського Ст[ефану] Баторію про кримські справи і захоплення козаками в неволю двох утікачів — царевичів кримських (1581), лист Саська Федоровича до Оришовського (коло р. 1595) про правдоподібність татарського нападу на Брацлавщину, лист біск[упа] Верещинського до Саська, 22 марта 1596 р., де він радить йому відстати від Наливайка і покоритися, нарешті лист Гната Василевича, 15 червня 1597 р., з осторогою про татарський напад. Сей лист має печатку з козацьким гербом і досить дивною написсю: “Копиа воиска запорозского” (чи добре вона відчитана?)*.

Всі документи видані з рукописної збірки бібл[іотеки] Замойських. Замітки до них автора дають мало цікавого. Досить інтересно виглядає фраза про епілог Солоницької кампанії: “Приставшие к Наливайку запорожцы, в числе до полуторы тысячи человек, по каким-то соображениям были прощены Жолкевским”. Ріже око й гетьманський титул при імені Оришовського; хіба б в лапках (“ ”) його писати.

**Я.П.НОВИЦКИЙ. ОПИСАНИЕ ГРАНИЦ
И ГОРОДОВ БЫВШЕЙ АЗОВСКОЙ ГУБЕРНИИ
(ЛЕВОБЕРЕЖНАЯ ЧАСТЬ НЫНЕШНЕЙ
ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ) (1775–1783).**

Архивные источники. Александровск, 1910, ст. 38

“Описание границ Азовской губернии”, “Описание городов Азовской губернии” друковані уже в “Летописи Екатеринославской архивной комиссии”, видані вдруге з огляду на помилки першого видання.

NORBLIN, NAPISAŁ ZYGMUNT BATOWSKI

(Nauka i sztuka, Wyd[ział] Towarz[ystwa]

naucz[ycielów] szkół wyższych, XIII).

Львів, 1911, с. 219

Жан Петро Норблін, прізвищем *La Gourdain*, другорядний французький маляр другої половини XVIII в. (роджений 1745, вмер 1830 р.)^{*}, відіграв визначну роль в історії польської штуки, взагалі в культурній спадщині Польщі: переїхавши до Польщі в 1774 р. на заклик кн[язя] Адама Чарторийського, він прожив тут повних тридцять літ (до р. 1804) — майже всі часи своєї сили і творчості — і як маляр незвичайно діяльний, рухливий і ріжносторонній, визначився чималим впливом в розвої польського малярства, а ще більше полишив по собі вдячну пам'ять величезною панорамою сучасного польського життя, яку зіставив в своїх нечисленних образах, ескізах, гравюрах і т. ін. Є дещо в них інтересне і для нас — типи і костюми козацькі, українські і т. п., а головню ім'я його стало у нас голосним завдяки його гравюрі “Мазепа”^{**}. Особливо з того часу, як пок[ійний] Лазаревський (в “Киевской старине”, 1899 р.) проголосив Норблінову гравюру за найбільш певну^{*}, — а, властиво, єдино певний портрет гетьмана Мазепи. Сею гравюрою (аквафортою) зайнявся і д[окто]р Батовський в своїй монографії, і задля сих сторін (с. 43–45), присвячених Мазепиному портретові, вважаю потрібним принотувати його книжку на сторінках нашої часописі.

Судячи з слів д[окто]ра Батовського, йому вдалося зібрати, крім званої досі аквафорти, ще п'ять варіантів її, які зазначають етапи в розвою сього твору Норбліна (з них три тільки, на жаль, публікує він в своїй книжці). “На першій плиті, в пізніших стадіях скороченій майже о половину своєї довгості”, — пише він, — “бачимо тільки зариси постаті: лице в никлих контурах, під низькою футряною шапкою, очевидно, — лице старого жида з довгою, просто розділеною бородою, з довгим волоссям, що в'ються ззаду голови над плечима, зазначеними так легко, що одежі розпізнати не можна. Вона виступає доперва в дальшій стадії праці, де артист посувається з іглою на долину плити. Тут Норблін убирає свою модель в рід жупана, на плечі кидає її плащ з застіжками, на шию вішає медальйон, а при тім заміняє шабасівку на вищу шапку, з верхом, що звисає, як на козацьких шапках. На третій стадії — де бачимо постать так прибрану і де артист, задоволений результатом праці, кладе підпись — потім, одначе, затерту Norblin sc. 1775, — маємо вже фізіономію витіньовану... але останній контур вигляду усталюється доперва на стадії V через нову зміну костюма”. Ся V стадія в головнім майже не ріжниться від звісної, публікованої гравюри, що має підпись: Mazerpa aetat. 70. Д[окто]р Б[атовський] підчеркує, що при змінах костюма фізіономія зістається майже незмінною від першої стадії до кінця, і в тім бачить доказ, що Норблін мав тут перед собою живу постать, тільки перебирав її в фантастичний костюм — “екзотичного достойника, або — що може скорше Норблін мав на думці — рембрандтівського рабіна”. Що ж то була за жива постать, яку мав перед собою Норблін? Д[окто]р Батовський приймає звістку, подану варшавським критиком Пьонтковським* при нагоді норблінівської вистави, що се був “жид-арендар кн[язів] Чарторийських, популярний в княжих добрах під прізвиськом Мазепа”. Сю звістку Пьонтковський подав зі слів В.Дмоховського, а той мав се чути від кн. Влад[ислава] Чарторийського.

Се, безсумнівно, дуже интересно; історія Норблінової аквафорти — ті зміни, які вона переходила під його рукою, позбавляють його рисунок всякої авторитетності, котру йому признавав Лазаревський. Але все-таки, треба признати, вся ся історія з його “Мазепою” не стає ясною від того пояснення, яке дає її д[окто]р Батовський. Традиція про жида Мазепу, як бачимо, не дуже авторитетна, бо опирається на усних переказах з третіх рук. Ідея переробити непоказну фігуру княжого орендаря на якогось “екзотичного достойника” була б дуже дивною, коли б тут не було якогось посереднього моменту, — напр., якогось портрета Мазепа-гетьмана, що міг чимсь нагадувати ту модель, яку мав перед собою Норблін, і піддати йому гадку переробити сю модель на портрет гетьмана.

Рембрандтівського рабіна (Букінгемської палати) Норблінів Мазепа в останніх стадіях нагадує дуже мало, по правді-таки, — не має нічого з ним спільного. Се, очевидно, якийсь “достойник”, дійсно — вождь, правитель. І коли прийняти, що, рисуєчи його, Норблін зовсім ані гадки не мав про Мазепу-гетьмана, а пізніші аналогічні малюнки (як Делефлізів, опублікований мною в “Ілюстров[аний] історії України”)* були тільки копіями з Норблінової

аквафорти і теж не мали нічого спільного з Мазепою-гетьманом, крім подібного імені, — се робить таку безвихідну запутанину, з якою дуже тяжко погодитися. Думаю, що з часом нові нахідки подадуть вихід з неї, і тому не будемо спішити пробувати новими здогадами розв'язувати сю загадку Норблінівського Мазепа.

В.МЯКОТИН. ОЧЕРКИ СОЦИАЛЬНОЙ ИСТОРИИ МАЛОРОССИИ. I. ВОССТАНИЕ Б.ХМЕЛЬНИЦКОГО И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ (Русское богатство, 1912, ст. 8, [вып.] VIII, IX, X, XII)

Праця д[обродія] Мякотіна по історії соціально-економічних відносин Гетьманщини давно очікувалася в кругах дослідників українського життя XVII—XVIII в. Його розвідка про закріпощення селян в Гетьманщині, опублікована на сторінках тої ж часописі в 1894 р., і ряд поменших праць і публікацій матеріалів* були вістунами більшої праці, для котрої він довго збирав матеріали ще з початком 1890-х рр. Обставини журнальної роботи не сприяли скорому обробленню зібраного матеріалу, і от тільки тепер почала виходитися праця — минулої осені появилася перша частина її, коло семи аркушів друку, в останній книжці (1913, кн. IX) почалася друга частина п[і]д т[итулом] “Формы землевладения в Левобережной Малороссии XVII—XVIII вв.”*.

Та обставина, що праця була зроблена в головнім значно давніше, дає себе знати в відносинах її до літератури порушених питань. Автор виходить від праць Лазаревського і Ол[ександри] Єфименкової*, дуже рідко відкликаючися на гадки, порушені в літературі останнього десятиліття. З сим треба рахуватися. Інтерес праці полягає в документальнім матеріалі, самостійно використанім автором, і в тих виводах, які він робить з них, — хоч неодноразово з того, що було б новим словом, коли б появилася зараз по тих архівальних заняттях автора, не має вже інтересу новини тепер, по тім, що появилася в літературі за останні роки.

Автор починає коротким поглядом на повстання Хмельницького, відривання від Польщі і прилучення до Москви (майже виключно по московським джерелам), оцінює державно-правне значіння сього акту, аналізує статті 1654 р. і вказує, як мало, властиво, вони відповідали фактичним відносинам Гетьманщини до Москви і реальним обставинам, як вони склалися в Гетьманщині (гл. I—III). Спинається над популярним в Гетьманщині XVIII в. переконанням, що Хмельниччина скасувала давні права володіння (аналізуючи процес 1717 р., звідки взяв сю, широко потім спопуляризовану в українській історіографії, максимум пок[і]йний Лазаревський, автор пробує довести, що інтерпретація Лазаревського не була вірна — але мені здається, що Лазаревський вірно інтерпретував сю класичну фразу). Вказує на ті форми, в яких заховалися

старі традиції землеволодіння і панського права, — на останки старого шляхетського землеволодіння в Сіверщині (тут чимало зібрано документального матеріалу), далі — на землеволодіння монастирське і показує на компромісних старих традицій з новими формами і відносинами (гл. IV–V). Досить коротко і побіжно характеризує нову соціальну структуру Гетьманщини, її устрій і управу (тут особливо загально і голосливо, так що інтересні погляди автора приходить приймати або не приймати — на віру) і спиняється на процесі формування старшинсько-власницької верстви (гл. VI–VIII). У всіх тім багато цікавого, погляди автора дають багато до думання, вказані ним приклади часто дуже цінні — і приходить жалувати, що вони висловлюються побіжно і принагідно, без широкої аргументації, без аналізу матеріалу — тим більше, що на кождім кроці відчувається, що складного процесу формування нового устрою Гетьманщини, що йшов далеко не однаковими дорогами в різних місцевостях, з різними ваганнями і багатими варіантами, не можна зводити відразу до таких схематично-простих категорій.

Але по першій частині не можна ще судити про цілість сеї в кождім разі дуже цікавої і цінної праці, яка, певно, послужить приводом до жвавого обміну гадок між дослідниками-спеціалістами.

ІВАН ДЖИДЖОРА. ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА СУПРОТИ УКРАЇНИ В 1710–1730 рр.

**(відбитка з “Записок Наукового товариства ім. Шевченка”),
Львів, 1911, ст. 143**

Ся студія вже під час свого друкування на сторінках “Записок [НТШ]” звернула на себе увагу, а тепер, вийшовши осібною книжкою, повинна знайти широкий круг читачів не тільки серед спеціалістів-істориків, але і серед нашого громадянства. Написана строго науково і документально, вона розгортає, однак, таку цікаву сторінку з життя нашого народу, кидає таке яскраве світло на процес задавнення життя старої Гетьманщини російським централізмом, що має високий інтерес для всіх, хто цікавиться нашим життям, — причинами упадку українського національного життя і пасивності нашого громадянства перед офіціальним обрусінням...

Історія політики російського правительства супроти Гетьманщини ще мало розсліджена в подробицях, і, власне, економічна сторона її досі майже не звертала на себе уваги дослідників, навіть і матеріалу для неї досі не публіковано. Д[обродію] Джиджорі прийшлося звернутися до архівів і на підставі архівного матеріалу (з Харківського історичного архіву, Архіву міністерства юстиції, збірки Марковича в Рум'янцевському музею й ін.) він дав інтересний і багатий змістом образ української торгівлі в першій чверті XVIII в., фіскаль-

них і поліційних розпоряджень російського правительства, тих впливів, які вони мали на розвій української торгівлі, — того знищення, яке вони робили в ній і взагалі в українським економічним житті, почасти зовсім забиваючи всяку торгівлю своїми неможливими причіпками й формальностями, почасти — віддаючи останки сеї торгівлі різним заможним, великоросійським елементам, до котрих нова великоросійська адміністрація була прихильніша — бо до своїх. Автор влучно виказує, як західні меркантильні ідеї, котрими перейнявся цар Петро і його помічники, вироджувалися в абсурдні форми, перейшовши через звісну грубість і безпардонність Петрової епохи — сього “великоросійського обыкновенія”, під котрим в тодішній Україні розуміли такий порядок, де вже не можна розрізнити закон від самоволі урядника, як характеризує автор (с. 81), — і поруч того виступали чисто політичні мотиви — трактування України як провінції чужої і ворожої московському життю, котру хотіли можливо використати, і разом — придавити, знищити. Регламентація української торгівлі, розпочата Петром, була одним з дуже сильних ударів автономності Гетьманщини, різким порушенням українських прав, і сенат спочатку пробував стримати царя від сеї регламентації супроти українського “вольного народу” (с. 42). Але одно порушення за другим творили прецеденти, і безпардонні обмеження, накази і заборони скоро стають нерозлучною прикметою життя Гетьманщини і не тільки паралізують її економічне життя, але дезорганізують її весь політичний уклад і, викликаючи почуття нової безборонності і безрадності перед капризами центрального правительства, деморалізують громадянство, зневіряють його в можливості якої-небудь політичної роботи на ґрунті української автономії й приводять до тої політичної пасивності і деморалізації, з якої видівся один вихід, один просвіток, — повернення правительством старих прав, що й стає провідним мотивом політичного мислення Гетьманщини.

Автор основно вивчає правительственні розпорядження на загальнім тлі московської практики, змагання гетьманського правління і громадянства і дає багато живих образків з тодішнього життя Гетьманщини, які добре ілюструють наслідки сеї московської економічної політики на українським ґрунті.

РОЗДІЛ VI

ІСТОРИКО-ЦЕРКОВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

**POWSTANIE ORGANISACYI
KOŚCIOŁA ŁACIŃSKIEGO NA RUSI,
NAPISAŁ WŁADYSŁAW ABRAHAM, T. I.
Львів, 1904, ст. 418**

Приємно повитати книгу, писану з такими змаганнями до об'єктивності і науковості, як сю. По звітній праці Райфенкугля* читачі дістають нову працю, що, визначаючися тими ж позитивними прикметами, забирає сферу досліду ширше і вносить до давніше вже поставлених питань чимало нового матеріалу.

Праця дає більше, ніж заповідає, — вона дає огляд зносин східнослов'янських земель з Заходом, оскільки вони зачіпали або бодай могли зачепити справи релігійні. Автор при тім старанно використовує літературу, а приносить і деякі нові спостереження і здогади. Не задовольняючись дуже скупими вістками джерел про відносини Київської Русі до західної церкви, надробляє здогадами й гіпотезами. Не всі вони міцно збудовані; автор, напр., досить сильно натягає факти, стараючись добачити на Русі в XI в. вагання між східною і західною церквою, боротьбу напряду візантійського з західним — се відгомін елюкубрацій давніших католицьких письменників, значно зредукований, одначе, у автора пошануванням для вимог науковості й об'єктивності. Сі же змагання змушують його користати зі звісток щодо своєї автентичності не вповні певних, як екстравагантії Никоновської або Татищівської компіляції. Сі хибі не ослабляють вартості його праці і їх не можна дуже за зле брати автору, так само, як і певної неукритої преділекції для західної культури в порівнянні зі східною (напр., с. 38), як і деяких помилок, котрих він не устерігся, трактуючи так великий предмет, при всій своїй старанності. Вони не ослаблюють вартості сеї старанної й цінної праці. В деталі поглядів автора тут не входжу; се буду мати нагоду зробити на іншому місці*.

КУРС ЦЕРКОВНОГО ПРАВА ПРОФ. А.С.ПАВЛОВА.**Сергієва лавра, 1902, ст. 2+539+VI**

Се посмертне видання університетського курсу звісного російського каноніста; план опублікування його займав покійного перед смертю, але вже не був ним доведений до кінця, й курс зредагував до видання доцент Московської духовної академії Громогласов* та видрукував в органі тої ж академії — “Богословском вестнике”*. За се опублікування належить йому справді подяка з огляду на високу авторитетність в своїм фаху їх покійного автора. Для нас спеціальний інтерес має розділ, присвячений джерелам канонічного права в давній Русі — про Намоканон на Русі й церковні устави князів. Особливий інтерес має толкування уставів Володимира й Ярослава — тут маємо цілий ряд дуже інтересних і цінних об'яснень і здогадів. В часті догматичній пок[ійний] автор займається головнo сучасним канонічним правом Росії й для староруського канонічного права дає дуже мало.

**А.И.ЯЦИМИРСКИЙ. ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК,
ОЧЕРК ЕГО ЖИЗНИ, АДМИНИСТРАТИВНОЙ
И КНИЖНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.****СПб., 1904, ст. 501+14 таблиць**

В чималій літературі про Цамблака книга Яцимирського займе поважне місце, хоч автор і вчинив все можливе, аби зробити її якнайменше почетною, прозорою, а самі свої виводи — ясно переведеними і солідно обставленими. Текст заграмаджений більш або менш слабо зв'язаними, просторими екскурсами (автор їх тільки в реєстрі змісту осібo вирізняє), описями рукописей, широкими переповіджуваннями чужих статей і серед сих збочинь не раз дуже тяжко слідити за провідною ниткою аргументації автора і його висновків.

Центр ваги праці лежить в студіях рукописних, особливо рукописей молдавських, менше або й зовсім незвісних попередникам автора; він притягнув значну масу нового матеріалу і кладе сильний натиск на сю свою заслугу; але, як то часто буває, — при тім він занедбав матеріал давніший, вважаючи достаттєвими питання далеко не вияснені і навіть не виробивши собі вповні ясно-го суду в них. В результаті ми маємо кілька моментів з життя і діяльності Цамблака, обставлених новими даними і оброблених досить старанно, але ніяк не суцільну його біографію.

З чисто біографічного становища автор висуває два моменти: тотожність Цамблака з Гавриїлом, списателем атонським 1389 р., і другим Гавриїлом, списателем нямецьким 1420—1440-х рр.; по-друге, — автор приймає давніше вже висловлену гадку, що Цамблак не вмер на Русі, а пішов на Молдаву, й обставляє її новими аргументами*. В історії діяльності Цамблака головна вага лежить також в розслідуванні його пробутку на Молдаві, але і тут більше мови

про рукописну традицію, як про самі діла його. Натомість його роля й діяльність на Русі пророблені дуже слабо, автор навіть не постарався виробити собі якогось суду про неї, так що сам собі суперечить (напр., про те, чи закликав Кипріяна* Цамблака, чи той сей заклик видумав — с. 140 і 153–154), взагалі іде готовими слідами попередніх дослідників і навіть такого важного моменту з становища його виводів — відки взялася звістка про смерть Цамблака на Русі коло р. 1420, зовсім не вясняє, хоч про смерть його говорять не тільки пізніші хроніки, а й сучасні люди (Ягайло), яких відзиви сам автор прикладає до Цамблака.

Нема вже що й говорити про брак оцінки характеру, провідних гадок і т. д. Цамблака. Книга цінна новим матеріалом, але його оброблення з наукового становища лишає дуже багато до бажання.

**WŁ. ABRAHAM. UDZIAŁ POLSKI
W SOBORZE PIZAŃSKIM 1409
(Rozprawy [Akademii Umiejętności]. Wydz[iał] hist[oryczno]-
fil[ozoficzny, 1905], т. XLVII, с. 125–157)**

Принотовую сю статтю головно задля згадки в ній про правдоподібний конфлікт між Витовтом і Ягайлом в справі володимирського і луцького біскупства (с. 148–149). Тимчасом, як Витовт мав замір фундувати одну катедру для Волині і прилучив волинські волості, в тім і Луцьк до володимирської катедри, висвячено в 1404 р., як здогадується з значною правдоподібністю автор, — з ініціативи Ягайла, осібного біскупа для Луцька. Автор наводить з ватиканського архіву інтересну скаргу володимирського біскупа в сій справі, але не слідить дальшої історії сього епізоду (що скінчився прилученням Володимира до Луцька й фундацією луцької катедри).

**А.Д.ЩЕРБИНА. ЛИТЕРАТУРНАЯ ИСТОРИЯ
РУССКИХ СКАЗАНИЙ О ФЛОРЕНТИЙСКОЙ УНИИ
(Летопись Ист[орико]-фил[ологического] общества
при Новорос[сийском] унив[ерситете], т. X с. 138–186).
СТАРЕЦ ЕЛЕАЗАРОВА МОНАСТЫРЯ ФИЛОФЕЙ
И ЕГО ПОСЛАНИЯ,
историко-литературное исследование В.Малинина.
К., 1901, ст. VIII+768+105+144**

Автор вищеназваної статті про мемуари, присвячені Флорентійській унії, як сам зазначає, лишає на боці їх історичну сторону, а займається літературною. Передовсім він займається двома версіями “Подорожі Ізидора” і доводить,

що версія Сахарова не має значіння — бо се фальсифікат самого Сахарова*, зроблений ним на підставі видання Новікова*. Вивід поставлений дуже рішучо, але він не підпертий відповідно; автор виказав вповні добре довільності Сахарова в виданні, але щоб він свою версію сфабрикував сам, се можна висловити хіба в формі здогаду, тим більше, що автор не розпоряджав рукописним матеріалом, не студіював кодексів пам'ятки.

Щодо авторства, то автор збиває гадку, мовби автором “Подорожі” був Симеон Суздалець*, вказуючи на суперечності “Подорожі” з “Повістю про собор”*, для котрої авторство Симеона він признає, натомість готов признати авторові “Подорожі” “Исхождение Авраамия Суждальского”*.

Переходячи до “Повісті про собор”, автор аргументує за залежністю “Слова избрана отъ писаній” від “Повісті”; зрештою, замітки його про “Повість” не мають особливого інтересу.

Малінін в своїй волюмінозній праці про одного з перших речників московської провіденціальної місії, старця Філотія*, також займається повістями про Флорентійський собор (с. 446—467, 52—72, 76—127). Вони займають його головно з історичного боку — як флорентійський епізод був використаний московською політикою й публіцистикою для тих провіденціальних ідей, але звертає також увагу й на літературну сторону пам'яток, — властиво, “Повісті про собор”, бо “Подорож” не інтересує його. Він спиняється над відносинами двох редакцій сеї повісті (признаючи обидві ділом Симеона) між собою і до “Слова”. В додатках видрукувано з нових кодексів Петерб[урзької] духов[ної] академії: “Подорож” (дод[аток] 15, с. 76), “Повість про собор” в двох версіях (перша — дод[аток] 17, друга — дод[аток] 18) і літописну повість про Ісидора — все з кодексів XVI, з варіантами з видань і деяких невиданих кодексів.

**Г.И.МАРКЕВИЧ. ВЫБОРНОЕ НАЧАЛО
В ДУХОВЕНСТВЕ В ДРЕВНЕРУССКОЙ,
ПРЕИМУЩЕСТВЕННО ЮГО-ЗАПАДНОЙ ЦЕРКВИ
ДО РЕФОРМЫ ПЕТРА.
Полтава, 1905, ст. 131**

На книжці не означено, що се друге видання праці, яка появилася вперше в “Трудах Киев[ської] дух[овной] акад[емии]” в р. 1871 як кандидатська праця автора*. Для свого часу була се робота незла, хоч давала перевагу міркуванням і загальним виводам над фактичним матеріалом, використаним і для того часу не вповні. Автор по загальнім вступі про виборність в церкві вселенській і візантійській давав погляд на часи староруські, потім переходив до українських земель XV—XVII в. і по загальних замітках подавав перегляд виборів митрополитів, єпископів, ігуменів і священників. Виходячи з загальних міркувань про вічеві принципи, автор давав виборним порядкам давній Русі трохи більше

місця, ніж вони по всякій правдоподібності мали в дійсності, але не доходив до крайності, до котрої допровадив сю теорію в своїй звітній роботі пізніший дослідник Ор[ест] Левицький*. В новім виданні праця вийшла не підновлена новим матеріалом, а й деякі помилки старого видання лишилися не справлені (напр., важний недогляд на с. 24, де автор, цитуючи соборні постанови 1274 р. *, мабуть, з других рук, дає слова “избранных народом в священство”, яких текст постанов в дійсності не містить).

**ПАМЯТНИКИ ДРЕВНЕРУССКОГО
КАНОНИЧЕСКОГО ПРАВА Л.К.ГЁТЦА.
KIRCHENRECHTLICHE UND KULTURGESCHICHTLICHE
DENKMÄLER ALTRUSSLANDS NEBST GESCHICHTE
DES RUSSISCHEN KIRCHENRECHTES, EINGELEITET,
ÜBERSETZT UND ERKLÄRT
VON Dr. LEOPOLD KARL GOETZ
(Kirchenrechtliche Abhandlungen herausgegeben von Dr. Ulrich Stutz,
18. u[nd] 19. Heft). Штутгарт, Енке, 1905, ст. X+403**

Як читаємо в передмові, ся книжка проф. Гётца має бути дальшою передвступною роботою до задуманої ним праці: *Christentum und Kultur im Kiever Russland* — першою мала бути обговорена в попереднім томі “Записок [НТШ]” книга про Печерський монастир*. В сій другій книжці ще виразніше виступає механічне розуміння автором своєї задачі: се радше приладження в формі, приступній¹ для необізнаного з слов’янськими мовами і слов’янськими літературами пам’яток староруського письменства і церковно-культурного життя, ніж якісь самостійні студії автора в сім напрямі.

В сій книжці автор подає переклад короткого огляду історії староруського і пізнішого московсько-російського (“русского” у російській термінології, яку приймає без всякої критики і німецький видавець) церковного права з посмертного курсу Павлова, виданого Громогласовим*, далі тексти оригінальні, з німецьким перекладом, трьох канонічних пам’яток: правил митр[ополита] Іоана, питань Кирика і науки новгородського владика Іллі-Іона. До перекладу з курсу Павлова додана маленька бібліографія, якою видавець надіється прислужитись російським читачам, як зазначає в передмові, до перекладу

¹ Приступна вона лише до певної міри, наслідком занотованого вже в попередній рецензії спеціального замишування автора до цитування староруських і російських текстів, титулів і т. ін. в оригінальній формі навіть без перекладу або транскрипції, що робить досить неприємне вражіння своїм хвалюватим педантизмом, як, з другого боку, хиби в російській мові, якою без всякої потреби пописується боннський професор перед своїми німецькими і російськими читачами, викликають вражіння сильно комічні.

пам'яток — історично-літературні й канонічні вступи, де він описує історію пам'ятки, її видання, подає відомості про осіб, зв'язаних з нею, вкінці — про її канонічні джерела і канонічну та історично-культурну вартість, а при поодиноких параграфах, окрім німецького перекладу, — коментар текстуальний і річевий, вказівки на візантійське канонічне право і літературу трактованих питань. Сей канонічний коментар становить, властиво, одну цінну сторону праці для читачів, яким приступні оригінальні видання й література предмета (для тих західноєвропейських читачів, яким вони не приступні, розуміється, буде дуже цінний і переклад, і коротко зібрані результати попередніх студій по історії староруського права). Понад то історики руської культури (*Kulturhistoriker Russlands*), для яких призначається ця книга, — мабуть, не знайдуть нічого цікавого; не знайдуть передовсім ніякого ширшого культурно-історичного освітлення, взагалі якогось ширшого самостійного синтезу: автор дає себе пізнати як труднолюбного збирача, компілятора, коментатора, а не дослідника культурної історії одного з цікавіших культурно-політичних типів середньовічної Європи. (Зрештою, й література предмета далеко не повно використана автором). Може бути, що інакше покаже він себе в тій заповідженій праці*, якою обіцяє укоронувати отсі свої *Vorarbeiten* [початкові дослідження].

Ціна книги (15 марок) задорога навіть як на німецьку книгу.

СВЯТИЙ КЛИМЕНТ У КОРСУНІ, ПРИЧИНОК ДО ІСТОРІЇ СТАРОХРИСТІЯНСЬКОЇ ЛЕГЕНДИ, НАПИСАВ ІВАН ФРАНКО.

Львів, 1906, ст. XVII+307 (відб[итка] з “Записок Наук[ового]
тов[ариства] ім. Шевченка”)

На все ще небагатій, на жаль, робітниками, хоч так багатій жнивом ниві історії нашого письменства д[окто]р Франко тепер, можна сказати, одиноко репрезентує так плідну і важну і так неминучо потрібну для пізнання кожного письменства порівняну методу, яка твори нашої книжної й народної словесності вводить в ширші течії межинародного осмозу та розглядає її темп й їх оброблення в зв'язку з аналогічними концепціями чужих літератур і народностей. Першою більшою працею його на сім полі була книжка про духовний роман про Варлаама й Йоасафа (1897)*, другою більшою працею являється нововидана, титул котрої подав я вгорі, а з поменших належать численні студії, як розвідки про апокрифи в “Пам'ятках україн[ської] мови й літератури”, т. I—III, давніша студія про притчу про однорога (в болгарським “Сборнику”) і новіша — про притчу про хромця й сліпця в Петербур[зк]ім збірнику (Статті по славяноведенню, II) та найновіші розвідки: про пісню про Правду і Неправду (“Записки [НТШ]”, т. LXX) і про українську вертепну драму (в т. LXXI—LXXIII)*.

В книжці, про яку говорю, вихідною точкою для автора послужили корсунські легенди про Климента папу та їх розширення на Русі і культ Климента в руській церкві. Автор хотів розглянути ці легенди на тлі західних легенд про Климента, та тут, під час як поступала праця, багатий матеріал і маса інтересних питань так опанували автора, що супроти загальної історії Климентової легенди на другий план відступила його первісна задача — прослідити історію Климентової легенди й культу його в старій Русі, і автор, видаючи свою працю особно, заступив первісний титул: “Причинок до історії староруської легенди” більше загальним: “Причинок до історії старохристиянської легенди”. Дійсно, на близько двадцятиаркушеву книжку тільки трохи більше, як два аркуші (розд. X дод. і XI), спеціально присвячені Климентові й легенді на Русі, хоч і в інших розділах автор багато дає для зорієнтування в староруських версіях літератури про Климента. Широко і сильно входить також автор в Кирило-Методієвську легенду, що в’яжеться з Климентовою на точці віднайдення Климентових мощей Кирилом.

Се явище, що майже в кожній студії якоїсь мандрівної теми вага досліду незаметно мусить перейти на чужі версії — наслідком ліпшого їх оброблення, служить одним з проречистих свідоцтв убожества наших власних студій в сій сфері. Належить побажати, щоб д[окто]р Франко не був далі в ній самотнім майже робітником і щоб більше знаходилося дослідників, які б чули у себе сили й енергію в дослідах над нашою книжністю й фольклором виходити за межі нашої власної традиції, на широке поле вселюдського обміну ідей і образів. Д[окто]р Франко в вичислених мною працях послужить добрим провідником на сім полі тим будучим робітникам — коби їх скорше діждатися!

А.И.ЛОТОЦКИЙ — НА ПОВОРОТЕ. СПб., 1907, ст. 67

Стаття навіяна сучасними змаганнями православного духовенства в Росії — його планами основних реформ російської церкви, увільнення з теперішнього гнету світської власті, і разом — його реакційним становищем супроти сучасного визвольного руху Росії. Сучасне життя духовенства, пише автор (с. 4), повторяє фази, які вже мали місце в його історії — два віки тому. Духовенство також стояло на повороті від старих відносин до реформи; деякі верхи його брали навіть діяльну участь в виробленні й переведенні реформи... І тоді (як здається — й тепер) духовенство показалося зовсім не приготованим до реформи і хоч трохи активного становища супроти неї. Під захистом непохитного авторитету, що розслабляв його, духовенство спускалося поволі в своїм житті до того рівня, на яким стояла вся некультурна маса народу. Поворот, наступивши, знайшов собі ґрунт у внутрішнім розкладі духовного стану і в результаті привів до дуже невеселого стану духовенства, особливо нижчих його верств. І автор малює перед нами образ духовенства в Росії в XVIII в. —

його лихого матеріального стану, пониження, темноти й деморалізації, користуючися до того як друкованим, так і деяким недрукованим матеріалом (для України). Не перший раз трактує він сю тему (див. його “Суспільне становище білого духовенства у XVIII в.” в наших “Записках [НТШ]”, т. XXIII)*, і начеркнув живий і багатий подробицями образ, що свідчить про “духове банкруцтво сього стану” (с. 66). “Реформа задавила тих, хто був слабій і не вмів покористуватися могутньою зброєю — поступом, яку давала вона в руки тих, що могли його держати. І воно (духовенство) було роздавлене реформою першим ділом. Духовний стан розірвав свої внутрішні зв’язки і з освіченою верствою, що зневажливо бачила в духовенстві втілення темноти й обскурантизму, і з народною масою, супроти якої воно стало органом гніту в святая святих народу — його релігійній совісті”. І наслідком того був як матеріальний, так і моральний упадок духовенства.

Можна вказати ще одну ріжницю в становищі духовенства тепер і під час реформи XVIII в., що ще більше погіршує його шанси. Як тепер, і тоді духовенство, вірне старій русько-візантійській традиції союзу з державною властю, вірно трималося правительства. Тільки тоді правительство було паном ситуації, чинником будучини, і реформа йшла від нього. Тепер чинником будучини, безперечно, стала суспільність, реформа йде від неї против правительства. Духовенство в XVIII в. потерпіло від нелояльності свого союзника, що, перейнявшись раціоналістичним світоглядом XVIII в., постановив держати свого помічника — духовенство — в чорнім тілі. Тепер, зістаючися по його стороні, духовенство засуджує себе на вповні безвиглядну роль.

**П.Н.ЖУКОВИЧ. БРЕСТСКИЙ СОБОР 1591 ГОДА
(ПО НОВООТКРЫТОЙ ГРАМОТЕ, СОДЕРЖАЩЕЙ
ДЕЯНИЯ ЕГО) (Известия отд[еления] рус[ского] языка
[и словесности], 1907, II, с. 45–71)**

Між рукописами по однім з єпископів Північної Росії*, переданими до бібліотеки Петербурзької академії, знайшлася дуже цікава річ: оригінальний протокол соборних ухвал Берестейського собору 1591 р., з підписами й печатками владик. Протокол дуже багатий змістом і дав сьому соборові визначне місце серед владичих синодів XVI в. Особливо інтересні постанови в справі друку книг: собор обложив владик певними сумами грошей, уставлена була видавнична комісія і заборонено без відомості і дозволу владик друкувати в брацьких чи інших друкарнях які-небудь книги (очевидно — релігійного змісту). До речі, проф. Жукович на підставі згадки в інструкції 1594 р. виводить, що вже на соборі 1590 р. була ухвала в сій справі й розложені були оплати на владик; мені здається, що тут може бути мова, власне, про сю постанову 1591 р. (слова “gdyż u na pierwszym synodzie to między sobą postanowili byli” можна

толкувати: “на давнішій синоді”), тим більше, що постанови 1590 р. знаємо, і в них про се нема нічого. Друга моя замітка — проф. Жукович констатує, що в постановах 1591 р. ще нічого не натякає на унію, і толкує се тим, що митрополит ще не був втаємничений в ній. Я б уважав можливим добачати в деяких постановах забезпечування себе владиками-конспіраторами від можливих неприємностей. Такий характер може мати і постанова про владичу цензуру над брацькими друкарнями, і ще більше — постанова, що листи, винесені від патріарха “на заочную повесть”, “без очевистое и ясное передь соборомъ росправы”, не матимуть ваги і значіння. Постанова дуже далекосягла, супроти патріаршої юрисдикції й власті просто революційна, тим більше, що під “собором” постанова, очевидно, розуміє собор владик руських. З дрібниць треба поправити “Гологорскъ” на с. 46 — се Гологори*, а “Гологорска” ніякого в Галичині не було й нема.

А. СТОРОЖЕНКО. О СУЩЕСТВОВАВШИХ В г. КИЕВЕ РИМСКО-КАТОЛИЧЕСКИХ ХРАМАХ (Київ[ський] збірник в честь Н.П.Дашкевича, с. 242–253)

Се рід каталогу католицьких церков, побіжний і дуже докладний. Розпочинається він полемікою з проф. Абрагамом щодо київської католицької церкви XII–XIII в.*, де автор, пробує розділити поняття церкви (ecclesia) і монастиря чи монашої громади (claustrum, conventum), доводить, що перед приходом Одровонжа в 1222 р.* в Києві не було костелу, а був тільки монаший конвент. Підставою служить йому текст життя Одровонжа*, хоч він пізніший і опирати якісь висновки на його стилізації ніяк не можна. Навпаки, можна сказати, що хоч нема вповні певних звісток про існування католицького костелу в Києві до 1230-х років (звістка Длугоша — коли приймати її за певну*), та супроти всіх інших звісток таке існування вповні правдоподібне (пор[івняти] мою “Історію України-[Руси]”, т. II, 2 вид., с. 273). Таке ж голослівне твердження, що від 1240 р. і до 1471 в Києві “не существовало никаких римско-католических учреждений”; се можна говорити тільки в формі здогаду *a silentio* [невмотивованого]. Так же поверхово трактується справа й далі; існування єзуїтського костелу заперечується простим здогадом, що Боплан, мовляв, помилився*, хоч маємо й інші звістки про “єзуїтський костелик” (див., напр., у Петрова “Очерки древнего Киева”, с. 219)* — та на них автор навіть не спиняється (пор[івняти] ще новішу історію київської єзуїтської колегії у Заленського “Jezuici w Polsce”, IV, с. 1442–1443)*. Все се позбавляє серйозного наукового значіння статтю А.Стороженка.

**ПРОФ. П.Н.ЖУКОВИЧ. ПЕРВОЕ ВМЕШАТЕЛЬСТВО
ЗАПАДНОРУССКИХ КАЗАКОВ В СЕЙМОВУЮ БОРЬБУ
С ЦЕРКОВНОЙ УНИЕЙ (Христианское чтение, 1907, I–III).**

**УБИЙСТВО ИОАСАФАТА КУНЦЕВИЧА
(ibid[em], 1907, IX).**

**ПЕРВЫЙ ПОЛЬСКИЙ СЕЙМ ПОСЛЕ УБИЙСТВА
ИОАСАФАТА КУНЦЕВИЧА (ibid[em], 1908, I i III).**

**ПЕРЕД КАЗАЦКИМ РАЗГРОМОМ (ВАРШАВСКИЙ
СЕЙМ 1625 ГОДА) (ibid[em], 1908, VIII–IX).**

**НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ НАЧАЛЬНОЙ ИСТОРИИ
СЕЙМОВОЙ БОРЬБЫ С ЦЕРКОВНОЙ УНИЕЙ
(ib[idem], 1908, VI).**

**СЕЙМОВАЯ БОРЬБА ПРАВОСЛАВНОГО ЗАПАДНО-
РУССКОГО ДВОРЯНСТВА С ЦЕРКОВНОЙ УНИЕЙ
(С 1609 г.), проф. П.ЖУКОВИЧА, выпуски I–IV.
СПб., 1903–1908, ст. V+148, IV+121, VIII+203, V+173+31**

Свого часу на сторінках нашої часописі я звернув увагу наших наукових кругів на появу першої частини сеї праці (вид[ання] 1901 р.) і вказав на її гарні наукові прикмети і на багатий зміст — далеко багатший, ніж скільки обіцяє титул книги (“Записки [НТШ]”, т. XLIX)*. Від того часу шан[ований] учений не переставав далі працювати над сею темою, щороку випускаючи одну-дві статті в “Христианском чтении” і потім збираючи їх в окремі випуски, що виходили далі під тим же титулом: “Сеймовая борьба православного западнор[усского] дворянства”*. На сторінках “Записок [НТШ]” нотувалися все отсі статті*, крім останніх, що вийшли в рр. 1907–1908; були обговорені і перші два випуски сеї нової серії*. Тепер хочу сказати не тільки про статті двох останніх років, а про цілу другу серію сеї праці.

Говорячи про першу частину, я підніс, що праця дає далеко більше, ніж обіцяє її титул: маємо в ній історію переведення церковної унії й боротьби з нею, викликаной в сфері суспільно-політичній (літературну полеміку лишав автор на боці, і се перша обставина, чому праця при всім багатстві свого матеріалу не дає повного образу релігійної боротьби, та й не має сього на меті; друге — се те, що ш[анований] автор слідить за тими епізодами боротьби, які здобували ширший розголос, мали відгомін в політичнім житті, і лишає переважно на боці боротьбу місцеву, в формах більш дрібних, буденних — не характеризує її). В другій серії своєї роботи (від р. 1609) автор слідить далі історію релігійної (і національної) боротьби на тім же соціально-політичнім полі, і сойми служать

йому тільки провідною ниткою в сім розсліді. На переважній більшості соймів релігійна справа особливої ролі не грала, православна українська і білоруська шляхта — ще менше (або принаймні дуже мало знаємо про її парламентарну діяльність). Тому сеймовання дає привід авторові тільки схарактеризувати ситуацію, дати загальний погляд на обставини, щоб потім перейти знову до огляду тих подій, які розвивалися поза соймами і соймованням: відносини ієрархічні, питання церковної юрисдикції, боротьбу православних з унією в головнім огнищі її на Білорусі — в Вильні, і новім українським огнищі Києві, а особливо розвій нового чинника українського національного життя козаччини. В міру того, як рідшали ряди православного магнатства і шляхти, як слабла опозиція православного міщанства без сих панських протекторів, козаччина — в другім і третім десятилітті — все більш рішучо виступала на перший план як головний репрезентант і оборонець національної церкви і національної ідеї. Відчуває се щ[анований] автор, що в першій частині своєї праці (до р. 1609) тільки принагідно згадував козаччину, і в першім випуску (рр. 1609—1614) дає ретроспективний екскурс про козаччину п[ід] т[итулом] “Запорожское козачество в Смутную эпоху”, де подав загальний начерк зверхньої історії козаччини від реабілітації її соймом 1601 р. до р. 1614, особливу увагу звернувши на відносини до козаччини правительства і сойму і на перші прояви участі козаччини в релігійній боротьбі. Потім, почавши від другого випуску (рр. 1615—1619), він присвячує в своїх оглядах подій від сойму до сойму велику увагу подіям козацького політичного життя, старанно збираючи факти його, без огляду на якусь ближчу зв’язь з релігійною боротьбою — слідячи історію козаччини, зріст її сили і значіння як першорядного фактора в тодішніх національних і релігійних відносинах. В другім випуску оглядає він ці факти, кінчаючи московською кампанією 1618 р. Третій випуск, затитулований: “Восстановление иерархии”, обіймає три роки, від комісії на козаків 1619 р. до смерті Сагайдачного. Хоч головним предметом розсліду мало послужити відновлення ієрархії, автор, одначе, не ввійшов ближче в подробиці самого сього факту (багато де в чім неясного й досі), натомість особливу увагу звернув на факти козацького життя сих часів, становища козаків і відносин до сього многозначного факту — відновлення православної ієрархії. Вsupереч загальноприйнятому погляду шан[ований] автор поруч Сагайдачного і навіть перед нього висував Бородавку. “Имя запорожского гетмана Якова Неродича Бородавки в истории русской церкви неразрывно связано с таким первостепенным по значению в ней фактом, каким было восстановление патр[иархом] Феофаном высшей православной иерархии в Киеве. Для этого дела резкий и дерзкий, действовавший без оглядки, казацкий вождь годился больше, чем вождь осторожный и корректный”, — пише він (вип. III, с. 183). Наші джерела, одначе, не дають ніякої підстави для того, щоб надавати таке значіння Бородавці. Можна теж закинути авторові забагато довір’я до деяких непевних традицій — як на с. 187, 191, вип. III (про похід Хмельницького, про дари короля козакам).

Статті, опубліковані в рр. 1907–1908 і зібрані в IV випуску праці, обіймають дальші три роки (1622–1625, до Куруківської кампанії). Автор починає від сойму 1623 р. і внесення до нього козацьких петицій та широко спиняється на наших звістках (досить багатих) про події, зв'язані з сим соймом. Друга стаття присвячена убийству Йосафата Кунцевича. Автор, використовуючи між іншим оригінал канонізаційного процесу Й. Кунцевича (що знайшовся в багатій колекції документів, закуплених Петерб[урзькою] академією по смерті еп[ископа] Павла Доброхотова)*, головну увагу звертає на в'яснення питання, чи було убийство Кунцевича ділом православної конспірації, як виставляли се слідчі судді, і приходять до виводу, що конспірації не було, що убийство було раптовним вибухом, хоч і на ґрунті давнішого вже роздражнення на суворого владику. При всій цінності поданого аналізу можна пожалувати, що автор не взяв мети ширше — не використав сього багатого матеріалом епізоду для ширшої характеристики відносин.

Дві дальші статті присвячені подіям 1623–1625 рр.: козацьким справам, релігійній боротьбі і становищу супроти сих груп фактів соймів 1623 і 1625 р. Відомості з внутрішніх козацьких відносин тих років дуже бідні; автор ставить здогад, що заміна гетьм[ана] Голуба Дорошенком означала поворот козацької політики в лояльний бік, її уступку для правительства (с. 108, 128); в сім можна, одначе, сумніватися, бо й Голуб далеко не був репрезентантом непримирених. Дещо в тодішніх козацьких відносинах і становищі до них правительства повніше й докладніше можна буде тепер представити на основі краківських матеріалів, виданих в VIII т. “Жерел”**.

Але в сумі друга серія публікації проф[есора] Жуковича поруч історії релігійної боротьби на публічній арені дає досить повну і докладну історію козащини в першій четвертині XVII в. — повнішу і докладнішу від усіх попередніх праць по історії козащини. Правда, вона досить коротка і схематична; автор трохи механічно веде своє оповідання від сойму до сойму; оброблення теми в виді особних статей, потім без значних перемін, злучуваних в одну цілість, теж відбивається на праці. Але при всім тім се, мабуть, найцінніша робота, яка появилась в російській літературі за останній десяток літ по історії українського і білоруського життя тих часів. Проф. Жукович добре панує над ріжномовною літературою предмета, дуже старанно зібрав друкований матеріал і доповнив його цінними причинками невиданими, головно з рукописей Публ[ічної] бібліотеки, також Академії наук, Ген[ерального] штабу, Київської академії й ін. Для малорозробленого періоду 1601–1615 [рр.] він подав кілька цінних причинків; у нього доперва знаходимо докладні відомості про козацькі петиції на соймі 1623 р., хибно перенесені Костомаровим на р. 1625*, і т. ін. З важніших джерел лишилася невикористаною збірка французьких депеш з Царгорода, в “Historiae Russiae Monumenta”, і кілька листів з 1620-х рр., виданих Ліске і Третьяком*.

Крім згаданих статей в IV випуск увійшла ще критично-бібліографічна стаття з приводу виданих Краківською академією актів сойму 1597 р.* Проф. Жукович робить тут кілька цінних поправок, напр., в інструкції новгородського

соймику хибно надруковано: Władymkom prawa dawać nie godzi się, а в оригіналі навпаки: łamać nie godzi się. Крім того, переглядаючи соймові акти, він витягає з них цікавіше для релігійної справи і для суду над екз[архом] Никифором¹.

**П.Н.ЖУКОВИЧ. О НЕИЗДАННЫХ
СОЧИНЕНИЯХ ИОАСАФАТА КУНЦЕВИЧА.
СПб., 1910, стор. 33 (з “Известий” Академії, 1909, III)**

Крім двох писань Кунцевича, звісних з актів його канонізації (видані були в латинським перекладі, при біографіях Кунцевича Контієрі і Гепена)^{*}, в літературі досі оберталася коротенька замітка Павла Доброхотова, в листі його до Кояловича, про інші писання Кунцевича^{*}. Коялович лишив їх під сумнівом^{*}; Доброхотов, як видно з намірів його, збирався пояснити сю справу, та так і не пояснив. Тепер, коли папери його закупила Петербурзька академія наук, в його збірці актів (з білоруських уніатських монастирів)^{*} знайшовся і рукописний збірник писань Кунцевича, на котрій опирав свою звістку Доброхотов. Тут маємо трактатець “О фальшованю писмъ словеньскихъ отъ оборонцовъ и учителей вЪре церквей противныхъ послушенству его милости отца митрополита и о незъгодахъ ихъ въ наоуце, выданой зъ друкровъ Виленского братского, Острозского и Львовского” і ряд полемічних заміток або виписок против православних. Сі замітки мають характер передвступної роботи (проф. Жукович, опираючися на пізніших звістках про участь Кунцевича в писанні трактату Кревзи^{*}, думає, що сі писання Кунцевича стоять в зв'язку з ним). Але перший трактатець, хоч невеликий (36 стор., чверткового формату), але досить викінчений, дає Кунцевичу місце між уніатськими полемістами. Він має на меті виказати суперечності і помилки в різних догматичних питаннях православних полемістів, виключно до “Треноса”. На сій підставі проф. Жукович кладе написання сього трактату на 1611—1613 р.

Крім аналізу сеї літературної спадщини, проф. Жукович збирає відомості взагалі про письменську діяльність Кунцевича. В додатку надрукований лист Кунцевича до Сопіги (досі в повній основі незвісний), що викликав звісну відповідь Сопіги^{*}; “декларація” Сагайдачного аж тепер виясняється — Сопіга згадує сим виразом про слова, нібито сказані Сагайдачним київським ієрархам по подіях 1620 р., — з декларацією, предложеною королеві в 1621 р., сі слова не мають нічого спільного.

¹ Завважу: протекторка Никифора султаниша була донькою священика “Нігропонта-на”; се, очевидно, не прізвище, а означення походження з Негропонта (Евбеї)^{*}.

**П.Н. ЖУКОВИЧ. ПРОТЕСТАЦІЯ
МИТРОПОЛИТА ІОВА БОРЕЦЬКОГО
И ДРУГИХ ЗАПАДНОРУССКИХ ИЕРАРХОВ.**

СПб., 1909, ст. 19, вел. 8°

(з III т. “Сборника по славяноведению”)

Незвичайно поверхово і недокладно зроблене “Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов” (1897)* не давало і натяку, що в одній із зв’язок його переховується така дорогоцінна пам’ятка, як ся протестація 1621 р. Тільки в 1905 р. з’явилися в пресі звістки про неї, й тоді ж проф. Жукович заповів її видання. Він предложив її текст з своєю передмовою редакції академічного збірника статей по славистиці, і тепер нарешті се видання побачило світ.

В короткій передмові, що займає всього 3 сторінки, шан[ований] видавець, розуміється, не ставив собі задачі вичерпати історичне значіння сеї многоважної пам’ятки. Він описує її рукопись, коротко зазначає її місце в тодішній релігійній полеміці, коротенько характеризує. Кількома словами спиняється на цікавім питанні, чи протестація ся була випущена в дійсності, чи не була опублікована, але не приходить до яких-небудь рішучих висновків: вказує, з одного боку, на деталі, які вказують, що протестація не була пущена; з другого боку, наводить одно місце в полемічній літературі, яке натякає, з уніатської сторони, на сю протестацію.

Але чи мала вона яке значіння в тогочасній політичній і літературній боротьбі, у всякім разі має величезну історичну вартість. Проф. Жукович оцінює її як відгомін тодішніх настроїв православних кругів (пор. також мою “Історію [України-Руси]”, т. VII, гл. 1 і 7, де також протестація використана з сього становища)*. Але є ще одна сторона, котру мушу особливо підчеркнути: се незвичайно живо і сильно відчута тяглість історичної традиції, зв’язків часів козацьких з староруськими, княжими часами. За браком чисто історичних творів з сих часів нам звичайно представляється сей час як період упадку традиції, покритої новими, польсько-німецькими впливами. Але ближче приглядаючися, бачимо протилежне, і протестація 1621 р. належить до першорядних документів сього роду. Її характеристика козаків як безпосередніх представників староруських традицій, державних, культурних і національних, не має нічого собі рівного в нашій письменстві¹.

¹ Пор. “Історію [України-Руси]”, т. VII, с. 400.

**РУССКОЕ ЗАБУЖЬЕ
(ХОЛМЩИНА И ПОДЛЯШЬЕ).
СБОРНИК СТАТЕЙ Е.М.КРЫЖАНОВСКОГО
С ПРЕДИСЛОВИЕМ И.П.ФИЛЕВИЧА.
СПб., 1911, ст. XLVI+434+IV**

Під сим титулом передруковані з давнішого збірника “Сочинений” пок[ійного] Крижановського* його історична праця “Забужная Русь”, “Несколько документов о состоянии Подлясья после Брестского собора 1595 г.” й публіцистичні його статті з подляської служби: “Письма из Подлясья”, “Волнения униатов на Подлясье”, “Князь В.А.Черкасский и холмские греко-униаты”, “Записка об униатском деле”. Передруковано се і пущено по досить дешевій ціні як *pièce justificative* [юридичний стандарт] для проектованого відлучення Холмщини*. Проф. Філевич* в своїй передмові вияснює цінність праць Крижановського для выяснення сеї справи; подає коротку історію сього питання, головню від 1905 р., і коротку біографію Крижановського.

**А.Л.БЕРТЬЕ-ДЕЛАГАРД. К ИСТОРИИ
ХРИСТИАНСТВА В КРЫМУ.
МНИМОЕ ТЫСЯЧЕЛЕТИЕ.
Одеса, 1909, ст. 113 (з “Записок Одесского общ[ества]
истории и древностей”, т. XXVIII)**

Статтю сю принотовую більше з огляду на її титул, що обіцяє далеко більше, ніж дає сама стаття: вона містить в собі історію монастиря св. Георгія коло Балаклави, славного красою свого положення, але нічим поза тим незамітного — і, власне, доводить, що монастир сей не має ніякої історії. Привід до того дало святкування тисячоліття сього монастиря, справлене 1891 р. Автор в першій часті своєї праці розбиває скомпоновану різними письмаками “історію” сього монастиря, в другій вияснює, що дійсно реального знаємо про нього. Доводить, що археологічні сліди — дуже, одначе, бідні і невиразні (головно базилічна церква, звісна з малюнків кінця XVIII в., тепер знищена) — не показують на часи, раніші від XV в., а письменні звістки не сягають назад поза другу половину XVI в. Потім знову звісток про монастир нема довго, аж до другої половини XVIII в. Автор доводить з того, що монастир не мав ніколи більшого значіння і з’явився не раніше XV в. Перше досить правдоподібно, друге — тільки гіпотетичне.

В додатку до розвідки додані всі тексти і документи, що згадують про монастир св. Георгія.

Вартість праці — чисто негативна, як бачимо з сього.

КАРТИНЫ ЦЕРКОВНОЙ ЖИЗНИ ЧЕРНИГОВСКОЙ ЕПАРХИИ ИЗ IX-ВЕКОВОЙ ЕЕ ИСТОРИИ.

Київ, 1911, ст. 207, 4°

Замисел добрий — виконання негодяще. З нагоди царського приїзду до Чернігова* Чернігівська єпархія задумала пописатися виданням, яке б дало образ, в слові і малюнку, дев'ятсотлітнього життя єпархії — і взагалі культурного життя сеї повної глибоко-інтересних історичних споминів і прецікавої історично-артистичної спадщини країни. На кошти не поскупилися: одно друкарське виконання сеї книги коштувало понад 10 тис. карб[ованців]. Але тим прикріше, при такій зверхній розкоші, при багатстві матеріалу, яке лежало в руках видавців — і на яке натякає навіть се видавництво, виступає внутрішнє убожество сеї пропам'ятної книги... Тим більше — що робити приходилося не на суровім корені. Чернігівська єпархія може похвалитися дуже гарним “описанием”, зробленим сорок літ тому — розумію “Историко-статистическое описание Черниговской епархии” покійного архієпископа чернігівського Філарета (7 книжок, 1873—1874 р.), одну з найкращих праць того роду. В сій праці покійного описателя (навіть не згаданий в передмові сеї нової роботи!) нові описателі Чернігівської єпархії могли найти дуже багатий, солідний і цінний матеріал. Але скромна і безпретензійна робота покійного історика єпархії їм не імпонувала — їм хотілося дати щось живе, ефектовне, але сі потути роблять тільки прикре вражіння, виявляючи повний брак дійсного “духа жива”.

Починається книга бомбастичною присвятою цареві: “Благочестивейший, Богом венчанный Великий Государь Император! Велико и славно царство Твое. Сотни народностей вмещает в себя оно. Неизмеримы богатства поверхности его, но еще более их в недрах земли. Крепки как сталь охраны его. Меч и огонь на главе врага твоего. Но не эти богатства веселят взоры Твои. Не на меч и огонь уповаешь Ты. Есть другие богатства в земле Твоей, есть другая охрана ее. Как небо звездами, Божиими домами и пещерами Святых украшена земля твоя, а в них дивный неусыпный покров и охрана царства Твоего — то чудотворные иконы и нетленные мощи Угодников Святых...” і т. д. А от історичний вступ: «Необъятно велика наша святая Русь. Никогда не бывало такого обширного государства, как наше отечество. “Над семьюдесятью землями богатырем”, по изображению Русских былин, и 1000 лет тому назад считался русский народ.

По Киеву его звали Куянином,
По полям звали Полянином,
По лесам Древлянином,
На западе звали Рутенином...
А на Буге Бужанином,
На Днестре звали Тиверцем,
На Ильмене Смолянином,
На Днепре Северянином,

А в иных местах и никто не знал,
 Какого он роду-племени,
 Как звать его величают его по имени,
 Как чествовать по изотчеству;
 И звали его просто богатырем северным».

Як бачимо, доста слабо все — і поезія, і проза, історія, географія і статистика. Пишні і мертві фрази пускаються для оживлення сухого і теж мертвого викладу, клерикально-офіційно-патріотичного і при тім — гірко механічного. “Картини” ніякої не виходить, а тільки нанизані на лико хронології досить випадково підібрані зверхні факти і фактики. Старанно підчеркуються офіційні нотки і ще старанніше промовчується все, що може внести дисонанс в сей загальний патріотично-клерикальний тон; але і сей стиль витримати скільки-небудь зручно — не стало, видко, тямки.

Таке ж убоге вражіння робить і ілюстраційна сторона, яка могла б зробити книгу цінною. І тут видавці добре мали за що руки зачепити: в Чернігові на місці було у них єпархіальне древнєхранилище, музей Тарновського*, котрого колекції в значній мірі теж походять з Чернігівщини, ряд інших колекцій, матеріали старих місцевих друкарень і т. ін. Але все се використано так, що в книзі, яка містить кількасот великих і малих ілюстрацій, — майже нічого цікавого. “Оздоблена” книга замість автентичних віньет грубими композиціями, мабуть, свого “власного” ілюстратора канд[идата] богосл[овія] Протопопова; знимки переважно неінтересні або поздіймані так, що не дають нічого. Аж досадно.

Єсть досить і курйозів. В реєстрах “замечательных деятелей земли Черниговской” фігурує теперішній губернатор і губернський маршал*, і безпосередньо по них “Христа ради юридивые” Гриць Золотусенький, Мих[аїл] Сушинський, монахія Херувима. Між “священными предметами” — крісло цар[иці] Катерини, портрет Олександра I, дім, де він мешкав в Чернігові, царська “беседка”, і т. д.

І сумне вражіння повного упадку духового життя у сій духовній верстві, кінець кінцем, робить книга.

М.ПРИСЕЛКОВ. МИТРОПОЛИТ ИЛАРИОН, В СХИМЕ НИКОН, КАК БОРЕЦ ЗА НЕЗАВИСИМУЮ РУССКУЮ ЦЕРКОВЬ (Сборник статей, посвященных С.В.Платонову, 1911, ст. 188—202)

Особа м[итрополита] Іларіона, як першого самостійного руського митрополита, автора, — як приймається звичайно, славного “Слова о законі і благодаті”, викликає велике зацікавлення — тим більше, що ми так мало знаємо про нього. Тому титул сеї статейки може зацікавити кожного, але зміст — *quasi una fantasia* [фантазійний], як пишуть на нотах. Автор припускає, що Іларіон був речником,

сказати би, — національного руського напрямку, противником грецького “засилля”, кажучи по-теперішньому — хоч його “Слово” зовсім не свідчить про особливо різко поставлену національну програму. Никона Печерського автор вважає теж представником “протеста против греков и греческой зависимости, непримиримой позиции во имя общерусских интересов”. Все се, одначе, являється дальшим — дуже гіпотетичним розвитком гіпотези Шахматова, що Никон був редактором київської літописі в 1070-х рр.* Але, приймаючи, що Іларіон і Никон були патріотами і талановитими й освіченими людьми, що, властиво, говорить за тим, що се був один чоловік? Автор приймає здогад, що коло 1053 р., коли у Всеволода “родився сынъ отъ царицѣ Грекынѣ”*, були налажені відносини з Візантією і при тім зсаджено з митрополії Іларіона — він прийняв схиму і став “пресвитером Никонем”; день св. Никона припадав між р. 1051—1054 на неділю 27 падолиста 1053 р. — отже, се дата “ліквідації справи Іларіона”. Небагато, як бачимо.

Розвиваючи далі здогади Шахматова про редакції літописі в XI віці, автор висловлює різні догадки про “гречествуище” тенденції митрополітанської катедри, які проводила вона в своїй редакції літописі і в житті Антонія, і національні тенденції печерської редакції літописі (“Никонової”) і життя Теодосія*. Питання інтересне, і при уважливім студіюванні наших пам’яток, може, щось подібне й удалось би виявити. Але для того треба якнайміцніше стояти на реальнім ґрунті фактів, а не помагати собі фантазіями *à la* Іларіон=Никон, які зводять цілу справу на “гру ума”.

М.Д.ПРИСЕЛКОВ. АФОН В НАЧАЛЬНОЙ ИСТОРИИ КИЕВО-ПЕЧЕРСКОГО МОНАСТЫРЯ (Известия отд[еления] рус[ского] языка [и словесности], 1912, III, с. 186—197)

Автор розвиває в сій статті свою тему про боротьбу в київських духовних кругах в XI в. двох течій — ієрархічної грецької й опозиційної слов’янської, русько-болгарської. Посилається на два свої раніші реферати: один про Іларіона-Никона ми вже знаємо (був обговорений в “Записках [НТШ]”, т. 113)*, другий, на загальнішу тему — “Так называемое крещение Руси при св. Владимире”, досі не друкований, а свої тези в сім питанні автор формулює так.

Заходи коло заложення в Київській державі самостійної церкви й ієрархії перед Володимиром — за Ігоря, Ольги і Святослава не прийшли до нічого, бо “загрожували утратою політичної самостійності”. Перспектива ся майнула перед Володимиром в 987 р. Володимир прийняв і виповнив всі умови, ходив в Грецію в поміч і т. д., кінєць кінцем, дістав царівну, але в справі самостійної церкви йому відмовлено. Тоді він звернувся до болгар, до Охридської архієпископії, “мабуть, непризнаної греками” і відти взяв єпископів і священників і болгарські книги, а старшиною нової церкви став архієпископ охридський — до нього, мовляв, на-

лежать згадки про “архієпископа” в перших десятиліттях XI в. в деяких наших пам’ятках. Потім, коли Західна Болгарія попала під владу Візантії в 1019 р., разом з Охридською архієпископією і Київська держава попала під владу царгородського патріарха; перед 1036 р. по змові з Ярославом київська церква перейшла в безпосередню залежність від патріархату і тоді вперше прислано до Києва з Царгорода митрополита Теопемпта. На його приїзд Ярослав наложив нову катедральну церкву й інші будови, але скоро розчарувався в грецькій ієрархії і знайшов спочуття серед єпископів старшого, болгарського священиця, котрим дався взнаки Теопемпт своїми стараннями зліквідувати і вичеркнути все, що лишилося від “досадного (с точки зрення грека) прошлого в истории русской церкви, так сказать, болгарского периода”. Духовенство болгарського ставлення згрупувалося коло Іларіона, що в своїх писаннях висуває сей старший період, тимчасом, як Теопемпт в своїй літописній компіляції ігнорував і затушовував. Але, кінець кінцем, виграла справу сторона грецька.

Така схема автора була б інтересна, коли була б більш обґрунтована. Автор нібито йде слідами Голубінського і Шахматова*. По слідам Шахматова він шукає слідів сеї церковної боротьби в київським літописним зводі і в печерських писаннях. Свята гора атонська, по його гадці, висувається і усильно підчеркується в історії печерського монастиря в ролі його метрополії з тою ж метою, — щоб вивести київське монаше життя з грецьких джерел і початків. Але все се теж не розроблено, не обґрунтовано, зістається сфері гіпотез або фантазій.

РОЗДІЛ VII

МОСКОВІЯ І РОСІЯ В ІСТОРИЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ

ДРЕВНОСТИ РУССКОГО ПРАВА, ТОМ ТРЕТИЙ, В. СЕРГЕЕВИЧА. СПб., 1903, стор. 12+496

Статті, з яких зложився сей том, друкувалися в “Журнале Мин[истерства] нар[одного] просв[ещения]”, і перші з них (найбільше для нас інтересні) були вже обговорені у нас (“Записки [НТШ]”, т. XXXIX)*. Замітки наші, правдоподібно, лишилися автору незвісними, і те, що міг би він справити на їх підставі, лишилося як було. Окрім обговорених там статей про земську власність і її форми (деревня, дворъ, село), в сім томі знаходимо, крім виводу, що таке погост, розділ третій — “хозяйственное пользование землями” (господарство двірське, арендне, панщина й закріпощення), і два розділи, присвячені оподаткуванню — податки, їх розклад і одиниці оподаткування. Осібний розділ (перейшло 100 ст.) присвячений полеміці з дослідниками (декотрими), що висловлювали відмінні погляди на порушені автором питання.

Я підніс уже в згаданій своїй рецензії кардинальну хибу — що автор при своїй ретроспективній аналізі зовсім полишає матеріал, який дають землі білоруські й українські (В[еликого] кн[язівства] Литовського й Польщі) — а використати його навіть для ближчої цілі, поставленої автором — вияснення генези відносин і форм московсько-новгородських, було конче потрібно. Ся властива ціль в дальших розділах виступає ще виразніше, ніж в перших. Екскурси автора в сфери староруські мають для нього помічне значіння — оскільки об’ясняють форми і порядки московські і новгородські, а самі по собі його не цікавлять і навіть не аналізуються докладно. Де староруські погляди не переходять в часи московські, вони його не займають. Тому книга повинна б називатися старинностями права московсько-новгородського, або, щонайбільше — права великоруського народу, а нинішній титул зовсім не відповідає змістові.

При всім тім і для нас дають досліди автора (перші три розділи праці) чимало цікавого; є тут дуже цінні й інтересні спостереження, хоч є й крайнос-

ті, не підперті основно й партії не пророблені; вкажу, напр., ігнорування старого селянського землеволодіння, заперечення старинності задруги (теорія Новаковича—Пейскера)*, признання занадто великого значіння московським конфіскаціям в постанові нових форм землеволодіння і т. ін.

**ИСТОРИЯ РУССКОГО ПРАВА,
ВЫПУСК ПЕРВЫЙ — ЛИТЕРАТУРА ПРЕДМЕТА,
ЗАСЛ[УЖЕННОГО] ОРДИН[АРНОГО]
ПРОФ. Ю.И.ЛЕОНТОВИЧА. Варшава, 1902, ст. 597+LXVII**

Проф. Леонтович не перший раз забирається до видання курсу історії права, тільки всі вони, на жаль, уривалися на першій томі, або випуску*. Тепер в передмові він заявляє, що має приготовлений курс історії права, де історія “литовско-русского права” розвивається паралельно з історією “восточно-русского права”. Що ж, дай Боже, побачити! Все-таки паралельний курс буде кроком наперед в зближенні теперішньої схеми історії “русского права” до більш раціональної схеми сеї науки. Поки що ми маємо, одначе, тільки бібліографію. Вартість її чисто релятивна, вона повніша від бібліографії Загоскіна*. Спеціальну увагу автор звернув на літературу польську, хоч і зостається неясним, як історія права польського, цивільного, карного і т. ін. влізе в схему автора. Зрештою, й поза тим є багато зовсім зайвого (як — *exempli gratia* — реферат Антоновича про скальні печери Подністров’я, Сідинського про Бакоту, Веселовського “Киев град Днепра”, Czacki “Opisanie hist[oryczne] i topogr[aficzne] zamku krzemienieckiego”* і т. ін.). Є дуже багато недокладних і нездалих титулів, хибних дублетів, або титулів, або вихоплених зовсім випадково (напр., Дашкевич “О занятии Подолья литовцами” — К[иевские] ун[иверситетские] изв[естия], — розділ з його “Заміток”, або “Историческое описание Каменец-Подольска” — Зоря Галицька, 1854, № 3, і т. ін.)*. Із сього погляду — щодо системи, добору й докладності покажчик Загоскіна при всіх своїх недостахах стояв ліпше від сього нового. Щодо прогалин досить сказати, що ш[анований] автор не втягнув майже нічого з українських праць і статей, навіть там, де мусив їх знати (напр., є рецензія Д[овнар]-Запольського на вступні статті “Жерел до іст[орії] України-Руси”, № 796, але нема самих статей)*.

**П.П.МЕЛЬГУНОВ. ОЧЕРКИ ПО ИСТОРИИ
РУССКОЙ ТОРГОВЛИ IX—XVIII вв. Москва, 1905, ст. 279**

Се посмертне видання курсу, читаного автором в Московській торговельній академії ще в 1870-х рр. Видавець* признає, що курс на теперішній час перестарівся, але вважає потрібним його видати з огляду на “отсутствие в нашей

научно-популярной литературе аналогичного пособия”. І дуже сумне свідоцтво сій “нашій літературі” дає видання, за браком чогось ліпшого, отсеї книжки. Не тільки вона перестаріла, а й взагалі нездала. Вона не держиться своєї теми і вічно розпливається в історії економіки та культури взагалі, або, як евфемістично каже видавець, — “рассматривает историю русской торговли в связи с общей исторической эволюцией России”. Коли додати ще досить нескладний, непрозорий виклад, перемішування загальних відомостей з епізодиками, — може, для більшої “популярності”, то буде ясно, що читач із сеї книги не поживиться. Фактичний матеріал бідний і поданий лихо.

Починається отся історія торгівлі IX–X віком — старша для автора не існує. Вірний схемі російської історії, з XII віком він кидає Україну, а з пізнішого включає тільки огляд чорноморських італійських факторій і поза тим займається тільки Московщиною.

А.А.МАКАРЕНКО. КАНУН ПО СИБИРСКИМ СЕЛЕНИЯМ (Живая старина, 1907, кн. 64, с. 181–199)

Земляк наш, на підставі особистих помічень, описує пережитки братчин у селян Єнисейської губернії. Вони зв’язані з храмовими святами; охочі люди — “желательны мужики”, “доброжелатели”, “трудники” з громади займаються збиранням добровільних датків на зварення храмового пива, т. зв. кануна, і варять його в спеціальній церковній посуді, частують всіх, хто прибуває, а ті зате дають добровільні датки, які йдуть на церкву. Датки незначні, й канун, кінець кінцем, дає більше потіхи людям, як користі церкви, бо пива варять багато, й п’ють його в великій кількості (пильний вип’є й відро, кількома наворотами). До історії сих звичаїв автор наводить указ воєводської канцелярії 1771 р., що потверджує заборону “канонов и братчин”, з нагоди “смертного убивства”, що сталося на братчині, під грозою “жесточайшего наказания”. В історію сього явища автор, зрештою, не входить і, здається, не підозріває його зв’язки з староруськими братчинами. Звичай сей, очевидно, занесений був на Сибір колоністами з північного поясу Росії; тепер він уже вимирає, але місцями задержався ще досить живо й життєнно, судячи з інтересних оповідань автора.

Н.ДАШКЕВИЧ. СМЕНА ВЕКОВЫХ ТРАДИЦИЙ В ОТНОШЕНИЯХ НАРОДОВ ЗАПАДА К РУССКИМ (Сборник статей, посвящ[енных] В.И.Ламанскому, [т.] II, ст. 1375–1415)

Се одна з останніх, чи, може, й остання стаття пок[ійного] київського ученого. Присвячуючи його несторові російського слов’янофільства, він за вихідну точку взяв його погляд (спільний погляд слов’янофілів) про глибоку і кардинальну різницю між “Європою” і “Росією” і так як в слов’янофільських

поглядах при тім в понятті “Росія” непростимим способом мішаються поняття російського правительства і бюрократії, Російської держави, великоруського народу, т. зв. руських, або східнослов’янських народностей, і нарешті — цілого слов’янства, так подібну мішанину бачимо ми і у пок[і́йного] професора, дарма, що його спеціальні студії більш ніж кого іншого повинні були навчити розрізняти ці поняття. Але сила плану, прийнятого в офіційній російській науці, була, видно, сильніша від сих студій.

Пок[і́йний] автор слідить насамперед за проявами відчуження між західно-європейськими народами і Руссю в старих часах, до пол[овини] XV в.; Русь для них — погани, варвари, через те мішаються з татарами, мусульманами і т. д. Тільки в скандинавськ[ом] старім письменстві, завдяки близьким і тісним зносинам з Руссю, вона близька, не відчужена сторона (с. 1379). Причину відчуження від неї решти Європи автор бачить, для того часу, “в релігійнім фанатизмі” (с. 1387). Се справедливо; треба тільки пам’ятати, що відчуження на релігійнім ґрунті було обостороннє, і коли на Русі проявлялося слабше, то се залежить від більшої ексклюзивності католицизму в порівнянні з православ’ям, і, по-друге, — від більшого, глибшого впливу церкви на суспільність на Заході в XI—XII [в.], ніж на Русі. Дійсна вартість культури і суспільного ладу — староруського в порівнянні із західним і навпаки, грала тут дуже малу роль, і хоч автор заходить в се питання, вказуючи (досить шаблоново і неінтересно) різні гарні прикмети староруського життя (с. 1411), то до властивої теми се дуже мало належить. Автор переходить до часів новіших XV—XVIII [в.], але тут уже робиться звичайна підміна — мова виключно про Московщину, хоч автор ніби далі говорить про відносини до “русських” взагалі. Автор з очевидним жалем констатує переважно неприхильний, легковажний або й ворожий настрій, що проявляли західні письменники і діячі в своїх поглядах і відносинах до Московщини. Автор, кінець кінцем, признає, що некультурність тодішньої Московщини до певної міри звиняє “упередження і забобони” Європи супроти неї, “хотя русский государственный строй того времени, не исключавший размышление земли о всенародном благе и выражение этой мысли перед Государем, не был так несовершен, как кажется иным”. Але не може дарувати автор Зах[ідній] Європі її упередження против “Росії” від часів Петра В[еликого], коли вона ввійшла в ближчу спільність з Заходом, і “значительная часть русской интеллигенции постоянно жила одною духовною жизнью с Западом”. “В особенности больно резало наше сердце нерасположение к нам, сказывавшееся в недавние тяжелые дни русско-японской войны: оно мало разнилось от того, которое приносило так много горя в годы крымской войны” (с. 1413). Автор всуміш збирає і відносини європейських дипломатів, і політиків до Росії як політичного конкурента, і антипатії поступових кругів до “жандармів Європи”, і некорисні оцінки великоруської некультурності чи народного характеру. Не розрізняє і гетерогенних, глибоко відмінних складників політичного конгломерату Росії, хоч ці різниці були звісні тим, що ставили діагнози і гороскопи Росії XVIII—XIX в. Несподівано цитується Гердер, що віщує блискучу будучність Україні (“Україна стане новою Грецією, чудове небо сього народа, його весела вдача,

його музикальність, його багатий край прокинуться відразу” і т. д.) — а тим часом все перед тим і потім говориться про культуру, державне і суспільне життя великоруське. І так само всуміш виступають перед нами речники Заходу: поруч з серйозними репрезентантами західної мислі й такі, як постійний співробітник “Нов[ого] времени” Валішевський, або кавалер російських ордерів Люї Леже!^{*} Взагалі, ціла стаття, а особливо її друга частина, має характер збірки виривків і цитат, часом інтересних, часом характеристичних, але вони ані не вичерпують найбільш характеристичного, типового, не ілюструють головніших течій, тим менше — не дають пізнання причини тих або інших поглядів і відносин. Се мозаїка, де принотовуються дрібниці поруч важного, часом без внутрішнього зв’язку, а фейлетонні міркування досить дивно відбивають від гелертерських бібліографічних (хоч теж принагідних) приміток під текстом.

Кінчить автор обороною національного, індивідуального, — його права на поважання, хоч би й супроти вищої, космополітичної культури Заходу, і цитує маніфест інтернаціонального конгресу штуки в Брюсселі 1905 р.: “Треба стати самим собою й триматися свого роду, своєї раси, своєї національності чуттям, мислю, працею!..” Се гарні слова. Тільки сам автор показав дуже мало поважання до “індивідуального, національного”, зсипавши всю різнородність національного, обласного, хронологічного в одну купу і не добачивши нічого гетерогенного в сім “чудищу облім, озорнім, огромнім”, яким Радіщев назвав Росію XVIII в.^{*}, і яким ся Росія здавалася тодішньому Заходові, по словам автора.

Жаль, бо студювавши пильно і східноєвропейське життя, і західноєвропейські літератури^{*}, заслужений автор міг би дати справді інтересні помічення на поставлену тему, якби взяв її серйозніше.

Н.В.СУЛТАНОВ. ОСТАНКИ ЯКУТСКОГО ОСТРОГА И НЕКОТОРЫЕ ДРУГИЕ ПАМЯТНИКИ ДЕРЕВЯННОГО ЗОДЧЕСТВА В СИБИРИ (Известия Импер[аторской] археолог[ической] ком[иссии], вып. XXIV). СПб., 1907, ст. 154+18 табл[иць]

Під сим далеким титулом криються річі інтересні для історії нашого дерев’яного будівництва, тому принотовую тут сю книжку. Описуючи останки Якутського острога, побудованого в 1683 р., які заховалися до наших часів, автор з приводу сих єдиних останків старих дерев’яних укріплень робить екскурс в історію дерев’яного будівництва, особливо воєнного, в старих часах, починаючи від перших літописних звісток. Він виходить з справедливої гадки, що се будівництво визначалося великою консервативністю, і хоч оперує при тім не дуже повним матеріалом і не конче великою літературою предмета, але його помічення в сій сфері як спеціаліста мають повний інтерес і для нас, з становища історії українського дерев’яного будівництва, — дарма, що автор з ним не обізнаний. Тому й звертаю увагу інтересованих на сю статтю.

РОЗДІЛ VIII

РІЗНЕ: РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

**В.ГОРЛЕНКО. ОТБЛЕСКИ.
ЗАМЕТКА ПО СЛОВЕСНОСТИ И ИСКУССТВУ.
СПб., ст. 236+IV, мала 8°**

В.Горленко звісний нашим читачам як аматор літератури й штуки, української історії й культури; його статті з минувшості України, напівнаукові, напівбелетристичні, звертали на себе увагу. Ся збірка, одначе, значно слабша від попередньої, містить статті навіть не журнальні, а, так би сказати, — газетні, поверхово-інформаційні. Він дотикає в них не раз і тем українських або близьких Україні, як от: Гоголь і иностранцы, Записки Ф. Орлика, И. П. Котляревский, Заветы деревни (про “Материалы”, вид[ані] Грінченком), Неизданное сочинение Глинки (Глинка в Качанівці) — але нового чи з сфери фактів, чи з сфери гадок читач тут знайде дуже мало.

**ВОЛЫНСКАЯ ГУБЕРНИЯ,
ГЕОГРАФИЧЕСКО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ОЧЕРК,
составил С.Каретников, издание первое.
Ковель, 1905, ст. 90+мапа**

Автор означив на своїй книжці, що се перше видання, очевидно, — твердо віруючи в появу дальших. Супроти того хотілось би дати йому деякі ради на будуще, але се тяжко — занадто прийшлося б обтяжати автора працею, яка, очевидно, йому не під силу.

Автор в передмові зазначає свою ціль — познайомити, “без большой затраты времени”, з географією й історією “этой части великого Русского государства, волею судьбы оторванной на несколько веков от своей матери России, подвергавшейся в этот период всевозможным бедствиям и лишениям, но сохранившей заветы матери своей — православную веру и русскую национальность, и снова возвратившейся под кров своей чадолюбивой матери”.

Далі довідуємося, що автор для своєї праці покористувався «главным образом данными, находящимися в словаре Брокгауза и Эфрона, сочинениями Батюшкова “Волинь”, А.Папкова “Братства”*, а также и другими источниками (историей Карамзина, Соловьева, Иловайского* и др.)». З-поміж сих “и др.”, очевидно, дуже важне місце займали “Памятные книжки Волинской губ[ернии]”*. Джерела, як бачимо, не завжди свіжі або наукові, але, безперечно, дуже “благонаміренні” і під масть автора підходжі. Читач, що хотів би познайомитися з історією Волині, розуміється, знайде для цього інші підручники, ш[анованому] авторові незвісні, а для географії й статистики — звернеться до його джерел — “Енциклопедії Брокгауза-Ефрона” і “Памятных книг”.

**BIBLIOGRAFIA HISTORII POLSKIEJ,
WSPÓLNIE Z DR. HENRYKIEM SAWCZYŃSKIM
I CZŁONKAMI KÓŁKA HISTORYCZNEGO
UCZNIÓW UNIWERSYTETU LWOW[SKIEGO]
zebrał i ułożył Dr. Ludwik Finkel, część III, zesz. I—III.
1904—1906, Краків, ст. XLVIII+1143—2150**

Скорше, ніж можна було судити з повільного темпу II тому, котрого публікація зайняла редакторів цілих десять літ, вийшов третій, і останній, том сеї публікації; далеко більший від попереднього, він вийшов протягом п'яти літ, в трьох випусках, і тепер маємо вже цілість. Том містить в собі: передмову до цілого видання і детальний оглав його, далі — в I випуску — огляд літератури політичної історії: реєстр важніших праць по історії загальній і загальнослов'янській, загальні праці по історії Польщі, література поодиноких провінцій і вкінці перегляд літератури по історії Польщі в хронологічному порядку описуваних подій. В II випуску містяться доповнення до цілої праці, по р. 1900, і справлення помилок. В III випуску — великі (коло 30 арк. тісного друку) покажчики імен осіб, місць і авторів XIX в.

Загальний характер праці зістався той же в сім останнім томі, як і в попередніх. Безперечно, тепер, коли маємо покажчик річевий і іменний, буде легше при користанні поборювати труднощі, які насуває уклад праці, й поки польська наука не здобудеться на ліпший підручник*, історики довго ще, мабуть, будуть мусити звертатися до сеї книги, для контролі свого бібліографічного матеріалу і за можливими вказівками. Як довідуємося з передмови автора, перший том уже встиг розійтися. З сього факту д[окто]р Фінкель робить досить несподіваний випад на мене*:

Prof. Hruszewskij przyznaje mi dobrą wolę, ale ja mu jej przyznać nie mogę¹, gdy dochodzi do wniosku, że szkoda było kosztów na to dzieło. Niech się pocieszy, bo

¹ Ся апострофа читається в нотці, з відсилачем до тексту, де д[окто]р Фінкель згадуючи про оцінку його праці, пише: *odasądził zaś od wszelkiej wartości, porówno jak bibliograficzne dzieła Estrejchera, prof. Hruszewskij, przyznając tylko dobrą wolę autorowi Bibliografii historii polskiej (c. XI).*

zanim zdołałem wydać ostatni zeszyt, już część I. i początkowe zeszyty części II. są zupełnie wyczerpane. W krótkiej recenzji jego jest także kilka omyłek drukarskich¹.

Слабка та потіха, яку дає мені д[окто]р Фінкель. Може, його показчик і кілька разів розійтися за браком ліпшого, але через те він не стане ліпший і через те не зміниться моя гадка про нього. А що незвичайно здержлива в тоні (хоч хибі праці давали багатий матеріал до як сміливіших інвектив чи кепкувань), далека від яких-небудь звинувачень д[окто]ра Фінкеля за хибі того матеріалу, який він дістав і не міг зробити ліпшим, не зважаючи на всі старання, — рецензія моя дає йому привід підсувати мені злу волю, то се може бути характеристичним хіба для особи самого д[окто]ра Фінкеля як ученого і чоловіка.

**MITTEILUNGEN DER K[AISERLICHE-]K[ONIGLICHEN]
ZENTRAL KOMMISSION FÜR ERFORSCHUNG
UND ERHALTUNG DER KUNST-
U[ND] HIST[ORISCHE] DENKMALE, V B[AND],
Amtliche Beilage, 1906**

Хочемо занотувати сі офіціальні справоздання віденської комісії не для того, щоб нотувати матеріали з австрійської України, а щоб констатувати їх майже повний брак. Се разюча аномалія в діяльності сеї важної інституції, яка раз повинна звернути на себе увагу компетентних кругів. Діяльність консерваторів в Галичині* обіймала майже виключно польську територію і польські пам'ятки, не займаючи більше українських пам'яток. Консерватори виконували з пієтизмом свої обов'язки лише з огляду на поляків, а русинами займалися тільки в кількох незначних випадках. Виходило би, що в Галичині нема нічого поза польськими костелами і будівлями, хіба лише одна катедра св. Юра, волоська церков, яку брав консерватор Гендель в оборону перед новим будинком "Дністра"*, дерев'яні церкви гр[еко]-кат[олицького] обряду, що без їх відома реставруються, продаються або навіть — як се не раз вже підношено в наших часописах — розбираються від верху до підвалин і уживаються до ставлення нових будинків. Консерватори не знають нічого про існування по деяких церквах цінних іконостасів і образів і не роблять нічого для їх заховання і забезпечення від знищення, через що не одна цінна річ паде жертвою огня або недбалого переховування. Дуже було б про те пожадане, щоби консерватори кинули бачніше око і на українські пам'ятки, а центральний заряд щоби постарався іменувати і українських відпоручників, які з більшою охотою взя-

¹ З сих слів читач передмови д[окто]ра Фінкеля, незнайомий з моєю рецензією, може набрати переконання, що я в своїй рецензії займався виловлюванням друкарських помилок з його праці. А тим часом воно трохи інакше діло стоїть — прошу заглянути до моєї рецензії. Зрештою, й друкарські помилки зовсім інакше мають вагу в бібліографічній показчику, обов'язанім до дипломатичної докладності, ніж в журнальній рецензії.

лися би до роботи і постаралися о те, аби українські старинності зазнавали не меншої опіки, як польські, та тішилися трохи більшими грошовими підмогами¹. З урядових звісток нотую іменування консерватором на деякі повіти Східної Галичини д[окто]ра Е.Барвінського*.

А.К.СЕРЖПУТОВСКИЙ. ОЧЕРКИ БЕЛОРУССИИ, I–IV (Живая старина, 1907, кн. 63–64, с. 149–152 і 207–214)

Під сим титулом автор як знавець життя білоруського Полісся (з південної частини Слуцького повіту) подає різні помічення з білоруського життя. Деякі з них мають значіння з історично-культурного й історично-правного значіння, як цікаві пережитки термінів і явищ, хоч автор сам і не оцінює їх з цього боку. Перша замітка присвячена “сябрині”; автор вказує, що вона має тепер характер певного ідеального союзу, певного роду побратимства, хоч основою його зістається співволодіння, хоч би вже символічне, — напр., коли молодим дарять худобу або “половну пчіл”. Друга замітка поясняє значіння слова бонда, звісного в старім праві В[еликого] кн[язівства] Литовського в значінні приватного майна невольників, так називаються подачки, якими наділяють сусідів або перехожих з господарського добутку (зарізаної худоби, вловленої риби, вирізаних стільників); автор бачить в нім пережиток давньої спільності громади або роду. Четверта замітка присвячена “толоці”; автор вказує, що елемент частування не має в ній значіння основного: се сусідська поміч в роботах, які вимагають участі більшого числа людей, і вони помагають за просту словесну подяку, вважаючи неморальним відмовитися. З подробиць принотуємо опис будови “єза” й інтересне прислів’я: “пана на шибоницу ведучь, а мужык шапку здымай, бо як атарветца, та й атрыгнетца”.

ЕТНОГРАФІЧНИЙ ЗБІРНИК, видає етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка, т. XXII: ГАЛИЦЬКО-РУСЬКІ НАРОДНІ ПРИПОВІДКИ, зібрав, упорядкував і пояснив Іван Франко. Львів, 1907, ст. 300

Се третій випуск, чи перша половина другого тому, монументального корпусу галицьких “приповідок” (прислів, пословиць), зладженого д[окто]ром Франком (перші два вийшли в т. X і XVI “Етн[ографічного] збірника”^{*}).

¹ Сим роком призначено на польські цілі кількадесят тисяч корон, коли на руські не віддано ані сотика.

Про багатство матеріалу може дати поняття його цифрова сторона: корпус доведений до слова “кпити”, містить у собі вже 15.627 прислів, а щонайменше — ще стільки буде містити. Окрім незвичайного багатства самого матеріалу се пояснюється також широким розумінням самого терміна “приповідки”, прийняте укладчиком: тут не тільки пословиці — афоризми, але взагалі ходячі образіві, метафоричні вирази народної мови. З становища дослідника народного життя і народної творчості таке широке трактування матеріалу дуже корисне; тимчасом, як старий погляд на пословицю, як на дзеркало “народної мудрості”, уступив місце погляду на неї, як на певний образ, стиснений до *tipitit-y*, до можливого лаконізму, — приповідка в такому широкому значінні стає одним з незвичайно цінних і інтересних сфер народної творчості. З сього погляду корпус, зладжений д[октор]ом Франком, дає невичерпане джерело безцінного матеріалу як для дослідника народного життя, так і народної творчості. І можна тільки бажати, щоб пребагатий корпус галицький заохотив до зладження подібного ж корпусу українського*.

Матеріал препаратований д[окто]ром Франком незвичайно старанно. При кожній приповідці подане місце записання, пояснений її зміст, показані паралелі чужі — де се можна було зробити. Се збільшає ще вартість сього видання, і можна тільки бажати його якнайскоршого закінчення (воно має містити ще три випуски, з них один — друга половина другого тому — вже друкується і, мабуть, вийде незадовго)*.

ЕТНОГРАФІЧНИЙ ЗБІРНИК, видає етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка, т. XXIV, Львів, 1908

Сей новий том львівського “Етнографічного збірника” містить четвертий випуск (другу половину другого тому) збірки галицьких народних прислів (пословиць), що видає д[окто]р Франко. Приємний вихід сього нового випуску — не тільки тому, що поступає так швидко наперед сей цінний корпус, а і тому також, що се праця д[окто]ра Франка з останніх місяців, після тяжкої хвороби, що була на якийсь час обезвладнила фізичні і духові сили нашого многозаслуженого ученого*. Поправившись, він з давньою своєю енергією взявся до продовження перерваних робіт, особливо двох великих збірок, розпочатих ним уже по кілька і кільканадцяти літ — сеї збірки галицьких прислів і другої — пам’яток апокрифічної й легендарної літератури на Україні. Тепер перед нами новий чималий том — коло 20 аркушів друку, що обіймає букви К В А — П Я, дає для них коло сім тисяч прислів (від ч. 15628 до ч. 21700) з різних місць Галичини (крім тих осад, з яких були зібрані прислів’я. І тому ще з 175 нових місць прибули матеріали до сього II тому). В третім томі, роз-

діленім на два або три випуски, д[окто]р Франко сподівається докінчити сей величезний корпус, що принесе до 35 тисяч народних українських прислів Галичини — монументальне свідoctво багатства і виразистості нашої народної мови, неугасимої сили народної творчості. При тій енергії, з якою веде шан[ований] редактор се видавництво, можна сподіватися, що за яких півтора року ми будемо мати вже в цілості сю капітальну збірку.

WIADOMOŚCI NUMIZMATYCZNO-ARCHEOLOGICZNE

закінчили в сім році своє існування в давнійшій формі, видавши два випуски, з досить попутаною сигнатурою (порядкові числа 72—74) і заповівши на будуче новий орган Краківського нумізматичного товариства, що й став в р. 1909 виходити в виді місячних випусків в відмінній формі. В згаданих двох випусках, крім звісток про нахідки римських монет на українській території, поданих Пшибиславським*, згадаємо дві статейки К.Болсуновського*: про застіжку з гербом кн[язів] Заславських, куплену ним випадково в Києві, і “Wiek bronzowy w środkowej Europie”, де він, виступаючи против поглядів Нідерле*, боронить середньоазійського походження європейської бронзи.

С.РУДНИЦЬКИЙ, проф. Львівського університету. КОРОТКА ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ (Популярна бібліотека “Лан”, № 5—7), Київ, 1910, с. 152, ціна 75 коп[ійок]

Се гарна популярна книжка в кращім значінні того слова, за котру українська суспільність повинна бути дуже вдячна і авторові, і видавництву, що дало ініціативу до написання сеї першої наукової географії України і не пожалувала значних коштів на її видання.

Книжка написана спеціалістом, професором географії в Львівському університеті, з повним знанням діла, а при тім приступно, легко, навіть мальовничо, перейнята щирою, теплою любов'ю до української природи та її своєрідної краси, до українського краю й українського народу. Автор хоче не тільки познакомити свого читача з своєю землею, але навчити його любити її, бачити й відчувати її красу, її оригінальні прикмети, розуміти її індивідуальну фізіономію.

Видана тепер книжка містить фізичну географію: по короткім вступі і загальнім начерку географічного положення України говорить автор про Чорне море, потім загально про український суходіл і його історію, далі наступає опис Карпат і Підкарпаття, гір Кримських і Кавказьких та їх підгір'я, західноукраїнських височин, поліської й лівобічної низини, лівобічних височин і чорномор-

ської низини, нарешті — огляд українських рік, клімату України; огляд рослинного і звіринного світу кінчить книжку. Частина антропогеографічна видається, мабуть, пізніше; вона таки й менш важна і легша до зроблення*.

Щодо укладу сеї книжки, міг би зробити я тільки деякі другорядні замітки, та й то, може, більш суб'єктивного характеру. Здавалося б мені, що загальну історію території (геологічну) треба б подати зараз по вступній главі, а то частина її читається на с. 17—20, про ледову добу читаємо на с. 71—72, про витворення степів — на с. 141—142; ліпше було все зібрати в головнім докупі (додавши ще більше про історію моря) і найкраще місце тому було б на початку. Зайвим здається мені дуже докладне і популярне описання термометра і барометра — за ними можна відіслати до якої-небудь популярної фізики, яких маємо кілька*. Натомість занадто скупо описаний світ рослинний і особливо — звіринний, його історія і стан сучасний: про се варто б дати більше.

Книжка дуже щедро ілюстрована — 66 ілюстрацій, між ними багато великих, гарних, добре виконаних; кілька лише є таких, що при новім виданні їх треба б перемінити, — напр., загальний вид Катеринослава, Харкова; та їх місце, властиво, в антропо-географічній частині. Взагалі ж ілюстрації добре дібрані і в'яжуться тісно з текстом. Для одностайності добре було б кинути кілька ілюстрацій і між останні дві глави, що тепер їх не мають (клімат, рослинний і звіринний світ) — можна знайти такі.

Як слабу сторону нинішнього видання треба вказати неакуратну коректу (однак такі помилки, що змінюють зміст або роблять текст незрозумілим, вказані на особнім листочку), деякі недокладні підписи під образками і декотрі не зовсім відповідні слова, які в інтересах зрозумілості, особливо для читача з Росії, та чистоти мови треба було б при новім виданні замінити іншими; таких слів не багато, і справити ці маленькі дефекти мови та коректу буде зовсім легко.

Мапа зладжена спеціалістом-географом Вол[одимиром] Гериновичем* і з гідрографічного та орографічного становища відповідає, правдоподібно, всяким вимогам; але написі писані не дуже різким письмом, і є в них і неправильності в назвах; етнографічні контури не зовсім докладні на заході в Карпатах і на півночі в Чернігівщині; не конче доводити етнографічну межу й на сході до Каспійського побережжя.

Та все се, повторяю, річі другорядні. Книжка дуже добре зроблена, з любов'ю видана; дрібні недогляди буде легко справити при новім виданні. Побажати тільки, аби якнайширше пішла вона між нашу суспільність, між шкільну молодіж і дівтору, між селянство і міщанство, ширячи ту теплу любов до свого краю, яким вона перейнята.

**Н.И.ПЕТРОВ. ОЧЕРКИ ИЗ ИСТОРИИ
УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ XVII И XVIII ВЕКОВ.
КИЕВСКАЯ ИСКУССТВЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА
XVII–XVIII в.,
ПРЕИМУЩЕСТВЕННО ДРАМАТИЧЕСКАЯ.
Київ, 1911, ст. IV+532**

Огляд київської шкільної драми в зв'язку з історією Київської академії до кінця XVIII віку, шкільні діалоги і святочні вірші І.Некрасевича*, вертеп і його варіанти.

КОМЕНТАРІ

Розділ І. ПРАДАВНЯ ІСТОРІЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ: АРХЕОЛОГІЯ, МОВОЗНАВСТВО

Евг[ений] Иванов. Херсонес Таврический и его историческая судьба...

Публікується за виданням: Записки НТШ — далі: ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. LXXXIII. — Кн. 3. — С. 200–201 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Іванов Євгеній Ерастович (1860–?) — доктор медицини, педіатр, головний лікар громади та шпиталю Червоного Хреста у Севастополі. Автор наукових праць з педіатрії, історико-археологічних нарисів про Крим, а також у царині лінгвістики.

с. 1 ...автор рекомендует себе, что він в хрестоматії Латышева познайомився в античными джерелами, в “Записок” одеського товариства — в середньовічними... — йдеться про такі видання: *Латышев В.В.* Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Греческие писатели. — СПб., 1890. — Т. 1; 1893. — Т. 2; *Аркас Э.* Описание Ираклийского полуострова и древностей его. История Херсонеса // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1848. — Т. 2 (окремо: Николаев, 1879); Древние акты Константинопольского патриархата, относящиеся к истории Новороссийского края / Изд. А.И.Капустин // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1867. — Т. 6. — С. 445–473.

...перечитав видання “Археологической (читай — археологічної) комиссии” ... — йдеться про видання Археологічної комісії (також — Імператорської археологічної комісії), заснованої у 1859 р., що проводила у Російській імперії організаційну та наукову роботу. Комісія видавала три основні серії: Отчёты императорской Археологической комиссии (1862–1918); Известия императорской Археологической комиссии (1901–1918); Материалы по археологии России (1866–1918).

...я́тнадцать́ лет сам був свідком розкопок Херсонесу — археологічні розкопки Херсонесу активно проводилися з кінця 1880-х рр. під керівництвом М. К. Косцюшко-Валюжинича, майбутнього організатора Херсонеського музею, див.: *Гриневич К. Э.* Сто лет херсонесских раскопок (1827–1927). — Севастополь, 1927.

Это были уже не те скифы, и полумифический друг Солона, скиф Анахарсис... — Анахарсис (бл. 605–545 рр.) — скіф, син царя Гнура, брат царя Савла. Прибув за часів Солона в Афіни близько 589 р. до н.е., де зустрічався з самим Солоном та іншими відомими філософами. Анахарсис прославився як мудрець, філософ і прихильник помірності в усьому, його зараховували до семи мудреців і йому приписувалося багато розумних висловів та винаходів. За легендою, Анахарсис винайшов якір, вдосконалені гончарний круг і вітрило.

с. 2 ...автор вытолковует таким чином війни скитів в херсонеситами... — тривалі бойові дії зі скіфами розгорнулися у II ст. до н.е., коли кочові племена кілька разів облягали місто. На протипагу скіфам Херсонес змушений був звернутися по допомогу до понтійського царя Мітрідата VI Євпатора, а після його поразки у боротьбі з римлянами, останні стали господарями у місті, а Херсонес — форпостом римських військ у Північному Причорномор'ї, див.: *Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В.* Жизнь и гибель Херсонеса. — Харьков, 2000; *Гавриленко О.А.* Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. — перша половина VI ст. н.е.). Монографія. — Харків, 2006.

Просторо розводиться в справі “руських письмен” корсунських, тримаючись погляду, що се були слов’янські книги, писані грецькими буквами... — про сюжети з культурної та релігійної історії Херсонеса (Корсуня) детальніше у той час писав: *Франко І.Я.* П’яницьке чудо в Корсуні: причинок до історії староруської легенди // ЗНТШ. — Львів, 1901. — Т. 44. — С. 1–14; *Його ж.* Св. Климент у Корсуні: причинок до історії староруської легенди // ЗНТШ. — Львів, 1902. — Т. 46. — С. 1–44; 1902. — Т. 48. — С. 45–144; 1903. — Т. 56. — С. 145–180; 1904. — Т. 59. — С. 181–208; 1904. — Т. 60. — С. 209–256; 1905. — Т. 66. — С. 257–281; 1905. — Т. 68. — С. 281–310.

...против звісток Льва Діакона і аль-Макіна (Яхя, видно, ще не дійшов його слухів)... — *Лев Діакон (до 950 — бл. 1000)* — візантійський історик; *аль-Макін, Джурджис Ибн аль-Амуд* — коптський хроніст XIII ст.; *Яхія Антіохійський (бл. 980–1066)* — арабський історик і лікар, походив з Єгипту. Всі згадані хроністи писали про прийняття християнства Володимиром Великим у Корсуні (Херсонесі).

“Нестор, как известно, родился около 1056–1057 года и 17 лет, т. е. около 1064 г., поступил в Киево-Печерскую лавру”... — в автора помилка, Нестор міг стати ченцем Києво-Печерської лаври тільки у 1074 р.

І такою “наукою” прикрасив свої сторінки старий і найбільше реномований з російських місячників!... — йдеться про “Вестник Европы” — російський літературно-політичний щомісячник помірно ліберальної орієнтації, що випускався з 1866 по 1918 рік у Санкт-Петербурзі.

К.А.Иностранцев. О древнеиранских погребальных обычаях и постройках...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. LXXXVIII. — Кн. 2. — С. 199 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Иностранцев Костянтин Олександрович (1876–1941) — російський історик-сходознавець.

с. 2 ...автор не йде далі на захід від осетинських похоронних веж або камер (в стилі староруських “голубців”) — очевидно, М.Грушевський мав на увазі звичай поховання князівських родин в часах Київської Русі у невеликих церквах (параклісах). Під підлогою параклісів знаходилися підвали (на Русі їх називали “голубцями” або “гольцями”), які нагадували римські колумбарії, де спочивали останки небіжчиків, див.: *Нікітенко Н.* Богородиця Десятинна — матір церков руських // *Людина і світ.* — К., 1996. — № 5. — С. 2–6.

с. 2–3 Приходиться, отже, бажати, щоб хтось інший зайнявся виясненням, чи не заходять зв’язки між сими похоронними будовами і похоронними пам’ятками нашої території... — *Иностранцев* самостійно продовжував працювати в обраному напрямку, див.: *Иностранцев К.А.* О “тереме” в древнерусском и мусульманском зодчестве // *Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества.* — СПб., 1913. — Т. 9 (окремо: СПб., 1913).

Herman Hirt. Die Indogermanen, ihre Verbreitung, ihre Urheimat...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. XCI. — Кн. 5. — С. 204–205 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.* Автограф зберігається у: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі — ЦДІАУЛ). — Ф. 401, спр. 46, арк. 125; спр. 49, арк. 334.

Гірт Герман (1865–1936) — відомий німецький філолог, індоєвропеїст за фахом. Професор індоєвропейської (Indogermanische) мови Ляйпцізького (1896–1912) та Гессенського університетів (1912–1936).

с. 3 ...звісного єньського лінгвіста О.Шрадера... — *Отто Шредер (1855–1919)* — німецький філолог, відомий своїми працями з історії німецької та індоєвропейської мов, що також досліджував різні аспекти матеріальної культури. У 1890 р. отримав звання професо-

ра, викладав у Великогерцозькій гімназії у Єні, з 1909 р. — професор Вроцлавського (Бреславського) університету.

Прихилившись до теорії індоєвропейської праяїччини в нинішній Німеччині, представленої Мухом і Косінною... — *Matheus Mux*, нім. *Matthäus Much* (1832–1909) — австрійський археолог та охоронець пам'яток. Працював консерватором Центральної комісії з мистецтва та історичних пам'яток у Відні, редагував часопис (“Mitteilungen”) Антропологічного товариства у Відні. Висунув гіпотезу про північно-німецькі землі як прабатьківщину індогерманських племен.

Густав Коссина, нім. *Gustaf Kossinna* (*Kossina*) (1858–1931) — німецький археолог, професор Берлінського університету, засновник “методу археології поселень”, базованого на твердженні, що чітко окреслені культурні території були заселені певними народами чи групами народів.

O.Schräder. Sprachvergleichung und Urgeschichte...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. ХСІ. — Кн. 5. — С. 205–207 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.* Автограф зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, спр. 46, арк. 126–129.

Про Отто Шредера див. коментар на с. 163–164.

с. 4 Нове, третє з ряду, видання звісної праці заслуженого лінгвіста й історика культури... — значна кількість видань засвідчила популярність поглядів ученого; перше видання цієї праці вийшло у Єні (1883), друге — також у Єні (1890).

...його опонента в сих питаннях проф. Гірта... — про цього німецького вченого див. коментар вище.

...словарем індоєвропейських старинностей (1901, див. рец[ензію] в “Записках [НТШ]”, т. LIX)... — див.: *Грушевський М.* [рец. на:] O.Schräder. Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde. Grundzüge einer Kultur- und Völkergeschichte Alteuropas. Strassburg 1901 // ЗНТШ. — Львів, 1901. — Т. LIX. — Кн. 3. — С. 1–2 (Бібліографія).

Прийнявши до серця закид одного з своїх рецензентів про розмірну бідність слов'янського матеріалу... — Шредер готував додатковий матеріал до другого видання свого лексикону у двох томах, один з яких вийшов уже після його смерті, див.: *Schräder O.* Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde. Grundzüge einer Kultur- und Völkergeschichte Alteuropas / Herausgegeben von Alfons Nehring. — Berlin, Leipzig, 1917–1929.

...ак[адеміка] Соболевського... — *Соболевський Олексій Іванович* (1857–1929) — російський філолог-славіст, палеограф і фольклорист. Професор Київського (1882–1888), згодом Петербурзького університету, дійсний член Петербурзької академії наук. Прихильник теорії про єдність “руської” мови та народу у князівські часи та гіпотези М.Погодіна про пізніше заселення Києва та Чернігова носіями української мови.

...добре, що хоч Шрадер мав третє видання “Лекцій”, а не перше, де ак[адемік] Соболевський твердив так категорично не тільки про лінгвістичну, а й антропологічну одностайність “русского народа” — йдеться про видання: *Соболевський А.И.* Лекції по истории русского языка (К., 1888: 1-е вид.; СПб., 1891: 2-е вид.; М., 1903: 3-є вид.).

с. 5 Уже в своїм “Словнику” відсунув він на другий план реконструкцію культури індоєвропейського пранароду... — у своєму виданні “Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde” Шредер працював здебільшого з філологічним матеріалом, а культурні питання заторкувалися ним у рецензованій М.Грушевським праці.

...Шрадер досить щедро покориствувався в своїх нових виводах тими вказівками моєї книги, які підтримали його нові погляди — безпосередніх покликів на Грушевського у праці Шредера немає, перший том “Історії України-Руси” німецькою мовою вийшов тільки 1906 р., див.: *Hrushevskij M.* Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Bd. I: Urgeschichte des Landes und des Volkes; Anfänge des kijever Staates. Leipzig, 1906.

...він приймає Ратцелеві фантазії про обставини утворення білої раси, або Ністромові гадки про змінність форми черепа... — Фрідріх Ратцель, нім. *Friedrich Ratzel* (1844—1904) — німецький зоолог і географ, один із засновників антропогеографії та політичної географії, заклав початок в розвитку геополітичної науки. Згадані Грушевським погляди про раси Ратцель виклав у: *Ratzel F. Vorgeschichte des europäischen Menschen*. 19 Bogen mit 97 Abbildungen (München, 1874).

Расистські погляди на прикладі змін форм черепа виклав на початку XX ст. шведський лікар, соціаліст за політичними переконаннями Антон Нистром, див.: *Nystrom A. Ueber die Formenveränderungen des menschlichen Schädels und deren Ursachen. Ein Beitrag zur Rassenlehre* // Archiv für Anthropologie, Völkerforschung und kolonialen Kulturwandel. — Braunschweig, 1902. — Bd. 27. — S. 211—232, 318—336, 623—642.

Особливо завзято воює він з фундаторами теорії про індоєвропейську праявітчину в Німеччині, Мухом і Косінною — про погляди цих учених див. коментар вище.

Eduard Meyer. Geschichte des Altertums...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. ХСІ. — Кн. 5. — С. 207—208 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.* Автограф зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, спр. 49, арк. 129; спр. 49, арк. 336.

Майер Едуард (1844—1904) — німецький історик. Професор стародавньої історії в університетах Лейпцига (з 1884), Вроцлава (Бреслау) (з 1885), Галле (з 1889) і Берліна (1902—1923).

с. 6 Сильне вражіння зробило на автора, очевидно, відкриття культури глиняних будов з мальованою посудом і глиняними фігурками на Україні — йдеться про трипільську археологічну культуру, першовідкривачем якої на території України наприкінці XIX ст. став Вікентій Хвойка, див.: *Хвойка В.* Раскопки 1901 г. в области Трипольской культуры. СПб., 1904 (відбитка з “Записок Русского археологического общества”; Т. V. — Вып. 2).

...на нього зробило вражіння відкриття фрагмента західноєвропейської групи [...] **на зір'ях Тянь-Шань** — centum-група — група мов індоєвропейської сім'ї (“західні”): грецька, латинська з італійськими діалектами, кельтська, германська, а також хетська і тохарська. За лінгвістичними характеристиками вони протиставлені satəm-мовам: індоіранським, балто-слов'янським (балтійській і слов'янській), албанській, вірменській і, можливо, таким мертвим мовам, як фракійська і дакська. Як символ протиставлення в назвах груп використовується відображення індоєвропейського числівника “сто” (перший приголосний якого реконструюється як до *k*) в латинській мові (як представника першої групи) — і в авестійській мові *centum* (давньоіранській, як представника другої групи) — *satəm*.

Носіїв тохарської мови дослідники асоціюють з жителями Кушанського царства, що знаходилося на території Бактриї в I тисячолітті. Писемні пам'ятки цієї мови були відкриті в останньому десятилітті XIX ст. Перший текст знайшов російський консул в Кашгарі М.С.Петровський, а опублікував С.Ф.Ольденбург. На початку XX ст. тексти тохарською мовою виявив англо-угорський мандрівник Аурель Стейн. На сьогодні відомо про 7 тис. рукописних документів переважно періоду VI—VIII ст.

Так якби на очах історії, напр., аланський народ з східної групи (сатем-групи) не переспацериувався через усю Європу до Іспанії і звідти — до Південної Африки — алани взяли участь у Великому переселенні народів у першій половині I тисячоліття, у 372 р. аланів розбили гуни, в VI ст. — авари. Частина аланів через Галлію потрапила на Піренейський півострів і в Північну Африку до Тунісу; про аланів детальніше див.: Кулаковський Ю. Алани по сведению классических и византийских писателей. — К., 1889; Бубенок О.Б. Алани-аси у складі середньовічних етнополітичних об'єднань Євразійського степу / Автореф. дис. ... д-ра іст. наук — К., 2006.

Ernst von Stern. Die griechische Kolonisation am Nordgestade...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1910. — Т. ХСІІІ. — Кн. 1. — С. 171–172 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Штерн Ернст — (1859–1924) — археолог і класичний філолог, професор Одеського університету (1884–1910), голова Одеського Археологічного Товариства (1894–1910), згодом професор і ректор університету в Галле (Німеччина).

с. 6 *Се відчит, читаний на історичнім з'їзді в Берліні в 1908 р.* — третій Міжнародний конгрес з історичних досліджень (Internationaler Kongress für historische Wissenschaften) проходив у Берліні 6–12 серпня 1908 р., див.: Internationaler Kongress für Historische Wissenschaften [Kongress-Tageblatt, 6.–12. Aug. 1908 / Hrsg. vom Organisations-Komitee des Kongresses. Redaktion: Paul Dinse]. — Berlin, 1908.

с. 7 *...дуже важні ілюстрації здобула собі в останніх розслідах на о. Березані* — вважають, що грецьке поселення під назвою Борисфеніда на сучасній території України було засноване саме на острові Березань близько середини VII ст. до н.е.; *Ольговський С. Я.* Історія дослідження Борисфеніди та хронологічні етапи її існування // *Його ж.* Давньогрецькі міста-колонії Північного Причорномор'я. — К., 2007.

E. Täubler. Zur Geschichte der Alanen...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1910. — Т. ХСІІІ. — Кн. 1. — С. 179 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Тойблер Ойген (Євген), нім. *Eugen Täubler* (1879–1953) — німецький, згодом американський дослідник доісторичного та античного періодів. Особливу увагу приділяв вивченню історії Стародавнього Риму та Греції. Професор Гайдельберзького університету (1925–1933) та Коледжу єврейського союзу (Hebrew Union College) у Цінциннаті в США.

с. 7 *...найдавнішу звістку про аланів в античній традиції у Йосифа Флавія...* — *Йосип Флавій*, лат. *Josephus Flavius* (бл. 37 — бл. 100) — єврейський історик. Про аланів, що з'явилися у джерелах у середині I ст. н.е., Флавій писав у книзі “Іудейська війна”.

...в римських кругах алани стають звісні між 63 і 65 р., у Люкана — *Марк Анней Лукан* (Люкан), лат. *Marcus Annaeus Lucanus* (39–65) — римський поет, племінник філософа Сенеки. З його творчості збереглася лише незакінчена поема “Фарсалия, або Про громадянську війну” (“Bellum civile sive Pharsalia”) в 10 книгах. У ній детально зображується боротьба між Цезарем та Помпеем у 49–47 рр. до н.е., тому вона привінюється до історичного джерела.

В.В.Латышев. Повтика. Изборник научных и критических статей...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1910. — Т. ХСІV. — Кн. 2. — С. 196 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.* Автограф зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, спр. 45, арк. 83.

Латышев Василь Васильович (1855–1921) — російський філолог-класик, епіграфіст, історик. З 1884 р. приват-доцент Петербурзького університету. У 1887 р. обіймає посаду завідувача гімназії при Петербурзькому історико-філологічному інституті. З 1893 р. — член Петербурзької Академії наук, директор Історико-філологічного інституту (1903–1918).

с. 8 *...дві інші — про устрій Херсонеса (1884) і історія Ольбії (1887) — не ввійшли сюди* — йдеться про праці: *Латышев В.В.* Эпиграфические данные о государственном устройстве Херсонеса Таврического // Журнал Министерства народного просвещения (далі — ЖМНП). — СПб., 1884. — № 6 (июнь). — С. 35–77; *Его же.* Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — СПб., 1887.

J.Marquart. Untersuchungen zur Geschichte von Eran, II...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1910. — Т. XCIV. — Кн. 2. — С. 196—197 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.* Автограф зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, спр. 45, арк. 84.

Маркварт Йозеф, нім. *Josef Marquart (Markwart) (1864—1930)* — німецький сходознавець, фахівець з іраністики, вірменістики, тюркології.

с. 8...замітки про значіння розширення племенної назви аорсів... — аорси (грец. *Ἀορσοί* / лат. *Aorsi*) — ймовірно, загальна назва різних північноіранських племен, об'єднаних спільним походженням, близькими мовами та культурами, що поділялися на декілька політичних об'єднань. З аорсами ототожнюються сарматські пам'ятки цих регіонів II ст. до н.е. — середини I ст. н.е..

...пізніші географічні представлення Масуди... — арабський історик-географ *ал-Масуді* (бл. 896 — бл. 956) залишив дві головні праці про свої подорожі світом: *Промивальні зо-лота і копальні самоцвітів* (943); *Книга повідомлень і розсудів* (956).

H.Hirt. Untersuchungen zur indogermanischen Altertumskunde...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1910. — Т. XCVII. — Кн. 5. — С. 190—191 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.* Автограф зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, спр. 49, арк. 349—350.

Про *Германа Гірта* див. коментар на с. 163.

с. 8...останнього (третього) видання праці О.Шрадера "Sprachvergleichung u[nd] Urgeschichte"... — рецензію на працю О.Шрадера див. на с. 4—5 цього видання.

с. 8—9 Тут виступає він дуже різко проти тези, поставленої Дельбріком... — йдеться про погляди німецького мовознавця Бертольда Дельбріка, висловлені у праці: *Delbrück B. Einleitung in das studium der indogermanischen sprachen: ein beitrag zur geschichte und methodik der vergleichenden sprachforschung.* — Leipzig, 1908.

А.А.Міллер. Раскопки в районе древнего Танаиса...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1911. — Т. CIII. — Кн. 3. — С. 210—211 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Міллер Олександр Олександрович (1875—1935) — російський археолог, історик первісного суспільства. Директор Російського музею (1918—1920), з 1923 р. професор Ленінградського університету, завідувач кавказького відділу в Етнографічному музеї в Петербурзі (1907—1933). Розкопки біля станиці Єлисаветської Олександр Міллер розпочав 1908 р., продовжуючи їх досліджувати та опрацьовувати матеріали протягом наступних 25 років. У 1933 р. він підготував до друку монографію як наслідок своєї багаторічної праці на цю тему, але після його арешту вона зникла, а невдовзі автор загинув у сталінських таборах. Олександр Міллер був звинувачений, зокрема, в "українському буржуазному націоналізмі" (*Николаенко А.И. Украинский националист из Русского музея // Таганрогская правда.* — Таганрог, 1999. — 23 янв.). Його брат Михайло Міллер продовжив археологічне вивчення нижнього Дону та Підкавказзя (Miller M. *Archaeology in the U.S.S.R.* New York, 1956; *Енциклопедія українознавства* / Ред. В. Кубійович. Репринт. вид. — К., 1994. — Т. 4. — Ст. 1575).

с. 9 Багата нахідка в одній з могил коло ст[аниці] Єлисаветської, коло лівого гирла Дону, розкопаній в 1900 р. Ушаковим... — про ці розкопки див.: *Ушаков И.И.* На раскопках древнего Танаиса // *Записки Ростовского-на-Дону общества истории, древностей и природы.* — Ростов-на-Дону, 1914. — Т. 2. — С. 144—146.

...вів розкопки проф. Веселовський... — йдеться про відомого сходознавця та археолога *Миколу Івановича Веселовського (1848—1918)*, якому Археологічна комісія доручила провести розкопки некрополя Танаїса. Розкопки проводилися у 1908 та 1909 рр., але сенсаційних результатів не дали.

...культуру "молодшого Танаїса", поновленого після знищення його Полемоном — під час недовгого правління Полемона I (14—8 р. до н.е.) західна частина міста Танаїса була знищена. Врешті боротьба боспорського царя з Танаїсом та іншими містами держави завершилася його смертю (*Шелов Д.И.* Танаис и Нижний Дон в третьем-первом веках до нашей эры. — М., 1972. — С. 249).

Э.Р. фон Штерн. К вопросу об эллинистической керамике...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1911. — Т. СIII. — Кн. 3. — С. 217 (Бібліографія). Підпис: *Г[рушевський] М.*

Коментар про Е. фон Штерна див. с. 166.

с. 10 ...її привожено в наші колонії в Єгипту, як думає автор, — для потреб також похоронного ритуалу... — про привізну кераміку у північнопричорноморських містах є чимало літератури, узагальненої у виданні: *Журавлев Д.В.* Эллинистическая и римская керамика в Северном Причерноморье. — М., 1998.

Э.Р. фон Штерн. Краткий отчет о раскопках на о. Березани в 1908 г...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1911. — Т. CIV. — Кн. 4. — С. 201—202 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Пападімітріу Синодій Дмитрович (1856—?) — російський та грецький філолог, історик, еллініст, візантиніст, письменник. Проф. Новоросійського університету.

с. 10 З-під слідів Ахілевого культу пізніших, римських часів... — *Ахілл*, також *Ахіллес* (грец. *Αχιλλεύς*) — син царя мірмідонян у Фекалії Пелея та морської богині Фетіди, внук Еака, герой Троянської війни. Його культ був перенесений на територію Північного Причорномор'я, поширювався як серед греків, так і скіфів, див.: *Шaub И.Ю.* Ахилл на Боспоре // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища. Материалы междунар. науч. конф. — СПб., 2002. — № 4. — Ч. 1. — С. 186—189.

с. 11 ...описані проф. Штерном (почасти використані вже ним в його рефераті на берлінській конгресі 1908 р. ... — див. рецензію М.Грушевського на працю проф. Штерна на с. 6—7 цього видання.

...про Левку (Зміїний), коло Дунаю, і тільки від Страбона... — острів *Зміїний* (рум. *Insula Șerpilor*, ст.-гр. *Λευκός*, грец. *Φιδωνίσι*, тур. *Yılan Adası*) — острів у Чорному морі, що належить Україні та визначає її територіальні води. *Страбон* (бл. 63 — бл. 23 р. до н.е.) написав не раніше 18 р. до н.е. свою "Географію", де згадав про цей острів, див.: *Охотніков С.Б., Островерхов А.С.* Якірна стоянка святилища Ахілла на острові Левке (Зміїному) // Археологія. — К., 2002. — № 2. — С. 123—131.

Острів св. Етерія він теж уважає за Березань... — М.Грушевський у своїх працях також ототожнював острів св. Етерія (Елеуферія) та Березань, див.: *Історія України-Руси.* — К., 1990. — Т. I: До початку XI віка. — С. 283, 290.

Розділ II. СХІДНА ЄВРОПА В СЕРЕДНЬОВІЧІ: АНТРОПОЛОГІЯ, АРХЕОЛОГІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ЕТНОГРАФІЯ

Д.Иловайский. Вторая дополнительная полемика по вопросам варяго-русскому и болгаро-гуннскому...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXIII. — Кн. 1. — С. 6 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Іловайський Дмитро Іванович (1832–1920) — російський історик, автор підручників з історії для гімназій. Викладав історію у гімназіях Рязані та Москви. Доктор російської історії (1870). Противник норманської теорії походження Київської Русі.

с. 12 Д[обродій] Іловайський від довшого часу вважає своїм обов'язком стояти на сторожі антинорманізму й реагувати з цього становища на всякі важніші новини в історіографії давньої Русі — Головна праця історика із критикою норманізму: *Начало Руси*. (“Разыскания о начале Руси. Вместо введения в русскую историю”) (М., 1890).

Dr. R.F.Kaindl. Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen, I–XVI...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. LXIV. — Кн. 2. — С. 24–25 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Кайндль Раймунд Фрідріх, нім. *Kaindl Raimund Friedrich (1866–1930)* — австрійський історик, етнограф, фольклорист. Дослідник історії Буковини, вивчав етнографію та фольклор гуцулів. Доктор філософії (1891). Викладав у Чернівецькому університеті (1892–1914, професор від 1905, ректор — 1912/1913), потім в університеті м. Грац (1915–1930). Автор понад 300 наукових праць.

с. 12 ...Кайндль, звісний у нас головню як етнограф і історик Буковини... — його головні праці з цієї тематики: *Geschichte der Bukowina* (Чернівці, 1888–1903, 3 т.); *Die Ruthenen in der Bukowina* (Чернівці, 1889–1890, 2 т.); *Das Ansiedlungswesen in der Bukowina seit der Besitzergreifung durch Österreich* (Інсбрук, 1902); *Geschichte der Deutschen in den Karpatenländern* (Гота, 1907–1911, 3 т.)

...в своїй звісній книзі Marczali — йдеться про працю: *Marczali H. Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Árpáden*. — Berlin, 1882. *Марчалі Генріх*, угор. *Marczali Henrik (1856–1940)* — угорський історик. Член Угорської академії наук (1893 р.), 1895–1924 рр. — професор історії Будапештського університету.

Wł. Demetrykiewicz. Groby wykute w skalach Galicyi wschodniej...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXV. — Кн. 3. — С. 1 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Деметрикевич Владзімеж-Юзеф, пол. *Demetrykiewicz Włodzimierz-Jozef (1859–1937)* — польський історик, археолог. Професор Ягеллонського університету (1905), консерватор пам'яток Галичини (1891–1912). Член Академії умінь у Кракові (1930).

с. 14 ...в них бачили оселі передісторичних часів, поганські святощі й храми й т. ін. — критику поглядів істориків на скельні міста та печери, див.: *Грушевський М.* *Історія України-Руси*. — К., 1992. — Т. 2. — С. 579–580.

Ладячи III т. своєї “Історії України”, я відвідав найбільше популярний з сих пам'яток — городок Бубнища... — поїздка М. Грушевського до скельних фортець Урича і Бубнища відбулася 1900 р. (*Грушевський М.* *Історія України-Руси*. — К., 1992. — Т. 2. — С. 579).

Він знайшов би в тім томі також вказівку на печеру в Синевідську, де ми маємо найстарішу традицію про монастир... — див.: *Грушевський М.* *Історія України-Руси*. — К., 1991. — Т. 2. — С. 470, 579–580.

...(з паперів Шнайдера... — йдеться про збірку рукописних матеріалів з історії Галичини львівського колекціонера та аматора історії *Антонія Шнайдера (1825–1880)*, відому під назвою “Теки Шнайдера”, які зберігаються у Державному архіві у Кракові (відділ на Вавелі) та Відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника.

...а нотаток Бельовського... — йдеться про матеріали *Августа Бельовського (1806–1876)*, директора Національного закладу ім. Осолінських у Львові, засновника і видавця “*Monumenta Poloniae Historica*”.

Супрасльская рукопись, труд Сергея Северьянова, том I...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXXIII. — Кн. 5. — С. 191 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Север янов Сергій Миколайович (1840-ві — 1918) — російський славіст, палеограф, знавець староболгарської мови. Окрім Супрасльського кодексу підготував до друку у кириличній транскрипції Синайський псалтир XI ст. — глаголичний рукопис на 177 пергаментних аркушах: Синайская псалтырь: Глаголический памятник XI века / Приготовил к печати С. Северьянов. — Петроград, 1922.

с. 14 ...звісного супрасльського кодексу (уришок "Міней за місяць март")... — кириличний старослов'янський рукопис середини XI ст., збірник життя святих і проповідей (безрезнева мінея) на 285 пергаментних аркушах великого формату. Знайдений у бібліотеці Супрасльського монастиря (м. Супрасль, тепер Польща) у 1823 р. білоруським славістом М. Бобровським.

...звісного в старім (1851) і досить недокладнім виданні Мікльосіча — йдеться про видання: Monumenta linguae palaeoslovenicae e Codice Suprasliensi / Edidit F. Miklosich. — Vindobonae: apud Guilhelmum Braumüller, 1851. *Мікльосіч Франц*, нім. *Franz von Miklosich (1813—1891)* — видатний австрійський та словенський славіст. Професор слов'янської філології Віденського університету (1849—1886), академік Віденської АН (1851). Автор теорії історико-порівняльного вивчення граматики слов'янських мов. Найвідоміша праця: Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen (Відень, 1852—1875, 4 т.). Ф. Мікльосіч опублікував лише частину рукопису (118 аркушів), який зберігається в університетській бібліотеці Любляни. Видання повного тексту належить С. Север'янову.

Симеона Метафраста и Логофета списание міра отъ бытія...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXXIII. — Кн. 5. — С. 191—192 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

с. 15 ...хроніки Симеона Логофета з додатками з Зонари... — Симеон Метафраст (Логофет), грец. *Συμεών Μεταφραστής* (друга половина X ст.) — візантійський хроніст, державний діяч. Зібрав кілька сотень життів святих, які сам переказував і перекладав. Автор хроніки від створення світу до 948 р. (перші дві частини твору — компіляції, третя, від 913 до 948 р. — оригінальна), яка була доповнена відомостями з хроніки візантійського історика XII ст. Іоанна Зонари і в слов'янському (староболгарському) перекладі побутувала, за припущеннями вчених, від XIV ст.

...звісного митрополита Анастасія Кримковича в 1630-х рр. ... — староболгарський переклад хроніки Симеона Логофета списаний 1637 р., однак молдавський митрополит Анастасій Кримкович (1560—1629) на той час вже помер. Цей список зберігався у Петербурзькій публічній бібліотеці. Він і став підставою для публікації 1905 р., яку рецензував М. Грушевський.

...ак[адемік] Василевський, використавши сей кодекс в своїй розвідці "Хроника Логофета на славянском и греческом" (1895)... — йдеться про працю: *Василевский В. Г. Хроника Логофета на славянском и греческом // Византийский временник. — СПб., 1895. — Т. 2. — Вып. 1—2. — С. 78—151. Василевський Василь Григорович (1838—1899)* — російський візантиніст. Академік Петербурзької АН (1890).

...В. Срезневському... — Срезневський В'ячеслав Ізмайлович (1849—1937) — російський філолог, технічний діяч. Дослідник давніх пам'яток слов'янської писемності. Приват-доцент Санкт-Петербурзького університету (1878—1881). Від 1878 р. активний учасник Російського технічного товариства, захоплювався фотографією. Організатор російського олімпійського спорту. Голова Російського олімпійського комітету (1911—1918).

...редакцій Льва Граматика і Теодосія Митиленського... — хроніка Симеона Логофета відома у редакції візантійських хроністів XI ст. — Льва Граматика і Теодосія Митиленського.

K.Rhamm. Ethnographische Beiträge zur germanisch-slawischen...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1910. — Т. XCIII. — Кн. 1. — С. 170—171 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Рамм Карл, нім. *Rhamm Karl (1842—1911)* — німецький етнограф. Дослідник історії слов'янського побуту, головним чином житла. Автор праць: *Dorf und Bauernhof in altdeutschem Lande, wie sie waren und wie sie sein werden* (Ляйпціг, 1890); *Der heutige Stand der deutschen Hausforschung und das neueste Werk Meitzens* (Брауншвейг, 1897); *Talken und Geisnitz* (russ. *Tolokno und kiselj*), *zwei alte slawische Hafergerichte* (Клагенфурт, 1909); *Die altgermanische Wirkgrube auf slawischen Boden* (Берлін, 1911) та ін.

с. 15 ...праці Мерінгера, Мурка, Пейскера, Рамма по історії старого слов'янського побуту... — *Мерінгер Рудольф*, нім. *Meringer Rudolf (1859—1931)* — австрійський філолог. Професор індоевропейських мов в університеті Відня (1892—1899) та Граца (1899—1930). Засновник і редактор часопису “*Wörter und Sachen*” (1909). *Мурко Матія*, словен. *Murko Matija (1861—1952)* — словенський славист, етнограф, історик літератури. Професор слов'янської філології в університеті м. Грац (1902—1917), Ляйпцізькому (1917—1920) та Карловому університетах у Празі (1920—1931). *Пайскер Йоганн*, нім. *Peisker Johann (1851—1933)* — німецький історик. Директор університетської бібліотеки в Граці (1910—1918), професор соціальної та економічної історії Карлового університету у Празі (1919—1921).

...попередню роботу його про старонімецькі домівства (*Altgermanische Bauernhöfe im Übergange vom Saal zu Fletz und Stube*), видану позаторік — мається на увазі: *Ramm K. Altgermanische Bauernhöfe im Übergange vom Saal zu Fletz und Stube*. — Braunschweig, 1908.

R.Meringer. Wörter und Sachen, I—V...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1910. — Т. XCIII. — Кн. 1. — С. 171 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Коментар про *Рудольфа Мерінгера* див. на с. 171.

с. 16 ...звісних розвідок його про германський і слов'янський дім... — йдеться про праці: *Versprechen und Verlesen: Eine psychologisch-linguistische Studie* (Штуттгарт, 1895) (співавтор Карл Маєр); *Indogermanische Sprachwissenschaft* (Штуттгарт, 1897); *Aus dem Leben der Sprache* (Берлін, 1908).

Фр.Ф.Вестберг. К анализу восточных источников о Восточной Европе...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1910. — Т. XCIII. — Кн. 1. — С. 175—178 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Вестберг Фрідріх Федорович (1864—?) — російський історик-сходознавець, візантиніст.

Коментар про *Йозефа Маркварта* див. на с. 167.

с.16 ...в новім обробленні моєї “Історії [України-Руси]”, котрим тепер займаюсь — йдеться про перший том “Історії України-Руси” (К., 1913; 3-є вид.), у якому М.Грушевський неодноразово покликається на праці Й.Маркварта.

с.17 ...аноніма виданого Туманським... — йдеться про рукопис, написаний бл. 982—983 р. невідомим автором під назвою “Худуд-ал-Алам” (“Межі світу”), який виявив та частково опублікував російський сходознавець *Олександр Туманський (1861—1920)*. Цей твір увійшов у сходознавчу науку під назвою “анонім Туманського”. Див.: *Туманский А.Г.* Новооткрытый персидский географ 10-го столетия и известия его о славянах и руссах // *Записки Восточного отделения императорского Русского археологического общества*. — СПб., 1897. — Т. X. — С. 121—137.

...Масудієва Валінана... — йдеться про згадку арабського історика *Аль-Масуді (896—956)* у творі “Золоті луги й коштовні копальні” про слов'янське міжплемінне об'єднання Валінана, яке очолював в X ст. цар Маджак.

Маджак нагадує авторів антського Мезамира... — Мезамір (грец. *Μεζαμυρος*) — князь антів VI ст., страчений аvaraми, хоча був посланцем антів з метою укласти перемир'я. Про нього згадує візантійський хроніст Менандр.

с. 18 ...зісталися вповні на позиції пок[ійного] Куніка (учителя Вестберга в сій сфері)... — Кунік Арист Аристович (1814–1899) — російський історик, сходознавець, візантиніст. Прихильник норманської теорії. Автор праць із цієї проблематики, у яких застосований історико-генетичний підхід до мовознавства. Вивчав свідчення арабських авторів про східних слов'ян.

...аналогічних “Beiträge zur Klärung der orientalischen Quellen über Osteuropa” (1899)... — йдеться про публікацію: Westberg F. Beiträge zur Klärung orientalischer Quellen über Osteuropa // Известия Императорской академии наук. — СПб., 1899. — Т. 11. — № 4. — С. 211–245; № 5. — С. 275–314.

В.Истрин. Греческий оригинал болгарского перевода хроники Георгия Амартола...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1910. — Т. XCIII. — Кн. 1. — С. 202 (Бібліографія). Підпис: Грушевський М.

Істрін Василь Михайлович (1865–1937) — російський літературознавець, дослідник слов'янських писемних пам'яток. Академік Петербурзької АН (1907). Професор Новоросійського університету в Одесі (1897–1907).

с. 19 ...текст сербського перекладу вповні відповідає Коаленовому кодексу, положеному в основу видання de Boor'a... — йдеться про видання грецького списку хроніки Георгія Амартола німецьким вченим Карлом де Боором: Georgii Monachi chronikon / Ed. C. De Boor. — Lipsae, 1904. — Vol. 1–2. Карл де Боор, нім. Carl de Boor (1848–1923) — німецький візантиніст. Учень Т.Моммзена. Дослідник палеографії та дипломатики візантійських джерел, їх видавців.

...але переклад т. зв. болгарський різниться і від нього, і від Синаодального кодексу, положеного в основу видання Муральта... — йдеться про видання Хроніки Георгія Амартола на підставі грецького списку, який зберігався у Московській синодальній бібліотеці (тепер — в Державному історичному музеї), здійснене науковим працівником Публічної бібліотеки у Санкт-Петербурзі Едуардом фон Муральтом (1808–1895). Див.: Хронограф Георгія Амартола: Греческий подлинник, приготовлен к изданию Э. Г. фон Муральтом // Памятники языка и словесности, их списки, чтения и объяснения. — СПб., 1859. — С. 914–921.

...а підходить найближче до Ватиканського 153, не виданого, а звісного тільки з варіантів — детальніше про списки хроніки Георгія Амартола див.: Істрин В.М. К изданию так называемого болгарского перевода Хроники Георгия Амартола // Известия отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. — СПб., 1910. — Т. 15. — Кн. 2. — С. 222–240; *Его же*. Хроника Георгия Амартола в славянском переводе и связанные с нею памятники // ЖМНП. — Петроград, 1917. — Май. — С. 1–25; Матвиенко В.А. Два церковнославянских перевода Хроники Георгия Амартола // Florilegium: К 60-летию Бориса Николаевича Флори. — М., 2000. — С. 210–232.

Максим Ковалевский. Социология, т. II...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1910. — Т. XCVII. — Кн. 5. — С. 189–190 (Бібліографія). Підпис: Грушевський М. Автограф зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, оп. 1, спр. 45, арк. 71.

Ковалевський Максим Максимович (1851–1916) — російський історик, юрист, соціолог, громадсько-політичний діяч. Академік Петербурзької АН (1914). Один із засновників Російської вищої школи суспільних наук (1901). Професор Московського (1877–1887) та Петербурзького університетів (1905–1916).

с. 20 ...здобув собі ім'я в соціологічній науці своїми дослідями по історії суспільного побуту... — див.: Очерк происхождения и развития семьи и собственности. — СПб., 1895; Социология и сравнительная история права. — М., 1902; Этнография и социология. — М., 1904.

Die Chasaren. Historische Studie von Hugo Freiherrn von Kutschera...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1911. — Т. СІІ. — Кн. 2. — С. 192—194 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Кучера Гуго, нім. *Kutschera Freiherrn von Hugo (1847–1909)* — австрійський дипломат та сходознавець. У 1871 р. австрійський консул у м. Рущук (Болгарія), від 1876 р. — перекладач, потім секретар посольства у Стамбулі. Від 1882 р. в адміністрації управителя Боснії та Герцоговини Б. фон Каллая. Цікавився етногенезом, історією хозар та євреїв.

с. 21 ...був одним з ближчих співробітників знаного управителя окупованих провінцій Б. Калая... — *Беньямин фон Каллай*, угор. *Benjamin von Kállay (1839–1903)* — австро-угорський державний діяч. Генеральний консул у Белграді (1869–1875). Міністр фінансів Австро-Угорської імперії та одночасно управитель Боснії та Герцоговини (1882–1903). Цікавився історією балканських народів, володів грецькою, турецькою та кількома слов'янськими мовами.

...таким і представляє його біограф... — у передмові до книги подана біографія Г. Кучери невідомого автора: Vorwort // Die Chasaren. Historische Studie von Hugo Freiherrn von Kutschera. — Wien, 1909. — S. 3–12.

...тільки при кінці книги додає він замітку Вайсбаха про поміри жидівських черепів... — йдеться про працю *Weisbach A. Körpermessungen verschiedener Menschenrassen.* — Berlin, 1878. *Вайсбах Августин*, нім. *Weisbach Augustin (1837–1914)* — австрійський антрополог, лікар. Працював у військових шпиталях австро-угорської армії. Лікар у Стамбулі (1869–1886). Вивчав антропологічні особливості (головним чином черепи) різних народів, зокрема турків, євреїв, слов'ян.

Історію жидівського розселення заступають цитати з Йоста... — *Йост Ісаак Маркус*, нім. *Jost Isaak Markus (1793–1860)* — німецький історик, філолог, перекладач, педагог. Автор праць з історії євреїв, зокрема: *Geschichte der Israeliten Seit der Zeit der Makkabäer bis auf Unsere Tage* (Берлін, 1820–1828, 9 т.).

с. 22 Він оперся головню на працях Гаркаві і Каселя про хозарів, залюбки також користується старою працею Ноймана... — йдеться про працю: *Гаркаві А.Я.* Сказания еврейских писателей о хазарах и хазарском царстве. — СПб., 1874. — Вып. 1. *Гаркаві Авраам Якович (1835–1919)* — російський історик-сходознавець, який від 1872 до 1919 р. працював у Публічній бібліотеці Петербурга. Також йдеться про працю П. Каселя: *Cassel S. Der chasarische Königsbrief aus dem 10. Jarh.* — Berlin, 1877. *Кассель Пауль-Стефан (Селіг) (Cassel Paulus Stephanus; Selig) (1821–1892)* — німецький історик, публіцист, теолог, поет, місіонер. М. Грушевський також має на увазі книгу: *Neumann K. Die Hellenen im Skythenlande: Ein Beitrag Zur Alten Geographie, Ethnographie Und Handelsgeschichte.* — Berlin, 1855. *Карл Нейман*, нім. *Karl Neumann (1823–1880)* — німецький історик, археолог, географ. Працював у Бреславському університеті. У ранній період наукової творчості досліджував грецькі колонії Причорномор'я скіфських часів. Див.: *Neumann K. De rebus Olbiopolitanorum.* — Königsberg, 1852.

...праці Маркварта зісталися йому незвісні, Вестберга — тим більше — про праці Й. Маркварта та Ф. Вестберга див. на с. 171–172.

...виписка з Шафарика... — йдеться про цитати із праці *Павела Йосифа Шафарика (1795–1861) "Slovanské starožitnosti"* (Прага, 1836–1837, 2 т.)

...на підставі листа кагана Йосифа... — йдеться про лист-послання кагана Хозарського каганату *Йосифа (930-ті — 960-ті)* до *Хасдая ібн Шапрута (915–970/990)*, вченого, лікаря, високопоставленого єврея при дворі Кордовського халіфа Абд ар-Рахмана III, у якому він описав Хозарію (*Голб Н., Прицак О.* Хазарско-еврейские документы X в. — Москва; Иерусалим, 2000).

С.П.Шестаков. Очерки по истории Херсонеса в VI–X веках...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1911. — Т. СП. — Кн. 2. — С. 194–195 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Шестаков Сергій Петрович (1864–1940) — російський історик та філолог. Член-кореспондент Петербурзької АН (1916). Професор Казанського університету (1911–1935). Досліджував ранньогрецьку та візантійську літературу, русько-візантійські політичні та культурні взаємозв'язки та історію Північного Причорномор'я раннього середньовіччя.

с. 22 ...графини П.С.Уваровой... — *Уварова Проксима Сергіївна (1840–1924)* — графиня, російська меценатка, історик-археолог. Зацікавилася археологічними пам'ятками, завдяки своєму чоловікові графу О.Уварову, відомому археологу. Активно працювала у Московському археологічному товаристві, організовувала Археологічні з'їзди. Почесний член Петербурзької АН (1895).

с. 23 ...від звісної написі нагробника Плавція Сільвана почавши... — йдеться про написи на гробниці римського намісника Мезії Тіберія Плавтія Сільвана, який на прохання мешканців Херсонеса оборонив місто від скіфів. Про цю подію, яка сталася у другій половині I ст. н.е., йдеться в епітафії на могилі римського полководця.

...спиняється над декотрими виразами написі часів ціс[аря] Зенона... — мається на увазі написи часів *Зенона Ісаврянина*, візантійського імператора у 474–491 рр.

...поданою д[ікто]ром Франком в його звітній праці, друкованій на сторонах нашої часописи... — йдеться про працю: *Франко І. Святий Климент у Корсуні. Причинки до історії староруської легенди* // ЗНТШ. — Львів, 1902. — Т. XLVI. — Кн. II. — С. 1–44; Т. XLVIII. — Кн. IV. — С. 45–144; 1903. — Т. LVI. — Кн. VI. — С. 145–180; 1904. — Т. LIX. — Кн. III. — С. 181–208; Т. LX. — Кн. IV. — С. 209–256; 1905. — Т. LXVI. — Т. IV. — С. 257–281; Т. LXVIII. — Кн. VI. — С. 281–310.

...на місці Кирила Філософа та звістці про “руські письмена” — йдеться про місію *Св. Кирила* (в миру *Костянтина Філософа*) (827–869) — візантійського проповідника, який 860 р. зупинився у Корсуні, прямуючи з місіонерською метою в Хозарський каганат. Вивчав тут, окрім єврейської мови, “руське” або “сурське” (сирійське) письмо і мову.

...Миколая Містика... — йдеться про фрагменти із листів *Миколая Містика* (852–925) — константинопольського патріарха (901–907, 912–925), особистого секретаря (містика) візантійського імператора Лева VI.

...трактата “De administrando imperio” — йдеться про історико-географічний трактат, в якому описано Візантію та її сусідів, візантійського імператора *Костянтина Багрянородного* “Πρός τον ἰδιον υἱόν Ρωμανόν” (Моєму сину Роману), написаний між 948 і 952 рр. В українській історіографії відомий під назвою “Про управління імперією” від латинської назви “De administrando imperio”.

...локалізує за Куніком і Вестбергом в готських “Кліматах” Криму... — записка готського топарха — це три уривки рукописного тексту невідомого автора. Рукопис датується кінцем X — початком XI ст. Другий і третій уривки стосуються кримських готів. Про локалізацію записки готського топарха А.Кунін писав у праці “О записке готского топарха” (1874), а Ф.Вестберг в “Die Fragmente des Toparcha Gothicus (Anonymus Tauricus) aus dem 10. Jahrhundert” (1902). “Кліматами” Криму дослідники вважали князівство в околицях Херсонеса або ж безпосередньо Херсонес.

Ю.Д.Талько-Гринцевич. Опыт физической характеристики восточных славян...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1912. — Т. СХ. — Кн. 4. — С. 201–202 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Талько-Гринцевич Юліан, пол. *Talko-Hryniewicz Julian (1850–1936)* — видатний польський учений-антрополог, лікар, етнограф, археолог-аматор. Професор Ягеллонського

університету (1908—1932, з перервами). Член Польської академії вмінь (1927). Учень французького антрополога, засновника сучасної антропології Пауля П'єра Брока. Учасник археологічних розкопок скіфських курганів на Звенигородщині, де розпочалися його антропологічні дослідження. Вивчав антропологічні особливості українців, білорусів, литовців, караїмів, корінних народів Сибіру, де працював у 1892—1908 рр.

с. 23 В 1900 р. в краківському виданні “*Materyały antropologiczno-archeologiczne*”, т. VI, вийшла його робота: “*Przyczynki do poznania świata kurhanowego Ukrainy*” — йдеться про: Talko-Hryncewicz J. Przyczynki do poznania świata kurhanowego Ukrainy // *Materyały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne*, wydawane staraniem komisji antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie. — Kraków, 1900. — Т. IV. — S. 1—32.

с. 24 ...автор покликається на дані, подані в своїй давнішій публікації, де, власне, метрика полянських покійників була дуже сумнівна (див.: *Записки [НТШ]*, т. XLVIII)... — йдеться про рецензію: Грушевський М. Рец. на публ.: Talko-Hryncewicz J. Przyczynki do poznania świata kurhanowego Ukrainy // *Materyały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne*, [wydawane staraniem komisji antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie]. 1900. [Т.] IV. S. 1—32 // ЗНТШ. — Львів, 1902. — Т. XLVIII. — Кн. IV. — С. 1—2.

L.Niederle. Slovanské starožitnosti, oddíl kulturní...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1913. — Т. CXVI. — Кн. 4. — С. 222 (Бібліографія). Підпис: Грушевський М.

Нідерле Любор, чес. Niederle Lubor (1865—1944) — видатний чеський славіст, археолог, етнограф, історик. Професор доісторичної археології та етнографії Празького університету (1898—1929). Засновник та перший директор Археологічного інституту у Празі (1919—1924).

с. 24 Свого часу на сторінках “*Записок [НТШ]*” (т. CVII) був приновтований перший випуск цього тому... — йдеться про рецензію: [б. п.]. Рец. на публ.: Niederle L. Slovanské starožitnosti. Oddíl kulturní. Život starých Slovanů, zaklady kulturních starožitností slovanských. Praha, 1911. Díl I. Svazek 1. 389 s. // ЗНТШ. — Львів, 1912. — Т. CVII. — Кн. I. — С. 175.

Розділ III. КИЇВСЬКА РУСЬ: ІСТОРІЯ, КУЛЬТУРА, ДЖЕРЕЛА

П.В.Голубовский. Где находились существовавшие в домонгольский период города...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXIV. — Кн. 2. — С. 21—23 (Бібліографія). Підпис: Грушевський М.

Голубовський Петро Васильович (1857—1907) — російський та український історик, належав до Київської школи Володимира Антоновича. Професор кафедри російської (“русской”) історії Київського університету. М.Грушевський завжди прискіпливо аналізував творчість свого київського колеги, присвятив його творчості кілька рецензій.

Бунін Олексій Іванович (?—1903) — російський краєзнавець, дослідник топонімії княжого періоду. З його праць слід згадати: О месте битвы русских с немцами, бывшей 5 апреля 1242 г. на льду Чудского озера (М., 1896); О времени основания города Владимира на Клязьме (М., 1898); К исторической топографии города Владимира на Клязьме (Владимир, 1900).

Троїцький Миколай Іванович (1851—1920) — російський богослов, археолог, краєзнавець, засновник музею Тульської губернії “Палата древностей”.

Данилевич Василь Єфимович (1872–1936) — український та російський історик, археолог, учень В.Антоновича. Професор Київського та Харківського університетів.

Ляскоронський Василь Григорович (1860–1928) — український історик, археолог, етнограф, нумізмат і картограф. Учень професора В.Антоновича, за порадою якого досліджував творчість Г.А.Боплана як картографа України, вивчав стародавні атласи та карти України. Активно займався археологічними, нумізматичними, палеографічними дослідженнями. Професор Ніжинського історико-філологічного інституту (1909–1921).

с. 27 Про Воргол, напр., повторено старий вивід... — йдеться про Воргол — тепер село в Україні, Кролевецькому районі Сумської області. На околиці Воргола знайдено городище (VII–X ст.) часів Київської Держави, залишки літописного міста Воргол, ліквідованого 1284 р. На початку XIX ст. російський історик Микола Карамзін хибно отождивив літописний Воргол з селом поблизу м. Єльця в Росії, див.: *Карамзин Н.М. История государства Российского*. — СПб., 1891. — Т. 4. — С. 94; Примечания. — С. 93 (прим. 166).

...опись чернігівських границь, видану в “Документах арх[ива] юстиции” — див.: Документи Московського архива Міністерства юстиції. М., 1897. — Т. 1. — С. 63–67. Реєстр чернігівських кордонів 20-х років XVI ст. став об'єктом прискіпливих досліджень, див.: *Русина О.* Із спостережень над “Реєстром Чернігівських земель” з 20-х років XVI ст. // ЗНТШ. — Львів, 1993. — Т. ССХХV. — С. 293–306 (тут же подана републікація цього документа на с. 300–303); *Васюта О.* “Реєстр чернігівських границь” XVI століття як джерело з історії Сновської тисячі // Сіверянський літопис. — Чернівці, 2000. — № 3. — С. 27–35.

...правдоподібний погляд Погодіна... — йдеться про гіпотезу відомого російського історика М.П.Погодіна, який вважав, що давнє місто Лопасня лежала на правому березі Оки навпроти устя річки Лопасні, див.: *Погодин М.П. Исследования, замечания и лекции о русской истории*. — М., 1946. — Т. 4. — С. 246.

Tadeusz Wojciechowski. Szkice historyczne jedynastego wieku...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXIV. — Кн. 2. — С. 24 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Войцеховський Тадеуш (1838–1919) — польський історик, професор (1883–1907), потім ректор Львівського університету, співзасновник Історичного товариства у Львові. Досліджував ранній середньовічний період польської історії.

с. 28 І тут найбільше інтересне з сфери церковних відносин: історія Любуського єпископства, гіпотеза про латинське єпископство на Русі за Болеслава См[іливого] — М.Грушевський вважав, що цю тематику та загалом історико-церковні відносини княжих часів найкраще досліджував інший тогочасний польський історик — Владислав Абрагам, див. його праці: *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi* (tom 1; Lwów, 1904); *Jakub arcybiskup halicki* (Lwów, 1908). Загалом позитивну рецензію Грушевського на першу його книгу та на окрему статтю див. на с. 130, 132 цього видання.

В память двадцатипятилетия С.-Петербургского археологического института (1878–1903)...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXV. — Кн. 3. — С. 13–14 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Коментар про біографію *Олексія Івановича Соболевського* див. на с. 164 цього видання. Як дослідник, О.Соболевський систематично працював над кириличною палеографією. У 1901 р. вийшов його підручник “Славяно-русская палеография” (СПб., 1901–1902; СПб., 1908: 2-е вид.). На початку XX ст. він активно публікував палеографічні альбоми кирилич-

ного письма. Окрім рецензованого Грушевським він видав ще два: *Соболевский А.И.* Палеографические снимки с русских рукописей XII—XVII вв. — СПб., 1901; *Его же.* Новый сборник палеографических снимков с русских рукописей XI—XVIII вв. — СПб., 1906.

Коментар про біографію *Станіслава Пташицького* див. на с. 208 цього видання.

с. 28 Чи не буде претенціозно назвати її першою пробою систематичної збірки, то значить признати несистематичними всі інші збірки, се вже інша річ — перш ніж з'явилося видання авторства Соболевського—Пташицького, кириличні палеографічні альбоми різноманітної тематики в Росії постійно видавалися впродовж XIX ст., див.: Палеографические снимки шрифтов, с XVго века по XVIIIй: Числ. 24: принадлежащие к обстоятельному описанию старопечатных книг славянских и российских, хранящиеся в Библиотеке Графа Федора Андреевича Толстова. — СПб., 1829; Сборник палеографических снимков с почерков древнего и нового письма / Изд. П.И.Иванов. — М., 1844; Палеографические снимки с греческих и славянских рукописей московской синодальной библиотеки 6—17 вв. / Изд. Савва [Тихомиров И.М.]. — М., 1863; *Каманин И.М.* Палеографический изборник. Материалы по истории южнорусского письма в XV—XVIII вв. — К., 1899. — Вып. 1.

с. 29 ...фальсифікати по всякій правдоподібності, як грамота Витовта на Княжу Луку... — М.Грушевський неодноразово зазначав, що грамота великого князя Литовського Витовта його служі Василю Карачевському на Княжу Луку від 5 травня 1383 р. є фальсифікатом, див.: *Грушевський М.* Барское старство: исторические очерки (XV—XVIII в.). — К., 1894. — С. 53—54; *Його ж.* Історія України-Руси. — К.; Львів, 1907. — Т. 4. — С. 172; Львів, 1905. — Т. V. — С. 97. Як не дивно, цю грамоту як автентичну опублікував у радянський час мовознавець М.Пешак, див.: Грамоти XIV ст. / Упорядк., вст. ст. М.М.Пешак. — К., 1974. — С. 62—63.

...видання трактату з Казимиром у Стрончинського і Карського — автор має на увазі угоду польського короля Казимира III з Великим князівством Литовським від 1366 р., що була опублікована у попередніх палеографічних виданнях: *Stronczyński K.* Wzory pism dawnych w przerysach wystawione, i objaśnione drukowaniem ich wyczytaniem. Cz. 1, Obejmująca pismo dyplomatów od roku 1228 do 1536 (Warszawa, 1839); *Карский Е.Ф.* Образцы славянского кирилловского письма с X по XVIII век (Варшава, 1901).

Лекции и исследования по древней истории русского права В.Сергеевича...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LVI. — Кн. 4. — С. 19—20 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Сергеевич Василь Иванович (1832—1911) — російський історик права, представник державницької школи російської історико-правничої науки. Професор Московського (1871—1872), Петербурзького (з 1872 р.) університетів, ректор Петербурзького університету (1897—1899). М.Грушевський неодноразово уважно читав та робив рецензії праць В.Сергеевича.

с. 29 Видання 1894 р. було в своїм часі рецензоване мною (“Записки [НТШ]”, т. X)... — останню перепублікацію з коментарем див.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2008. — Т. 14: Серія: Рецензії та огляди (1888—1897). — С. 71—72.

Вилучена з неї тільки історія оподаткування, що пішла до III т. “Древностей” ... — йдеться про майбутнє видання: *Сергеевич В.И.* Русские юридические древности. — СПб., 1911. — Т. 3.

...автор увів у се видання свою розвідку про “Р[уську] правду”, друковану в 1899 (і обговорену мною в т. XXXIV)... — див. коментар нижче.

...автор не признає за своє (див. про нього “Записки [НТШ]”, т. XXX)... — йдеться про рецензію М.Грушевського на друге видання “Лекцій и исследований по древней истории русского права” (СПб., 1899) В.Сергеевича: ЗНТШ. — Львів, 1900. — Т. XXXIII. — Кн. I. — С. 7 (Бібліографія).

Русская правда в четырех редакциях...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LVI. — Кн. 4. — С. 20–21 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

с. 30 Поділ “Р[уської] правди” на чотири редакції зовсім ясна й зовсім не нова річ. Такий поділ був прийнятий і мною, а огляд їх в III т. моєї “Історії [України-Руси]”... — М.Грушевський пише, що погляд на “Руську правду” у вигляді чотирьох кодифікацій руського права виробився під впливом джерельної публікації Миколи Калачова у 1846 р., зробленої на підставі 50 кодексів (“Предварительные исследования, служащие для полного объяснения Русской правды”), що пізніше міцно утвердився у науці, див.: Історія України-Руси. — Львів, 1905. — Т. 3. — С. 548; 353–356 (аналіз редакцій “Руської правди”).

Материалы для словаря древнерусского языка...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. LXXXVI. — Кн. 6. — С. 223 (Бібліографія). Підпис: *Г[рушевський] М.*

Срезневський Ізмаїл Іванович (1812–1880) — відомий російський філолог, славіст, історик, палеограф. Член Петербурзької академії наук. Видавав фольклорні та історичні матеріали, зокрема українські. Редактор та видавець таких видань: “Украинский альманах” (1831), “Запорожская старина” (1833–1838), “Украинский сборник” (1838–1841).

с. 30 За останні чотири-п’ять літ вийшло тільки два випуски — букви Р, С і значна частина Т (кінчаючи словом трѣмла) — рецензоване М.Грушевським видання виходило випусками. Третій том був розпочатий першим випуском у 1903 р., наступний випуск вийшов у 1906 р., а загалом третій том разом з доповненнями побачив світ у 1912 р.: Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. — СПб., 1912. — Т. 3: Р–Ы. М.Грушевський стежив за ходом цього видання, відгукнувшись на вихід першого випуску третього тому, див.: ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXVI. — Кн. 4. — С. 25 (Бібліографія).

Курс русской истории проф. В.Ключевского, часть I...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LVII. — Кн. 5. — С. 4–8 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Ключевський Василь Осипович (1841–1911) — визначний російський історик-державник, позитивіст за науковим методом. Професор Московського університету (з 1882 р.), академік Петербурзької академії наук (з 1900 р.). Творець одного з найвдаліших синтетичних курсів з історії Росії “Курс русской истории”.

Рожков Микола Олександрович (1868–1927) — російський історик та політичний діяч. Учень В.Ключевського, дослідник економічної історії Росії, зокрема аграрних відносин.

Довнар-Запольський Митрофан Вікторович (1867–1934) — білоруський історик, етнограф, фольклорист, економіст. Професор Київського університету (1901–1919), професор Білоруського університету (1925–1928, м. Мінськ), московських Інституту народного господарства та Сільськогосподарської академії імені І.Тімірязєва (1928–1934). На більшість його праць М.Грушевський відгукувався рецензіями, також полемізував на сторінках своїх книг.

с. 31 Перед кількома роками вправді вийшло його “Пособие по русской истории” — йдеться про видання: *Ключевский В.О.* Краткое пособие по русской истории. — М., 1900. — 165 с.

с. 32 Доцент Московського університету Рожков, коли не помиляємося — ученик проф. Ключевского по університету... — Ключевський був керівником та опонентом при захисті М.Рожковим дисертації у 1899 р. У цьому ж році дисертація вийшла окремою книгою “Сельское хозяйство Московской Руси в XVI в. (М., 1899) та отримала велику Уваровську премію.

с. 33 *...автор в своїй першій книжці (Город и деревня)...* — насправді перша його книжка вийшла у 1899 р. (Сельское хозяйство Московской Руси в XVI в. — М., 1899), а через три роки — наступна: Рожков Н.А. Город и деревня в русской истории. — М., 1902.

...ми відкладаємо його до дальшого випуску, що має бути присвячений "західній і південній Русі" — анонсованого видання про українські та білоруські землі Рожков не здійснив.

...пригадує подібну хрестоматію, видану 1898 р. в Москві ж під редакцією Сторожева — йдеться про видання: Русская история с древнейших времен до настоящего времени: Т. 1: Киевская Русь / Сб. статей под ред. В.Н.Сторожева. — М., 1898 (М., 1910: 2-е вид.).

с. 34 *Є передруки давніших статей — напр., Антоновича про староруський побут по нахідкам могил, Голубовського про ховар, Завитневича про Святослава...* — йдеться про перепубліковані статті: Антонович В.Б. Черты быта славян по курганным раскопкам // Древности Приднепровья. — Вып. V. — К., 1902. — С. I–VI; Голубовский П.В. Болгары и хазары: восточные соседи Руси при св. Владимире // Киевская старина. — К., 1888. — Т. XXII, июль. — С. 26–68; Завитневич В.З. Великий князь киевский Святослав Игоревич и историческое значение его богатырских подвигов // Труды Киевской Духовной Академии. — К., 1888. — Кн. 3. — С. 366–391.

...Кулаковського про грецьку колонізацію Чорномор'я, Смирнова про фінські племена і волзьких болгарів... — див.: Кулаковский Ю.А. Греческие города на Черноморском побережье // Книга для чтения по русской истории, составленная при участии профессоров и преподавателей под редакцией профессора М.В.Довнар-Запольского. — М., 1904. — Т. I. — С. 1–26; Смирнов И.Н. Волжские болгары // Там же. — С. 64–80.

В книжці, редагований вихованцем "київської школи", автором "обласної" монографії... — М.В.Довнар-Запольський був учнем В.Антоновича, навчаючись у Київському університеті у 1889–1894 рр. Хоча ще у 1888 р. почали з'являтися його публікації на тему білоруської історії. У 1891 р. він видав монографію "Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII столетия" (К., 1891), яка цілком лягала в русло "обласної" історії В.Антоновича.

...при таких рішучім замовчуванні сеї літератури подекуди можна в сій збірці бачити сліди досить близької знайомості з українськими працями, досить уважного і пильного користування ними... — праці М.Грушевського та інших українських істориків, що писали українською мовою, мусили добре знати в київському історичному середовищі, особливо по його приїзді до Києва після революції 1905 р. та зняття заборони на наукове видання українських книг. Окремі видання М.Грушевського ("Жерела до історії України-Руси") рецензувалися в київських виданнях і до 1905 р. (В.Щербина, Н.Молчановський). У Києві не могли не помітити наукової полеміки М.Грушевського та А.Линниченка, що розгорталася також і на сторінках російської періодики (Грушевский М. Еще о грамотах кн. Льва Галицкого: по поводу статьи проф. Линниченко // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. — СПб, 1904. — Т. IX. — Кн. 1. — С. 268–283; переклад українською мовою та коментар до статті див.: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 7: Історичні студії та розвідки (1900–1906). — С. 461–472, 652–653).

Радзивилловская или Кенигсбергская летопись...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LVII. — Кн. 5. — С. 8–10 (Бібліографія). Підпис: Грушевський М.

Сізов Володимир Ілліч (1840–1904) — російський археолог, один із засновників Історичного музею у Москві. Проводив розкопки на Кубані, Дону, чорноморському побережжі Кавказу.

с. 35 *"Древнейшие редакции Повести временных лет", 1897 (обговорена була мною в "Записках [НТШ]", т. 34) і "Общерусские летописные своды", 1901 (обговорена мною в т. 59)...* — див. републікації рецензій: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2012. — Т. 15: Серія: Рецензії та огляди (1898–1904). — С. 107–109, 205–207).

с. 36 Нинішню рукопись Радзивілівського кодексу автор, за Ліхачевим, датує кінцем XV в. ... — йдеться про палеографічне видання, автор якого датував рукопис за філігранями (водяними знаками) — трьома видами голови бика: *Лихачев Н.П.* Палеографическое значение бумажных водяных знаков. — Ч. 1. — СПб., 1899. — С. 456. Новіші дослідження дозволяють точніше датувати створення рукопису: основна частина — близько 1487 рр., а додаткові п'ять аркушів у кінці кодексу — у 90-х рр. XV ст. (*Чернецов А.В.* К изучению Радзивиловской летописи // Труды Отдела древнерусской литературы. — Ленинград, 1981. — Т. 36. — С. 286).

З принагідних заміток занотую гадку (с. 32), що ідея царя-самодержця “возникла на юге древней Руси” — у сучасній історіографії розгорілася дискусія про вірогідність літописних вісток щодо ідеї царя-самодержця на початку XIII ст. та інших вісток про Романа Мстиславича, що були введені в науковий обіг у XVIII ст. російським істориком В.Татищевим, див.: *Толочко А.П.* Конституционный проект Романа Мстиславича 1203 г.: Опыт источниковедческого исследования // Древнейшие государства Восточной Европы. 1995. — М., 1997. — С. 240—262; *Его же.* “История Российская” Василия Татищева: источники и известия. — М.; К., 2005; *Купчинский О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. — Львів, 2004. — С. 424; *Майоров А.В.* Проект “добрého порядка” Романа Мстиславича в свете изучения академической рукописи второй части “Истории Российской” В.Н.Татищева // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — К., 2007. — Вип. 15. — С. 135—149. Ще раніше М.Грушевський відкидав автентичність “конституційного” проекту Романа Мстиславича, датованого 1203 р., див.: *Грушевский М.С.* Очерк истории Киевской земли. — К., 1891. — С. 267.

З принагідних заміток занотуємо нову теорію автора щодо Мономахової шапки — “о греко-славянскомъ или, точнее, балканском происхождении” її... — найбільш переконливою в історіографії залишається гіпотеза про її “татарське” походження. Очевидно, хан Узбек у першій половині XIV ст. подарував головний убір московському князю Юрію Даниловичу або Івану Калиті. Наприкінці XV ст. до шапки був доданий хрест, а також хутрове обрамлення й створена легенда про візантійське її походження як дарунок візантійського імператора Костянтина IX Мономаха своєму внукові князю Володимирі Всеволодовичу Мономаху, див.: *Спицын А.А.* К вопросу о Мономаховой шапке // Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества. — СПб., 1908. — Т. 8. — Ч. 1; *Жилина Н.В.* “Шапка Мономаха”: Историко-культурное и технологическое исследование. — М., 2001.

...детальніша аналіза мініатюр, зроблена Сізовим і опублікована по його смерті в останній книжці органа Петербурзької академії — його праця мала послідовників на ширшому літописному матеріалі, див.: *Арциховский А.В.* Древнерусские миниатюры как исторический источник. — М., 1944; *Подобедова О.И.* Миниатюры русских исторических рукописей: к истории русского лицевого летописания. — М., 1965.

А.А.Шахматов. О так называемой Ростовской летописи...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXVII. — Кн. 5. — С. 10—11 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Шахматов Олексій Олександрович (1864—1920) — відомий російський славіст-філолог. Професор Петербурзького університету (з 1910 р.), академік Петербурзької академії наук (з 1899 р.), член Сербської академії наук (з 1904 р.). Напрямок його наукових інтересів стосувався насамперед давньоруського літописання та літератури, історії східнослов'янських мов.

М.Грушевський підтримував з російським ученим наукові й товариські контакти, про що свідчить взаємне листування: *Пасько І.В.* З петербурзьких адресатів М.С.Грушевського: Листи до О.О.Шахматова: (За матеріалами архіву Російської академії наук у С.-Петербурзі) // Архіви України. — К., 1996. — № 1—3. — С. 98—109; *Макаров В.І.* Листування М.С.Грушевського й О.О.Шахматова: (До 130-річчя від дня народження М.С.Грушев-

ського) // Український історичний журнал (далі — УІЖ). — К., 1996. — № 5. — С. 89–106; № 6. — С. 25–38.

с. 37 ...під нічим неоправданою назвою Ростовської літописі — цю назву впровадили в науковий обіг попередники О.Шахматова — російські історики Василь Татищев та Микола Карамзін, що використали її у своїх відомих історичних синтезах, див.: *Татищев В.Н. История российская в семи томах.* — Ленинград, 1968. — Т. 1. — С. 12, 42; *Карамзин Н.М. История государства Российского в двенадцати томах.* — М., 1998. — Т. 1. — С. 356.

Я висловляв уже в поводу давніших публікацій автора... — М.Грушевський часто рецензував праці О.Шахматова. Його відгуки мають суто фаховий характер, він цінує у ньому компетентність, глибоку ерудицію, але не завжди схвалює гіпотетичні конструкції, що часто змінюються від однієї публікації до іншої, див. передруки з коментарями: *Грушевський М. Твори: У 50 т.* — Львів, 2008. — Т. 14: Серія: Рецензії та огляди (1888–1897). — С. 94–98 (критика поглядів Шахматова на історію східнослов'янських мов); Там само. — С. 114–115 (про інтерпретацію “Житие Феодосія” Нестора Літописця); *Його ж. Твори: У 50 т.* — Львів, 2012. — Т. 15: Серія: Рецензії та огляди (1898–1904). — С. 107–109, 155, 205–207 (про хронологічні початки та редакції “Повести временных лет”) та ін.

Полное собрание русских летописей, изданное...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXVII. — Кн. 5. — С. 11–12 (Бібліографія). Підпис: *Г[рушевський] М.*

с. 38 ...в другім випуску XIII т. вийдуть пізніші літописні записки, що продовжують Никонівську компіляцію для рр. 1558–1567, а в т. XIV — інші екстраваганції — “Житіє царя Федора”, “Новий літописець”... — Никоновський або Патріарший літописний звод був виданий у Росії ще наприкінці XVIII ст., див.: *Руская летопись по Никонову списку / Изданная под смотрением имп. Академии наук.* — СПб., 1767–1792. У відомій серії “Полное собрание русских летописей” він видавався у шести томах більш ніж півстоліття — з 1862 по 1918 рр., див.: *Полное собрание русских летописей.* — СПб, 1862. — Т. IX; СПб, 1885. — Т. X; СПб, 1897. — Т. XI; СПб, 1901. — Т. XII; СПб, 1904. — Т. XIII. 1-а половина; СПб, 1906. — Т. XIII. 2-а половина; Петербург, 1918. — Т. XIV. 1-а половина: I. Повесть о честном житии царя и великого князя Феодора Ивановича всея Руси. II. Новый летописец. (репринтне перевидання: М., 2000).

Никонів[ська] компіляція повинна дістати свої особні індекси — покажчики вийшли у другій частині останнього тому серії, див.: *Полное собрание русских летописей.* — Т. 14. 2-я половина. Указатель к Никоновской летописи (IX–XIV тт.). Под ред. В.Г.Дружинина. — Петроград, 1918.

Н.П.Павлов-Сильванский. Символизм в древнерусском праве...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXVIII. — Кн. 6. — С. 8–9 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Павлов-Сильванський Микола Павлович (1869–1908) — російський історик. Професор історії права Вищих жіночих курсів у Петербурзі (з 1907 р.). У своїх наукових поглядах перебував під впливом С.Соловйова та західноєвропейських позитивістів.

с. 38 Автор, виступаючи против старої гадки Неволіна про брак символічних форм в староруській праві... — йдеться про погляди відомого російського правника Костянтина Олексійовича Неволіна (1806–1855).

...спостереження д-ра Охримовича над присягою під дерном, розвідка Фотинського про символіку “братотворенія”... — див. праці: *Охримович В.* Знадоба до пізнання народних звичаїв та поглядів правних // *Житє і слово.* — Львів, 1895. — Т. 3. — С. 296–307,

387—401 (XV. Межа. Руська присяга або знаходження межі під дерном (С. 400—401); *Фотинский О.А.* Побратимство и чин братотворения в Юго-Западной Руси // Труды XI археологического съезда в Киеве 1899 г. — М., 1902. — Т. 2. — С. 80—89.

с. 39 ...покликається на звісні досліди Ляйста над індоєвропейським правом — німецький дослідник Буркард Вільгельм Ляйст вказував на подібності у правових пам'ятках багатьох індоєвропейських народів, див.: *Leist B.W.* Altarisches jus civile. — Jena, 1892—1896. — Bd. I—II.

Г.Тельберг. Несколько замечаний о междукняжеских снечах в древней Руси...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXVIII. — Кн. 6. — С. 9 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Тельберг Георгій Густавович (1881—1954) — російський учений-правознавець, політичний діяч. Приват-доцент Московського університету (з 1910 р.), член Московського археологічного інституту.

с. 39 Він виступає против погляду Ключевського, що бачить в них певний орган загальнодержавної управи, та розбиває гадку Сергеевича... — йдеться про погляди вчених на князівські з'їзди, конкретніше викладені у таких працях: *Ключевский В.* Русская история. Полный курс лекций. — М., 2004. — С. 94 (лекція 11); *Сергеевич В.* Русские юридические древности. — СПб., 1900. — Т. 2. — С. 211—212.

А.А.Шахматов. Толковая Палея и русская летопись...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXVIII. — Кн. 6. — С. 11—12 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Про *Шахматова* див. коментар на с. 180.

Заболотський Петро Олександрович (1877—1920) — російський та український літературознавець, педагог, культурний діяч. Викладач Історико-філологічного інституту у Ніжині та директор чоловічої гімназії у Ніжині. Засновник музею Миколи Гоголя у Ніжині. Більшість його праць присвячені саме творчості Гоголя.

Никольський Микола Константинович (1863—1936) — російський історик церкви. Викладач Петербурзької духовної академії. З 1900 р. член-кореспондент, а з 1916 р. — академік Петербурзької академії наук у відділенні російської мови та літератури ("русского языка и литературы").

с. 40 ...пор. праці Істріна, Михайлова, К.Істоміна... — йдеться про розпочату наприкінці XIX — на початку XX ст. і досі не завершену дискусію щодо складу та походження Толкової Палеї, див.: *Михайлов А.В.* К вопросу о тексте книги Бытия пророка Моисея в Толковой Палее // Варшавские университетские известия. — Варшава, 1895. — № 9. — С. 1—35; 1896. — № 1. — С. 1—23; *Истрин В.М.* Замечания о составе Толковой Пален. — СПб., 1897—1898. Вып. 1, 2; *Его же.* Редакции Толковой Пален. — СПб., 1907; *Истомин К.К.* К вопросу о редакциях Толковой пален. — СПб., 1905.

И.М.Ивакин. Князь Владимир Мономах и его поучение, часть первая...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXIX. — Кн. 1. — С. 189 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.* Автограф зберігається в: Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. — Відділ рукописів. — Ф. 78 (ЛНВ), од. зб. 161.

Івакін Іван Михайлович (1855—1910) — російський історик. Викладач 3-ї Московської класичної гімназії. Домашній учитель дітей російського письменника Льва Толстого.

с. 40 Автор в передмові заповідає скорі видання і другої часті сеї роботи, що мала містити огляд життя і діяльності Мономаха — продовження праці Івакіна не вийшло друком.

...про Мономахову жінку Гіду, чи, властиво, її батька Гаральда... — йдеться про Гіту Усесекську (англ. Cytha of Wessex) — позашлюбну доньку англійського короля Гарольда II Годвінсона (бл. 1022 — 1066), останнього з англосаксонської династії, що загинув у битві при Гастінгсі. У 1074 р. вона вийшла заміж за Володимира Мономаха, а померла, найімовірніше, у 1098 р., бо наступного року Мономах одружився вдруге.

А.И.Соболевский. Древняя переделка Начальной летописи...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXXIX. — Кн. 1. — С. 189—190 (Бібліографія). Підпис: Г[рушевський] М.

Про Олексія Івановича Соболевського див. коментар на с. 164 цього видання.

Замечательная эпоха древнерусской жизни, очерк д-ра политической экономии В.В.Святловского...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXXI. — Кн. 3. — С. 197—198 (Бібліографія). Підпис: Грушевський М.

Святловський Володимир Володимирович (1871—1927) — український та російський історик економіки. Викладач Петербурзького університету (з 1902 р.).

с. 41 Ся стаття служить доповненням обговорених давніше (т. 62) статей автора... — див.: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2012. — Т. 15: Серія: Рецензії та огляди (1898—1904). — С. 214.

Між його джерелами поважне місце займають Лелевель і Вельтман... — йдеться про вже застарілі на початок XX ст. праці: *Lelewel J. Polska wieków średnich*. — Poznań, 1846; *Вельтман А.Ф.* Начертание древней истории Бессарабии. — М., 1826.

Потомство Рюрика. Материалы для составления родословий...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXXIII. — Кн. 5. — С. 192—193 (Бібліографія). Підпис: Грушевський М.

Власьев Геннадій Олександрович (1844—1912) — історик-генеалог, генерал-лейтенант Адміралтейства. Дійсний член Імператорського археологічного товариства, член-засновник, згодом почесний член Російського Генеалогічного товариства.

с. 42 В передмові автор поясняє, що вихідною точкою для нього послужила “Российская родословная книга” П. Долгорукого... — йдеться про видання: *Долгоруков П.В.* Российская родословная книга. — СПб., 1854—1857. — Ч. 1—4.

Необъяснимення в новішій наукової літературі часто приводить автора до різних похибок (вказу для прикладу, що він вповні приймає хронологію Іпатського кодексу Галицько-волинської літописі... — М.Грушевський опублікував на цю тему окрему статтю: *Грушевський М.* Хронологія подій Галицько-волинської літописі // ЗНТШ. — Львів, 1901. — Т. 41. — С. 1—72 (передрук у: *Його ж.* Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 7. — С. 327—387).

Проф. М.Н.Ясинский. “Село” и “вервь” Русской правды...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXVI. — Кн. 2. — С. 191—192 (Бібліографія). Автограф зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, спр. 46, арк. 187—188. Підпис: Грушевський М.

Ясинський Михайло Микитович (1862—1935) — український історик, правознавець. Професор Київського університету на кафедрі історії російського права (з 1901 р.), на еміграції — професор університету у Любляні (Югославія).

с. 43 ...як у попередній студії звертався до них для роз’яснення терміна “закуп” — йдеться про працю М.Ясинського: *Закупы Русской Правды и памятников западнорусского права*. — К., 1904.

...я вияснив хибність такого сформулювання тези, яке ми бачимо у проф. Ясинського... див. мою рецензію в LXII т. "Записок [НТШ]" ... — див.: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2012. — Т. 15: Серія: Рецензії та огляди (1898–1904). — С. 215–216.

Borys Kolomanowicz, królewicz węgierski (1105–1158)...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXVI. — Кн. 2. — С. 192–193 (Бібліографія). Підпис: Грушевський М. Автограф зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, спр. 46, арк. 189–190.

Гумпльович Максиміліан, пол. *Maximilian Gumpłowicz (1864–1897)* — польський історик, правник. Спеціалізувався на середньовічній історії Польщі.

с. 44 Сей погляд, мовби причиною розводу була невірність Предслави... — йдеться про Євфімію, доньку Володимира Мономаха, що була видана заміж за угорського короля Коломана I Книжника. Померла у Києві у 1139 р. (Розанов С. П. Евфимия Владимировна и Борис Коломанович. Из европейской политики // Известия Академии наук СССР. Отделение гуманитарных наук. — М., 1930. — Ч. 1. — С. 585–599).

...знайшов би до сеї теми праці і новіші, і солідніші, ніж праці Бельовського і Гурського, — от як розвідки Васілевського, Грота — М.Грушевський має на увазі праці, у яких російські вчені досліджували русько-угорські взаємини: Васильевский В.Г. Из истории Византии в XII веке. Союз двух империй (1148–1155) // Славянский сборник. — СПб., 1877. — Т. 2. — С. 210–262; Грот К.Д. Из истории Угрии и славянства в XII веке (1141–1173). — Варшава, 1889.

Aleksander Brückner. Próbkі najnowszej krytyki historycznej...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXVII. — Кн. 3. — С. 206–207 (Бібліографія). Підпис: Грушевський М. Автограф зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, спр. 49, арк. 310, 356.

Брюкнер Александер, пол. *Brückner Aleksander (1856–1939)* — польський історик літератури та славіст. Професор славістики Берлінського університету (1881–1924).

с. 44 Сильними словами бештає він істориків, що всі вони повторяють досі, мовби Доброніга була сестра Ярослава — генеалогічні дослідження однозначно спростовують твердження А.Брюкнера (Назарко І. Доброніга дочка св. Володимира В. // *Analecta ordinis S. Basilii Magni*. — Romae, 1956. — Vol. 2 (8). — Fasc. 3–4. — С. 319–324; Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — С. 277–278).

с. 45 ...бо се вже перед проф. Брікнером сказав Annalista Saxo... — йдеться про німецького анонімного хроніста з XII ст., що написав хроніку Франконського королівства, а потім Священної Римської імперії з 741 по 1139 р. в монастирі в Ненбурзі (Nienburg), див.: *Annalista Saxo* // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. — Hannover, 1844. — Т. VI. — P. 542–777.

Поляк Судислав занадто сильно пригадує своїх новіших "ziomków" Курокі (Kurkowski) і Рамполю (Rzępola) — М.Грушевський іронічно натякає на етимологічно "погану гру" Александра Брюкнера, адже з мовознавчої точки зору "rzępolić" трактується як "погано грати", а "rzępola" — як "поганий гравець".

В.Г.Ляскоронский. Русские походы в степи...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXX. — Кн. 6. — С. 210–212 (Бібліографія). Підпис: Грушевський М.

Про В. Ляскоронського див. коментар на с. 176 цього видання.

с. 45 Виходячи головно від звісної праці пок[ійного] Голубовського (Печеніги, Торки, Половцы)... — йдеться про монографію: Голубовский П. Печеніги, торки, половцы до нашествия татар: История южнорусских степей IX–XIII вв. — К., 1884.

с. 46 ...не похвалився б пок[ійний] Мортіле таким учеником!... — Мортільє (Mortillet) Габріель (1821–1898) — відомий французький історик первісного суспільства, археолог. Професор доісторичної антропології в Антропологічній школі при Сорбонні. Розробив хронологічну схему послідовних етапів розвитку палеолітичної культури.

Болеслав-Юрій II, князь всей Малої Руси...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. LXXXII. — Кн. 2. — С. 216–219 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

с. 47 Се спадицина занять пок[ійного] А. Куніка... — Арист Аристович Кунік, нім. Ernst-Eduard Kunik (1814–1899) — німецький дослідник історії княжого періоду.

Уже в перийй своїй більшийй праці (Die Berufung der Schwedischen Rodsen, 1844)... — йдеться про: Die Berufung der schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slaven. — Sankt Petersburg., 1844.

“Corpus Diplomaticus Galiciensis. Собрание актов, относящихся к истории Галиции”. Було видрукувано 18 арк. in 4°, з датою 1852 р. на титуловій картці, але потім Кунік знеохотився чомусь до цього видання... — цей збірник досі не виданий, хоча його використовують сучасні дослідники для своїх публікацій, див.: Купчинський О. Акти і документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV ст.: Дослідження, тексти. — Львів, 2005. — С. 95.

...з приводу звісної статті Режабка про Юрія-Болеслава — перепублікована: *Режабек И.* Юрій II, последний князь всея малыя Руси // Болеслав-Юрій II, князь всей Малої Руси. — СПб., 1907. — С. 1–66.

Крім того, поручено було И. Линниченку... — Іван Андрійович Линниченко (1857–1926) — український та російський історик. Професор Новоросійського університету в Одесі. Оponent М.Грушевського в багатьох наукових питаннях, особливо щодо історії Галицько-Волинської держави.

с. 48 ...Линниченко подав свої репліки на мої замітки, подані в III т. “Історії [України-Руси]” — див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1993 (репринт вид.: Львів, 1905). — Т. III. — С. 529–530.

Переведенням цього плану зайнявся акад[емік] Лаппо-Данилевський... — Олександр Сергійович Лаппо-Данилевський (1863–1919) — російський історик, академік Петербурзької академії наук (з 1905 р.).

с. 49 ...печатку володимирської громади 1324 р., видану мною в “Записках [НТШ]”, т. LXXII... — передрук див.: *Грушевський М.* Твори у 50 томах. — Львів, 2007. — Т. 8: Історичні студії та розвідки (1906–1916). — С. 357–360.

...печатки молотівського скарбу, описані й видані мною в XXV т. “Записок [НТШ]”... — передрук див.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2004. — Т. 6. — С. 361–366.

Він вважає мое пояснення малоправдоподібним і завважає: “печать могла быть и княжеской”... — в сучасній історіографії продовжується дискусія про інституційну приналежність печатки, див.: *Дашкевич Я.* Володимир-волинська печатка 1324 р.: міська чи князівська // *Його ж.* Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. — Львів, 2011. — С. 380–383.

Д[окто]р В.Щурат. Українські джерела до історії філософії...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. LXXXIII. — Кн. 3. — С. 208–211 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Щурат Василь Григорович (1871–1948) — український педагог, літературознавець, поет і перекладач. Голова НТШ з 1915 по 1923 р., ініціатор і перший ректор Львівського

таємного університету (1921–1923). З 1929 р. дійсний член ВУАН. У післявоєнні роки працював директором Львівської Бібліотеки АН УРСР і професором Львівського університету.

Копач Іван (1870–1953) — український релігійний і громадський діяч, педагог, мовознавець, літературознавець. Доктор філософії (1901), голова товариства “Боян” та “Українська бесіда”.

с. 50 Вона розвилася в незвичайно гарячу пору, під час атентату на намісника Галичини... — на знак протесту проти фальсифікацій під час виборів до австрійського парламенту український студент Мирослав Січинський здійснив атентат (вбивство) намісника Галичини графа Анджея Потоцького 12 квітня 1908 р., що призвело до сильної українсько-польської конфронтації.

с. 51 Я не належу до людей, які б мали охоту нахилияти in tipus оцінку староруської культури; ставлю її високо (див. т. III моєї “Історії [України-Руси]” ... — теми культури та побуту у княжий період присвячено окремий розділ: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1993 (репринт вид.: Львів, 1905). — Т. III. — С. 333–503.

с. 52 “Слово”, як ми вже знаємо тепер (пор. хоч би його характеристику в тім же III т. “Історії [України-Руси]”), стоїть одною ногою на старій свійській поетичній традиції... — про “Слово о полку Ігоревім” М. Грушевський докладніше написав пізніше окремий нарис у курсі з історії української літератури: *Грушевський М.* Історія української літератури. — К., 1993. — С. 159–221.

...з символікою чисел відсилає до Хальцидія і Нікомоха... — йдеться про: Халкидія або Кальцидія, лат. Calcidius (Chalcidius) — філософа IV ст. н.е., неоплатоніка; та Нікомоха Гераського, грец. Νικόμαχος ὁ Γερασένος — філософа, математика, теоретика музики, що жив у першій половині II ст. н.е.

Сі замітки вважаю потрібним піднести особливо з огляду на плани д[окто]ра Щурата щодо дальших занять в сім напрямі... — Василь Щурат в своїй подальшій науковій кар’єрі не розвинув своїх думок про рівень культури та освіти у княжі часи української історії. Йому належить один з найкращих віршованих перекладів “Слова о полку Ігоревім” сучасною українською мовою, зроблений 1907 р. Очевидно, під впливом цього твору у нього склалося уявлення про загалом високий рівень староукраїнської культури.

с. 53 Тут теж demonstrandum est сказано про впливи правського інтернату і краківської бурси... — йдеться про два найдавніші університети, засновані у регіоні Центрально-Східної Європи: Карловий університет у Празі (1347) та Ягеллонський університет у Кракові (1364).

...де вчився П. Могила в Парижі; автор вказує, що в єзуїтській колегії “La Fleche”, і се, безперечно, інтересно — новіші дослідження показують, що гіпотеза про навчання Петра Могили у Парижі ґрунтується на непевних доказах, див.: Білодід О. Загадка Петра Могили // Київська старовина. — К., 1993. — № 3. — С. 62–63; Шевченко І. Багатоликий світ Петра Могили // Його ж. Україна між Сходом і Заходом. — Львів, 2001. — С. 177 (прим. 2).

Полное собрание русских летописей...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. LXXXV. — Кн. 5. — С. 196–198 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

с. 53 Перше видання — в серії “Полного собрания”, було неповне, бо починалося від 1111 р., зате в додатку мало (хоч покорочену) Густинську компіляцію — Іпатівський літопис був уперше виданий у цій серії у 1843 р., див.: Полное собрание русских летописей. — СПб., 1843. — Т. 2: Ипатьевская летопись. — 377 с.

Друге видання вийшло окремо, в вісімку, без Густинської компіляції, але мало літопись цілу — див.: Полное собрание русских летописей. — СПб., 1871. — Т. 2: Летопись по Ипатскому списку. — 706 с.

...теж без Густинської компіляції: вона має ввійти в особний том "Полного собрания", призначений для "южнорусских летописей" — у цій серії Густинський літопис був виданий тільки нещодавно: Полное собрание русских летописей. — М., 2003. — Т. 40: Густынская летопись / Подг. текста Ю.В.Анхимюка, С.В.Завадской и др. — 199 стр.

...в своїй праці про Галицько-Волинську літопись (Хронологія подій Галицько-Волинської літописі, 1901)... — див: Грушевський М. Хронологія подій Галицько-волинської літописі // ЗНТШ. — Львів, 1901. — Т. 41. — С. 1–72 (передрук у: Його ж. Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 7. — С. 327–387).

...теп[ер] в бібл[іотеці] Чарторийських, теки Нарушевича, № 122 — сучасний архівний поклик: Biblioteka im. Ks. Czartoryskich, Teki Naruszewicza, rps. 122.

с. 54 ...копія (теп[ер] Погодінський кодекс) була списана в 1621 р. в Животіві, для князя Стефана Четвертинського... — князь Стефан Сятополк Четвертинський (1577–1655) — брацлавський підкоморій у 1629–1655 рр. (Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 314).

В.Щепкин. Резное деревянное тязло XIII века...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. LXXXV. — Кн. 5. — С. 198–199 (Бібліографія). Підпис: Грушевський М.

Щепкін Вячеслав Миколайович (1863–1920) — російський славіст, мовознавець, палеограф та історик давньоруського мистецтва. Працював хранителем Імператорського російського історичного музею.

Материалы для словаря древнерусского языка по письменным источникам, труд И.И.Срезневского...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. LXXXVI. — Кн. 6. — С. 223 (Бібліографія). Підпис: Г[рушевський] М.

с. 55 Монументальна праця Срезневського, оброблена його донькою... — йдеться про Ольгу Ізмаїлівну Срезневську (1845–1930) — письменницю, перекладачку, мовознавця. За участь у виданні праці свого батька 1896 р. була обрана членом-кореспондентом Петербурзької академії наук.

Полное собрание русских летописей, т. XVII...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. LXXXVI. — Кн. 6. — С. 224–225 (Бібліографія). Підпис: Грушевський М.

с. 55 ...план видання русько-литовських літописей, прийнятий нею ще в 1860 р. — у цій же серії вийшли нові матеріали, доповнення до виданого тому литовсько-білоруських літописів, див.: Полное собрание русских летописей. — М., 1975. — Т. 32: Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца; Полное собрание русских летописей. — М., 1980. — Т. 35: Летописи белорусско-литовские. Основна література з цієї тематики: Сушицький Т. Західно-руські літописи як пам'ятки літератури. — К., 1921. — Ч. 1; Чамярыцкі В.А. Беларускія летапісы як помнікі літературы. — Мінск, 1969; Семянчук А.А. Беларускія летапісы і польскія хронікі. — Гродна, 2000.

с. 56 Не буду входити в саму методику видання цього корпусу; може, матиму спроможу зробити се ширше на іншому місці — про литовсько-білоруські літописи М.Грушевський подав бібліографічний огляд, див.: Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1993 (репринт вид.: К., 1907). — Т. IV. — С. 424–425. Пізніше він детально розглянув основні литовсько-білоруські літописи щодо структури, походження, культурних впливів: Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995 (перше видання: К., 1927). — Т. 5. — Кн. I. — С. 185–209. Проте ще у 1895 р. він видав розвідку про літописний твір "Похвалу великого князя Вітовта" (републікація з коментарями О.Русиної: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2003. —

Т. 5. — С. 50–65, 418–420), інформацію про яку, за словами М.Грушевського, російські видавці С.Пташицький та О.Шахматов використали, але не згадали про неї у передмові.

А.Шахматов. Разыскания о древнейших русских летописных сводах...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. LXXXVIII. — Кн. 2. — С. 200–204 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Іконников Володимир Степанович (1841–1923) — український історик. Професор Київського університету. Академік Петербурзької академії наук (з 1914 р.), академік Української Академії наук (з 1921 р.), де очолював Комісію для видавання пам'яток новітнього письменства та Археографічну комісію. Сучасне опрацювання його наукового доробку див.: *Войцехівська І.Н.* Академік Володимир Іконников: життєпис та бібліографія. — К., 1998; *Ії ж.* Володимир Іконников. Джерелознавчі студії. — К., 1999.

с. 57 ...реєстр сих праць див. в нашій “Історії України[-Руси]”, т. I і III — див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1991. — Т. I. — С. 579–601; 1993. — Т. III. — С. 565–566.

с. 58 ...особливо корпусу Археограф[ічної] комісії (Пол[ное] собр[ание русских] летописей], т. XVII) — рецензію М.Грушевського на це видання див. на с. 55–56 т. 16.

...до “Сводной летописи” Петрушевича і “Летописи Ставропигиального братства” Зубрицького, що введені сюди хіба тільки тому, що звуться літописями — див.: *Петрушевич А.С.* Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. — Львов, 1874; 1887. — Т. 2 (1700–1772); 1889. — Т. 3 (1772–1800); *Петрушевич А.С.* Дополнения ко Сводной галицко-русской летописи с 1600 по 1700 г. — Львов, 1891; *Его же.* Дополнения ко Сводной галицко-русской летописи с 1700 до конца 1772 года. — Львов, 1896; *Его же.* Дополнения ко Сводной галицко-русской летописи. — Львов, 1889. — Ч. 2 (с 1772 по 1813); *Зубрицкий Д.* Летопись Ставропигиального братства. — М., 1849–1850. Остання праця нещодавно перевидана з польського оригіналу в перекладі українською мовою: *Зубрицький Д.* Хроніка Ставропигійського братства / Перекл. І. Сварник. — Львів, 2011).

с. 59 ...праці, як Мишецького, Симоновського, Рігельмана... — йдеться про авторів XVIII ст., що залишили історичні твори про українських козаків: С.Мишецького, П.Симоновського, О.Рігельмана, див.: *Дзира І.Я.* Козацьке літописання 30-х — 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. — К., 2006.

...мемуари Евлашевського, Перетятковича, Як[ова] Марковича... — див.: *Дневник Фёдора Евлашевского, новгородского подсудка: 1564–1604 гг. // Киевская старина.* — К., 1886. — № 1. — С. 124–160; *Неизданный рассказ очевидца [Криштофа Перетятковича] о переговорах Польши с казаками в 1657–1659 гг. // Киевлянин.* — К., 1871. — № 61–64; *Маркович О.М.* Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — М., 1859; *Лазаревский А.М.* Дневник Якова Марковича (1717–1767). — Ч. 1–3. — К., 1893–1897.

Б.А.Романов. Смердый конь и смерд...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. LXXXIX. — Кн. 3. — С. 184–185 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Романов Борис Олександрович (1889–1957) — російський історик, репресований у 30-х роках XX ст. Професор Ленінградського державного університету (з 1947 р.).

П.Голубовский. Интересный юридический случай конца XI века...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. LXXXIX. — Кн. 3. — С. 185 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Про П. Голубовського див. коментар на с. 175 цього видання.

с. 60 *Се відбитка з юбілейного збірника пок[ійного] Антоновича, не виданого досі за смертю редакторів...* — збірник до ювілею В.Антоновича так і не з'явився друком. Після смерті П.Голубовського у 1907 р. рецензована М.Грушевським розвідка не перепубліковувалася, тому мало відома в наукових колах.

Я мав нагоду згадувати побіжно про неї в своїм некролозі про пок[ійного] автора... — див.: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 8: Серія: Історичні студії та розвідки (1906–1916). — С. 450–552.

с. 60–61 *На значіння його з становища історії нашого права я вказував ще в своїй “Історії Київщини” (1891), потім — в “Історії України-Руси” (т. III, с. 324 другого видання)...* — див.: Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. — К., 1991 (репринт вид. 1891 р.). — С. 357.

Д.В.Айналов. Очерки и заметки по истории древнерусского искусства...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. XL. — Кн. 4. — С. 219–220 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Айналов Дмитро Власович (1862–1939) — російський історик мистецтва. Професор Петербурзького університету (з 1904 р.), в радянські часи був репресований, потім — реабілітований. Науковий інтерес стосувався історії мистецтва Київської Русі, Візантії, Палестини.

с. 61 *Друга замітка присвячена подробицям Ольжиного побуту в Царгороді...* — про перебування княгині Ольги в Константинополі див.: Прицак О. Коли і де хрестилася Ольга? // ЗНТШ. — Львів, 1993. — Т. CCXXV: Праці історико-філософської секції. — С. 133–146.

с. 62 *...репродукції інакший, ніж яку дало “Общество любителей древней” письменности* — це Товариство, що виникло 1877 р. у Москві, мало на меті видання слов'янських рукописів та стародруків. Протягом кількох десятиліть Товариство видало понад 200 факсимільних видань. Його діяльність припинилась у 1932 р.

П.В.Голубовский. Историческая карта Черниговской губ[ернии] до 1300 г. ...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. XCI. — Кн. 5. — С. 211 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.* Автограф зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, спр. 45, арк. 38.

с. 62 *Невдалий археологічний з'їзд в Катеринославі...* — робота з'їзду проходила 22–28 серпня 1905 р., а праці його учасників вийшли друком у 1908 р. Негативна оцінка Катеринославського з'їзду М.Грушевським, очевидно, зумовлена забороною української мови у його роботі. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові під керівництвом М.Грушевського ще у 1899 р. представило два томи рефератів на археологічний з'їзд у Києві, але українська мова там також була в забороні, див.: ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXXI–XXXII. — Кн. 5–6 (Підзаголовок: “[Томи] містять реферати, призначені на київський археологічний з'їзд. Перша половина: археологія, історія, етнографія”).

...мала бути колективною роботою його з Ол[ександром] Лазаревським і Е.Ківлицьким... — плановане археологічне видання пам'яток всієї Лівобережної України не вийшло друком.

...надрукував потім результати своїх вислідів про деякі непевні місця Чернігівщини (див.: “Записки [НТШ]”, т. LXIV) — див. рецензію М.Грушевського на с. 26–27 цього видання.

Ө.Браун. Шведская руническая надпись...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1910. — Т. XLIII. — Кн. 1. — С. 173–174 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Браун Федір Олександрович, нім. *Friedrich Braun* (1862–1942) — німецький та російський філолог, історик, професор Петербурзького (1905–1920) та Ляйпцізького університетів (1922–1932).

с. 63 *Нахідка служить інтересною ілюстрацією до оповідання Константина Порфіро-родного про русько-варязькі торговельні каравани на Дніпровій дорозі...* — див. його працю: *Constantine Porphyrogenitus. De thematibus et de administrando imperio* / Gr. et Lat. recognovit Immanuel Bekkerus. — Bonnæ, 1840 (= *Corpus scriptorum historiae Byzantinae*, vol. [10]).

Н.П.Кондаков. Изображения русской княжеской семьи...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1910. — Т. XLV. — Кн. 3. — С. 196–198 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.* Автограф зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, спр. 45, арк. 72–75.

Кондаков Никодим Павлович (1844–1925) — російський історик мистецтва, археолог. Професор Петербурзького університету (1888–1897), член Петербурзької академії наук (з 1898 р.). Після революції та громадянської війни в Росії — на еміграції. Професор Софійського університету (1920–1922), викладач у Празькому (Карловому) університеті (з 1922 р.).

с. 63 *Див. про них мою статтю в “Записках [НТШ]”, т. XLIX* — М.Грушевський уважно простудіював п'ять розвідок Н.Кондакова, даючи критичний перегляд його концепцій, передрук з коментарем див.: *Грушевський М.* Огляд праць Н.Кондакова з історії староруської штуки // *Його ж.* Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 7: Історичні студії та розвідки (1900–1906). — С. 483–495, 654–657.

Труды В.Г.Васильевского...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1910. — Т. XLVI. — Кн. 4. — С. 162–163 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Про *В.Васильевского* див. коментар на с. 170 цього видання.

с. 65 *В першій томі маємо дві більші праці: “Византия и печенеги” і “Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII веков”...* — див. попередні часописні видання: *Васильевский В.Г.* Византия и печенеги (1048–1094) // ЖМНП. — СПб., 1872. — Ч. 162. — С. 116–165, 243–332; *Его же.* Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII веков // ЖМНП. — СПб., 1874–1875. — Ч. 176–178.

...знаходимо п'ять статей з циклу “Русско-византийские отрывки” (Листи Мих[айла] Дуки; З історії 976–986 рр.; Замітки про піших і кінних; Записка топарха; Ап[остол] Андрій в краю мірмідонян) — “Русско-византийские отрывки” виходили багатьма подачами у часописі “Журнал Министерства народного просвещения” протягом 1875–1878 рр. Видавці спадщини В.Васильевского передрукували їх ще у другому випуску 2-го тому: *Васильевский В.Г.* Труды. — СПб., 1912. Вып. 2: Русско-византийские отрывки. Згодом вийшли ще два томи цього видання: СПб., 1915. — Т. 3: Русско-византийские исследования: Жития свв. Георгия Амастридского и Стефана Сурожского; Ленинград, 1930. — Т. IV.

Полное собрание летописей... т. XX...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1911. — Т. CIII. — Кн. 3. — С. 218–219 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

с. 65 *Ак[адемiк] Шахматов в своїй звітній праці про літописні компіляції (“Общерусские летописные своды”, Ж[урнал] М[инистерства] н[ародного] п[росвещения], 1900)...* — див.: *Шахматов А.А.* Общерусские летописные своды XIV–XV вв. //

ЖМНП. — СПб., 1900. — Кн. 9, 11; 1901, Кн. 11. Доповнене видання пізнішого часу вийшло під іншою назвою: *Обозрение русских летописных сводов XIV—XVI вв.* — Москва; Ленинград, 1938.

Львов видав її з рукописі, що переховувалася в Спасо-Євфимієв монастирі в Суздалі... — російський культурний діяч Львов Микола Олександрович (1751–1804) видав літопис “Летописец русской от пришествия Рурика до кончины Иоанна Васильевича” (СПб., 1792), що став називатися дослідниками за його прізвищем.

Тому як в 1903 р. Ол[ександр] Пресняков... — йдеться про російського історика Олександра Євгеновича Преснякова (1870–1929).

с. 66 ...редактор сеї літописі, як і інші редактори, працюючи над своєю літописсю при виданні, певно, помітив не одно цікаве і міг би поділитися своїми спостереженнями з читачами — редактором видання Львівського літопису був маловідомий дослідник — журналіст, перекладач, літературний критик Сергій Олександрович Адріанов (1871–1942), що не мав великого досвіду історичної та текстологічної роботи з літописами.

Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1911. — Т. СІІІ. — Кн. 3. — С. 223 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

с. 66 Видання се, призначене “головно для целей учебных”, без змін повторяє з третього видання Лаврентієвської літописі... — див.: Полное собрание русских летописей. — СПб., 1897. — Т. 1: Летопись по Лаврентьевскому списку / 3-е изд. — 534 с.

Полное собрание русских летописей... т. XIV...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1911. — Т. СІV. — Кн. 4. — С. 207–208 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

с. 67 Друга половина XIV т. буде містити показники до Никонівської компіляції, себто IX—XVI т. “Полного собрания [русских летописей]”... — показники вийшли окремою книгою 1918 р.: Полное собрание русских летописей. — Петроград, 1918. — Т. 14. 2-я половина. Указатель к Никоновской летописи (IX—XIV тт.) / Под ред. В.Г. Дружинина. — 285 с.

Видана в 1775 р. Фр[ідріхом] Міллером, вона давно вже стала незвичайною бібліографічною рідкістю... — див.: Книга степенная царского родословия, содержащая историю российскую с начала оныя до времен государя царя и великого князя Иоанна Васильевича... / Изд. Ф.Миллер. — М., 1775.

Доконав його один з петербурзьких молодших істориків Платон Васенко... — учень С.Ф.Платонова — Васенко Платон Григорович (1874–1934), член Археографічної комісії з 1906 р. У радянські часи був заарештований та загинув у сталінських таборках.

Для нас особливий інтерес має в сій компіляції життя митр[ополита] Петра, списане митр[ополитом] Кипріяном... — мова йде про редакцію життя митрополита Петра (Ратенського), що здійснив під час перебування у Москві у 1381 р. Кипріан, митрополит Київський і всієї Русі, див.: Дмитриев Л.А. Роль и значение митрополита Киприана в истории древнерусской литературы: К истории русско-болгарских литературных связей XIV—XV вв. // Труды Отделения древнерусской литературы. — Ленинград, 1963. — Т. 19. — С. 215–254.

Ю.Корш. Владимировы боги...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1911. — Т. СV. — Кн. 5. — С. 211 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Корш Федір Євгенович (1843–1915) — російський і український філолог, перекладач, поет, академік Петербурзької академії наук (з 1900 р.), дійсний член НТШу Львові (з 1909 р.). Поряд з О.Шахматовим один з авторів “Записки про відміну утисків друкованого малорусь-

кого слова” Петербурзької академії наук, що сприяла відміні заборони на українську друковану мову в 1905 р. Ф.Корш та М.Грушевський листувалися між собою, див.: Мельниченко В. Тарас Шевченко и Михайло Грушевський на Старому Арбаті. — М., 2006. — С. 520.

Погодін Олександр Львович (1872—1947) — російський історик та славіст. Професор Варшавського (1902—1908), Харківського (1910—1919) та Белградського (з 1939 р.) університетів.

С.А.Корф. Древлянский князь Мал...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1912. — Т. CVIII. — Кн. 2. — С. 181—183 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Корф Сергій Олександрович (1876—1924) — юрист, історик. Професор Гельсінгфорзького (тепер — Хельсінкського) університету.

с. 68 *Недавно ак[адемiк] Шахматов в своїх “Разысканиях” поставил гипотезу про “Мала Кольчанина”, князя м. Кольца = Клечеська...* — детальніше див.: *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — СПб., 1908. — С. 686.

...користується відкриттям свого товариша по Гельсінгфорському університету проф. Піннінга... — йдеться про працю фінського філолога: *Pipping H.* De skandinaviska Dnjepmammen // Studier i Nordisk Filologi. — Helsingfors, 1910. — Vol. 2. — Nr 4—5.

А.Шахматов. Корсунская легенда о крещении Владимира...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1912. — Т. CIX. — Кн. 3. — С. 178—181 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Сркуль Степан, хорв. *Srkulj Stjepan (1869—1951)* — хорватський історик, картограф та політик. Мер Загреба у 1917—1920 та 1928—1932 рр. Наприкінці XIX — на початку XX ст. цікавився давньоруською історією.

Бертьє-Делягард Олександр Львович (1842—1920) — археолог, інженер, історик. Відомий дослідник Криму.

с. 70 *...деякі з сих питань порушую в останній главі I т. “Історії [України-Руси]”, котру доповняв для нового видання* — див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1991 (репринт: К., 1913). — Т. I. — С. 497—502.

...статтею, уміщеною в “Сборнике Харьков[ского] ист[орико]-фил[ологического] общ[ества]”: “Один из источников летописного сказания о крещении Владимира)” — див.: *Шахматов А.А.* Один из источников летописного сказания о крещении Владимира // Сборник статей по славяноведению, посвященных проф. М.С.Дринову его учениками и читателями. — Харьков, 1908. — С. 35—53.

...своего часу я рецензував його статтю про балканські війни Святослава (Записки [НТШ], т. XVII)... — С.Сркуль заслужив на критичний відгук, див.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2008. — Т. 14: Серія: Рецензії та огляди (1888—1897). — С. 113—114.

Окрім раніше опублікованого пок[ійним] Халанським тексту свого життя... — Халанський не публікував текст “Житіє св. Володимира особого складу” цілком, а залишив цінні зауваження про нього у двох виданнях, на які покликається А.Шахматов, див.: *Халанський М.Г.* Экскурсы в область древних рукописей и старопечатных изданий // Записки Харьковского университета. — Харьков, 1902. — Кн. 1. — С. 24—32; Кн. 2. — С. 33—48; *Его же.* К истории поэтических сказаний об Олеге Вещем // ЖМНП. — СПб., 1902. — № 8. — С. 287—290, 306 та наст.

с. 71 *Дивним способом, однак, Сркуль ігнорує при тім не тільки виводи Соловйова, що ийстдесять літ тому дав подібне ж освітлення політиці Володимира, але і аргументи Голубинського, котрі той видвинув против сеї гіпотези...* — хорватський історик принагідно займався сюжетами з історії Київської Русі, не маючи глибших знань історіографії проблеми.

Станислав Рожнецкий. К истории Киева и Днепра в былевом эпосе...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1912. — Т. СХ. — Кн. 4. — С. 207 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Рожнецкий Станіслав, пол. *Rozniecki Stanisław (1865–1921)* — польський та данський славіст. Професор університету в Копенгагені (з 1917 р.).

с. 73 ...толкування Вестберга, що хотів перенести се місто до Литви, він рішучо відкидає... — мова йде про працю: *Вестберг Ф.Ф.* К анализу восточных источников о Восточной Европе // ЖМНП. — СПб., 1908. — № 2, 3.

Владимир Пархоменко. Древнерусская княгиня святая равноапостольная Ольга (вопрос о крещении ее)...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1912. — Т. СХІ. — Кн. 5. — С. 181–182 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Пархоменко Володимир Олександрович (1880–1942) — український історик, державознавець. З 1925 по 1929 рр. — професор Дніпропетровського інституту народної освіти і директор відділу в Дніпропетровському обласному історико-археологічному музеї.

с. 73 ...робить пробу розв'язання питання про хрещення Ольги на підставі інтерпретації звісток в продовженні Регіона — див.: *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi* / Ed. Friedrich Kurze // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi 50. — Hanover, 1890.

Автор виходить від поглядів Голубінського і, виступаючи против його гадок про значне поширення християнства за часів Ігоря... — Голубінський вважав кн. Ігоря “таємним” християнином, а за його правління християни мали більший вплив на прийняття рішень у державі, ніж язичники, див.: *Голубинский Е.Е.* История русской церкви. — М., 1901. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 68. Близькими до нього є погляди М.Брайчевського: *Брайчевский М.Ю.* Утверждение христианства на Руси. — К., 1989. — С. 65–68.

с. 74 ...для урятування звістки, що хрещення сталося в Царгороді, припускає другу подорож Ольги до Царгорода — останній перегляд дискусійної проблеми див.: *Прицак О.* Коли і де хрестилася Ольга? // ЗНТШ. — Львів, 1993. — Т. ССХХV: Праці історико-філософської секції. — С. 133–146.

В.Θ.Миллер. К вопросу о возрасте и козачестве Ильи Муромца...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1912. — Т. СХІ. — Кн. 5. — С. 182–183 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Миллер Всеволод Федорович (1848–1913) — російський фольклорист, етнограф, археолог. Професор Московського університету (з 1882 р.), академік Петербурзької академії наук (з 1911 р.).

с. 75 ...гіпотези пок[ийного] Халанського про Іллю-Олега, котру пригадала недавно його посмертна стаття (див. про неї CVII книжку “Записок [НТШ]”)... — рецензію див.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2012. — Т. 15: Серія: Рецензії та огляди (1898–1904). — С. 203–204.

С.Сыромятников. Древлянский князь и варяжский вопрос...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1912. — Т. СХІІ. — Кн. 6. — С. 203 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Сыромятников Сергей Миколайович (1864–1933) — російський журналіст та історик. Один із засновників чорносотенної організації “Русское собрание” (1900).

с. 75 ...з приводу статті проф. Корфа, обговореної в 108 т. “Записок [НТШ]” — див. публікацію рецензії на с. 68–69 цього видання.

...*проти крайніх норманістичних висновків Піппінга*... — йдеться про фінського філолога Г.Піппінга, погляди якого сконцентровано викладені у виданні: *Pipping H. De skandinaviska Dnjepmatmen // Studier i Nordisk Filologi.* — Helsingfors, 1910. — Vol. 2. — Nr 4–5.

с. 76 ...*при тім виступає з великим довір'ям до т[ак] зв[аної] Якимової літописі*... — мова йде про літопис, умовно названий Якимівським (Іоакимовская летопись), що оприлюднив у XVIII ст. російський історик Василь Татищев і щодо вірогідності якого в істориків виникали та виникають питання, див.: *Лавровский П.А. Исследование о летописи Якимовской.* — СПб., 1855; *Толочко А.П. "История Российская" Василия Татищева: источники и известия.* — М.; К., 2005. — С. 196–205; *Конча С.В. Чи існує "Іоакимів літопис"? // УІЖ.* — К., 2007. — Вип. 2. — С. 171–184; *Його ж.* Сім аргументів на користь достовірності "Іоакимова літопису"? // *Український історичний збірник.* — К., 2009. — Вип. 12. — С. 284–293.

Б.М.Соколов. Непра река в русском эпосе...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1913. — Т. СХІХ. — Кн. 2. — С. 216 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Соколов Борис Матвійович (1889–1930) — російський фольклорист, етнограф, літературознавець. Професор Московського університету.

с. 76 В 110 кн. "Записок [НТШ]" була мною приготована стаття *С.Рожнецького*... — див. публікацію рецензії на с. 73 цього видання.

Розділ IV. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ (XIV–XVIII ст.)

Dr. Stanisław Kutrzeba. Starostowie, ich początki i rozwój do końca XIV w. ...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXIII. — Кн. 1. — С. 13–14 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Кутшеба Станіслав, пол. *Kutrzeba Stanisław (1876–1946)* — польський історик права. Професор права Ягеллонського університету у Кракові (1908–1946). Президент Польської академії знань (1939–1946). До сфери наукових інтересів належали історія польського середньовічного права, історія устрою Польщі XIV–XVIII ст., історія Кракова. Видавець джерел.

И.В.Якубовский. Земские привилегии Великого княжества Литовского...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXIII. — Кн. 1. — С. 14–15 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

с. 78 *Перша частина сеї статті, друкована в IV книжці ЖМНП за 1903 р., була зараз по виході обговорена нами в LIV т. "Записок"...* — йдеться про рецензію: *Грушевський М.* Рец. на публ.: Якубовський И.В. Земські привілеї великого княжества Литовського. Ч. I. // ЖМНП. 1903. — Кн. IV. — С. 239–279 // ЗНТШ. — Львів, 1903. — Т. LIV. — Кн. IV. — С. 13.

...*або коригувати лихе видання волинського привілею 1501 р., в АЮЗР іншим лихим виданням Леонтовича (с. 287)* — див.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. — СПб., 1863. — Т. I. — № 36; Акты Литовской метрики, изданные Ф.И.Леонтовичем. — Варшава, 1896. — Т. I (Вып. 1). — № 565.

...попередня праця — М.Ясинського... — йдеться про працю: Ясинский М.Н. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. — К., 1889. Про нього також див. на с. 183.

Ludność wieśniacza ziemi halickiej w wieku XV...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXIII. — Кн. 1. — С. 15 (Бібліографія). Підпис: Грушевський М.

Рундштейн Шимон, пол. *Rundstein Szymon (1876–1942)* — польський теоретик права. Знавець цивільного та міжнародного права. Керівник правого відділу Міністерства закордонних справ Польщі (1918–1926). Суддя Арбітражного трибуналу в Гаазі.

с. 78 Автор головно оперує XII т. “Akta grodzkie i ziemskie”... — йдеться про видання: Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. — Lwów, 1887. — Т. XII.

...опираючися все на праці проф. Линниченка... — йдеться про праці І.Линниченка: Юридические формы шляхетского землевладения и судьбы древнерусского боярства Юго-Западной Руси. XIV–XV ст. (М., 1892); Черты из истории сословий Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV–XV ст. (М., 1894). *Линниченко Іван Андрійович (1857–1926)* — український історик, історіограф, архівознавець. Член-кореспондент Петербурзької АН (1913). Працював у Московському (1888–1895), Новоросійському (1885–1920) та Сімферопольському (1921–1926) університетах. До сфери наукових інтересів входили археологія, середньовічна історія Галичини, історія Південної України, слов'янознавство, історія російської літератури, бібліографія.

Русско-еврейский архив...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXIII. — Кн. 1. — С. 15–16 (Бібліографія). Підпис: Грушевський М.

с. 79 ...проф. Бершадського... — *Бершадський Сергій Олександрович (1850–1896)* — російський історик, юрист. Викладач Петербурзького університету (1878–1896), професор від 1884 р. Досліджував історію євреїв, їх суспільне й правове становище у Великому князівстві Литовському від кінця XIV ст. до 1569 р.

...його документів і реєстрів по історії литовських жидів — йдеться про два томи додатків до магістерської дисертації С. Бершадського: Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России. — СПб., 1882. — Т. I: Документы и реестры к истории Литовских евреев (1388–1550) / Собрал и издал С.А.Бершадский; Т. II: 1550–1569 гг.

...реши́та заповідається в томі четвертім “Русско-еврейского архива” — цей том не був надрукований.

И.И.Лаппо. Великое княжество Литовское...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXIV. — Кн. 2. — С. 27 (Бібліографія). Підпис: Грушевський М.

Лаппо Іван Іванович (1869–1944) — російський історик. Професор Юр'євського (Тартуського) університету (1905–1919), приват-доцент Російського народного університету у Празі (1921–1933), професор Каунаського університету (1933–1940). Досліджував історію Великого князівства Литовського.

с. 80 ...імітацію праці Любавського... — йдеться про працю: Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. — М., 1894. *Любавський Матвій Кузьмич (1860–1936)* — російський історик. Академік АН СРСР (1929). Професор Московського університету (1902–1930), його ректор (1911–1917). Досліджував історію Великого князівства Литовського.

Despre snejiî români de J.Bogdan...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXV. — Кн. 3. — С. 12—13 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Богдан Іоан, рум. *Bogdan Ioan (1864–1918)* — румунський історик, славіст, видавець джерел.

с. 81 ... (автор не пішов далі словника Дювернуа, не сягнув навіть до Богішіча)... — йдеться про праці: *Дювернуа Н. А.* Источники права и суд в древней России. Опытты по истории русского гражданского права — М., 1869; *Bogišić V.* Zbornik zadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena. — 1874; *Ejusdem.* D'une forme particulière dite Inokosna de la famille rurale chez les Serbes et les Croates // *Révue de droit international et législation comparée.* — Bruxelles, 1884. — Vol. 16. — P. 374–409.

...обмеживишись лише відомостями, які знайшов у Стадницького — йдеться про працю історика графа *Олександра Стадницького (1806–1861)*, присвячену колонізації на волоському праві. Див.: *Stadnicki A.* O wsiach tak zwanych wołoskich na północnym stoku Karpat. — Lwów, 1848.

Литовская метрика, том первый...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXV. — Кн. 3. — С. 28—29 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

с. 82 ...по[к]ійним] Бершадським... — див. про нього та його видання на с. 195.

... видання т. зв. книг “суднихъ дѣлъ”... — йдеться про серію книг Литовської метрики судового характеру (303 одиниці), які зберігаються у: Російський державний архів древніх актів. — Ф. 389 (Литовская метрика), оп. 1, кн. 221–522.

В дальших томах підуть книги з різних відділів, по старій нумерації їх, що більше-менше відповідає хронології — у серії “Русская историческая библиотека” Археографічна комісія опублікувала з Литовської метрики, окрім тому, рецензованого М.Грушевським, ще три томи документів: Т. 27. Литовская метрика. Отдел 1. Часть 1: Книги записей. Т. 1. (СПб., 1910); Т. 30. Литовская метрика. Отделы 1–2. Ч. 3: Книги публичных дел. Т. 1. (Юр’ев, 1914); Т. 33. Пописы войска ВКЛ 1528, 1565, 1567 гг. (Петроград, 1915).

...бояр Велавських... — йдеться про надання київським князем Омельком служі чорнобильського замку Ларивону Велавському титулу боярина (“потвердив к бояром”) із наступною мотивацією: “не надобе ему намъ з слугами службы служити а поплатовъ платити и иныхъ некоторыхъ пошани въ Чернобыли: подводами, ни стеречи, — служити ему служба з бояры”. Див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — К., 1994. — Т. V. — С. 44.

П.А.Гильтебрандт. Старинные описи Литовской метрики...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXV. — Кн. 3. — С. 29 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Гильтебрандт Петро Андрійович (1840–1905) — російський історик, письменник. Цікавився фольклором, етнографією. Виявив у Віленській бібліотеці та опублікував “Туровське Євангеліє” XI ст. (Вільно, 1869). Підготував до друку три томи “Памятников полемиической литературы в западной Руси”, які опубліковані у видавничій серії “Русская историческая библиотека” (СПб., 1872, 1882, 1903).

с. 83 Будемо надіятися, що сей перший випуск буде й останнім в тім роді — на цьому випуску видання й припинилося, причиною чого, очевидно, стала смерть автора 1905 р.

М.В.Довнар-Запольский. Крестьянская реформа в Литовско-Русском государстве...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXV. — Кн. 3. — С. 30 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Коментар про *М. Довнар-Запольського* див. на с. 178.

с. 83 *...працею автора про державну економіку В[еликого] кн[язівства] Литовського* — йдеться про працю: Довнар-Запольський М.В. Государственное хозяйство великого княжества Литовского при Ягеллонах. — К., 1901.

Śąd wyższy prawa niemieckiego na zamku sanockim...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXVI. — Кн. 4. — С. 26 (Бібліографія). Підпис: Грушевський М.

Самолевич Януш, пол. *Samolewicz Janusz* (?–1920) — польський історик права. Учень О.Бальцера.

с. 84 *...виданих в т. XI i XVI "Akta gr[odzkie] i ziem[skie]" ...* — йдеться про видання сяноцьких судових актів XV–XVI ст.: Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. — Lwów, 1886. — Т. XI; Lwów, 1894. — Т. XVI.

...вступною розвідкою про Сяніцьку королівщину в III т. "Жерел" ... — про публікацію: Грушевський М. Економічний стан селян в Сяноцькім старостві в середині XVI в. на основі описей королівщин // Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1900. — Т. III. — С. 1–27.

И.Малиновский. Рада Великого княжества Литовского...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXIX. — Кн. 1. — С. 193–194 (Бібліографія). Підпис: Грушевський М. Автограф зберігається в: Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. — Відділ рукописів. — Ф. 78, од. зб. 162.

Малиновський Іоаннікій (Оникій) Олексійович (1868–1932) — український історик, правознавець. Академік ВУАН (1925). Професор Київського (1895–1899), Варшавського (1913–1917), Донського (1917–1920) університетів. До сфери наукових зацікавлень входили українське звичаєве право, історія кримінального права Великого князівства Литовського.

с. 84 *...сторонником поглядів свого учителя проф. В[ладимирського]-Буданова на ролю думи* — М.Владимирський-Буданов свої погляди на організацію влади й управління в Київській Русі та роль боярської думи при князівці виклав у праці: Владимирский-Буданов М.Ф. Новые исследования о Боярской Думе. — СПб., 1880. У популярній формі його погляди викладені у курсі лекцій: Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. — К., 1886 та інші перевидання. Владимирский-Буданов Михайло Флегонтович (1838–1916) — російський історик права. Професор Київського університету св. Володимира (1876–1916). Член-кореспондент Петербурзької АН (1903). Досліджував стародавнє українське право, засновник київської історико-юридичної школи, археограф.

с. 85 *...на взір праць Сергеевича...* — детальніше про критику наукового методу творчості В.Сергеевича йдеться у некролозі, який написав М.Грушевський: Грушевський М. В.І.Сергеевич. Посмертна згадка // Його ж. Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 8. — С. 568–569, 701–702. Про В.Сергеевича див.коментар на с. 177.

...навіть чисто легендарні епізоди, як оповідання про походи Гедимина — про походи Гедиміна на українські землі див.: Русина О. Київська випава Гедиміна (текстологічний аспект проблеми) // ЗНТШ. — Львів, 1996. — Т. CCXXXI. — С. 147–157.

М.Довнар-Запольский. Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXX. — Кн. 2. — С. 200–201 (Бібліографія). Підпис: Грушевський М.

Коментар про М.Довнар-Запольського див на с. 178.

с. 85 *Западно-русская сельская община в XVI веке, друковану в "Журнале Мин[истерства] нар[одного] просв[ещения]" в 1897р. ...* — див.: Довнар-Запольський М.

Западно-русская сельская община в XVI в. — СПб., 1897. — 56 с. (Відбиток: ЖМНП. — СПб., 1897. — Кн. VII).

с. 85 ...(*див.: Записки [НТШ], т. XXIX*)... — йдеться про рецензію: Черкаський І. Рец. на публ.: Довнар-Запольский М. Западно-русская сельская община в XVI в. 56 с. (Відбиток: ЖМНП. — СПб., 1897. [Кн.] VII) // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXIX. — Кн. III. — С. 10–12.

“Крестьянская реформа в Литовско-русском государстве в половине XVI в.”, що появилась в тім же “Журнале”... — див.: Довнар-Запольский М.В. Крестьянская реформа в Литовско-русском государстве в половине XVI века // ЖМНП. — СПб., 1905. — Вып. III–IV. — С. 135–187, 221–277.

...*див. про неї “Записки [НТШ]”, т. LXV*) — рецензію М.Грушевського див. у цьому томі на с. 83.

с. 86 В своїм “заклучению” (с. 296) автор порушує мої гадки про громадський рух України XIII в. — йдеться про статтю: Грушевський М. Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці // ЗНТШ. — Львів, 1892. — Т. II. — С. 1–28. Передрук з коментарем: Його ж. Твори: У 50 т. — Львів, 2003. — Т. 5. — С. 216–242, 493–496.

Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXX. — Кн. 2. — С. 202–204 (Бібліографія). Підпис: Грушевський М.

Яблоновський Олександр, пол. Jabłonowski Aleksander (1829–1913) — польський історик, етнограф. Член Краківської академії знань (1894), президент Варшавського наукового товариства (1907–1913). Досліджував історію, етнографію та географію українських земель у складі Речі Посполитої, видав серію джерел з історії польсько-литовської доби.

с. 87 ...*перша, присвячена Волині й Поділля, вийшла в р. 1889 (як т. XVIII видавництва “Źródła dziejowe”)* — див.: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. — Warszawa, 1889. — Т. VIII: Ziemie Ruskie. Wołyń i Podole opisane przez A. Jabłonowskiego (Źródła dziejowe; Т. XIX).

...*друга, присвячена “Україні” — Подніпров’ю й Побужжю (воєводство Київське й Браславське по термінології кінця XVI віку), вийшла в 1897 р. (як т. XXII)*... — див.: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. — Warszawa, 1897. — Т. XI: Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów–Braclaw), opisane przez A. Jabłonowskiego (Źródła dziejowe; Т. XXII).

...*була мною досить широко свого часу обговорена — в т. XVII “Записок [НТШ]”*)... — див.: Грушевський М[ихайло]. Рец. на публ.: Źródła dziejowe. — Warszawa, 1897. Т. XXII: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. XI: Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów–Braclaw), opisane przez Alexandra Jabłonowskiego. 736 + LX s. // ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XVII. — Кн. III. — С. 9–22. Передрук: Його ж. Твори: У 50 т. — Львів, 2008. — Т. 14: Серія: Рецензії та огляди (1888–1897). — С. 193–205.

Скільки знаю, автор в свій план включив також Підляшшя, і монографії про нього можемо тепер в черги сподіватися від нього... — див.: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. — Warszawa, 1908. — Т. VI. Cz. I: Podlasie (Województwo) opisane przez A. Jabłonowskiego; Warszawa, 1909. — Т. VI. Cz. II; Warszawa, 1910. — Т. VI. Cz. III. (Źródła dziejowe; Т. XVII. Cz. I–III)

...*Сіверщина не входять в круг його студій, бо ... ввійшла в сі межі вже в XVII віці* — О.Яблоновський збирав матеріали на том, присвячений Чернігівському воєводству, і планував їх видати 25-м томом серії “Źródła dziejowe” під назвою “Siewierze”, однак смерть перешкодила цим планам. Див.: Jabłonowski A. Przedmowa // Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. — Warszawa, 1911. — Т. XII. Prusy Królewskie. Cz. I wydał I.T. Baranowski. — S. XI–X.

Задачею цілої сеї серії публікацій і монографій, розпочатих перед двадцятьма роками Ол[ександром] Яблоновським в спілці з пок[ійним] Ад[ольфом] Павінським... — О.Яблоновський у 1876 р. спільно з професором історії Варшавського університету, директором Головного архіву давніх актів у Варшаві Адольфом Павінським (1840–1896) започаткував видавничу серію “Zróżdła dziejowe”. Матеріал з поборових реєстрів, що стосувався корінних польських земель та Підляшшя збирав і готував до друку А.Павінський, а руських — О.Яблоновський. За життя О.Яблоновського, до 1911 р., вийшло 23 томи публікацій джерел та монографій під загальною назвою “Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym”. Лише 1915 р. зусиллями істориків Яна Якубовського та Юзефа Кордзіковського видано 24-й т., присвячений Інфлянтам. На цьому томі серія припинилася, хоча були зібрані матеріали по Чернігівському воєводстві (планований 25-й т. під назвою “Siewierze”) та воєводствах Великого князівства Литовського (т. 26). Див.: Jabłonowski A. Przedmowa // Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. — S. XI–X.

с. 88 ...історично-географічної мапи Західної України в виданні майже в однім часі з сею монографією історичним атласі автора (про нього говорив я в т. LXII [“Записок НТШ”]) — йдеться про видання: Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej wydany z zasiłkiem Akademii Umiejętności w Krakowie. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II-gi “Ziemie ruskie” Rzeczypospolitej opracował i wydał Aleksander Jabłonowski. — Warszawa; Wiedeń, 1889–1904. Див. рец.: Грушевський М. // ЗНТШ. — Львів, 1904. — Т. LXII. — Кн. VI. — С. 16–17; Його ж. Твори: У 50 т. — Львів, 2012. — Т. 15. — С. 271–272.

...видані автором в особнім томі поборові реєстри (про них див. в т. LI)... — йдеться про: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. — Warszawa, 1902. — Т. VII. Cz.I: Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona opisana przez A.Jabłonowskiego (Zróżdła dziejowe; Т. XVIII. Cz.I). Див. рец.: Томашиівський С. // ЗНТШ. — Львів, 1903. — Т. LI. — Кн. I. — С. 29–33.

...і люстрація 1564 р., видана мною в “Жерелах до історії України-Руси”... — див.: Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1895. — Т. I: Люстрації королівщин в землях Галицькій і Перемиській з р. 1565–1566; Львів, 1897. — Т. II: Люстрації королівщин в землях Перемиських і Сяноцькій з р. 1565; Львів, 1900. — Т. III: Люстрації королівщин в землях Холмській, Белзькій і Львівській з р. 1564–1565.

...з люстрації 1570 р., виданої там же з початком 1903 р. ... — див.: Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1903. — Т. VII: Люстрація р. 1570.

Покористувався автор і вступними розвідками “Жерел” — так, на с. 122 знаходимо таблицку, оперту на обчисленнях, поданих у вступній розвідці при т. I “Жерел” — йдеться про: Грушевський М. Економічний стан селян на Подністров’ї Галицьким в половині XVI в. на основі описей королівщин // Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1895. — Т. I: Описи королівщин в землях руських XVI віку. — Т. I: Люстрація земель Галицької й Перемиської. — С. 1–53. Передрук: Його ж. Твори: У 50 т. — Львів, 2003. — Т. 5. — С. 243–289.

...“Aktach grodzkich i ziemskich”, що дотикають 4-х земель Руського воєводства в XV віці... — йдеться про видання судових актів Галицької, Львівської, Перемиської та Сяноцької земель Руського воєводства XV ст.: Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. — Lwów, 1886. — Т. XI; 1887. — Т. XII; 1888. — Т. XIII; 1889. — Т. XIV; 1891. — Т. XV; 1894. — Т. XVI; 1901. — Т. XVII.

Pieniądz i przewrót cen w XVI i XVII wieku w Polsce...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXX. — Кн. 2. — С. 209–211 (Бібліографія). Підпис: Грушевський М.

Шельонговський Адам, пол. Szelągowski Adam (1873–1961) — польський історик, професор Львівського університету (1907–1939). Сфера наукових зацікавлень: історія середньовіччя та нового часу Польщі та світу, економічна історія, історія цивілізації.

с. 90 *...з рукописей Лойка* — йдеться про матеріали *Фелікса Лойка (1717–1779)* — представника польського Просвітництва, наближеного до короля Станіслава Понятовського, дипломата. Під впливом А.Нарушевича цікавився історією Польщі.

...рахунків Чацького — йдеться про таблиці річного вивозу збіжжя з Гданська від 1649 до 1702 рр. Див.: *Czacki T. Dzieła, zebrane i wydane przez E. Raczyńskiego.* — Poznań, 1844. — Т. II. — С. 219.

Walka o Bałtyk, napisał Adam Szelągowski...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXX. — Кн. 2. — С. 211–212 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

с. 91 *...ї одержав на її підставі veniam docendi в Львівському університеті)*... — тобто право викладання в університеті на підставі оприлюдненої наукової праці.

...Polska na przełomie wieków średnich i nowych, який обговорю іншим разом — йдеться про: *Szelągowski A. Wzrost państwa polskiego w XV i XVI w. Polska na przełomie wieków średnich i nowych.* — Lwów, 1904. На цю працю рецензію написав не М.Грушевський, а його учень С.Томашівський, див.: *T[омашівський] С. // ЗНТШ.* — Львів, 1907. — Т. LXXX. — Кн. VI. — С. 217–218.

...Tadeuszowi Wojciechowskiemu... — *Войцеховський Тадеуш*, пол. *Wojciechowski Tadeusz (1838–1919)* — польський історик. Професор (1883–1907) і ректор Львівського університету, співзасновник та голова Польського історичного товариства у Львові, член Польської академії знань. Дослідник історії раннього середньовіччя на польських землях, цікавився пам'ятками літератури і архітектури того часу, топографією та ономастикою.

...в своїй попередній книжці (Pieniądz)... — йдеться про видання: *Szelągowski A. Pieniądz i przewrót cen w XVI. i XVII. wieku w Polsce.* — Lwów, 1902. Рецензію М.Грушевського на цю книгу див. на с. 89–90.

[Болсуновский К.В.]. Автономные монеты Галицкой Руси...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXXI. — Кн. 3. — С. 202–203 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.* Автограф зберігається у: Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. — Відділ рукописів. — Ф. 78, од. зб. 158.

с. 92 *...кийвського нумізмата Кар[ла] Болсуновського* — *Болсуновський Карл Васильович (1838–1924)* — український історик-нумізмат, археолог. Хранитель Мінц-кабінету Київського художньо-промислового і наукового музею. Зібрав велику колекцію нумізматики та археології. Автор праць з археології, геральдики, нумізматики, сфрагістики, історії раннього християнства.

...зі скарбу, знайденого, як кажуть, коло Ярмолинець на Поділлі... — тепер смт., центр Ярмолинського району Хмельницької області.

...(поминено тут, однак, працю Стрончинського)... — йдеться про працю польського історика та нумізмата *Казимира Стрончинського (1809–1896)*: *Stronczyński K. Dawne monety polskie dynastji Piastów i Jagiellonów.* — Piotrków, 1885. — Cz. 3: Monety XIV, XV i XVI wieku uporządkowane i objaśnione.

...илезького Леобенбурга... — йдеться про місто Леобенбург (Lewenburg) на лівому березі річки Бобра — значний осередок торгівлі у XII ст.

...було звернути увагу на льва печатки, привішеної до звісної грамоти 1316 р.) — йдеться про печатку із зображенням лева, привішену до грамоти князів Андрія та Лева Юрійовичів від 9 серпня 1316 р., яка, на думку дослідників, належала князю Леву Даниловичу (*Барвінський Б.* Дві печатки галицько-володимирських князів з 1316 і 1335 рр. Сігтілографічна замітка // *Його ж.* Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Руси. — Жовква, 1908. — Т. I. — С. 18–26). Детальніше про грамоту і печатку див.: *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої по-

ловини XIV століть. Дослідження. Тексти. — Львів, 2004. — С. 145–152. Про відношення символу лева на цій печатці до міського герба Львова див.: *Гречило А.* Герб міста Львова: генеза, традиція, відродження // Львів: Історичні нариси. — Львів, 1996. — С. 62–63.

Ф.М.Уманец. Князь Константин-Василий Острожский...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXXI. — Кн. 3. — С. 203–204 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.* Автограф зберігається в: Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. — Відділ рукописів. — Ф. 78, од. зб. 164.

Уманець Федір Михайлович (1841–1908) — український історик, громадський діяч. Голова Глухівської повітової земської управи (1887–1895) і Чернігівської губернської земської управи (1895–1908). Досліджував історію України і Росії ранньомодерного періоду, українсько-польські стосунки.

Kazimierz Pułaski. Stare osady w ziemi Kamienieckiej...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXXII. — Кн. 4. — С. 207–208 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Пулаский Казимир, пол. *Pułaski Kazimierz (1846–1926)* — польський історик, генеалог.

с. 93 ...*cacon[uci] “Przewodnik nauk[owy] i liter[acki]” (1902)...* — див.: *Pułaski K.* Stare osady w ziemi Kamienieckiej i dziedziczące na nich rody podolskiej szlachty historycznej // *Przewodnik naukowy i literacki*. — Lwów, 1902. — № 1. — S. 43–52; № 2. — S. 145–154; № 3. — S. 247–256; № 4. — S. 345–353; № 5. — S. 464–472; № 6. — S. 554–564; № 7. — S. 658–666; № 8. — S. 734–744; № 9. — S. 833–840; № 10. — S. 936–944; № 11. — S. 1024–1033; № 12. — S. 1134–1142.

...*се Шаравка, Бедрихів Городок і Кунин з своїми приналежностями та с. Вірмени* — йдеться про міста: Шаравка (нині с. Шарівка), Кунин (не ідентифіковане, можливо Купин), Бедрихів Городок (нині Городок) та село Вірмени (нині с. Великозалісся) Хмельницької області, які у литовсько-польський період належали до шляхетських і церковних маєтностей Кам'янецького та Летичівського повітів Подільського воєводства.

...*мали ми дотепер монографійку (досить немудру, зрештою) Вен[едикта] Площанського...* — йдеться про статтю публіциста, галицького москвофіла *Венедикта Площанського (1834–1902)*: *Площанский В.М.* Керден и Кердеевичи XIV–XV вв. // Труды X Археологического съезда. — М., 1899. — Т. I. — С. 277–289.

Powiat Mohylowski w gubernii Podolskiej...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXXII. — Кн. 4. — С. 208–210 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Гурський-Побур Владислав, пол. *Górski-Pobóg Władysław (1822–1902)* — польський історик-аматор, археолог. У своєму маєтку в селі Котюжанах Могилівського повіту Подільської губернії зібрав бібліотеку та архів рукописів з історії Поділля.

с. 94 ...*архіву Ржевуських, що походять від Держжків і Чурилів, частину архіву Уруських і ін.* — йдеться про архіви шляхетських родів Жевуських, Держжків, Чурилів і Уруських, які володіли маєтками в околицях Могильова. Рукописи з цих збірок датовані переважно другою половиною XVII–XVIII ст.

...*урядових видань подільського статистичного комітету* — виданнями Подільського губернського статистичного комітету станом на початок 1890-х рр. були: Обзор Подольской губернии. — Каменец-Подольский, 1879–1912; Труды Подольского губернского статистического комитета; Отчеты Подольского губернского статистического Каменец-Подольского комитета. — Каменец-Подольский, 1885–1913; Протоколы заседаний Подольского губернского

ского статистического комитета. — Каменец-Подольский, 1867—1877; Сборник сведений о Подольской губернии. — Каменец-Подольский, 1880—1882. Вып. 1—2.

с. 95 ...праця М. Ролле про Барцину, і я тоді вже вказав у своїй рецензії сеї праці ("Записки [НТШ], т], XV, с. 8—9), що значіння їх невисоке — йдеться про працю: *Rolle M. Z przeszłości. Okręg Rowski Starostwo Barskie (do r. 1774)*. — Lwów, 1896. Див. рец.: Грушевський М. // ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XV. — Кн. I. — С. 8—13. Передрук: *Його ж. Твори: У 50 т.* — Львів, 2008. — Т. 14: Серія: Рецензії та огляди (1888—1897). — С. 183—188.

...документів з моєї збірки актів Барського староства (Архив Юго-Зап[адной] Рос[сии], VIII, [т.] I і II)... — йдеться про видання: Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов. — К., 1893. — Ч. 8. — Т. 1: Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XV—XVIII ст. / Под ред. М.С.Грушевского; Т. 2: Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XVII—XVIII ст. / Под ред. М. С. Грушевского.

O. Balzer. Historia ustroju Polski...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXXII. — Кн. 4. — С. 210—211 (Бібліографія). Підпис: Грушевський М.

Бальцер Освальд, пол. *Balzer Oswald (1858—1933)* — польський історик права. Професор Львівського університету (1887—1933), директор Крайового архіву гродських і земських актів (з 1891), (з 1919 — Земського архіву) у Львові. Досліджував першоджерела польського середньовічного та ранньомодерного часу, проблеми державного устрою Польщі й Австрії, історію судового права.

с. 96 ...дав [...] новий і автентичний текст — чи то своїх викладів, чи то незалежно від нього обробленого курсу історії польського права — У 1911 та 1914 рр. накладом Товариства "Бібліотека слухачів права у Львові" видано об'ємні томи лекцій з історії устрою Польщі О. Бальцера. Див.: *Balzer O. Historia ustroju Polski (na podstawie stenogramu za zezwoleniem autora)*. — Lwów, 1911; *Ejusdem. Historia ustroju Polski. Przegląd wykładów uniwersyteckich*. — Lwów, 1914.

Sądownictwo królewskie w pierwszej połowie rządów Zygmunta Starego...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXXIII. — Кн. 5. — С. 205 (Бібліографія). Підпис: Грушевський М.

Гружевський Болеслав, пол. *Grużewski Bolesław (1883—1952)* — польський історик права. Досліджував історію устрою Польщі, польське судове право.

с. 96 ...семінарійних і інших праць його учеників п[і]д н[авою] "Studia nad historią prawa polskiego" — йдеться про дослідження по історії права, які друкувалися у видавничій серії "Studia nad historią prawa polskiego", започаткованій О. Бальцером 1899 р.

...опублікованих свого часу проф. Бобжинським... — див.: *Decreta in iudiciis regalibus tempore Sigismundi I regis Poloniae anno 1507—1531 Cracoviae celebratis lata ex actis originalibus in archivo regni Galiciae Cracoviensi asservatis* / Edidit M. Bobrzyński. — Cracovia, 1881. (Starodawne Prawa Polskiego Pomniki; Т. 6).

Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXXIII. — Кн. 5. — С. 205 (Бібліографія). Підпис: Грушевський М.

Чубек Ян, пол. *Czubek Jan (1849—1932)* — польський бібліотекознавець, історик літератури, археограф. Член Академії знань у Кракові (1918). Бібліотекар Академії знань у Кракові (1903—1932). Перекладач із класичних мов, видавець пам'яток польської літератури XVI—XVII ст.

Zur Geschichte der alten Handelsstrassen...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXV. — Кн. 1. — С. 168—169 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Раверс Фрідріх, нім. *Rauers Friedrich (1879—1954)* — німецький історик економіки, архівіст. Доктор філософії (1913). Дослідник старих торговельних шляхів у Європі.

Antoni Prochaska. Urywki z dziejów XIV wieku...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXVI. — Кн. 2. — С. 193 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.* Автограф зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, оп. 1, спр. 45, арк. 109.

Прохаска Антоній, пол. *Prochaska Antoni (1852—1930)* — польський історик. Член Академії знань у Кракові (з 1893). Працівник Крайового архіву актів городських і земських у Львові (1878—1929). Цікавився історією Великого князівства Литовського, дослідник часів Владислава Ягайла і Вітольда, польсько-литовських стосунків XIV—XV ст., польської шляхти та сеймів. Видав окремі томи “*Akta grodzkie i ziemskie...*” (1894—1906, т. 16—19; 1909—1931, т. 20—24).

с. 98 *...працею д[окто]ра Кутшеби про торгівлю Кракова...* — див.: *Kutrzeba S.* Handel Krakowa w wiekach średnich na tle stosunków handlowych Polski. — Kraków, 1902.

...він витягнув звістки до руської справи в вроцлавських актів, давно опублікованих Корном... — йдеться про видання: *Breslauer Urkundenbuch bearbeitet von Georg Korn.* — Breslau, 1870.

...стару замітку Грінгагена... — див.: *Grünhagen C.* Die Correspondenz der Stadt Breslau mit Karl IV. in den Jahren 1347—1355. // Archiv für österreichische Geschichte — Wien, 1865. — Band 34. — S. 345—370.

Antoni Prochaska. Unie Kalmarska i Jagiellońska...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXVI. — Кн. 2. — С. 193—194 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.* Автограф зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, оп. 1, спр. 45, арк. 107—108.

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXVI. — Кн. 2. — С. 194—195 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.* Автограф зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, оп. 1, спр. 46, арк. 191—193.

с. 100 *...редактора д[окто]ра Прохаски...* — коментар про *А. Прохаску* див. вище на цій сторінці.

...се неначе доповнення матеріалами XV в. реєстрів Яблоновського в його праці про Галичину XVI в. — йдеться про видання: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym.* — Warszawa, 1902. — Т. VII. Cz. I: Ziemia Ruskie. Ruś Czerwona opisana przez A. Jabłonowskiego; Warszawa, 1903. — Т. VII. Cz. II (Źródła dziejowe. T. XVIII. Cz. I—II).

На дальші два томи заповідає редактор докінчення судових записок XV в., в тім числі (в т. XX) також досі не зачеплені останки актових книг Белзького воеводства — ці видавничі плани не вдалося реалізувати.

З XXI т. має зачатися публікація соймикових ухвал Руського воеводства з рр. 1572—1771 — публікація цих документів розпочалася у XX т. зусиллями А. Прохаски. Див.: *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie.* — Lwów, 1909. — Т. XX: Lauda sejmikowe. — Т. I: Lauda Wiszeńskie 1572—1648 r.; 1911. — Т. XXI: Lauda sejmikowe. — Т.ч. I: Lauda Wiszeńskie 1648—1673 r.; 1914. — Т. XXII. — Т. III: Lauda wiszeńskie 1673—1732 r.; 1928. — Т. XXIII: Lauda sejmikowe Wiszeńskie, Lwowskie, Przemyskie i Sanockie 1731—1772; 1931. — Т. XXIV:

Lauda sejmikowe Halickie 1575—1695; 1935. — Т. XXV: Lauda sejmikowe Halickie 1696—1772. Останній том підготував до друку Войцех Гейнош.

Сю публікацію обчислено на десять томів, і вона, значить, має й зайняті на довгі-довгі літа фонди свого археографічного фондушу — десятитомне видання сеймових ухвал Руського воєводства не вдалося зреалізувати. Побачило світ лише п'ять томів, а один (т. 26 загальної нумерації) був підготований до друку, однак не опублікований. Див.: Вінниченко О. Невиданий 26-й том “Aktów grodzkich i ziemskich” // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 1998. — Вип. 33. — С. 207—217.

Fr. Giedroyć. “Casus notabilis”...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXVI. — Кн. 2. — С. 213 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Гедройц Францішек, пол. *Giedroyć Franciszek (1860—1944)* — польський лікар-дерматолог, історик медицини. Працював у варшавській лікарні св. Лазаря. Професор історії і філософії медицини Варшавського університету (1920—1931).

с. 101 ...з огляду на дискусію, яка вив'язалася на сторінках нашої часописи про звичай увільнювання дівчиною засудженого — йдеться про кілька статей українських дослідників, у яких зроблена спроба пояснити цей звичай, що побутував у ранньомодерному суспільстві на українських землях. Див.: *Гнатюк В.* Рец. на: *Левицький О.* Обычай помилования преступника избранного девушкой в мужья. Страничка из истории обычного права в Малороссии // Киевская старина. — К., 1905. — I. — С. 89—97 // ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXXIII. — Кн. V. — С. 214—217; *Щурат В.* Увільнення злочинця дівчиною в Бродях 1727 р. // ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXV. — Кн. I. — С. 96—103.

Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXVII. — Кн. 3. — С. 213—214 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.* Автограф зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, оп. 1, спр. 49, арк. 351—353.

с. 101 ...в початку 1450 р., доносить про похід Михайлушка... — йдеться про похід проти Казимира Ягеллончика у 1450 р. сина великого литовського князя Зигмунта Кейстутовича — *Михайла Зигмунтовича (Михайлушка)*, претендента на великокнязівський трон. Детальніше про боротьбу за владу в Литві Михайлушка на зламі 1440—1450-х рр. див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1993. — Т. IV. — С. 245—246.

...Івана Чорторийського... — йдеться про князя *Івана Васильовича Чорторийського* (помер бл. 1460), який разом із братом Олександром організував у 1440 р. вбивство великого литовського князя Зигмунта Кейстутовича.

с. 101—102 ...кандидатуру Радиви́ла на Вел[ике] князівство [Литовське]... — йдеться про *Радзиви́лла Остиковича* (помер 1477) — литовського магната, який займав в 1420—1470-х рр. у Великому князівстві Литовському, впливові посади, наприклад земського маршалка (1433—1434, 1463—1474). На початку 1450-х рр. очолював магнатське угруповання, яке прагнуло змістити з великокняжого трону Казимира Ягеллончика.

с. 102 ...литовсько-польський з'їзд (парчівський) в волинській справі... — цей з'їзд відбувся у червні 1453 р. На ньому розглядалося питання інкорпорації Волині до Польського королівства, що стало можливим після смерті волинського князя Свидригайла. Про цю подію, її передумови та наслідки див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1993. — Т. IV. — С. 242—244.

В.А.Розов. Значение грамот XIV и XV веков...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXVIII. — Кн. 4. — С. 206—207 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Розов Володимир Олексійович (1876–1940) — український філолог. Приват-доцент Університету св. Володимира у Києві (до 1916), професор Ніжинського історико-філологічного інституту (1916–1918). Досліджував українські грамоти XIV–XV ст., староболгарські та старосербські писемні пам'ятки, історію української шкільної драми.

**с. 103 Був ним збірник Петербурзького археографічного інституту, зладжений Со-
болевським і Пташицьким** — див.: Палеографические снимки с русских грамот преимуще-
ственно XIV века // В память двадцатипятилетия Санкт-Петербургского археологичес-
кого института (1878–1903) / Издание Санкт-Петербургского археологического института
под редакцією А.И.Соболевского и С.А.Пташицкого. — СПб., 1903.

В своїй замітці, поданій в “Записках” т. LXV... — див. публікацію на с. 28–29
цього видання.

...вводить в круг своїх дослідів фальшиву грамотку Витовта 1383 р. ... — йдеться
про грамоту Вітовта від 5 травня 1383 р. слугі Василю Карачевському на заснування села
Княжої Луки. Див.: Грамоти XIV ст. / Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-
показники М.М.Пещак. — К., 1974. — С. 62–63.

...рік не відповідають урядуванню Петра Яновича... — йдеться про Петра Яновича
Монтигирдовича — луцького старосту і маршалка Волинської землі (1486–1490), троць-
кого воєводу (1491–1497).

Hansisches Urkundenbuch, herausgegeben vom Verein für hansische Geschichte...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXVIII. — Кн. 4. —
С. 207–208 (Бібліографія). Підпис: Грушевський М.

Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXVIII. — Кн. 4. —
С. 208 (Бібліографія). Підпис: Грушевський М.

с. 104 ...попередній том сеї серії... — йдеться про: Liv-, est- und kurländisches
Urkundenbuch. Erste Abteilung. Band 11 herausgegeben von Philipp Schwartz. — Riga, 1905.
Рецензію на це видання див. на с. 101–102.

с. 104–105 ...дальший том принесе щось до історії його повстання — мається на
увазі повстання Михайла Глинського 1508 р. проти великого литовського князя Зигмунта Ста-
рого. Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1993. — Т. IV. — С. 286–290.

Corpus iuris polonici, sectionis primae privilegia, statuta...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXVIII. — Кн. 4. —
С. 208–209 (Бібліографія). Підпис: Грушевський М.

Коментар про О. Бальцера див. на с. 202.

с. 105 ...проф. Уляновським... — Уляновський Болеслав, пол. *Ulanowski Bolesław*
(1860–1919) — польський історик права. Професор права Ягеллонського університету
(1888–1919), член Академії знань у Кракові (1888). Досліджував церковне право у Поль-
ському королівстві, видавець пам'яток польського права середньовічних часів.

...Пекосінський... — Пекосінський Францішек, пол. *Piekosiński Franciszek* (1844–
1906) — польський історик-медієвіст, історик права, геральдист. Член Академії знань у
Кракові (1878), професор Ягеллонського університету (1891–1906). Досліджував середньо-
вічну історію Польщі, геральдику, сфрагістику, нумізматику, видавець джерел.

...їх том один вийшов, а два інші мають вийти ще в “Archiw-i komisji prawniczej” ... —
до 1907 р. вийшло чотири томи середньовічних документів у видавничій серії Правничої
комісії Академії знань у Кракові: *Archiwum komisji prawniczej*. — Kraków, 1895. — Т. I;
1895. — Т. III; 1897. — Т. V; 1907. — Т. VIII. — Cz. I.

...І і II том полишені на пам'ятки до р. 1505, а дальші роки Жигимонта Ст[арого] будуть обняті томами IV і V-м — крім цього тому О.Бальцер опублікував лише першу частину четвертого тому. Див.: Corpus iuris Polonici. Scetionis 1: Privilegia, statuta, constitutiones, edicta, decreta, mandata regnum Poloniae spectantia comprehendentis. — Vol. 4: Annos 1523—1534 continentis / typis mandavit adnotationibus instruxit O.Balzer. — Cracoviae, 1910.

Архив Юго-Западной России...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXVIII. — Кн. 4. — С. 212—215 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

с. 106 ...з'явилися акти львівської Ставропігії (з датою 1904 р.)... — див.: Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов. — К., 1904. — Ч. 1. — Т. 11. Акты, относящиеся к истории Львовского ставропигиального братства (1599—1702 гг.) / Под ред. А.С.Крыловского; К., 1904. — Ч. 1. — Т. 12. Акты, относящиеся к истории Львовского ставропигиального братства (1586—1881 гг.) / Под ред. А.С.Крыловского.

...нареши́ти в останні́х міся́цях з'явився дальши́й (IV) том се́єї се́рії — не зрозуміло, яку серію має на увазі М.Грушевський. У сьомій частині "Архиву Юго-Западной России..." четвертого тому не було. Можливо, йдеться про: Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов. — К., 1907. — Ч. 8. — Т. 4: Акты о землевладении в Юго-Западной России в XV—XVIII вв. / Под ред. М.Ф. Владимирского-Буданова.

...проф. Владимирський-Будановим... — про М. Владимирського-Буданова див. коментар на с. 197.

...В.Щербинуоу... — *Щербина Володимир Іванович (1850—1936)* — український історик, археограф. Член-кореспондент ВУАН (1925). Викладав у гімназіях Петербурга і Києва (1876—1920). Досліджував історію Києва, гайдамаків, козаків. Публікувався у періодичних виданнях Києва кінця XIX — першої третини XX ст.

с. 106—107 ...до звісної праці Яблоновського "Ukraina" ("Źródła dziejowe", т. XXII) — йдеться про: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. — Warszawa, 1897. — Т. XI: Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów—Braclaw). Dział III opisane przez A. Jabłonowskiego (Źródła dziejowe; Т. XXII).

с. 107 ...порівняти його "Україну" з новішою працею про "Червону Русь" — див.: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. — Warszawa, 1902. — Т. VII. Cz. I: Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona opisana przez A. Jabłonowskiego (Źródła dziejowe; Т. XVIII. Cz. I); 1903. — Т. VII. Cz. II: Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona opisana przez A. Jabłonowskiego (Źródła dziejowe; Т. XVIII, Cz. II)

...моя давніша критична стаття про сю працю Яблоновського ("Записки [НТШ]", т. XVII, за 1897 р.) — див. *Грушевський М.* Рец. // ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XVII. — Кн. III. — С. 9—22. Передрук: *Його ж.* Твори: У 50 т. — Львів, 2008. — Т. 14. — С. 193—205.

Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXIX. — Кн. 5. — С. 216—218 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.* Автограф зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, оп. 1, спр. 45, арк. 110; спр. 49, арк. 279, 281.

Радзими́нський-Люба Зигмунт, пол. Radziwiński-Luba Zygmunt (1843—1928) — польський історик, генеалог, видавець джерел. Президент Польського геральдичного товариства (1912—1925).

с. 109 Обчислено воно на кілька томів — побачили світ лише три томи, див.: Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta Fedora Olgierdowicza x. Ratneńskiego / Opracował Z.L.Radziwiński. — Lwów, 1906. — Т. I; 1910. — Т. II; 1913. — Т. III.

Автор виступає в обороні гіпотези двоїменності Федора-Любарта Ольгердовича, яку давніше поборював — про цю гіпотезу, див.: *Sprawa początków rodu Sanguszków / Opracowali Z.L.Radziwiński, B.Gorczałk i D.Kozicki. — Lwów, 1901; Radziwiński Z.L. Odpowiedź ks. D.Kozickiemu w sprawie rodowodu xx. Sanguszków. — Lwów, 1901; Ejusdem. Wstępne słowo do monografii ks. Fedora Olgerdowicza Ratnenskiego i jego potomków. — Lwów, 1901.* Найновіші дослідження доводять, що Сангушки походять від Федора Любартовича, сина Любарта Гедиміновича (*Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — С. 678–679*). *Федір Ольгердович (бл. 1332/1333 — бл. 1394)* — син Ольгерда Гедиміновича, ратненський (перед 1377–1394) та кобринський (перед 1387–1394) князь.

В зв'язку з тим боронить він реєстр Ольгердовичів, поданий Длугошем... — див.: *Długosii J. Historiae Poloniae. — Kraków, 1873. — Т. III–IV.*

...Федору Любартовичу... — *Федір Любартович (бл. 1351–1431)* — син Любарта Дмитра Гедиміновича, великий волинський князь (1384–1390, 1431), сіверський (1393–1405) та жидачівський (бл. 1405–1431) князь.

Автор відкидає всі жидачівські документи Любартовича як фальсифікати і вважає його панування в Жидачівщині фіктивним... — дослідження інших істориків спростовують це твердження З.Люби-Радзимиńskiego, див.: *Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1993. — Т. IV. — С. 169; Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — С. 679.*

...Топольський монастир... — йдеться про Топольський монастир, який у першій половині XV ст. знаходився поблизу с. Сваричів, за річкою Лімницею (тепер Рожнятівський район Івано-Франківської області).

...дуже правдоподібно доводить, що князі Андрушко й Митко, звісні в Галицькій землі в 1430-х рр., були синами Любартовича (с. 28–29) — найновіші генеалогічні дослідження підтверджують це припущення, див.: *Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — С. 679–680.*

с. 109–110 ...у Федора Ольгердовича був старший син Федюшко, що се він фігурує в записках краківського двору 1413–1418 рр. і що йому, а не Любартовичу, надав Ягйло Володимир в 1431 р. — про критику цієї безпідставної гіпотези детальніше, див.: *Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1993. — Т. IV. — С. 169–170, 513, 516; Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — С. 678.*

с. 110 Гурковичів в Холмщині... — йдеться про сина Федора Любартовича, краснічинського князя Гурка Федоровича (помер після 1429) та його синів, також князів краснічинських (після 1429–1433), Івана Гурковича (помер після 1465) та Олександра Гурковича (помер після 1433). Див.: *Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — С. 680.*

...хроніки т. зв. Биховця... — йдеться про один зі списків т.з. Литовського літопису XVI ст., який у 1840 р. був власністю поміщика О.Биховця. Після публікації (*Ромніки do dziejów litewskich. — Wilno, 1846*) хроніка Биховця була втрачена. Через це довгий час вважалася фальсифікатом, однак на сьогодні її автентичність не викликає сумнівів.

D[octo]r Fryderyk Papée. Polska i Litwa na przełomie wieków średnich...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXIX. — Кн. 5. — С. 218–220 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.* Автограф зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, оп. 1, спр. 45, арк. 94–97.

Папе Фридерик, пол. Papée Fryderyk (1856–1940) — польський історик, бібліотекознавець. Директор Ягеллонської бібліотеки (1905–1926). Член Польської Академії знань (1920). Досліджував історію Польщі XV–XVI ст., дипломатику, польсько-угорські стосунки.

с. 110 ...Б.Бучинським (див. т. LXXV “Записок НТШ”) — див. Бучинський Б. Нові праці до історії Великого князівства Литовського в XV віці // ЗНТШ. — Львів,

1907. — Т. LXXV. — Кн. I. — С. 131–166. *Бучинський Богдан Мелітонович (1883–1907)* — український історик, дослідник історії церковної унії XV–XVI ст., політичної історії Великого князівства Литовського XV ст., діяльності Остафія Дашковича. Учень М. Грушевського, під керівництвом якого проводив дослідження у рамках НТШ. Автор 8 наукових праць, з яких за життя опублікована лише вищезгадана рецензія. Решту підготував до друку М. Грушевський (шість) та І. Крип'якевич (одну) на підставі рефератів і рукопису “Змагання до унії руської церкви з Римом в роках 1498–1506”.

с. 112 ...в деяких справах піддаю критиці погляди д[окто]ра Папе в другім виданні IV тому, що виходить тепер... — див. *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1993. — Т. IV. — С. 251, 275, 324–325, 329, 481–484, 488 (репринт другого видання 1907 р.).

...перше видання мого IV тому вийшло перед виходом книги д[окто]ра Папе — див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Львів, 1903. — Т. IV.

...покликається він на Федьків реєстр в рукописі Лит[овської] метрики, коли він виданий... — йдеться про перелік прибутків у скарбницю Великого князівства Литовського 1486 р. (книгу данин), у якій фігурує Федько Хребтович, майбутній земський підскарбій.

...літопись т. зв. Биховця... — коментар про неї див. на с. 207.

...Стрийковський — йдеться про твір: *Strykowski M.* Która przedtym nigdy światła nie widziała. Kronika Polska Litewska, Zmodzka, u wszystkich Rusi Kijowskiej, Moskiewskiej, Siwierskiej, Wołyńskiej, Podolskiej, Podgórskiej, Podlaskiej, etc. Y rozmaite przypadki wojenne y domowe, Pruskich, Mazowieckich, Pomorskich y innych Królestwu Polskiemu y Wielkiemu Księstwu Litewskiemu przyległy... — Królewiec, 1582 (друге вид. 1766, третє — 1846 р.; переклад українською мовою опублікований зусиллями НТШ у Львові 2011 р.).

Zbory i senatorowie protestantscy w Dawnej Rzeczypospolitej...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXIX. — Кн. 5. — С. 222–223 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.* Автограф зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, оп. 1, спр. 46, арк. 32.

Мерчинг Генрик Карлович, пол. Merczyng Henryk (1860–1916) — російський інженер польського походження. Професор Інституту шляхів сполучення у Санкт-Петербурзі (1896–1916). Досліджував історію реформації у Польщі XVI ст.

с. 113 ...доповнення звісних реєстрів Венгерського і Лукашевича — йдеться про каталоги протестантських громад у Польсько-литовській державі діяча реформації *Анджея Венгерського (1600–1649)* та історика *Юзефа Лукашевича (1799–1873)*. Див.: *Sistema historico-chronologicum ecclesiarum slavonicarum per provincias varias, praecipue Poloniae, Bohemiae, Lithuaniae, Russiae, Prussiae, Moraviae etc., ad annum 1650, opera Adriani Regenvolschii.* — Treverorum, 1652; *Lukaszewicz J.* Dzieje kościołów wyznania helweckiego w dawnej Małej Polsce. — Poznań, 1853.

С.А.Пташицкий. Иван Федоров. Издания Острожской Библии...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXX. — Кн. 6. — С. 220 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Пташицкий Станіслав, пол. Ptaszycki Stanisław (1853–1933) — польський історик-архівіст, археограф. Професор Католицького університету в Любліні (1918–1926), директор Державних архівів у Варшаві (від 1926). Досліджував історію Польщі, Великого князівства Литовського, польсько-російських відносин.

с. 113 ...С.Пташицкий, що вже від довшого часу займається біографією Івана Федорова... — див.: *Пташицкий С.А.* Иван Федоров, московский первопечатник. Пребывание его во Львове (очерк по вновь открытым архивным материалам). — СПб., 1884.

...купив Мамонич... — йдеться про *Кузьму* або *Луку Мамоничів*, купців та книговидавців, які 1574–1623 рр. володіли друкарнею у м. Вільно.

Андрій Яковлев. Намістники, державці і старости...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. LXXXI. — Кн. 1. — С. 185 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Яковлів Андрій Іванович (1872–1955) — український історик права, громадський діяч. Професор Українського вільного університету у Празі (1928–1945), його ректор (1930–1931, 1944–1945). Дійсний член НТШ (1926). Досліджував українське звичаєве, цивільне, карне право.

с. 114 ...три статті А.Яковлева... — див.: *Яковлев А.* Бунт черкасцев и каневцев в 1536 году (Эпизод из жизни украинских городов в XVI в.) // *Україна*. — К., 1907. — Т. I. — Кн. 1 — Ч. 1. — С. 81–96; *Його ж.* З історії реєстрації українських козаків в I-й пол. XVI в. // Там само. — Т. I. — Кн. 3. — Ч. 1. — С. 265–279; *Його ж.* Намістники, державці і старости господарського замку черкаського XV і в XVI вв. // Там само. — Т. III. — Кн. 3. — Ч. 1. — С. 340–364.

...поставленого в некорисні обставини для наукової роботи — напевне, М.Грушевський має на увазі працю А.Яковліва не в навчальних закладах чи інших установах наукового характеру, а в державній адміністрації та адвокатурі.

...напр., праці Вольфа, Бонєцького, Литовская метрика і т. ін. ... — йдеться про праці: *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. — Warszawa, 1895; *Boniecki A.* Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku. — Warszawa: 1883; *Herbarz polski*. — Część I. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / Ułożył i wydał A.Boniecki. — Warszawa, 1899–1913. — Т. I–XVI; *Литовская метрика*. — СПб., 1903. — Т. I. Книги судных дел (Русская историческая библиотека; Т. XX).

...новіша література про Дашкевича полишена автором на боці — йдеться про видання, згадані у попередньому коментарі.

Так само полишена на боці література кн[язя] Дмитра Вишневецького... — йдеться про: *Listy oryginalne Zygmunta Augusta do Mikołaja Radziwiłła Czarnego, wojewody Wileńskiego marszałka i kanclerza W. X. L.* — Wilno, 1842; *B[artoszewicz] J.* Wiśniowiecki Dymitr // *Encyklopedia Powszechna*. — Warszawa, 1867. — Т. 27. — S. 232–238.

В.Г.Ляскоронский. К вопросу о битве кн. Витовта с татарами...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. LXXXV. — Кн. 5. — С. 199–200 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Коментар про В. Ляскоронського див. на с. 176 цього видання.

с. 114 ...свого часу обговорював статтю сього автора про Витовтів похід на татар ("Записки [НТШ]", т. LXXX)... — див. рецензію та коментар до неї на с. 45–47, 184–185.

...місце бою Витовта з Ідиною... — йдеться про Едигея, темника Золотої Орди.

...раз по Гаммеру, а другий раз по Смирнову — йдеться про праці: *Hammer-Purgstall J.* Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist: Der Mongolen in Russland. — Pesth, 1840; *Смирнов В.* Крымское ханство под верховенством Османской порты до начала XVIII в. — СПб., 1887.

Н.Петров. О новооткрытой киевской монете XIV века...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. LXXXIX. — Кн. 3. — С. 185–186 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Петров Микола Іванович (1840–1921) — український історик Церкви, літературознавець, археолог. Професор Київської духовної академії (1871–1919). Член-кореспондент Петроградської АН (1916), академік УАН (1918).

с. 115 Про сю нахідку подав був замітку кийвський нумізмат К.Болсуновський... — коментар про К. Болсуновського див. на с. 200.

...висловленим пок[ійним] Антоновичем... — йдеться про публікацію: Антонович В.Б. О новонайденных серебряных монетах с именем Владимира // Труды III-го археологического съезда. — М., 1878. — Т. 2. — С. 151–157.

с. 116 ...аби ся статейка пок[ійного] ученого... — йдеться про вищезгадану статтю В.Антоновича.

Я.И.Смирнов. Рисунки Киева 1651 года по копиям...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1910. — Т. XCV. — Кн. 3. — С. 199–200 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.* Автограф зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, оп. 1, спр. 45, арк. 118–120.

Смирнов Яків Іванович (1869–1918) — російський археолог та історик мистецтва. Академік Російської АН (1917). Його праці присвячені вивченню мистецтва Візантії, Русі, Малої Азії та Сасанідської Персії.

с. 116 ...про київський альбом 1651 р. і про малюнок Ярослава в родині на софійській фресці в образах 1651 р. — реферати прочитані на XIII-му Археологічному з'їзді в Катеринославі 21 серпня 1905 р.

...Абрагам Вестерфельд... — Вестерфельд Абрагам (1620/1621–1692) — голландський художник. Служив при дворі литовського гетьмана Януша Радзивілла.

...гравірований Гондіусом... — Гондіус Вільгельм (1597–1652) — голландський гравер на міді. Виконав карти України (1648 і 1650) до "Опису України" Гійома Ле Вассера де Боплана. Автор трьох варіантів портрета Б.Хмельницького (1651), один з яких — за малюнком А.Вестерфельда.

...недавно повторену Глогером — Глогер Зигмунд, пол. *Gloger Zygmunt* (1845–1910) — польський історик, археолог, етнограф, фольклорист. Автор бл. 800 праць, серед яких: *Encyklopedia staropolska ilustrowana* (Варшава, 1900–1903, 4 т.); *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce* (Варшава, 1907–1909, 2 т.).

с. 117 ...проф. Петровим в його статті про них, в "Трудах киев[ской духовной] акад[емии]", 1905 р. — див.: Петров Н.И. Новооткрытый альбом видов и рисунков достопримечательностей Киева 1651 г. // Труды Киевской духовной академии. — К., 1905. — № 7. — С. 431–472.

...скептичної оцінки ак[адеміка] Кондакова, даної ним в його книзі про княжі портрети XI–XII в. ... — йдеться про працю: Кондаков Н.П. Изображения русской княжеской семьи в миниатюрах XI века. — СПб., 1906.

...Могилиної реставрації софійських малювань — йдеться про реставрацію Софійського собору зусиллями київського митрополита Петра (Могили) у 1633–1647 рр.

Tadeusz Korzon. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1912. — Т. CVII. — Кн. 1. — С. 176 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Корзон Тадеуш, пол. *Korzon Tadeusz* (1839–1918) — польський історик. Член Академії знань у Кракові (1902). Цікавився всесвітньою історією, теорією та методикою історичного дослідження, історіографією. Праці: *Kurs historii wieków średnich* (Варшава, 1871); *Historija starożytna* (Варшава, 1876); *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta, 1764–1794, badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego* (Краків, 1882–1886; Варшава, 1897–1899); *Kościuszkó. Bibliografia z dokumentów wysnuta* (Краків, 1894); *Grunwald, ustęp z dziejów wojennych Polski* (Варшава, 1910).

с. 117 ...Б.Гембаржевський Броніслав, пол. *Gembarzewski Bronisław* (1872–1941) — історик польського війська, директор Національного музею (1916–1936) і музею війська у Варшаві (від 1920). Праці: *Wojsko polskie. Królestwo Polskie*

1815—1830 (Варшава, 1903); *Wojsko polskie. Księstwo Warszawskie 1807—1814* (Варшава, 1905); *Husarze. Ubiór, oporządzenie i uzbrojenie 1500—1775* (Варшава, 1939) та ін.

Adam Chmiel. Źródła do historyi sztuki i cywilizacji w Polsce...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1912. — Т. CVII. — Кн. 1. — С. 177 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Хмель Адам, пол. *Chmiel Adam (1865—1934)* — польський історик, архівіст, археограф. Директор Архіву давніх актів у Кракові (з 1917), член-кореспондент Польської АН (1925). Досліджував історію культури міст, сфрагістику та палеографію.

Scriptores rerum polonicarum, t. XXI...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1912. — Т. CX. — Кн. 4. — С. 209—210 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

с. 118 ...видавець... — *Барвінський Євген*, пол. *Barwiński Eugeniusz (1874—1947)* — польський історик, архівіст, бібліотекар. Працював у бібліотеці Львівського університету (1895—1913), директор Державного архіву у Львові (1913—1939). Основні наукові зацікавлення: політична історія Речі Посполитої початкового періоду королювання Сигізмунда III, польсько-молдавські відносини XVI—XVII ст., опрацював щоденники коронних сеймів 1588—1600 рр. Видав друком сеймові щоденники за 1597 (Краків, 1907) і 1591—1592 рр. (Краків, 1911).

...переважно вже видане, головню в VIII т. “Жерел до історії України-Руси” — див.: *Жерела до історії України-Руси*. — Львів, 1908. — Т. VIII: Документи по рік 1631 (Матеріали до історії української козащини, Т. I);

Найбільш интересна з інструкцій соймаків української території — вишненська, видана була в корпусі галицьких соймакових актів в XX т. “Akta grodzkie i ziemskie” ... — див.: *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*. — Lwów, 1909. — Т. XX: *Lauda sejmikowe*. — Т. I: *Lauda Wiżeńskie 1572—1648 r.*;

...Замойським... — *Ян Замойський (1542—1605)* — польський магнат, королівський секретар (1565), великий коронний канцлер (1578) і гетьман (1581).

с. 119 ...Радзивил-Сирітка... — *Миколай Радзивілл “Сирітка” (1549—1616)* — литовський магнат, троцький (1590—1604) та віленський (1604—1616) воєвода.

Памятники сношений Московского государства с Польско-Литовским государством...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1912. — Т. CXI. — Кн. 5. — С. 184—186 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

с. 119 ...останній (III) том вийшов двадцять літ тому, в 1892 р., під редакцією покійного Карпова — див.: *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством / Напечатано под наблюдением Г.Ф.Карпова*. — СПб., 1890. — Часть 3-я (годы с 1560 по 1570). (Сборник императорского русского исторического общества; Вып. 71).

Материалы по истории русской картографии...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1913. — Т. CXIV. — Кн. 2. — С. 207—208 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Кордт Веньямин Олександрович (1860—1934) — український картограф німецького походження, бібліограф. Завідувач бібліотеки Університету св. Володимира (1894—1928). Дослідник історії картографії, історії України XVII—XVIII ст.

с. 120 *Перший випуск цього цінного видавництва вийшов в 1899 р. і був обговорений в т. XL нашого журналу* — див.: *Материалы по истории русской картографии* / Под ред. В.А. Кордта. — К., 1899. — Вып. 1: Карты всей России и южных ее областей до половины XVII века. С.Г. [Іваницький С.]. Рец. // ЗНТШ. — Львів, 1901. — Т. XL. — Кн. II. — С. 18–19.

Другий — чи, властиво, як значилося на нім: другої серії випуск 1 (вийшов 1906 р.)... — див.: *Материалы по истории русской картографии* / Сост. В.А. Кордт. — К., 1906. — Сер. 2. — Вып. 1: Карты всей России, северных ее областей и Сибири.

...мапа Меркатора 1654 р. (арк. V), мапа Герітса 1613 р. (арк. XV) і Сансона де-Россі 1688 р., захоплюють значні часті нашої території й мають більший інтерес для нас — йдеться про мапи європейських картографів Герарда Меркатора (1512–1594), Гесселя Геррітса (1581–1632) та Ніколя Сансона де Россі (1600–1667).

с. 121 *...мапи Боплана...* — про французького інженера та картографа Гійома Ле Вассера де Боплана (бл. 1600 — після 1675) та його карти України, див.: Боплан і Україна. Зб. наук. праць. — Львів, 1998.

Досі ми мали видання пізніших копій його спеціальних мап... — див.: Ляскоронський В.Г. Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., относящиеся к Южной России // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1898. — Кн. 12. — С. 97–137; *Его же*. Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. I. Описание Украины. II. Карты Украины. — К., 1901.

...Ляскоронський при своїй студії про “Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., относящиеся к Южной России (1898)”... — див.: Ляскоронський В.Г. Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., относящиеся к Южной России // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. — К., 1898. — Кн. 12. — С. 97–137 (також окремому книжкою: К., 1898).

...мап Піта... — йдеться про пізніші переробки карт Боплана англійського картографа Мосеса Пітта (бл. 1654–1696).

...“Спеціальної мапи України”, з примірника дрезденської бібліотеки... — йдеться про примірник “Спеціальної карти” Боплана, який зберігається у Державній бібліотеці Саксонії в Дрездені. Детальніше див.: Вавричин М. До історії створення Г.Бопланом карт України // Боплан і Україна. — Львів, 1998. — С. 98–99.

...крім того, “Генеральна мапа України” з першого видання 1651 р. (гравірована 1648 р.)... — про примірники “Генеральної карти України” 1648 і 1660 рр., див.: Вавричин М. До історії створення Г.Бопланом карт України // Боплан і Україна. — Львів, 1998. — С. 88–113.

...мапи Радиви́ла 1613 р. ... — йдеться про амстердамське видання карти Великого князівства Литовського польського гравера Томаша Маковського, здійсненого на замовлення віленського воєводи Миколая Радзивілла “Сирітки”.

...які хто знає чи так скоро будуть повторені... — карти із видання В.Кордта, а також інші карти України XV–XVIII ст., передруковані у двох альбомах зусиллями Я.Дашкевича, М.Вавричин та У.Кришталович (серія “Пам’ятки картографії України”), див.: Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV — перша половина XVII ст. — К., 2004 (2-ге вид. 2006); Україна на стародавніх картах. Середина XVII — друга половина XVIII ст. Атлас репродукцій. — К., 2009.

Розділ V. ІСТОРІЯ КОЗАЦТВА ТА ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Е.Ткаченко-Петренко. Думи в изданиях и исследованиях...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. LXXXI. — Кн. 1. — С. 190—191 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Є.Ткаченко-Петренко як автор досліджень з історії українських дум відомий тільки цією однією публікацією. Після нього видавали думи та досліджували цю тему: Колесса Ф. Мелодії українських народних дум (Ч. 1—2; Львів, 1910—1913); Українські народні думи / Ред. К.Грушевська (Т. 1—2; К., 1927—1931); Кирдан Б.П. Украинские народные думы (XV — начало XVII вв.), (М., 1962); Le dymy ukrainiens: Europee cosaque. Textes ukrainiens et traductions integral es une information et des notes par Marie Scherrer (Paris, 1947); Ukrainian Dymy. Editio minor: Original Texts (Toronto, Cambridge, Mass., 1979).

с. 122 ...пор. мою “Історію [України-Руси]”, т. VI, прим. 7 — див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К.; Львів, 1907. — Т. VI. — С. 614—616.

...в панегірику Мих[айлу] Вишневецькому (Epicedion to iest żałobny wiersz o zasypu ks. Michale Wiśniewieckim, 1584 — про цей твір див. детальніше статті: Яковенко Н. Шляхтич “латинський” чи “латинізований”? Нотатки на полях поеми “Epicedion” (1585) // *Її ж.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей у Україні XVI—XVII ст. — К., 2002. — С. 148—153; Трофимук М. Фольклорна складова чужомовних літературних творів XVI століття // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Вип. 43. Львів, 2010. С. 240—254. Див. також переклад цього панегірика українською мовою: Слово многоцінне: Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV—XVI ст.) та в епоху Бароко (кінець XVI—XVIII ст.). — К., 2006. — Кн. 3. — С. 470—495.

А.М.Лазаревский. Малороссийские посполитые крестьяне...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. LXXXIV. — Кн. 4. — С. 225 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Лазаревський Олександр Матвійович (1834—1902) — український історик та генеалог. М.Грушевський неодноразово відгукувався на видання праць О.Лазаревського.

с. 123 В р. 1902 виданий був український переклад в “Руській історичній бібліотеці” — див.: Лазаревський О. Українські посполиті (1648—1783): Історично-правничий начерк / Пер. М.Павлик. — Львів, 1902.

...передмови, написані прихильником і спільником інтересів покійного автора Мих[олою] Василенком — О.Лазаревський вплинув на вибір тематики досліджень М.Василенка (економічна історія Лівобережної України), котрий вважав його своїм неформальним науковим керівником, хоча і Лазаревський не читав лекції в жодному вузі. Василенко написав некролог з приводу смерті Лазаревського та видав його біографічні матеріали, див.: Василенко Н.П. Александр Матвеевич Лазаревский: (Некролог) // Киевская старина. — К., 1902. — Т. 77. — Кн. 5 (май). — С. I—XIX; Олександр Матвієвич Лазаревський (1834—1902 рр.): матеріали до його біографії / Вид. М.Василенко // Україна. — К., 1927. — № 4. — С. 18—82.

...літератури можна б децю додати, хоч би статті д[обродійки] Єфименкової, монографію пок[ійного] Романовича-Славатинського по історії дворянства... — на тему соціальної та економічної історії України статті О.Єфименко зібрані у збірнику: Южная Русь: очерки, исследования, заметки. — СПб., 1905. — Т. 1—2. Див. також: Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII в. до отмены крепостного права. — СПб, 1870.

...покликується на пізніші виводи Мякотіна... — див. критику Мякотініним поглядів О.Лазаревського: *Мякотин В.* К истории Нежинского полка. Рец. на книгу А.М.Лазаревского. "Описание старой Малороссии", т. 2. Полк Нежинский. — СПб., 1896.

М. Халанский. Малорусская дума про Байду...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. LXXXVI. — Кн. 6. — С. 226—228 (Бібліографія). У співавторстві, підписи: *Гнатюк В., Грушевський М.*

Халанський Михайло Георгійович (1857—1910) — російський історик літератури та фольклорист. Професор Харківського університету (з 1891 р.).

с. 124 ...див. мою статтю в III кн[изі] київських "Записок"... — перепублікована з коментарем: *Грушевський М.* Байда-Вишневецький в поезії та історії // *Його ж.* Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 8: Історичні студії та розвідки (1907—1916). — С. 90—115, 606—607.

А.В.Стороженко. Новые подробности к биографии запорожского гетмана Яна Орышовского...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. LXXXIX. — Кн. 3. — С. 190 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.* Автограф зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, спр. 49, арк. 235, 237.

Стороженко Андрій Володимирович (1857 — після 1918) — український та російський історик, публіцист. Прихильник чорносотенної ідеології російського самодержавства.

с. 124 Сей лист має печатку з козацьким гербом і досить дивною написсю: "Копия воиска запорожского" (чи добре вона відчитана?) — сучасні дослідники не заперечують такого прочитання легенди печатки, див.: *Гавриленко В.* Державні печатки України козацької доби: першооснова й генеза // *Вісник Львівського університету.* — Львів, 2000. — Серія історична. — Вип. 35—36. — С. 532—539; *Сас П.М.* Печатки з гербом Війська Запорозького (1590-ті — 1630-ті рр.) // *УІЖ.* — К., 2009. — № 6. — С. 183—202; *Його ж.* Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне. — К., 2010.

Я.П.Новицкий. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1910. — Т. XLVII. — Кн. 5. — С. 178 (Бібліографія). Підпис: *Г[рушевський] М.*

Новицький Яків Павлович (1847—1925) — український історик та фольклорист, збирач козацької старовини. Організатор музеїв у Катеринославі та Олександрівську. Автор понад 40 праць з етнографії, історії, природознавства. У 1924 р. став членом-кореспондентом Всеукраїнської академії наук.

Norblin, napisal Zygmunt Batowski...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1912. — Т. CVII. — Кн. 1. — С. 167—168 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Батовський Зигмунт, пол. *Batowski Zygmunt (1876—1944)* — польський історик мистецтва, дослідник музейництва. Професор Варшавського університету (з 1919 р. — надзвичайний, з 1934 р. — звичайний).

с. 125 Жан Петро Норблін, прізвищем La Courdaïne, другорядний французький маляр другої половини XVIII в. (роджений 1745, вмер 1830 р.)... — *Жан П'єр Норблін*, франц. *Jean-Pierre Norblin de La Courdaïne* — французький маляр, графік та рисувальник. Перебував у Польщі протягом 30 років, де створив найважливіші свої шедеври. Вважається засновником напрямку польського побутового малярства (fr. *peinture de genre*).

...головно ім'я його стало у нас голосним завдяки його гравюрі "Мазепа" — про портрети Мазепи М.Грушевський детальніше пише у двох публікаціях 1909—1910 рр., див.

перепублікації з коментарями, де подана література предмету: *Грушевський М.* До портрета Мазепи // *Його ж.* Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 8: Історичні студії та розвідки (1907–1916). — С. 120–121, 607–608; *Його ж.* Ще до портрета Мазепи // Там само. — С. 122, 608–609. Остання публікація на цю тему: *Александрович В.* Прижиттєва іконографія гетьмана Івана Мазепи // *Іван Мазепа і мазепинці: історія та культура України останньої третини XVII — початку XVIII століть.* — Львів, 2011. — С. 183–193.

Особливо з того часу, як пок[ийний] Лазаревський (в “Киевской старине” 1899 р.) проголосив Норблінкову гравюру за найбільш певну... — див.: А. А. [Лазаревський А.]. Заметки о портретах Мазепы // *Киевская старина.* — К., 1899. — № 3. — С. 453–462.

с. 126 Д[окто]р Батовський приймає звістку, подану варшавським критиком Пьонтковським... — мова йде про Генрика Пьонтковського, пол. *Henryk Piątkowski* (1853–1932) — польського маляра та критика.

...пізніші аналогічні малюнки (як Делефлізів, опублікований мною в “Ілюстров[аній] історії України”)... — останню репродукцію портрета з цього видання див.: *Де ля Фліз Д. П.* Альбоми. — К., 1996. — Т. 1. — С. 131 (факсимільна частина).

В.Мякотин. Очерки социальной истории Малороссии...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1913. — Т. CXVI. — Кн. 4. — С. 227–228 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Мякотин Венедикт Олександрович (1867–1937) — російський історик, письменник, політик. Значна частина наукової спадщини присвячена дослідженню соціальної та економічної історії України ранньомодерного періоду.

с. 127 Його розвідка про закріпощення селян в Гетьманщині, опублікована на сторінках тої ж часопису в 1894 р., і ряд помених праць і публікацій матеріалів... — див.: *Мякотин В.* Прикрепление крестьян Левобережной Малороссии в XVIII столетии // *Русское богатство.* — СПб., 1894. — № 2. — С. 29–52.

...в останній книжці (1913, кн. IX) почалася друга частина п[ід] т[итулом] “Формы землевладения в Левобережной Малороссии XVII–XVIII вв.” — на еміграції автор видав свою капітальну роботу під зміненою назвою у трьох книгах, див.: *Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв.* — Прага, 1924–1926. — Т. I. — Вып. 1–3.

Автор виходить від праць Лазаревського і Ол[ександри] Єфименкової... — ще наприкінці XIX ст. автор написав рецензію на видання О.Лазаревського, див.: *Мякотин В.* К истории Нежинского полка. Рец. на книгу А.М.Лазаревского: “Описание старой Малороссии”, т. 2: Полк Нежинский. — СПб., 1896. Праці О.Єфименко з цієї тематики зібрані у збірнику її праць: *Южная Русь: очерки, исследования, заметки.* — СПб., 1905. — Т. 1–2.

Іван Джиджора. Економічна політика російського правительства супроти України...

Публікується за виданням: *Літературно-науковий вістник.* — Київ; Львів, 1912. — Т. LVII. — Кн. 5. — С. 391–392. Підпис: *Грушевський М.*

Джиджора Іван Миколайович (1880–1919) — український історик, публіцист. Учень та близький соратник М.Грушевського у львівський період його життя. Досліджував історію Гетьманщини першої половини XVIII ст. та її взаємини з російським урядом. Окремою книгою його статті вийшли тільки у 1930 р. під редакцією М.Грушевського: *Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки / З передм. акад. М.Грушевського* (К., 1930). У своїй рецензії М.Грушевський не робить критичних зауважень до вищезгаданої статті І.Джиджори, що була написана під його керівництвом.

Розділ VI. ІСТОРИКО-ЦЕРКОВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Powstanie organizacyi kościoła łacińskiego na Rusi...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXIV. — Кн. 2. — С. 23 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Абрагам Владислав, пол. *Abraham Władysław (1860–1941)* — польський історик церкви, церковного права, теоретик канонічного права. Професор Львівського університету (1888–1939), його ректор (1899–1900). Досліджував історію церкви в середньовічній Польщі, історію канонічного й загалом польського права.

с. 130 По звисній праці Райфенкугля... — див.: *Reifenkugel K.* Die Gründung der römisch-katholischen Bistümer in den Territorien Halicz und Wladimir. Ein Beitrag zur Geschichte dieser Territorien im XIV. Jahrhunderte // Archiv für österreichische Geschichte. — Wien, 1875. — Band 52. — S. 401–474.

В деталі поглядів автора тут не входжу; се буду мати нагоду зробити на інших місцях — детальніше про висвітлення В.Абрагамом історії католицької церкви на українських землях М.Грушевський пише у другому, третьому і п'ятому томах "Історії України-Руси".

Курс церковного права проф. А.С.Павлова...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXVI. — Кн. 4. — С. 21 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Павлов Олексій Степанович (1832–1898) — російський історик церковного права. Професор церковного права Казанського, Новоросійського, Московського університетів (1864–1898), член-кореспондент Петербурзької АН (1873).

с. 131 ...Громогласов... — *Громогласов Ілля Михайлович (1869–1937)* — російський дослідник церковного права, історії старообрядців. Професор Московської духовної академії (1909–1911, 1917–1919). Святий Російської православної церкви.

...“Богословском вестнике” — окремими статтями ця праця друкувалася у 1899–1902 рр. в московському періодичному виданні “Богословский вестник”.

А.И.Яцимирский. Григорий Цамблак, очерк его жизни...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXVIII. — Кн. 6. — С. 14–15 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Яцимирський Олександр Іванович (1873–1925) — російський філолог-славист. Професор Варшавського університету (1913–1918). Спеціаліст з історії Молдавії та Румунії.

с. 131 ...давніше вже висловлену гадку, що Цамблак не вмер на Русі, а пішов на Молдаву, й обставляє її новими аргументами — детальніше про аргументи Яцимирського щодо цієї дослідницької проблеми та їх критику див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1994. — Т. 5. — С. 403–404.

с. 132 ...Кипріяні... — *Кипріяні (бл. 1330–1406)* — митрополит Київський і всієї Руси (1375/1390–1406), книжник.

Wł. Abraham. Udział Polski w soborze Pizańskim 1409...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXVIII. — Кн. 6. — С. 15–16 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Коментар про *Вл. Абрагама* див на с. 176, 216.

А.Д.Щербина. Литературная история русских сказаний о Флорентийской унии...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXIX. — Кн. 1. — С. 192–193 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.* Автограф зберігається у: Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. — Відділ рукописів. — Ф. 78, од. зб. 159.

Щербина Олексій Дмитрович (1877 — після 1937) — український літературознавець. Член Педагогічного відділення Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті та одеської “Просвіти”. Досліджував творчість М.Гоголя, автор гімназійних посібників з російської мови. Викладач одеських гімназій та шкіл.

Малінін Василь Миколайович (1849—?) — російський історик літератури. Професор Київської духовної академії.

с. 133 ...бо се фальсифікат самого Сахарова... — йдеться про видання: *Сахаров И.П. Путешествия русских людей в чужие земли / 2-е изд. — СПб., 1837. — Ч. 1. — С. 87—112; Его же. Сказания русского народа / 3 изд. — СПб., 1849. — Т. II. — С. 81—88.*

...зроблений ним на підставі видання Новікова — йдеться про видання: *Путешествие Исидора Митрополита на Флорентийский Собор в 6945 (1436) году // Древняя российская вивлиофика, содержащая в себе: собрание древностей российских, до истории, географии и генеалогии российской, касающихся изданных Н.Новиковым. — СПб., 1774. — Ч. IV. — С. 293—321; 2-е изд. — М., 1788. — Ч. VI. — С. 27—48.*

...Симеон Суздальський... — Симеон Суздальський (кінець XIV — перша половина XV ст.) — ієромонах, який супроводжував митрополита Ісидора в Італію на Ферраро-Флорентійський собор 1437—1439 рр. Сучасні дослідники не вважають Симеона автором “Подорожі Ісидора”, тому що стиль його письма гострополемічний, тоді як “Подорож” — ділова об’єктивна оповідь. Див.: *Мошинская Н.В.* Об авторе “Хождения на Флорентийский собор” в 1439—1441 гг. // *Литература Древней Руси и XVIII века.* — М., 1970. — С. 228—300; *Ее же.* “Хождение” неизвестного суздальца на Ферраро-Флорентийский собор 1436—1440-х годов // *Вопросы русской литературы.* — М., 1970. — С. 87—98.

...“Повість про собор”... — сучасні дослідники вважають автором цього твору Симеона Суздальського. Повість відома у двох редакціях, кожна з яких має по два види. Перший вид першої редакції має назву “Исидоров собор и хождение его” (написана бл. 1447/1448) і є найдостовірнішим з-поміж усіх відомих. Детальніше див.: *Мошинская Н.В.* “Повесть об осьмом соборе” Симеона Суздальского и “Хождение на Ферраро-Флорентийский собор” неизвестного Суздальца как литературные памятники середины XV века: (Текстология, идеологические тенденции и стилевое своеобразие). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 1972.

...“Исхождение Авраамия Суздальского” — автором цього твору, який описує своє перебування в Італії під час Флорентійського собору, був член московського посольства митрополита Ісидора, суздальський єпископ Авраамій, а не автор “Подорожі Ісидора”. Див.: *Казакова Н.А.* “Исхождение” Авраамия Суздальского: (Списки и редакции) // *Труды Отдела древнерусской литературы.* — Ленинград, 1979. — Т. 33. — С. 55—66.

...старця Філотія... — Філофей (бл. 1465—1542) — старець псковського Спасо-Еліазарівського монастиря. Ймовірний автор концепції “Москва — Третій Рим”.

Г.И.Маркевич. Выборное начало в духовенстве...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXX. — Кн. 2. — С. 199—200 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Маркевич Григорій Іпатійович (1849—1923) — український культурно-освітній і громадський діяч, фольклорист, книгознавець. Викладач Інституту шляхетних дівчат у Полтаві, заступник голови міської думи Полтави. Цікавився українською історією та літературою.

с. 133 ...“Трудах Киев[ской] дух[овной] акад[емии]” в р. 1871 як кандидатська праця автора — див.: *Маркевич Г.И.* Выборное начало в духовенстве древнерусской, преимущественно Юго-Западной церкви до реформ Петра Великого // *Труды Киевской духовной академии.* — К., 1871. — № 8. — С. 225—273; № 9. — С. 484—550.

с. 134 ...не доходив до крайності, до котрої допровадив сю теорію в своїй звітній роботі пізніший дослідник Ор[ест] Левицький — див.: *Левицкий О.И.* [Внутреннее состояние западнорусской церкви в польско-литовском государстве в конце XVI в. и уния] //

Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов. — К., 1883. — Ч. 1. — Т. 6. — С. 1—182. Див. також критику цього твердження: Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1994. — Т. V. — С. 461—462.

...соборні постанови 1274 р. ... — йдеться про соборні постанови київського митрополита Кирила (1247—1281).

Памятники древнерусского канонического права...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXXI. — Кн. 3. — С. 198—199 (Бібліографія). Підпис: Грушевський М.

Гетц Карл Леопольд, нім. Goetz Leopold Karl (1868—1931) — німецький історик, теолог, правник. Професор Боннського університету (1902—1931). Дослідник канонічного права та історії церкви періоду Київської Русі.

с. 134 ...першою мала бути обговорена в попереднім томі "Записок [ЗНТШ]" книга про Печерський монастир — див.: Франко Ів. Рец. на публ.: Goetz Leopold Karl. Das Hohlenkloster als Kulturzentrum des vormongolischen Russlands (Киево-Печерський Монастир як Културный (sic!) центр Домонгольской России). Passau, 1904. XXXIV + 238 с. // ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXX. — Кн. II. — С. 198—199.

...помертнього курсу Павлова, виданого Громогласовим... — див.: Павлов А.С. Курс церковного права. — Сергеева Лавра, 1902. Див також рецензію на це видання на с. 131 т. 16.

с. 135 Може бути, що інакше покаже він себе в тій заповідженій праці... — К.Гетц і надалі активно досліджував обрану проблематику, що викликало у 1914 р. чергову критичну реакцію М.Грушевського. Див.: Грушевський М. Нові гіпотези з історії староруського права. Критичні замітки з приводу праці К.Л.Гецца // *Його ж.* Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 8. — С. 266—284.

Святий Климент у Корсуні, причинок до історії...

Публікується за виданням: ЛНВ. — Львів, 1906. — Т. XXXV. — Кн. 7. — С. 174—175. Підпис: Грушевський М.

с. 135 Першою більшою працею його на сім полі була книжка про духовний роман про Варлаама й Йоасафа (1897)... — див.: Франко І. Варлаам і Йоасаф, старохристиянський духовний роман. Розвідка. — Львів, 1897.

...розвідки про апокрифи в "Пам'ятках української мови й літератури", т. I—III [...] і про українську вертепну драму (в т. LXXI—LXXIII) — див.: Апокрифи і легенди з українських рукописів, зібрав, упорядкував і пояснив І.Франко. — Львів, 1896. — Т. I: Апокрифи старозавітні (Пам'ятки українсько-руської мови і літератури); Львів, 1899. — Т. II: Апокрифи новозавітні. А. Апокрифічні євангелія; Львів, 1902. — Т. III: Апокрифи новозавітні. Б. Апокрифічні діяння апостолів; *Його ж.* Притчата за єдиного і нейнят болгарски вариант // Сборник за Народни Умотворения, наука и книжнина. — София, 1896. — Кн. 13. — С. 570—620; *Його ж.* Притча про сліпця і хромця (Причинок до історії літературних взаємин старої Русі) // Статті по славяноведенню. — СПб., 1906. — Вып. 2. — С. 129—155; *Його ж.* Пісня про Правду і Неправду. Історико-літературна розвідка // ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXX. — Кн. II. — С. 5—70; *Його ж.* До історії українського вертепа XVIII в. Історично-літературні студії й матеріали // Там само. — Львів, 1906. — т. LXXI. — Кн. III. — С. 22—43; Т. LXXII. — Кн. IV. — С. 9—79; Т. LXXIII. — Кн. V. — С. 5—64.

А.И.Лотоцкий — На повороте...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXIX. — Кн. 5. — С. 224—225 (Бібліографія). Підпис: Грушевський М. Автограф зберігається у: ЦДІАУ. — Ф. 401, оп. 1, спр. 45, арк. 85; спр. 49, арк. 282.

Лотоцький Олександр Гнатович (1870–1939) — український історик церкви і церковного права, письменник, публіцист. Засновник і директор Українського Наукового Інституту у Варшаві (1930–1938), професор Варшавського університету (з 1929).

с. 137 ...див. його *“Суспільне становище білого духовенства у XVIII в.” в наших “Записках [НТШ]”, т. XXIII...* — див.: Лотоцький О. Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і Росії в XVIII в. // ЗНТШ. — Львів, 1898. — Т. XXI. — Кн. I. — С. 1–46.

П.Н.Жукович. Брестський собор 1591 года...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXX. — Кн. 6. — С. 219–220 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Жукович Платон Миколайович (1857–1919) — білоруський історик, дослідник історії Білорусії, Польщі та України другої половини XVI — першої половини XIX ст. Член-кореспондент Російської АН (1918). Професор Петербурзької духовної академії (з 1894). Досліджував релігійні відносини в Речі Посполитій, політику Росії на білоруській території після поділів Речі Посполитої.

с. 137 ...по однім з єпископів Північної Росії... — йдеться про Павла (Доброхотова) (1807/1814–1900) — єпископа Вологодського і Устюзького (1866–1869), Псковського і Порховського (1869–1882), Олонецького і Петрозаводського (1882–1897). Зібрав велику колекцію рукописів, яка тепер зберігається в Архіві Санкт-Петербурзького інституту історії РАН (Колекція 52).

с. 138 ...Гологори... — йдеться про с. Гологори (Дуклю) в Галичині (тепер Золочівський район Львівської області).

А.Стороженко. О существовавших в г. Киеве римско-католических храмах...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. LXXXII. — Кн. 2. — С. 215–216 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Стороженко Андрій Володимирович (1857–?) — український історик-славист. Член Київської Археографічної Комісії. Головні праці присвячені історії України та Польщі XV–XVIII ст.

с. 138 *Розпочинається він полемікою з проф. Абрагамом щодо київської католицької церкви XII–XIII в. ...* — про цю проблему В.Абрагам писав у своїй праці: *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi.* — Lwów, 1904. — Т. I.

...перед приходом Одровонжа в 1222 р. ... — сучасні дослідники сумніваються у достовірності свідчень руської місії домініканця Яцка Одровонжа. Хроніст Ян Длугош не згадує про них. Див.: Чорний М. Домініканський орден в українських землях у другій чверті XIII ст. // Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету ім. Івана Франка. — Львів, 1999. — Вип. 2. — С. 40–43.

...життя Одровонжа... — йдеться про життя Яцка Одровонжа, писане у середині XIV ст. Див.: *De vita et miraculis sancti Iacchonis (Hyacinthi) ordinis fratrum predicatorum.* Auctore Stanislaw lectore Cracoviensi eiusdem ordinis / Wydał L. Cwikliński // *Monumenta Poloniae Historica / Pominki dziejowe Polski.* — Lwów, 1884. — Т. IV. — S. 818–903.

...звістка Длугоша — коли приймати її за певну... — мається на увазі повідомлення Яна Длугоша про вигнання домініканців з Києва князем Володимиром Рюриковичем у 1233 р. Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1992. — Т. II. — С. 273.

...що Боплан, мовляв, помилився... — йдеться про згадку єзуїтського костела в описі Києва Гійома Ле Вассера де Боплана. Див.: *Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей.* — К., 1874. — Отд. II. — С. 103, 114–115.

...Петрова “Очерки древнего Киева”, с. 219)... — див.: *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. — К., 1897.

...новішу історію київської єзуїтської колегії у Заленського *"Jezuici w Polsce"*, IV, с. 1442–1443) — див.: *Zalewski S. Jezuici w Polsce.* — Kraków, 1905. — Т. IV. — Cz. III: Kolegia i domy założone w drugiej dobie rządów Zygmunta III i za rządów Władysława IV. 1608–1648.

Проф. П.Н.Жукович. Первое вмешательство западнорусских казаков в сеймовую борьбу с церковной унией...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. LXXXVII. — Кн. 1. — С. 182–185 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.* Автограф зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, оп. 1, спр. 49, арк. 233, 238–242.

с. 139 *Свого часу на сторінках нашої часописи я звернув увагу наших наукових кругів на появу першої частини сеї праці (вид[ання] 1901 р.) [...] ("Записки [НТШ]", т. XLIX)* — див.: *Грушевський М.* Рец. на публ.: Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.). — СПб., 1901. — 21 + 610 с. // ЗНТШ. — Львів, 1902. — Т. XLIX. — Кн. V. — С. 24–25. Передрук: *Його ж.* Твори: У 50 т. — Львів, 2012. — Т. 15. — С. 182–183.

...щороку випускаючи одну-дві статті в "Християнском чтении" і потім збираючи їх в окремі випуски, що виходили далі під тим же титулом: "Сеймовая борьба православного западнор[усского] дворянства" — див.: Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). — СПб., 1903. — Вып. I: 1609–1614 гг.; СПб., 1904. — Вып. II: 1615–1619 гг.

На сторінках "Записок [НТШ]" нотувалися все отсі статті... — див.: *[Іваницький С.]*. Рец. на публ.: Жукович П. Последняя борьба духовенства митрополичьей епархии с Потеєм и унией (1609–1611) // Християнское чтение. 1901. Кн. VIII. С. 258–291; Кн. IX. С. 270–389 // ЗНТШ. — Львів, 1902. — Т. XLVII. — Кн. III. — С. 17–18; *С.Г. [Іваницький С.]*. Рец. на публ.: Жукович П. Московская смута начала XVII в. и ее отражение в Литовско-Польском государстве // Християнское чтение. — 1902. — Кн. XI. — С. 629–664; Кн. XII. — С. 820–845 // Там само. — Львів, 1904. — Т. LX. — Кн. IV. — С. 17–18; *С[іцинський] Ю.* Рец. на публ.: Жукович П. Исторические обстоятельства, предшествовавшие возобновлению патр[иархом] Теофаном западно-русской церковной иерархии // Християнское чтение. — 1905. — [Кн.] V–VI; Жукович П. Первый польский сейм после восстановления патр[иархом] Теофаном православной церковной иерархии // [Християнское чтение]. — [1905]. — [Кн.] XI–XII // Там само. — Львів, 1906. — Т. LXXIV. — Кн. VI. — С. 210–212; *С[іцинський] Ю.* Рец. на публ.: Жукович П. Архиепископ Мелетий Смотрицкий в Вильне в первые месяцы после своей хиротонии // Християнское чтение. — 1906. Апрель-июнь; Жукович П. Запорожские гетманы Бородавка и Сагайдачный в своих последних церковных и политических делах // [Християнское чтение]. — [1906]. Август-сентябрь // Там само. — Львів, 1907. — Т. LXXX. — Кн. VI. — С. 221–222.

...були обговорені і перий два випуски сеї нової серії — див.: *Крип'якевич Ів.* Рец. на публ.: Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). — СПб., 1903. Вып. I: 1609–1614 гг. V + 148 с.; СПб., 1904. Вып. II: 1615–1619 гг. IV + 122 с. // ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXVIII. — Кн. IV. — С. 215–216.

с. 141 *...знайшовся в багатій колекції документів, закуплених Петерб[урзькою] академією по смерті еп[ископа] Павла Доброхотова...* — див. коментар на с. 219.

...можна буде тепер представити на основі краківських матеріалів, виданих в VIII т. "Жерел" — йдеться про видання матеріалів з історії козащини до 1631 р., зібраних І.Крип'якевичем, див.: *Жерела до історії України-Руси.* — Львів, 1908. — Т. VIII: Документи по рік 1631 (Матеріали до історії української козащини, Т. I).

...козацькі петиції на соймі 1623 р., хибно перенесені Костомаровим на р. 1625... — див.: *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницький / Изд. 4-е. — СПб., 1884. — Т. I. — С. 74.

З важніших джерел лишилися невикористаною збірка французьких депеш з Царгороду, в "Historiae Russiae Monumenta", і кілька листів з 1620-х рр., виданих Лиске і Третяком — йдеться про: *Historiae Russiae Monumenta ex antiquis exterarum gentium archivis et bibliothecis deprompta ab A.I. Turgenewio.* — СПб., 1842. — Т. II; *Liske X.* Der türkisch-polnische Feldzug im Jahre 1620 (Nach gedruckten und handschriftlichen Quellen) // Archiv für österreichische Geschichte. — Wien, 1869. — Band 41. — S. 353–397; *Tretiak J.* Historya wojny chocimskiej 1621 r. — Lwów, 1889.

...з приводу виданих Краківською академією актів сойму 1597 р. — йдеться про видання: *Diaryusze sejmowe r. 1597. W dodatkach: Akta sejmikowe i inne, odnoszące się do tego sejmu* / Wydał E. Barwiński. — Kraków, 1907 (*Scriptores rerum polonicarum*; Т. XX).

с. 142 ...Негропонта (Евбеї) — йдеться про державу хрестоносців Негропонт на острові Евбея, яка існувала в 1204–1470 рр.

П.Н. Жукович. О неизданных сочинениях Иоасафата Кунцевича...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1910. — Т. XCIV. — Кн. 2. — С. 202–203 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.* Автограф зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, оп. 1, спр. 45, арк. 55–56.

с. 142 ...видані були в латинському перекладі, при біографіях Кунцевича Контієрі і Гепена)... — див.: *Contieri N.* Vita di san Giosafat, Arcivescovo e Martire Ruteno. — Roma 1867; *Guérin A.* Un apôtre de l'union des églises au XVII-e siècle. Saint Josapat et église grecoslave en Pologne et en Russie. — Paris; Poitiers, 1897.

...літературі досі оберталася коротенька замітка Павла Доброхотова, в листі його до Кояловича, про інші писання Кунцевича — див.: *Коялович М.О.* Литовская церковная уния. — СПб., 1861. — Т. II.

Коялович лишив їх під сумнівом... — детальніше, див.: *Жукович П.Н.* О неизданных сочинениях Иоасафата Кунцевича. — СПб., 1910. — С. 2–4.

...в його збірці актів (з білоруських уніатських монастирів)... — коментар про Павла (Доброхотова) та його збірку див. на с. 219.

...писанні трактату Кревзи... — йдеться про полемічний трактат Лева Кревзи: *Obrona jedności cerkiewney, abo dowody, ktorymi się pokazuje, iż Grecka Cerkiew z Łacińską ma być zjednoczona...* — Wilno, 1617.

...звісну відповідь Сопіги... — йдеться про лист великого литовського канцлера Лева Сапіги до Йоасафата Кунцевича від 12 березня 1622 р. Це відповідь на лист Й. Кунцевича, написаний 21 січня 1622 р., який віднайшов і вперше опублікував П. Жукович у рецензованій М. Грушевським статті. Див.: *Жукович П.Н.* О неизданных сочинениях Иоасафата Кунцевича. — СПб., 1910. — С. 30–33.

П.Н. Жукович. Протестация митрополита Юва Борецкого...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1910. — Т. XCIV. — Кн. 2. — С. 203–204 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.* Автограф зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, оп. 1, спр. 45, арк. 57–58.

с. 143 Незвичайно поверхово і недокладно зроблене "Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов" (1897)... — див.: *Описание документов западно-русских униатских митрополитов.* — СПб., 1897. — Т. I: 1470–1700.

...пор. також мою "Історію [України-Руси]", т. VII, гл. 1 і 7, де також протестация використана з цього становища — див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VII. — С. 455–457.

Русское Забужье (Холмщина и Подляшье)...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1911. — Т. СІІ. — Кн. 2. — С. 203–204 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Крижановський Євфимій Михайлович (1831–1888) — російський богослов. Викладач Київської духовної академії.

с. 144 ...передруковані в давнішого збірника "Сочинений" пок[ійного] Крижановсько-го... — йдеться про видання: *Крыжановский Е.М. Собрание сочинений: В 3 т.* — К., 1890.

...для проектного відлучення Холмщини — йдеться про проект відокремлення Холмщини від Царства Польського на користь Російської імперії (Холмська губернія), що, зрештою, зроблено 1912–1913 рр. Ідеологічним підґрунтям цієї акції була публіцистика Є. Крижановського, а також Івана Філевича (*Ф[елонюк] А.* Коментар // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 8. — С. 715–716).

Проф. Філевич... — про російського історика, публіциста *Івана Філевича (1856–1913)*, див. некролог: *Грушевський М.* Іван Філевич. Некрологічна замітка // *Його ж.* Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 8. — С. 584–586, 713–716.

А.Л.Бертье-Делагард. К истории христианства в Крыму...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1911. — Т. СІV. — Кн. 4. — С. 207 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Коментар про *А. Бертье-Делагарда* див. на с. 192.

Картины церковной жизни Черниговской епархии...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1911. — Т. СVІ. — Кн. 6. — С. 201–202 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

с. 145 З нагоди царського приїзду до Чернігова... — цар Микола II відвідав Чернігів 1911 р.

с. 146 ...епархіальне древнєхранилище, музей Тарновського... — йдеться про Чернігівське епархіальне сховище старожитностей, створене 1907 р. зусиллями Чернігівської духовної консисторії та музею українських старожитностей, відкритий 1902 р. на основі подарованої збірки громадського діяча та мецената *Василя Тарновського (1837–1899)*.

...теперішній губернатор і губернський маршал... — йдеться про *Миколу Маклакова (1871–1918)* — чернігівського губернатора у 1909–1913 рр., та *Олександра Рачинського (1867 — після 1930)*, губерньського предводителя дворянства у 1909–1915 рр.

М.Приселков. Митрополит Иларион, в схиме Никон...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1913. — Т. СХІІІ. — Кн. 1. — С. 178 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Приселков Михайло Дмитрович (1881–1941) — російський історик. Професор Петроградського університету (1918). Досліджував політичну історію Київської Русі, літописання.

с. 147 ...гіпотетичним розвитком гіпотези Шахматова, що Никон був редактором київської літописи в 1070-х рр. — на думку *О. Шахматова*, ігумен печерського монастиря Никон Печерський (помер 1088) був автором продовження Київського літописного зводу, вніс до нього низку переказів, наприклад, про помсту княгині Ольги древлянам (946), поєдинок тмураканського князя Мстислава Володимировича з касогським князем Редедєю (1022 р.) та ін. Див.: *Шахматов А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — СПб., 1908. Також див. рецензію *М. Грушевського* на цю та інші праці *О. Шахматова* на с. 37–40, 56–59.

...у Всеволода "родив ся сынъ отъ цариць Грекынь"... — йдеться про народження 1 січня 1054 р. у князя Всеволода Ярославича та родички візантійського імператора Костянтина IX Марії-Анастасії сина Володимира Всеволодовича (Мономаха).

...життя Теодосія — йдеться про Феодосія Печерського.

М.Д.Приселков. Афон в начальной истории Киево-Печерского монастыря...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1913. — Т. CXIV. — Кн. 2. — С. 202—203 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

с. 147 ...був обговорений в "Записках [НТШ]", т. 113)... — див. рецензію на с. 146—147 цього тому.

с. 148 Автор нібито йде слідами Голубінського і Шахматова — йдеться про погляди відомого російського історика Церкви Євгена Голубінського (1834—1912) на історію києворуської Церкви раннього періоду, які він висловив у праці "История Русской Церкви. Т. I. Период первый, Киевский или домонгольский. Первая половина тома" (М., 1880; 2-е вид. 1901 р.) та А.Шахматова з його гіпотезою про редагування київського літописного зводу. Про другого див. коментар на с. 180.

Розділ VII. МОСКОВІЯ І РОСІЯ В ІСТОРИЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ

Древности русского права... В.Сергеевича...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXIII. — Кн. 1. — С. 12—13 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Коментар про В. Сергеевича див. на с. 177.

с. 149 ...перші з них (найбільше для нас інтересні) були вже обговорені у нас ("Записки [НТШ]", т. XXXIX) — див.: *Грушевський М.* Рец. на публ.: Сергеевич В.И. Древности русского землевладения, I—II (ЖМНП. 1900, IX, X. с. 58—89, 225—273) // ЗНТШ. — Львів, 1901. — Т. XXXIX. — Кн. — I. — С. 6—8; Передрук: *Його ж.* Твори: У 50 т. — Львів, 2012. — Т. 15. — С. 150—152.

с. 150 ...заперечення старинності задруги (теорія Новаковича—Пейскера) — йдеться про теорію німецького історика Яна Пейскера, який, опираючись на раніші праці сербського дослідника С. Новаковича, доводив пізнє походження задруги — сільської громади та задружного устрою, які, на його думку, не існували у ранніх слов'ян. Детальніше критику цих поглядів див.: *Грушевський М.* Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. Критичні замітки // *Його ж.* Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 8. — С. 197—216.

История русского права, выпуск первый...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXVI. — Кн. 4. — С. 19 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.*

Леонтович Федір Іванович (1833—1911) — російський історик права. Професор (1867—1877) і ректор Новоросійського університету (1869—1877), професор Варшавського університету (1891—1903). Дослідник правової системи Київської Русі, Великого князівства Литовського та слов'янських країн.

с. 150 Проф. Леонтович не перший раз забирається до видання курсу історії права, тільки всі вони, на жаль, уривалися на першому томі, або випуску — див.: *Леонтович Ф.И.* История русского права: Литература истории русского права. — Одесса, 1869. — Вып. 1; *Его же.* Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. — СПб., 1884; *Его же.* Краткий очерк истории русского права. — Одесса, 1889. — Вып. 1; *Его же.* Очерки истории литовско-русского права. — СПб., 1894. — Т. I: Образование государственной территории.

...бібліографії Загоскіна — див.: Наука истории русского права: Ее вспомогательное знание, источники и литература / Сост. Н.П.Загоскин. — Казань, 1891.

...реферат Антоновича про скальні печери Подністров'я, Сідинського про Бакоту, Веселовського "Киев град Днепра", Czacki "Opisanie hist[oryczne] i topogr[aficzne] zamku krzemienieckiego" ... — йдеться про праці: Антонович В.Б. О пещерах каменного века на среднем течении Днепра // Труды IV-го Археологического съезда. — Казань, 1885. — Т. 1. — С. 1—6; Сецинский Е.И. Раскопки древнего скального монастыря в с. Бакота Ушицкого уезда // Подольские епархиальные ведомости. — Каменец-Подольский, 1891. — № 46. — С. 1213—1221; *Его же*. Раскопки Бакотского монастыря в 1892 г. // Там же. — Каменец-Подольский, 1892. — № 39. — С. 706—708; Веселовский А.Н. Киев — град Днепра // ЖМНП. — СПб., 1887. — № 6. — С. 294—301. Авторство останньої в переліку праці належить не Т.Чацькому, а князю Генрику Любомирському, див.: *Lubomirski H.* Opisanie historyczne i topograficzne zamku krzemienieckiego, dawniej w województwie wołyńskim, a teraz w gubernii tegoż nazwiska, w powiecie od tegoż krzemienieckim nazwanym położonego // *Sławianin*, zebrany i wydany przez S. Jaszowskiego. — Lwów, 1839. — Т. II. — S. 24—31.

...Дашкевич "О занятии Подолья литовцами" — *К[иевские] ун[иверситетские] изв[естия]*, — розділ з його "Заміток", або "Историческое описание Каменец-Подольска" — *Зоря Галицька*, 1854, № 3, і т. ін.) — див.: Дашкевич Н.П. О занятии Подолья литовцами // Университетские известия. — К., 1882. — № 10. — С. 419—440; *Его же*. Заметки по истории Литовско-Русского государства. — К., 1885; Иосиф с Покутья. Каменец-Подольский. Историческое описание // *Зоря Галицька*. — Львов, 1854. — Ч. 3. — С. 32—33.

...є рецензія Д[овнар]-Запольського на вступні статті "Жерел до іст[орії] України-Руси", № 796, але нема самих статей) — див.: Довнар-Запольский М. К истории экономического быта Галиции в XVI веке [Рец. на: Жерела до історії України-Руси / Під ред. М.Грушевського. Т. 1] // ЖМНП. — СПб., 1895. — Январь. — С. 146—156.

П.П.Мельгунов. Очерки по истории русской торговли...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXIX. — Кн. 5. — С. 212 (Бібліографія). Підпис: Грушевський М. Автограф зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, оп. 1, спр. 45, арк. 86.

Мельгунов Петро Павлович (1847—1894) — російський ботанік і історик. Викладач історії та географії Московського університету.

с. 150 *Видавець*... — видавцем, чи радше упорядником книги, очевидно, був син автора — Сергій Мельгунов (1879—1956), у майбутньому відомий історик і публіцист, який співпрацював із фірмою "Сотрудник школе", на замовлення якої і надруковано науково-популярну працю його батька. Передмова підписана криптонімом С. М.

А.А.Макаренко. Канун по сибирским селениям...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. LXXXIV. — Кн. 4. — С. 228—229 (Бібліографія). Підпис: Грушевський М.

Макаренко Олексій Олексійович (1860—1942) — російський етнограф та фольклорист українського походження. Цікавився звичаями народів Сибіру. Співробітник Російського музею в Петербурзі (1902—1942).

Н.Дашкевич. Смена вековых традиций...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. XC. — Кн. 4. — С. 217—219 (Бібліографія). Підпис: Грушевський М.

Дашкевич Микола Павлович (1852—1908) — український історик, літературознавець. Професор Київського університету (з 1884), академік Петербурзької АН (1907).

с. 153 ...*"Нов[ого] времени"* *Валишевський*, або *кавалер російських ордерів Люї Леже!* — йдеться про польського історика, письменника та публіциста Казимира Валишев-

ського (1849–1935), автора праць з історії Росії XVII–XIX ст. французькою мовою та *Луї Леже* (1843–1923) — французького письменника та славіста, почесного члена Петербурзької АН, автора праці “Славянская мифология” (рос. переклад 1908).

...“*чудищу облім, озорнім, огромнім*”, яким *Радіщев назвав Росію XVIII в.* ... — йдеться про епіграф до книги *Олександра Радіщева* “Путешествие из Петербурга в Москву” (СПб., 1790).

...*студіювавши пильно і східноєвропейське життя, і західноєвропейські літератури...* — див.: *Дашкевич Н.П.* Отзыв о сочинении г. Петрова: “Очерки истории украинской литературы XIX столетия” // Приложение к LXI-му тому Записок Императорской академии наук. — СПб., 1888. — Ч. 1. — С. 37–301; *Его же.* Из истории средневекового романтизма. Сказание о св. Граале — К., 1877; *Его же.* Романтика Круглого Стола в литературах и жизни Запада. Историко-литературные очерки. — К., 1890.

Н.В.Султанов. Останки Якутского острога...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1910. — Т. XCV. — Кн. 3. — С. 200 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.* Автограф зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, оп. 1, спр. 46, арк. 124.

Султанов Микола Володимирович (1850–1908) — російський архітектор, реставратор, історик архітектури. Директор Інституту цивільних архітекторів у Санкт-Петербурзі (1895–1903). Досліджував візантійський стиль у російській архітектурі.

Розділ VIII. РІЗНЕ: РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

В.Горленко. Отблески. Заметка по словесности и искусству...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1904. — Т. LXI. — Кн. 5. — С. 51 (Бібліографія). Підпис: *Г[рушевський] М.*

Горленко Василь Петрович (1853–1907) — український літературний критик, мистецтвознавець, фольклорист та етнограф. Автор численних праць про українських письменників. Активно співпрацював з журналом “Киевская старина”, окремі праці опубліковані у книгах “Южнорусские очерки и портреты” (1898), “Украинские были” (1899), “Отблески. Заметка по словесности и искусству” (1908).

Волынская губерния, географическо-исторический очерк...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXXIV. — Кн. 6. — С. 232 (Бібліографія). Підпис: *Г[рушевський] М.* Автограф зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, спр. 45, арк. 66.

Укладачем рецензованої книжки був аматор-краєзнавець, прихильник монархічних поглядів *Сергій Матвійович Каретніков*. Він відомий як укладач двох компільтивних історико-географічних описів, див.: *Волынская губерния, географическо-исторический очерк* (Ковель, 1905: 1-е изд.; Кременец, 1910: 2-е изд.; Почаев, 1912: 3-е изд.); *Холмская губерния, географически-исторический очерк* (Лубны, 1913).

с. 155 ...сочинениями Батюшкова “Вольнь”, А.Папкова “Братства”... — див.: *Батюшков П.Н.* Вольнь. Исторические судьбы Юго-западного края. — СПб., 1888; *Папков А.* Братства. Очерк истории западно-русских православных братств. — Сергиев Посад, 1900.

...*историей Карамзина, Соловьева, Иловайского...* — йдеться про багатотомні праці класиків російської історіографії XIX ст., що стали підвалиною поглядів, на які опирався мо-

нархіст Каретніков, див.: *Карамзин Н.М. История государства Российского* (СПб, 1816—1818; Т. 1—8; та наст. вид.); *Соловьев С.М. История России с древнейших времен* (М., 1851—1879; Т. 1—29; та наст. вид.); *Иловайский Д.И. История России* (М., 1876—1905; Т. 1—5).

...*дуже важне місце займали “Памятные книжки Вольнской губ[ернии]”* — мова йде про щорічні офіційні статистичні, довідкові видання, що видавалися в Російській імперії з середини 30-х років XIX ст. по 1917 р. Для Волинської губернії вони почали друкуватися з 1885 р., див.: *Памятная книжка Вольнской губернии на [1886—1916] год.* — Житомир, 1885—1915.

Bibliografia historii polskiej...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXXIV. — Кн. 6. — С. 240—241 (Бібліографія). Підпис: *Грушевський М.* Автограф зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, спр. 45, арк. 67, 129.

Савчинський Генрик, пол. *Sawczyński Henryk (1861—1923)* — польський історик, бібліограф.

Фінкель Людвік, пол. *Ludwik Finkel (1858—1930)* — польський історик та бібліограф. Професор Львівського університету (з 1892 р. — надзвичайний; з 1899 р. — звичайний), ректор того ж університету (1911—1912), голова Історичного товариства у Львові (1914—1923). Ціє навчаючись у Київському університеті, М.Грушевський написав у 1891 р. рецензію на одну зі статей Л.Фінкеля, див.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2008. — Т. 14: Серія: Рецензії та огляди (1888—1897). — С. 124—125.

с. 155 ...поки польська наука не здобудеться на ліпший підручник... — видання Л.Фінкеля та Г.Савчинського стало класичним у польській бібліографії. За прийнятою ними схемою укладання бібліографічного матеріалу щорічно воно доповнюється біжучою бібліографією, що спочатку поміщалася на сторінках основного часопису польських істориків “*Kwartalnik Historyczny*”, а у післявоєнні роки — окремими томами під назвою “*Bibliografia historii polskiej za rok ...*”. Для ведення цієї біжучої бібліографічної роботи в рамках Польської академії наук у Кракові діє на постійній основі осередок з 5—6 науковців (*Pracownia bibliografii bieżącej*), щоб відслідковувати не тільки польські, але й закордонні публікації з польської тематики.

З цього факту д[окто]р Фінкель робить досить несподіваний випад на мене... — У 1903 р. Грушевський написав рецензію на перший том праці Фінкеля, див.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2012. — Т. 15. — С. 258—261. Подальша різка полеміка між Грушевським та Фінкелем щодо “Бібліографії польської історії”, окрім наукових мотивів, могла пояснюватися також непростими стосунками, що склалися між ними як професором та ректором Львівського університету, коли обоє вчених відстоювали відповідно український та польський погляди на щоденні університетські справи. Не зважаючи на полеміку довкола бібліографії польської історії, М.Грушевський написав дуже позитивний відгук на монографію Л.Фінкеля “*Elekcja Zygmunta I. Sprawy dynastii Jagiellońskiej i unii Polsko-Litewskiej w Krakowie*” (1910), назвавши її “гарною книжкою — одною з найкращих праць з історії Велико-го князівства Литовського”: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 8: Історичні студії та розвідки (1906—1916). — С. 299.

Mitteilungen der k[aiserliche]-k[öniglichen] Zentral Kommission...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXXXIII. — С. 233—234 (Бібліографія). У співавторстві, підпис: *З[енон] К[узея] і Ред.*

Кузея Зенон Францискович (1882—1952) — український мовознавець, бібліограф, етнограф, громадський діяч. Дійсний член (з 1909 р.), голова НТШ (з 1949 р.).

с. 156 Діяльність консерваторів в Галичині... — мова йде про пам’яткоохоронну діяльність, якою в Галичині опікувались добре оплачувані урядовці — консерватори. Перший консерватор для Східної Галичини був обраний 1856 р., а 1889 р. виникло Товариство консерваторів Східної

Галичини (Grono Konserwatorów Galicji Wschodniej), яке очолив польський історик Олександр Чоловський. З 1892 р. почав виходити друком орган “TeKa Konserwatorska”, присвячений пам’яткоохоронній діяльності. З українських учених наприкінці XIX ст. тільки Ізидор Шараневич обіймав цю посаду, а зазвичай — представники польського наукового табору.

...волосяка церков, яку брав консерватор Гендель в оборону перед новим будинком “Дністра” ... — йдеться про знаковий будинок для страхового товариства і кооперативного банку “Дністер”, побудований у 1905–1906 рр. на вул. Руській навпроти Успенської церкви у Львові у стилі сецесії. Архітекторами були Тадеуш Обмінський, Олександр Лушпинський та Лев Левинський, що працювали у відомому архітектурному бюро Івана Левинського. Людиною, що ставив перепони у будівництві цього будинку, був віденський консерватор Фрідріх Ендль (Endl, P.Friedrich: 1857–1945), що представляв Центральну комісію для дослідження та збереження пам’яток мистецтва (Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Denkmale), див.: Österreichisches Biographisches Lexikon. 1815–1950. — Wien, 1956. Bd. 1 (Lieferung 3). — S. 248–249.

с. 157 ...іменування консерватором на деякі повіти Східної Галичини д[окто]ра Е.Барвінського — український та польський історик, архівіст, бібліограф Євген Барвінський (1874–1947) обіймав посаду консерватора у 1906–1910 рр.

А.К.Сергпутовский. Очерки Белоруссии, I–IV...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. LXXXIV. — Кн. 4. — С. 229 (Бібліографія). Підпис: Грушевський М.

Сергпутовський Олександр Казимирович (1864–1940) — білоруський етнограф, публіцист, мовознавець.

Етнографічний збірник... т. XXII...

Публікується за виданням: ЛНВ. — К.; Львів, 1908. — Т. XLI. — Кн. 3. — С. 646. Підпис: Грушевський М.

с. 157 ...перші два вийшли в т. X і XVI “Етн[ографічного] збірника” — див.: Галицько-руські народні приповідки. [Т. 1], вип. 1: (А–Відати) / Зібрав, упоряд. і пояснив І.Франко. — Львів, 1901. — (= Етнографічний збірник; Т. X); Т. 1, вип. 2: (Відати–Діти). — Львів, 1901–1905. — (= Етнографічний збірник; Т. XVI).

с. 158 І можна тільки бажати, щоб пребагатий корпус галицький заохотив до зладження подібного ж корпусу українського — у Петербурзі у 1864 р. вийшов друком корпус українських прислів’їв за редактуванням М.Номиса (Симонова), що містив 15 тис. зразків народної творчості, див. останнє перевидання: Українські приказки, прислів’я і таке інше / Укл. М.Номис. — К., 1993. Досі українські фольклористи не спромоглися на більший науковий проект, що охопив би всі етнічні українські землі.

...можна тільки бажати його якнайскоршого закінчення (воно має містити ще три випуски, з них один — друга половина другого тому — вже друкується і, мабуть, вийде незадовго) — друком вийшов наступного 1908 р., див.: Галицько-руські народні приповідки. Т. II: (Діти–П’ять) / Зібрав, упоряд. і пояснив І.Франко. — Львів, 1908. — (= Етнографічний збірник; Т. XXIV). Див. нижче наступну рецензію М.Грушевського.

Етнографічний збірник... т. XXIV...

Публікується за виданням: ЛНВ. — К.; Львів, 1908. — Т. XLIV. — Кн. 11. — С. 439. Підпис: Грушевський М.

с. 158 ...се праця д[окто]ра Франка з останніх місяців, після тяжкої хвороби, що була на якийсь час безвладнила фізичні і духові сили нашого многозаслуженого ученого — ще за життя І.Франка вдалося завершити цей науковий та видавничий проект, у 1909

та 1910 рр. вийшли друком два випуски третього тому, див.: Галицько-руські народні приповідки. Т. III, вип. I: (Рабунок—Час) / Зібрав, упоряд. і пояснив І.Франко. — Львів, 1909. — (= Етнографічний збірник; Т. XXVII); Т. III: (Рабунок—Ячмінь) / Зібрав, упоряд. і пояснив І.Франко. — Львів, 1910. — (= Етнографічний збірник; Т. XXIII).

Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. XCI. — Кн. 5. — С. 192 (Наукова хроніка). Підпис: М. Г. Автограф зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, оп. 1, спр. 46, арк. 130.

с. 159 ...Пишибиславським... — Пишибиславський Владислав, пол. *Przybysławski Władysław (1830–1908)* — польський археолог. Член Археологічної комісії Академії знань у Кракові. Співпрацював з Музеєм Дідушицьких у Львові. Автор публікації: *Repetytorium zabytków przedhistorycznych w 16 powiatów Galicji Wschodniej* (Львів, 1906).

...К. Болсуновського... — коментар про К. Болсуновського див. на с. 200.

...Нідерле... — коментар про Л. Нідерле див. на с. 175.

С.Рудницький, проф. Львівського університету...

Публікується за виданням: ЛНВ. — Київ; Львів, 1910. — Т. LII. — Кн. 10. — С. 195–196. Підпис: *Грушевський М.* Автограф зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, спр. 45, арк. 111–112; спр. 49, арк. 280.

Рудницький Степан Львович (1877–1937) — український географ, картограф. Професор кафедри географії Львівського університету (1908–1919), професор економічної географії Академії торгівлі у Відні (1920); з 1921 р. — професор географії та декан філософського факультету у Вищому педагогічному інституті ім. Драгоманова у Празі. Після приїзду до радянської України у 1926 р. організатор і перший директор Українського науково-дослідного інституту географії і картографії, редактор “Вісника природознавства”, академік Всеукраїнської академії наук.

с. 160 Частина антропогеографічна видається, мабуть, пізніше; вона таки й менш важна і легша до зроблення — друга частина праці С.Рудницького вийшла друком 1914 р.: *Коротка географія України*. — Львів 1914. — Ч. 2: Антропогеографія.

...за ними можна відіслати до якої-небудь популярної фізики, яких маємо кілька — див.: *Савицький Е.М.* Учебник фізики: для вищих кл[ас] гімназіял[ьних]: (З 278 фігурами в тексті) / Почасти після Іохмана “Grundriss der physik” (Львів, 1885); *Огоновський П.* Учебник фізики для нижніх клас шкіл середніх (Львів, 1897); *Левицький В.* Фізика для вищих клас середніх шкіл (Львів, 1912).

Мапа владжена спеціалістом-географом Вол[одимиром] Гериновичем... — *Геринович Володимир Олександрович (1883–1949)* — український географ, краєзнавець та картограф. У 1921–1931 рр. викладав географію в Кам’янець-Подільському інституті народної освіти, обраний його професором, пізніше — деканом факультетів професійної освіти та соціального виховання, наприкінці 1920-х рр. — ректором. З 1922 р. — член Науково-дослідної кафедри при інституті, з 1925 р. — голова Кам’янець-Подільського науково-краєзнавчого товариства при ВУАН. Арештований 1932 р. за сфабрикованими звинуваченнями. Після війни повернувся до Львова, де й помер. Про нього видана книга: *Професор Володимир Геринович* / За ред. О.Шаблія (Львів, 2008).

Н.И.Петров. Очерки из истории украинской литературы...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1912. — Т. CVII. — Кн. 1. — С. 184 (Бібліографія). Підпис: *Г[рушевський] М.*

Коментар про М. Петрова див на с. 209.

с. 161 ...святочні вірші І.Некрашевича... — Некрашевич Іван Георгійович (бл. 1742 — після 1796 р.) — поет та проповідник. Зберігся його рукописний збірник кінця XVIII ст. — автограф поетичних творів і проповідей (українською і латинською мовами), див.: *Перетц В.Я.* Историко-литературные исследования и материалы. Из истории развития русской поэзии XVIII в. — СПб., 1902. — Т. III. — С. 377—383; Приложения. — С. 152—168 (вісім його поетичних творів); *Кістяківська Н.* Твори Івана Некрашевича, українського письменника XVIII віку (Розвідка й тексти). — К., 1929 (= Пам'ятки мови та письменства давньої України. — Т. II. — Вип. 1: Сатиричне та побутове письменство XVIII в.).

ПОКАЖЧИК

А

А.Л. — *див.* Лазаревський О.
А.Ф. — *див.* Фелонюк А.
Абрагам В. (Abraham W.), вч. X, XIX,
130, 132, 138, 176, 216, 219
Абрамівка (ймов., Обрамль міст) 27
Авраамій Суздальський, єпископ 217
Австрія 202
Австро-Угорська імперія 173
Адальберт, єпископ 74
Адріанов С.О., вч. 191
Азія XIII, 5
Айналов Д.В., вч. XVI, 61, 189
Аксаки, шл. рід 108
Александрович В., вч. XIX, 215
Амартол Георгій, хроніст XX, 19, 172
Анастас, корсунський зрадник 72
Анахарсіс, філософ 1, 162
Андрій Апостол, св. 65, 190
Андрій Юрієвич, кн. 48, 200
Андрушко, кн. 109, 207
Анна, візантійська цесарівна 45, 72
Антоній Печерський, св., монах XIX, 147
Антонович В., вч. XV, 34, 60, 115, 150,
175–176, 179, 189, 210, 224
Анхимюк Ю.В., вч. 187
Аргімпас, міф. 8
Аркас З., вч. 162
Арциховський А.В., вч. 180
Аскольд, кн. 18–19
Афіни, м. 162
Ахіл (Ахіллес, Αχιλλεύς), міф. 10, 168

Б

Багрянородний — *див.* Константин Пор-
фирородний
Байда — *див.* Вишневецький Дмитро
Бакота 150, 224
Бактрія 165
Балаклава, м. 144
Балкани X
Балтійське море (Німецьке море) IX, 91, 104
Бальцер О. (Balzer O.), вч. 78, 84, 95–96,
105–106, 197, 202, 205–206
Бар, м. 79
Барвінський Б., вч. 200
Барвінський Є. (Barwiński E.), вч. 118, 157,
211, 221, 227
Барське староство 94
Барщина 95, 202

Батовський З. (Batowski Z.), вч. XVIII,
XIX, 125–126, 214–215
Баторій — *див.* Стефан Баторій
Батюшков П.Н., вч. 155, 225
Бедрих, шл. 103
Бедрихів Городок (Городок), м-ко 93, 201
Бекрі, хроніст 17
Бела IV, король 13
Белград, м. 173
Белз, м. 79
Белзька земля 87, 89, 124
Белзьке воєводство XVII, 100, 203
Бельовський А. (Бельовський А.), вч. 14,
169, 184
Березань (Борисфеніда, Борістен, св. Етерія
(Елеуферія)), о. 7, 10–11, 62, 166, 168
Берестейське воєводство 80, 87
Берестейщина 82
Берлін, м. 6, 165–166
Бертьє-Делагард О. (Бертьє-Делягард,
Бертьє-Делагард А.Л.), вч. X, 70–72,
144, 192, 222
Бершадський С.О., вч. XX, 79, 82,
195–196
Биховець О., поміщик 207
Біла Вежа (Ітиль), м. 17
Білевські, кн. 42
Білодід О., вч. 186
Білорусь (Білорусія) 140, 219
Бобжинський М. (Bobrzyński M.), вч. 96,
202
Бобра, р. 200
Бобровський М., вч. 170
Богдан І. (Богдан, Bogdan J.), вч. XX, 81,
196
Богдан Мстиславець, козацький отаман 120
Богородиця (Марія) 54
Богослов Іван, св. 54
Богішіч В. (Bogišić V.), вч. 81, 196
Болгарія 40, 173
Болгарія Західна 148
Болеслав Конрадович, кн. 48
Болеслав Сміливий, король 28, 45, 176
Болеслав-Юрій (Юрій-Болеслав), кн.
47–48, 185
Болсуновський К. (Болсуновский К.В.), вч.
92, 115, 159, 200, 209, 228
Бона, королева 83
Бонєцький А., вч. 114, 209
Боор К. (Boor C. de), вч. 19, 172
Боплан Гійом Ле Вассер де, картограф 121,
138, 176, 210, 212, 219

Борецький Йов, митрополит 54
 Борис (Болгарський), св., цар 40
 Борис Володимирович, св. 60, 62, 71
 Борис Коломанович (Borys Kolomanowicz),
 кн. 44, 184
 Борістен — *див.* Березань
 Бородавка Неродич Яков, гетьман 140
 Боснія 21, 173
 Боспорське царство 7
 Босфор — *див.* Візантія
 Брайчевський М.Ю., вч. 193
 Браславське воєводство 87, 198; — *див.*
також Побужжя
 Браславщина 124
 Браун Ф. (Braun F.), вч. 62, 189–190
 Брікнер А. (Брюкнер, Brückner A.), вч.
 44–45, 184
 Брок П.П., вч. 175
 Брюссель, м. 153
 Бубенок О.Б., вч. 165
 Бубнища, фортеця 14, 169
 Буг (Истр), р. 1, 145
 Буковина 12, 169
 Бунакови, рід 42
 Бунін О. (Бунин А.И.), вч. XV, 26–27,
 175
 Бурлака Г., вч. XXI
 Буськ (Busko, помилк.: Бусск), м. 79
 Бучинський Б., вч. 110, 112, 207–208

В

Вавринчін М., вч. 212
 Вайсбах А. (Weisbach A.), вч. 21, 173
 Валахія 81
 Валіана, країна 17
 Валішевський К., вч. 153, 224–225
 Варвара, св. 54
 Варшава (Warszawa), м. 101, 119, 199, 208,
 210, 219
 Васенко П., вч. 67, 191
 Василенко М. (Василенко Н.П.), вч. 123,
 213
 Васілевський В. (Васілевський, Васильев-
 ский В.Г.), вч. 15, 44, 64, 184, 190
 Васюта О., вч. 176
 Вацлав II, король 48
 Велавський Ларивон, боярин 196
 Велавські, бояри 82, 196
 Велес (Волос), божество 68
 Велике князівство Литовське — *див.* Литва
 Велике князівство Московське — *див.* Мос-
 ковська держава
 Великозалисся — *див.* Вірмени
 Великопольща 77; — *див. також* Польща
 Величко Г., хроніст 59
 Вельтман А., вч. 41, 183
 Венгерський (Венгерський) Анджей, про-
 тестант 113, 208

Венеція, м. 98
 Верещинський, єпископ 124
 Верона, м. 98
 Веселовський М.І., вч. 9, 167
 Веселовський О. (Веселовский А.Н.), вч.
 150, 224
 Вестберг Ф.Ф. (Вестберг, Westberg F.), вч.
 XII, XIV–XV, XX, 16, 18, 22–23,
 73, 171–174, 193
 Вестерфельд Абрагам, маляр 116–117, 210
 Вильно — *див.* Вільно
 Витовт (Вітовт, Вітольд), великий кн. XVI,
 29, 45–47, 103–104, 114–115, 132,
 177, 203, 205, 209
 Вишневецький Дмитро (Байда), кн. VII, 114,
 124, 209
 Вишневецький Михайло, кн. 122, 213
 Відень, м. 20, 171, 228
 Візантія (Босфор, Царгород) 23, 41, 72, 74,
 147–148, 174, 189, 210
 Вільно (Вильно), м. 28, 113, 140, 208
 Вінниченко О., вч. 204
 Вірмени (Великозалисся), с. 93, 201
 Вісла, р. 3
 Вітебщина 43
 Вітовт — *див.* Витовт
 Владимирський-Буданов М.Ф., вч. X, XVII,
 84, 106–107, 197, 206
 Властьєв (Власьєв) Г.А., вч. XVI, 42, 183
 Войтович Л., вч. 184, 207
 Войцехівська І.Н., вч. 188
 Войцеховський Т. (Wojciechowski T.), вч.
 28, 91, 176, 200
 Волинська земля 205
 Волинь XVII, 36, 63, 82, 85, 87, 103, 111,
 113, 132, 155, 198, 204
 Волинь, м. 58
 Володимир (Володимир Вольнський), м. 58,
 64, 109, 132, 207
 Володимир Василькович, кн. 38
 Володимир Всеволодович (Мономах), кн.
 222
 Володимир Ольгердович, кн. 115–116
 Володимир Святославич (Wladimir), кн.,
 св., XVI, 2, 21–23, 32, 39–40, 45,
 57, 62, 67, 71–72, 147, 163, 192
 Володислав IV, король 119
 Володислав Опольський, кн. 92
 Волос — *див.* Велес
 Волховські, кн. 42
 Вольга — *див.* Ольга
 Вольф Ю. (Wolff J.), вч. 114, 209
 Воргол, м. 26–27, 176
 Воротинські, кн. 42
 Ворскла, р. 115
 Вроцлав (Бреслау), м. 165
 Всеволод Ярославич, кн. 147, 222
 Всеволож, м. 27

Г

- Гаага, м. 195
 Гавриїл, афонський переписувач 131
 Гавриїл, німецький переписувач 131
 Гавриленко В., вч. 214
 Гавриленко О.А., вч. 162
 Галицька земля 109, 199, 207
 Галицька Русь 89
 Галицько-Волинська держава 185
 Галич, м. 44, 58, 64
 Галичина (Східна Галичина, Червона Русь, Ruś Czerwona) XVII, 14, 28–29, 35–36, 41, 47, 49–50, 67, 79, 85, 87–88, 93, 96, 98, 107, 105, 138, 156, 159, 169, 186, 195, 203, 219, 226–227; — див. також Західна Україна, Русь-ке воеводство
 Галле, м. 165–166
 Галлія 165
 Гаммер Й. (Hammer-Purgstall J.), вч. 115, 209
 Гаркаві А. (Гаркави А.), вч. 22, 173
 Гарольд II Годвінсон, король 40, 183
 Гартвіг, єпископ 12
 Гастінгс, місцевість 183
 Гдешицький (помилк.: Бдешицький), ігумен 29
 Гедимин (Гедимін), кн. 46, 85, 115, 197
 Гейнош В., вч. 204
 Гендель Ф. — див. Ендель Ф.
 Георгій, св. 54
 Гердер Йоганн Готфрід, філософ 152
 Герітс (Геррітс) Гессель, картограф 120, 212
 Геродот, історик 1, 11
 Герцоговина 173
 Гетц Л.К. (Гец, Goetz L.K.), вч. XI, XIX, 134, 218
 Гетьманщина (Гетьманська держава), XVII, XXI, 96, 122–123, 127–129, 213, 215
 Гирич І., вч. V, VII, XVI, XXI
 Гіда (Гіта Усексська, Gytha of Wessex), кн. 40, 183
 Гільтебрандт П. (Гильтебрандт П. А.), вч. X, 83, 196
 Гірт Г. (Hirt H.), вч. XIII, 3–4, 8–9, 163–164, 167
 Гинка М., композитор 154
 Гинський Богдан, кн. 114
 Гинський Михайло, кн. 82, 104, 205
 Гіб Володимирович, кн., св. 60, 62
 Гібль, м. 27
 Гнат Василевич, козацький отаман 124
 Гнатюк В., вч. VII, 204, 214
 Гнур, скіф 162
 Гойтосір, міф. 8
 Голб Н., вч. 173
 Гологори (Дукля; помилк.: Гологорскъ), с. 138, 219
 Голуб О., гетьман 141
 Голубінський Є. (Голубинский Е.Е.), вч. 71, 73, 148, 192–193, 223
 Голубовський П. (Голубовский П.В.), вч. XV, 26–27, 34, 46, 60–62, 175, 179, 184, 188–189
 Гондіус Вільгельм, гравер 116, 210
 Гонсіоровський О., вч. 47
 Горишов Ляцький, маєтність 124
 Горленко В.П., вч. 154, 225
 Горностаї, шл. рід 108
 Городище, с. 26–27
 Городок — див. Бедрихів Городок
 Горчакови, кн. 42
 Грабовецький повіт 124
 Греція 147, 152, 166
 Гречило А., вч. 201
 Гриневич К.Э., вч. 162
 Грінченко Б., письменник 154
 Громогласов І.М., вч. 131, 134, 216
 Грот К.Д. — див. Грот К.
 Грушевський М. (Г.М., М.Г., Hruševskyj M.), вч. V–XXII, 155, 162–211, 213–228
 Гурко Федорович, кн. 207
 Гуркович Іван, кн. 207
 Гуркович Олександр, кн. 207
 Гурковичі, кн. 110, 207
- Г**
- Гвагнін А., хроніст 59
 Гданськ, м. 90, 104, 200
 Гедройц Ф. (Giedroyc Fr.), лікар 101, 204
 Гембаржевський Б. (Gembarzewski B.), вч. 117, 210
 Гепен А. (Guérin A.), вч. 142, 221
 Герард, св. 13
 Геринович В., вч. 160, 228
 Гец — див. Гетц
 Глогер З. (Gloger Z.), вч. 116, 210
 Грані (kranі), варяг 63
 Грані, м. 13
 Грац, м. 169, 171
 Грінгаген К. (Grünhagen C.), вч. 98, 203
 Грот К. (Грот К.Д.), вч. 44, 184
 Гружевський Б. (Grzeczewski B.), вч. 96, 202
 Гумплович М. (Gumpłowicz M.), вч. 44, 184
 Гурський К., вч. 44, 184
 Гурський-Побуг (Гурський) В. (Górski Pobóg W.), краєзнавець XVII, 94–95, 201
- Д**
- Даждбог, божество 68
 Данилевич В.Є. (Данилевич В.Е.), вч. 26–27, 176
 Данія 32

Дашкевич М. (Дашкевич Н.П.), вч. VIII, 150–151, 224–225

Дашкевич Я., вч. VI, 185, 212

Дашкович (Дашкевич) Остафій, черкаський староста 114, 208–209

Делефліз (Де ля Фліз) Домінік П'єр, вч. 126, 215

Дельбрік Б. (Delbrück B.), вч. 9, 167

Деметрикевич В. (Demetrykiewicz Wł.), вч. X, 14, 169

Деревлянська (Деревська, Древянська) земля 24, 68–69

Деревлянщина 27

Дедько Дмитро (Дядько), боярин 48–49

Джайгані, хроніст 17

Джиджора І., вч. XVIII, 128, 215

Дзержки, шл. рід 94, 201

Дзира І.Я., вч. 188

Дир, кн. 18

Длугош Ян (Długosz J.), хроніст 109–110, 138, 207, 219

Дмитриев Л.А., вч. 191

Дмитро Ростовський, митрополит 59

Дмоховський В., шл. 126

Дніпро (Борисфен, Днепр, Непг), р. 1, 24, 27, 41, 46, 63, 68, 73, 76, 121, 146, 190

Дністер (Днестр), р. 14, 145

Доброніга, кн. 44–45, 184

Доброхотов Павло, єпископ 141–142, 219–221

Довнар-Запольський М.В., вч. 31, 33, 83, 85–86, 150, 178–179, 196–198, 224

Долгорукий П. (Долгоруков П.В.), вч. 42, 183

Дон, р. 9, 19, 37, 167, 179

Донецьке городище (ймов., Донець) 27

Дорогичин, м. 98

Дорогобуж, м. 60–61

Дорошенко Михайло, гетьман 141

Древянська земля — *див.* Деревлянська земля

Дрезден, м. 212

Дружинин В.Г., вч. 181, 191

Дука Михайло, цісар 65, 190

Дукля — *див.* Гологори

Дунай, р. 11, 168

Дювернуа Н.А., вч. 81, 196

Е

Евбея — *див.* Негропонт

Евлашевський Ф., мемуарист 59, 188

Едигей (Едалей, Едега-аглен, Идика, Хан-дак), темник Золотої Орди 114–115, 209

Емерик, св. 13

Ендль Ф. (Гендель, Endl F.), консерватор пам'яток 156, 227

Етер Кароль, власник літопису 65

Є

Європа (Europa) XI, XIII, 5–6, 90, 99, 135, 151–152, 165, 203

Єгипет 10, 163

Єлець, м. 176

Єлецькі, кн. 42

Єлисаветська, станиця 9, 167

Єна, м. 164

Єнисейська губернія 151

Єрлич Йоахим, хроніст 59

Єфименко О., вч. 123, 127, 213, 215

Ж

Жберн, корсунський зрадник 72

Жевуські (Ржевуські), шл. рід 94, 201

Животов, м. 54, 187

Жигимонт (Зигмунт) Старий, король 97, 105, 205–206

Жигимонт III (Жикгмонт третій, Сигізмунд III), король 54, 91, 211

Жигимонт-Август, король 91, 97

Жидачівщина 109, 207

Жилина Н.В., вч. 180

Жолкевський Станіслав, шл. 125

Жукович П.М. (Жукович П.Н.), вч. 137–139, 141–143, 219–221

Журавлев Д.В., вч. 168

З

Заболотський П.О. (Заболотский П.), вч. 39, 182

Завадская С.В., вч. 187

Завитневич В.З., вч. 34, 179

Загреб, м. 192

Загоскін М. (Загоскин Н.П.), вч. 150, 223

Закарпатська Україна 47; — *див. також* Україна

Заленський С. (Zaleski S.), вч. 138, 220

Замойський Ян, шл. 118, 211

Заритий (Зарытый), м. 26–27

Заруддя, с. 27

Заславські, кн. рід 159

Західна Європа (Захід) 49, 51, 90, 130, 152–153

Західна Україна 47, 79, 87–88, 199; — *див. також* Галичина

Звенигород, м. 46

Звенигородські, кн. 42

Звенигородщина 175

Звиждень — *див.* Макарів

Зенон Ісаврянин, цісар 23, 174

Зерард, св. 13

Зигмунт Кейстутович, кн. 204

Зигмунт Старий — *див.* Жигимонт Старий

Золота Орда 209

Золотоустий Іван, св. 52

Золотюсенький Гриць, юродивий 146

Золочівський район 219
 Зонара Йоанн, хроніст 15, 170
 Зубарь В.М., вч. 162
 Зубрицький Денис, вч. 47, 58, 188

И

Ивакин И. — *див.* Івакін І.
 Иванов П.И., вч. 177
 Иванов Е. — *див.* Іванов Є.
 Иконников В. — *див.* Іконніков В.
 Иловайский Д. — *див.* Іловайський Д.
 Ильмень, озеро 146
 Иностранцев К.А. — *див.* Іностранцев К.О.
 Иосиф с Покуття, вч. 224
 Истомин К.К. — *див.* Істомін К.

І

Ібн Росте, хроніст 17–18, 21
 Ібн Хордадбег, хроніст 18
 Івакін І. (Ивакин И.М.), вч. 40, 182
 Иван IV, кн. 66
 Іваницький С. (С.Г.), вч. 212, 220
 Іванов Є. (Иванов Е.), вч. XIV, 1, 162
 Івано-Франківська область 207
 Ігор, кн. 41, 73, 147, 193
 Ідика — *див.* Едигей
 Іконніков В. (Иконников В.С.), вч. 56, 58, 188
 Іларіон, єпископ 103
 Іларіон, митрополит XIX, 146–147
 Ілля Муромець (Ілля-Олег), билинний герой 75, 193
 Ілля, св. 54
 Ілля-Іона, єпископ 134
 Іловайський Д. (Иловайский Д.И.), вч. X, XV, 12, 155, 169, 225–226
 Іностранцев К. (Иностранцев К.А.), вч. 2, 163
 Інфлянти 199
 Іоан, митрополит 134
 Ісидор, митрополит 133, 217
 Іспанія 6, 165
 Істомін К. (Истомин К.К.), вч. 40, 182
 Істрін В. (Истрин В.М.), вч. 19, 40, 172, 182
 Ісус Христос 54
 Італія 98, 217
 Ітиль — *див.* Біла Вежа

Й

Йордан, хроніст 17
 Йосиф Флавій (Josephus Flavius), історик 7, 166
 Йосиф, каган 22, 173
 Йост Ісаак Маркус (Jost Isaak Markus), вч. 21, 173

К

Кавказ 21, 179
 Кавказькі гори 159
 Казакова Н.А., вч. 217
 Казимир III, король 29, 92, 98–99, 177
 Казимир Ягеллончик, король 82–83, 101–102, 104, 111, 114, 204
 Казимир, кн. 45
 Кайндль Р. (Kaindl R.F.), вч. 12, 169
 Калачов М., вч. 178
 Калита Іван, кн. 67, 180
 Калка, р. 45–46
 Каллай Бенъ'ямин фон (Каляй, Kállay Benjamin von), державний діяч 21, 173
 Каманин И.М., вч. 177
 Камінецький (Кам'янецький) повіт 93, 201
 Камінецьчина 93
 Капраль М., вч. XXI–XXII
 Капустин А.И., вч. 162
 Карамзін М. (Карамзин Н.М., Karamsin N.), вч. 21, 155, 176, 181, 225–226
 Карачевський Василь, шл. 177, 205
 Кардізі (Гурдезі), хроніст 17, 19
 Каретніков С.М. (Каретников С.), краєзнавець 154, 225
 Карл, варяг 63
 Карпати 6, 22, 159–160
 Карпов Г.Ф., вч. 119, 211
 Карський Є. (Карский Е.Ф.), вч. 29, 177
 Каспійське море 8
 Каспійське побережжя 160
 Кассель П.С. (Касель, Cassel P.S.), вч. 22, 173
 Катерина, імператриця 146
 Катеринослав, м. 62, 160, 189, 210, 214
 Качанівка, с. 154
 Кашгар, м. 165
 Кеза, хроніст 13
 Кейстут, кн. 116
 Келеберда (Керімбірда), с. 115
 Кердеї, шл. рід 93
 Київ (Кіанъ градъ, Кіанов, Киев, Кьянъ-градъ, Окіанов, Kaenugardhr, Коенугардhr), м. 18, 27, 41, 54, 57–58, 69, 73, 75, 114–116, 138, 140, 145, 148, 159, 164, 179, 184, 189, 205–206
 Київська Русь (Київська держава) VI, VII, XV, XVII, XX, 26, 32–33, 58, 130, 147–148, 163, 169, 175–176, 189, 192, 197, 218, 222–223; — *див. також* Україна
 Київське воєводство 87, 106, 198; — *див. також* Подніпров'я
 Київщина XV, 82, 103, 108
 Килчень, р. 46
 Кипрія́н (Кипріан), митрополит 67, 132, 191, 216
 Кирдан Б.П., вч. 213

- Кирик, диякон 134
 Кирило (Кирило Філософ, Костянтин Філософ), св. 23, 40, 136, 174
 Кирило, митрополит 218
 Китай 2
 Ківлицький Е., вч. 62, 189
 Кістяківська Н., вч. 229
 Клечеськ (Кольц), м. 68, 192
 Климент, папа римський 136
 Клочевський В.О., вч. 31–34, 39, 178, 182
 Клязьма, р. 55
 Княжа Лука, с. 29, 177, 205
 Ковалевський М. (Ковалевский М.), вч. 20, 172
 Ковно, м. 104
 Козьма Пражский, хроніст 20
 Колесса Ф., вч. 213
 Коломан I Книжник, король 44, 184
 Кольц — *див.* Клечеськ
 Кондаков Н.П., вч. XVI, 35–36, 63, 117, 190, 210
 Константин Порфирородний (Костянтин Багрянородний, Constantine Porphyrogenitus), цісар 63, 74, 174, 190
 Константинів, м. 113
 Константинополь — *див.* Царгород
 Контієрі Н. (Contieri N.), вч. 142, 221
 Конча С.В., вч. 194
 Копач І., вч. XVI, 50–51, 186
 Кордзіковський Ю., вч. 199
 Кордт В., вч. 120, 211–212
 Корзон Т. (Korzon T.), вч. 117, 210
 Корн Г. (Korn G.), вч. 98, 203
 Корона — *див.* Польща
 Коропець, м-ко 109
 Коропецька волость 109
 Корсунь — *див.* Херсонес
 Корф С.О. (Корф С.А.), вч. 68–69, 75–76, 192–193
 Корш Ф., вч. 67, 191–192
 Коссіна Г. (Косінна, Kossinna G.), вч. 3, 5, 164–165
 Костомаров М. (Костомаров Н.), вч. 141, 220
 Костянтин IX, цісар 222
 Костянтин Філософ — *див.* Кирило, св.
 Косцюшко-Валюжинич М.К., вч. 162
 Котюжани, с. 95, 201
 Кошиці, м. 98
 Коялович М., вч. 142, 221
 Краків, м. 79, 98, 169, 186, 194, 202–203, 205, 210–211, 226, 228
 Красна горка, хутір 115
 Кревза Лев, полеміст 142, 221
 Кремінеччина 83
 Крижановський Є.М. (Крыжановский Е.М.), богослов 144, 222
 Крикун М., вч. XV
 Крим XIV, 23, 162, 174
 Кримкович Анастасій, митрополит 15, 170
 Кримські гори 159
 Крип'якевич (Крип'якевич) І., вч. 208, 220
 Кришталович У., вч. 212
 Крелевецький район 176
 Крылова пустош, урочище 120
 Крыловский А.С., вч. 206
 Кубань 179
 Кубійович В., вч. 167
 Кузеля З., вч. 226
 Кулаковський Ю. (Кулаковский Ю.А.), вч. 34, 165, 179
 Кунин (Купин), с. 93, 201
 Кунік А. (Куник А.А., Kunik E.-E.), вч. 18, 23, 47–48, 172, 174, 185
 Кунцевич Йосафат, архієпископ 141–142, 221
 Купчинський О., вч. 180, 185, 200
 Курилишин К., вч. XXII
 Кутшеба С. (Kutrzeba S.), вч. 77, 98, 194, 203
 Кучера Г. (Kutschera Hugo von), сходознавець X, 21, 173
 Кушанське царство 165
- ### Л
- Лавровский П.А., вч. 194
 Лагутник, рукав 9
 Лазаревський О. (А.Л., Лазаревский А.М.), вч. XVIII, 62, 123, 125–127, 188–189, 213–215
 Лапшо І. (Лапшо И.И.), вч. XVII, 80, 195
 Лапшо-Данилевський О.С. (Лапшо-Данилевский А.С.), вч. 47–49, 185
 Латишев В. (Латишов, Латышев В.В.), вч. XIV, 1, 7, 162, 166
 Лев Граматик, хроніст 15, 170
 Лев Данилович, кн. 200
 Лев Діакон, хроніст 2, 163
 Лев Юрієвич, кн. 48, 200
 Лебенбург — *див.* Лебенбург
 Левинський І., архітектор 227
 Левинський Л., архітектор 227
 Левицький В., вч. 228
 Левицький О. (Левицкий О.И.), вч. 134, 204, 217
 Левку (Зміїний), острів 11, 168
 Леже Л., письменник 153, 224–225
 Лейпциг, м. 165
 Ледегель І. (Lelewel J.), вч. 41, 183
 Леонтович Ф.І. (Леонтович Ф.И.), вч. XI, 78, 150, 194, 223
 Летичівський повіт 201
 Лебенбург (Лебенбург, Lewenburg), м. 92, 200
 Ливонія 101
 Линниченко І. (Лінниченко, Линниченко И.А.), вч. 47–49, 78, 179, 185, 195

- Липецьк (Липовець), м. 27
 Литва (Велике князівство Литовське, Litwa) IX—X, XVI, XVII, XX, 22, 43, 46, 73, 78, 80, 83—86, 96, 99, 101—105, 108, 110—112, 117, 119—120, 149, 157, 177, 193, 195, 197, 203—204, 208, 212, 223, 226
 Лівобережна Україна (Лівобічна Україна) 24, 62, 189, 213
 Лімниця, р. 207
 Ліон, м. 98
 Ліске К. (Liske X.), вч. 141, 221
 Ліхачев М. (Лихачев Н.П.), вч. 36, 180
 Логофет — *див.* Метафраст Симеон
 Лойко Фелікс, шл. 90, 200
 Лопасня, м. 27, 176
 Лотоцький О. (Лотоцкий А.И.), вч. 136, 218—219
 Лукашевич Ю. (Łukaszewicz J.), вч. 113, 208
 Луцьк (Луцк, Lowtczke), м. 28, 64, 102, 111, 132
 Лушпинський О., архітектор 227
 Любавський М. (Любавский М.), вч. 80, 195
 Люба-Радзимінський З. — *див.* Радзимінський-Люба З.
 Любарт Гедимінович, кн. 207
 Люблін, м. 79, 98, 208
 Любляна, м. 170, 183
 Любомирський Г. (Lubomirski H.), кн. 224
 Любуське єпископство 28, 176
 Людовик Угорський, король 92
 Люкан М.А. (Лукан, Lucanus M.A.), поет 7, 166
 Ляйст Б.В. (Leist B.W.), вч. 39, 182
 Ляскоронський (Ляскоронский) В.Г., вч. X, XV—XVI, 26—27, 45, 47, 114, 121, 176, 184, 209, 212
 Львів, м. 79, 92, 105, 113, 169, 176, 200—201, 211, 226—228
 Львівська земля 199
 Львівська область 219
 Львов М.О. (Львов Н.А.), вч. 65, 191
- М**
- М.Г. — *див.* Грушевський М.
 Маврицій, св. 13
 Маджак — *див.* Мезамир
 Маєр Е. (Майер, Meyer E.), вч. XIII, 6, 165
 Маєр К. вч. 171
 Мазепа Іван (Mazepa), гетьман XVIII, 125—127, 214
 Майоров А.В., вч. 180
 Макаренко О.О. (Макаренко А.А.), вч. 151, 224
 Макарієв (ймов., Звиждень), м. 27
 Макаров В.І., вч. 180
 Макін (Джурджис Ібн аль-Амуд), хроніст 2, 163
 Маклаков М., губернатор 222
 Маковський Томаш, гравер 212
 Мал (Маль, Мал Кольчанин), кн. 68—69
 Мала Азія 210
 Малиновський І. (Малиновский И.), вч. XVII, 84, 197
 Малінін В.М. (Малинин В.), вч. XIX, 132—133, 217
 Малополюща 77; — *див. також* Польща
 Мамонич Кузьма/Лука, друкар 113, 208
 Маргарита, св. 13
 Марія — *див.* Богородиця
 Марія-Анастасія, цесарівна 222
 Маркварт І. (Marquart, Markwart J.), вч. XIV—XV, XX, 16—18, 22, 167, 171, 173
 Маркевич Г.І. (Маркевич Г.И.), вч. XIX, 133, 217
 Маркович О.М., вч. 188
 Маркович Яків, мемуарист 59, 188
 Мартинова гора 12
 Марчалі Г. (Marczali H.), вч. 12, 169
 Марченко А.В., вч. 162
 Масуді, хроніст 8, 17—19, 167, 171
 Матвиєнко В.А., вч. 172
 Межибож, м. 79
 Мезамир (ймов., Маджак, Меѣцѣпрос), ант. 17, 171—172
 Мезія 174
 Мельгунов П.П., вч. VIII, X, 150, 224
 Мельгунов С. (С.М.), вч. 224
 Мельниченко В., вч. 192
 Менандр, хроніст 172
 Менвед Еріх, король 48
 Мерінгер Р. (Meringer R.), вч. XIV, 15—16, 171
 Меркатор Герард, картограф 120—121, 212
 Мертвий Донець, рукав 9
 Мерчинг Г. (Merczyng H., Н.М.), вч. XVII, 112, 208
 Метафраст Симеон (Логофет, Логотет), хроніст XX, 15, 170
 Микола II, імператор 222
 Миколай Містик, хроніст 23, 174
 Міллер — *див.* Мілер О.
 Мистиш Свенельдич, герой древлянського повстання 68
 Митиленський Теодосій, хроніст 15, 170
 Митко, кн. 109, 207
 Михайло Зигмунтович (Михайлушко, Michel Segemunds), кн. 101, 204
 Михайло Ярославич, кн. 67
 Михайлов О. (Михайлов А.В.), вч. 40, 182
 Мишецький С., історик 59, 188
 Мікльосіч Ф. (Miklosich F.), вч. 14, 170
 Мілан, м. 98

Міллер В. (Мілер, Миллер В.Ф.), вч. 75, 193
 Міллер М. (Miller M.), вч. 167
 Міллер О. (Мілер, Миллер А.А.), вч. XIV, 9–11, 167
 Міллер Ф. (Миллер Ф.), вч. 67, 191
 Мінськ, м. 178
 Мітрідат VI Євпатор, цар 162
 Могила Петро — *див.* Петро Могила
 Могилів, м. 201
 Могилівський повіт 94, 201
 Молдавія (Молдава) 81, 131, 216
 Молдавська земля 54
 Молчановський Н., вч. 179
 Моммзен Т., вч. 172
 Мономах Володимир (Мономах), кн. 33, 36, 40, 44, 180, 182–184
 Мономах Костянтин IX, цісар 180
 Морави 104
 Мортіле Г. (Мортільє, Мортилья Г. де, Mortillet G. de), вч. 46, 185
 Мосальські, кн. 42
 Москва, м. 28, 33, 54, 119, 169, 179, 189, 191
 Московська держава (Велике князівство Московське, Москва, Московія, Московщина, Москва) VI, XVII, XXI, 33, 66, 75, 86, 96, 104, 119, 127, 151–152; — *див.* також Росія
 Мошинская Н.В., вч. 217
 Мстислав Володимирович, кн. 222
 Муральт Е. фон (Муральт Э. Г. фон), вч. 19, 172
 Мурко М. (Мурк, Murko M.), вч. 15, 171
 Мух М. (Much M.), вч. 3, 5, 164–165
 Мякотін (Мякотин) В., вч. XVIII, 123, 127, 214–215

Н

Назарко І., вч. 184
 Наливайко Северин, отаман 92, 124–125
 Нарушевич А., вч. 53, 187, 200
 Неволін К.О., вч. 38, 182
 Негропонт (Евбея) 142, 221
 Недвигівка, станиця 9
 Некрашевич І.Г., поет 161, 229
 Непрядва (Непрядна, Непряда), р. 76
 Нестор, літописець 2, 20, 44–45, 163, 181
 Ненбург (Nienburg), місцевість 184
 Никифор, екзарх 142
 Николаенко А.И., вч. 167
 Николай, св. 54
 Никольський М. (Никольский Н.К.), вч. 39–40, 182
 Никон — *див.* Никон
 Никон Печерський, ігумен 147, 222
 Нідерле Л. (Niederle L.), вч. XIV, 24, 159, 175, 228
 Ніжин, м. 181

Нікітенко Н., вч. 163
 Нікомох Гераський (Νικόμαχος ὁ Γερασένος), філософ 52, 186
 Никон (Никон), літописець XIX, 57
 Німецьке море — *див.* Балтійське море
 Німеччина (Німецьке цісарство) 3, 5, 21–22, 74, 97–98, 164–166
 Ністром А. (Нистром, Nystrom A.), вч. 5, 165
 Новакович С., вч. 150, 223
 Новгород, м. 28, 69, 71
 Новгород-Сіверське князівство 27
 Новицький Я. (Новицкий Я.П.), вч. 125, 214
 Новіков М. (Новиков Н.), видавець 133, 217
 Нойман К. (Neumann K.), вч. 22, 173
 Номис (Симонов) М., вч. 227
 Норблін Жан П'єр (Петро) (La Gourdain, Norblin), маляр XVIII, 125–126, 214

О

Обмінський Т., архітектор 227
 Обрамль міст — *див.* Абрамівка
 Огинські, кн. 42
 Огоновський П., вч. 228
 Одеса, м. XIV, 172, 185
 Одоєвські, кн. 42
 Одріхова, с. 84
 Одровонж Яцек, місіонер 138, 219
 Ока, р. 176
 Окіанов — *див.* Київ
 Олег, кн. 41
 Олександр I, імператор 146
 Олександр, кн. 82, 85, 105
 Олександрівськ, м. 214
 Оленько, кн. 196
 Ольбія, м. 7–8, 10–11, 166
 Ольга (Вольга), св., кн. 61, 69, 73–76, 147, 193, 222
 Ольговський С.Я., вч. 166
 Ольгерд Гедимінович, кн. 46, 207
 Ольгердовичі, кн. 109, 207
 Ольденбург С.Ф., вч. 165
 Оришовський Ян, отаман 124–125
 Оришовські, шл. рід 124
 Орогощ, м. 27
 Орчык, р. 120
 Осмомисл Ярослав, кн. 52
 Остер, м. 120
 Острів св. Етерія — *див.* Березань
 Островерхов А.С., вч. 168
 Острозька ординація 109
 Острозький Василь-Костянтин, кн. XII, 92–93
 Острозький Януш, кн. 118
 Острозькі, кн. рід 118
 Отон, король 74

Отрепеев Гришка (Псевдо-Димитрій), цар-самозванець 120
 Охотніков С.Б., вч. 168
 Охримович (Охрімович) В., вч. 38, 181
 Охридська архієпископія 147

П

Павінський (Павінський) А., вч. 87, 199
 Павлик М., вч. 213
 Павлов О.С. (Павлов А.С.), вч. XIX, 131, 134, 216, 218
 Павлов-Сиальванський М.П. (Павлов-Сиальванский Н.П.), вч. 38, 181
 Паїсій Іполитович, владика 54
 Пайскер Ян (Пейскер, Peisker J.), вч. XIII, 15, 150, 171, 223
 Палестина 189
 Пантікапей, м. 7
 Пападімітріу С. (Пападимитриу С.Д.), вч. 10–11, 168
 Папе Ф. (Pape F.), вч. IX, XVII, 110, 112, 207–208
 Папков А., вч. 155, 225
 Париж, м. 53, 98, 186
 Пархоменко В., вч. 73–74, 193
 Пасько І.В., вч. 180
 Пейскер — *див.* Пайскер
 Пекосінський Ф. (Пекосінський, Piekośński F.), вч. 105, 205
 Перемиська земля 199
 Перемишль (помилк.: Пржемышль, Пржемышль), м. 79
 Перемищина 100
 Перетц В.Я., вч. 229
 Перетяткович К., мемуарист 59, 188
 Переяслав (Переяслав руський), м. 35
 Переяслав суздальський, м. 35
 Персія 210
 Перун, божество 68
 Петербург — *див.* Санкт-Петербург
 Петро І, цар 129, 152
 Петро Могила, митрополит 53, 186, 210
 Петро Ратенський, митрополит 67, 191
 Петро Янович Монтигірдович, шл. 103, 205
 Петров М. (Петров Н.И.), вч. 115–117, 138, 161, 209–210, 219, 228
 Петровський М.С., дипломат 165
 Петрушевич А., вч. 58, 188
 Пещак М.М., вч. 177, 205
 Пиндіна 82
 Південна Україна 195
 Північна Африка 165
 Північна Європа 3
 Північна Росія 137, 219
 Північна Русь 19
 Північне Причорномор'я (Чорномор'я) XIV, 6–7, 17, 19, 34, 46, 111, 162, 168, 173–174, 179

Північний океан 8
 Підкавказзя 167
 Підкарпаття 159
 Підляшшя 82, 87, 198–199
 Піппінг Г. (Pipping H.), вч. 68–69, 75, 192, 194
 Піренейський півострів 165
 Пітт (Піт) Мосес, картограф 121, 212
 Платонов С.Ф., вч. 191
 Плігін, купець 70
 Площанський В. (Площанский В.М.), вч. 93, 201
 Побужжя 87, 111, 198
 Погодін М. (Погодин М.П.), вч. 27, 164, 176
 Погодін О. (Погодин А.), вч. 68, 192
 Поділля (Подолія) 46, 79, 87, 93–94, 198, 200–201
 Подільська губернія 201
 Подільське воєводство XVIII, 201
 Подніпров'я 87, 198
 Подністров'я 150, 224
 Подобедова О.И., вч. 180
 Позвизд (Pogwizd), кн. 45
 Познань, м. 79
 Полемон, боспорський цар 9, 168
 Полісся 103, 157
 Полоцьк, м. 28, 58
 Полтава, м. 217
 Полуднева Африка 6, 165
 Полуднево-Східна Європа XIII, 5
 Полянська земля 23
 Польське Царство 222
 Польсько-Литовська держава — *див.* Річ Посполита
 Польща (Корона, Польська корона, Польша, Korona polska, Polens, Polska) VIII–IX, XX, 21–22, 28, 36, 49, 64, 80, 83, 86–87, 89–92, 99, 102–105, 107–108, 110–112, 117, 119–120, 125, 127, 149, 155, 170, 184, 194–195, 199–200, 202, 204–205, 207–208, 214, 216, 219
 Помор'я 48
 Помпей, римський діяч 166
 Порфирій, античний філософ 52
 Порфірородний Константин — *див.* Константин Порфірородний
 Посник-Огорьов, посол 120
 Потоцький А., граф 186
 Прага, м. 171, 175, 186, 209
 Предслава (Євфимія), кн. 44, 184
 Пресняков О., вч. 65, 191
 Пржемышль — *див.* Перемишль
 Прикарпаття Х; — *див. також* Галичина
 Присьолоков М.Д. (Приселков М.), вч. X, XIX, 146–147, 222–223
 Прицак О. (Прицак О.), вч. 173, 189, 193

Протопопов, богослов 146
 Прохаска А. (Prochaska A.), вч. IX, XVII,
 98–100, 203
 Пруссія 105
 Псевдо-Димитрій — *див.* Отрепеев Гришка
 Псков, м. 28, 58
 Пташицький С. (Пташицький, Пташиц-
 кий С.А.), вч. 28–29, 47–48, 103,
 113, 177, 188, 205, 208
 Пузини, кн. 42
 Пуласький К. (Pulaski K.), вч. X, XVII,
 XVIII, 93, 201
 Пшибиславський В. (Przybyslawski W.),
 вч. 159, 228
 Пьонтковский Г. (Piątkowski H.), маляр
 126, 215

Р

Раверс Ф. (Rauers F.), вч. 97–98, 203
 Радзивілл Остикович (Радивил, Rodewiell),
 шл. 101, 204
 Радзивілл “Сирітка” (Радивил-Сирітка)
 Миколай, кн. 119, 121, 211–212
 Радзивілл (Радивил) Януш, кн. 116–117,
 210
 Радзимінський-Люба З. (Люба-Радзимін-
 ський З., Radziwiński Luba Z.), вч. X,
 XVIII, 109, 206–207
 Радіщев О., письменник 153, 225
 Радом, м. 101, 118
 Райфенкугель К. (Reifenkugel K.), вч. 130,
 216
 Рамм К. (Rhamm K.), вч. XIV, 15, 171
 Ратно, м. 110
 Ратомський Михайло, боярин 120
 Ратцель Ф. (Ratzel F.), вч. 5, 165
 Рачинський О., поміщик 222
 Ревутов, боярин 120
 Регенсбург, м. 41
 Регіон, хроніст 73, 193
 Редедя, кн. 222
 Режабек И. (Режежабек И.), вч. 47–48, 185
 Ржевуські — *див.* Жевуські
 Рибалко О., вч. XXI
 Рим, м. 44
 Римське цїсарство (Римская империя, Ста-
 родованій Рим) 2, 23, 166, 184
 Рігельман О., історик 59, 188
 Річ Посполита (Польсько-Литовська дер-
 жава, Polsko-rusko-litewskie państwo)
 XVII, 87, 92, 112, 119, 198, 211, 219;
 — *див.* також Польща
 Родень (ймов., Руда, Рудня), м. 26–27
 Родошичі, с. 84
 Рожков М. (Рожков Н.А.), вч. 31–33,
 178–179
 Рожнецький С. (Рожнецький, Рожнецкий,
 Rożniecki S.), вч. 73, 76, 193–194

Рожнятівський район 207
 Розанов С.П., вч. 184
 Розов В.О. (Розов В.А.), вч. 102–103,
 204–205
 Ролле М. (Rolle M.), краєзнавець 95, 202
 Роман, імператор 74
 Роман, кн. 115
 Роман Мстиславич, кн. 36, 180
 Романов Б.О. (Романов Б.А.), вч. 60, 188
 Романов Михайло, цар 119
 Романович-Славатинський О. (Романович-
 Славатинский А.), вч. 123, 213
 Росія (Москва, Россия, Російська держава,
 Російська імперія, Русское государство)
 VIII, XXI, 4, 21, 28, 32, 69, 96, 104,
 127, 131, 136, 151–154, 160, 176–178,
 181, 190, 201, 219, 222, 225–226
 Ростиславичі, кн. 28
 Ростов, м. 58
 Рось, р. 27
 Рудницький С., вч. 159, 228
 Румунія 216
 Рундштейн III. (Rundstein Sz.), вч. XVII,
 78, 195
 Русина О., вч. 176, 187, 197
 Русь (Руська держава, Руска земля, Russia,
 Russland) VIII, X, XVI, 17–19, 21, 26,
 28, 31, 33–34, 44–46, 50, 52, 54, 61,
 63, 74–76, 84–85, 87, 99, 101, 104,
 130–133, 136, 145, 152, 169, 176, 179,
 191, 210, 216; — *див.* також Україна
 Руське воеводство IX, XVII, 87–88, 100,
 199, 203–204
 Рушук, м. 173
 Рюриковичі, рід 42
 Рязань, м. 28, 58, 169

С

С.Г. — *див.* Іваницький С.
 С.М. — *див.* Мельгунов С.
 Савва (Тихомиров И.М.), вч. 177
 Савел, цар 162
 Савицький Е.М., вч. 228
 Савчинський Г. (Sawczyński H.), вч. 226
 Сагайдачний Петро, гетьман 140, 142
 Саксонія 212
 Самолевич Я. (Samolewicz J.), вч. X, 84,
 197
 Сангушки, рід XVIII, 207
 Санкт-Петербург (Петербург), м. 163, 167,
 172–173, 181, 206, 208, 225, 227
 Сансон де Россі Ніколя, картограф 120, 212
 Сопіга (Сопіга) Лев, кн. 221
 Сас П.М., вч. 214
 Сасько Федорович, козацький старшина
 124
 Сатіни, рід 42
 Сахаров И.П., вч. 133, 217

- Сахно Голубцов, козацький отаман 120
 Сваричів, с. 207
 Свирський Шасний (Свирский Шасны),
 агент Григорія Отреп'єва 120
 Свитригайло (Свидригайло), кн. 103, 110,
 204
 Святоловський (Святоловский) В.В., вч. XVI,
 41, 183
 Святополк, кн. 44–45
 Святослав, кн. 34, 63, 70, 74, 147, 179,
 192
 Священна Римська імперія 184
 Севастополь, м. 162
 Север'янов С.М. (Северьянов С.), вч. 14,
 170
 Секула, герой сербських пісень 124
 Семянчук А.А., вч. 187
 Сенека, філософ 166
 Сергєєвич В. (Сергеевич В.), вч. VIII, XVI,
 30, 39, 85, 149, 177, 182, 197, 223
 Середня Європа 98
 Сержпутовський О. (Сержпутовский А.К.),
 вч. 157, 227
 Сецинский Е. И. — *див.* Сіцинський Ю.
 Сибір 120, 151, 175, 224
 Сигізмунд III — *див.* Жигимонт III
 Сизов — *див.* Сізов В.
 Сильвестер, ігумен 40, 62
 Симарьгл (σῆμα Ῥηλου), божество 68
 Симеон Суздалець (Суздальський), ієро-
 монах 133, 217
 Симоновський П., історик 59, 188
 Синевідсько, с. 14, 169
 Сиромятніков (Сыромятников) С., вч. 75,
 193
 Сіверщина 87, 103, 128, 198; — *див. також*
 Чернігівське воеводство
 Сівськ, м. 120
 Сізов В. (Сизов В.И.), вч. 34, 36, 179–180
 Сілезія (Шлезк) IX, 104
 Сільван Тіберій Плавтій (Сільван Плавцій),
 намісник Мезії 23, 174
 Сінкел М., хроніст 40
 Сіцинський Ю. (Сецинский Е.И.), вч. 150,
 220, 224
 Січинський М., студент 186
 Скиргайло, кн. 116
 Слуцький повіт 157
 Смирнов Я.І. (Смирнов Я.И.), вч. 116,
 210
 Смірнов (Смирнов) В., вч. 115, 209
 Смірнов І. (Смирнов И.Н.), вч. 34, 179
 Смоленськ, м. 28, 58
 Сновськ, м. 27
 Соболевський О.І. (Соболевський, Собо-
 левский А.И., Sobolevskij A.), вч. XVI,
 4, 28, 41, 103, 164, 176–177, 183, 205
 Соколов Б.М., вч. 76, 194
 Соловійов (Соловьев) С.М., вч. 71, 155,
 181, 192, 225–226
 Соловій Будимирович, билинний герой 73
 Солон, античний діяч 1, 162
 Солониця, р. 92
 Сопіга Лев, кн. 142
 Сорочан С.Б., вч. 162
 Софрон, козацький отаман 120
 Спицын А.А., вч. 180
 Срезневська О.І, вч. 55, 187
 Срезневський В., вч. 15, 170
 Срезневський І. (Срезневский И.И.), вч.
 30, 55, 178, 187
 Сркуль С. (Srkulj St.), вч. 70–72, 192
 Стадницький О. (Стадницкий, Stadnicki A.),
 вч. 81, 196
 Стамбул — *див.* Царгород
 Станислав, кн. 45
 Станіслав-Август (Понятовський), король
 116, 200
 Стародавній Рим — *див.* Римське цїсарство
 Стейн А., вч. 165
 Стефан, св., король 12
 Стефан Баторій (Баторій), король 80, 91,
 97, 106, 108, 122, 124
 Сторожев В.Н., вч. 33, 179
 Стороженко А.В., вч. X, XIX, 122, 124,
 138, 214, 219
 Страбон, географ 11, 168
 Стрибог, божество 68
 Стрийковський Мацей (Strykowski Maciej),
 історик 85, 112, 208
 Стрончинський К. (Stronczyński K.), вч.
 29, 92, 177, 200
 Судислав (Sedzislav), кн. 45, 184
 Суздаль, м. 58, 65, 191
 Суздальсько-Володимирська держава (Суз-
 дальська Русь) 31, 36; — *див. також*
 Росія
 Султанов М.В. (Султанов Н.В.), вч. 153,
 225
 Сумська область 176
 Супрасль, м. 170
 Сухачев, боярин 120
 Сушицький Т., вч. 187
 Сушинський Михайл, юродивий 146
 Схід 21, 51, 91
 Східна Галічина 14, 157, 226–227; — *див.*
також Галічина
 Східна Європа XIII, XX, 12, 17–18, 21,
 63, 120, 162, 168
 Східна Україна 88, 107
 США 166
 Сыромятников С. — *див.* Сиромятніков С.
 Сяніцька королівщина 84
 Сяноцька земля 199

Т

- Талько-Гринцевич Ю.Д. (Talko-Hryncewicz J.), вч. 23, 174–175
 Танаїс (Танаис), м. 9–10, 167–168
 Тарновський В., меценат 222
 Татищев В.Н., вч. 181, 194
 Твер, м. 58
 Тельберг Г.Г., вч. XVI, 39, 182
 Тельвак В., вч. VII
 Темир-Кутлук, хан 46
 Тендрська коса 11, 168
 Теодосій — *див.* Феодосій Печерський
 Теодосія — *див.* Феодосія
 Теопемпт, митрополит 148
 Теофано, сестра цесарівни 71
 Терехтемиров, м. 54
 Тетерев, р. 27
 Тешилівці, с. 94
 Тишівці, м. 79
 Ткаченко-Петренко Е., вч. 122, 213
 Тойблер О. (Täubler E.), вч. 7, 166
 Толочко А.П., вч. 180, 194
 Толстой Л., письменник 182
 Томашівський С., вч. 199–200
 Торунь, м. 48
 Тохтамиш (Тохтамыш), хан 46, 92
 Третяк Ю. (Tretiak J.), вч. 141, 221
 Трипілля, м-ко 115
 Троїцький М. (Троицкий Н.И.), вч. 26–27, 175
 Тройден, кн. 48
 Трофимук М., вч. XXI, 213
 Тульська губернія 175
 Туманський О. (Туманский А.Г.), вч. 17, 171
 Туніс 165
 Турецька земля 115
 Туреччина 21
 Туркестан 6
 Туров, м. 58
 Туроц, хроніст 13
 Тянь-Шань, гори 6, 165

У

- Убедь, р. 27
 Уварова П.С., вч. 22, 174
 Угорщина 13, 21, 98, 104
 Узбек, хан 180
 Україна V–VI, VIII, X, XIII, XVI, XVIII, XIX, XXI, XXII, 2, 6, 21, 50–51, 59, 62, 86–87, 98, 106–108, 119, 121, 129, 137, 151–152, 154, 156, 158–160, 165–166, 168, 176, 201, 211, 215, 219;
 — *див. також* Русь, Закарпатська Україна, Західна Україна, Лівобережна Україна
 Україна берестейсько-пінська 87; — *див. також* Берестейське воєводство

- Україна радянська 228
 Уляновський Б. (Ulanowski B.), вч. 105, 205
 Уманець (Уманец) Ф.М., вч. XII, 92, 201
 Упеніж, м. 27
 Урич, фортеця 169
 Уруські, шл. рід 94, 201
 Ушаков И.И., вч. 9, 167

Ф

- Федор Любартович, кн. 109, 207
 Федор-Любарт Ольгердович, кн. 109, 207
 Федоров Іван, друкар 113
 Федюшко Федорович, кн. 109–110, 207
 Федько Хребтович, шл. 112, 208
 Фелонюк А., вч. XXI–XXII, 222
 Феодосій (Теодосій) Печерський, ігумен, св. XIX, 147, 222
 Феодосія (Теодосія, Theodosia), м. 7, 22
 Феофан (Феофанъ), патріарх 54, 140
 Філарет, архієпископ 145
 Філевич І. (Філевіч, Филевич И.П.), публіцист 144, 222
 Філотей (Філофей), старець 133, 217
 Фінкель Л. (Finkel L.), вч. 155–156, 226
 Фотинський О. (Фотинский О.А.), вч. 38, 181–182
 Франко І., вч. XIX, 23, 135–136, 157–159, 163, 174, 218, 227–228
 Франконське королівство 184
 Франція 98

Х

- Халанський М. (Халанский М.), вч. VII, 70, 75, 124, 192–193, 214
 Хальцидій (Кальцидій, Calcidius, Chalcidius), математик 52, 186
 Хандак — *див.* Едигей
 Хандалівка, с. 114
 Ханенко Микола, мемуарист 59
 Харків, м. 160
 Хасдай ібн Шапрут, лікар 173
 Хвойка В., вч. 165
 Херсонес (Корсунь, Херсон), м. 1, 7–8, 22–23, 70, 72, 162–163, 166, 174
 Херувима, монахія 146
 Хмель А. (Chmiel A.), вч. 118, 211
 Хмельник, м. 118
 Хмельницька область 200–201
 Хмельницький Богдан, гетьман 116–117, 127, 140, 210
 Хозарія (Хозарська держава, каганат, царство, Chosarïen) 21–22, 173–174
 Холмська губернія 222
 Холмська земля 87, 89
 Холмщина 110, 144, 207, 222
 Хордадбег, хроніст 18–19
 Хоробор, м. 26–27

Хорс, божество 68
Хотетовські, кн. 42

Ц

Цамблак Григорій, митрополит XIX,
131–132, 216
Царгород — *див.* Візантія
Царгород (Константинополь, Стамбул,
Царьград), м. 17, 61, 65, 72–74, 124,
141, 148, 173, 189, 193, 221
Цезар, імператор 166
Центральна Азія 6
Центральна Україна XVII
Центрально-Східна Європа 186
Цінціннаті, м. 166

Ч

Чамярыцкі В.А., вч. 187
Чарторийський Адам, кн. XIX, 125
Чарторийський Владислав, кн. 126
Чарторийські, кн. 126
Чацький Тадеуш (Czacki Tadeusz), шл. 90,
150, 200, 224
Червона Русь — *див.* Галичина
Черкаси (Черкасы), м. 46, 114
Черкаський І., вч. 198
Чернецов А.В., вч. 180
Черниговская земля 146
Чернігів, м. 28, 58, 145–146, 164, 222
Чернігівська губернія 62
Чернігівська єпархія 145
Чернігівське воєводство (Siewierze) 198–199;
— *див. також* Сіверщина
Чернігівське князівство 27
Чернігівщина 58, 146, 160, 189
Четвертинський Стефан, кн. 54, 187
Чехія 104
Чоловський О., вч. 227
Чорне море XIII, 5, 7, 19, 21, 159, 168
Чорний М., вч. 219
Чорнобыль, м. 196
Чорномор'я — *див.* Північне Причорномор'я
Чорторийський Іван, кн. 101, 204
Чорторийський Олександр, кн. 204
Чубек Я. (Czubek J.), вч. 97, 202
Чурили, шл. рід 94, 201

Ш

Шаравка (Шарівка), м-ко, с. 93, 201
Шараневич І., вч. 227
Шарукань-город, м. 27
Шауб І.Ю., вч. 168
Шафарик П.И., вч. 22, 173
Шахматов О. (Шахматов А.), вч. VII, XVI,
35–37, 39–40, 48, 53, 56, 58, 60, 65,
68, 70–72, 147–148, 180–182, 188,
190–192, 222–223

Швеція 63
Шевченко І., вч. 186
Шелов Д.И., вч. 168
Шельонгівський А. (Szelagowski A.), вч.
VIII–IX, XVII, 89, 91, 199–200
Шестаков С.П., вч. XIX, 22, 174
Шлезк — *див.* Сілезія
Шнайдер А., вч. 14, 169
Шпитко (Spitko), шл. 46
Шредер О. (Шрадер, Schröder O.), вч.
XIII, 3–5, 8–9, 163–164, 167
Штерн Е. (Штерн Э.Р. фон, Stern Ernst von),
вч. XIV, 6, 10–11, 166, 168

Щ

Щавне, с. 84
Щепкін В.М. (Щепкин В.), вч. 54, 187
Щербина В.І., вч. 106, 179, 206
Щербина О.Д. (Щербина А.Д.), вч. XIX,
132, 216–217
Щурат В., вч. XVI, 50–53, 185–186, 204

Ю

Югославія 183
Южна Русь 108
Юрій Данилович, кн. 180
Юрій-Болеслав — *див.* Болеслав-Юрій

Я

Яблонівський О. (Jablonski A.), вч. IX,
XII, XVII, 87, 100, 106–107, 198–199,
203, 206
Ягайло, король 92, 94, 99, 109–110, 117,
132, 203, 207
Яковенко Н., вч. 187, 213
Яковлів (Яковлев) А., вч. XVII, 114, 209
Якубовський І. (Якубовский И.В.), вч.
XVII, 78, 194
Якубовський Я., вч. 199
Якутський острог 153
Ярмолинський район 200
Ярмолинці, м-ко 92, 200
Ярополк, кн. 27, 63–64, 71
Ярослав Мудрий (Jarosław), кн. 32, 44–45,
57, 116–117, 131, 148, 184, 210
Ярослав Святополкович, кн. 37
Ясинський М. (Ясинский М.Н.), вч. XVI,
43, 78, 183–184, 195
Ясь О., вч. V, VIII, XVI
Яхя (Яхія Антіохійський), хроніст 2, 163
Яцимирський О.І. (Яцимирский А.И.), вч.
XIX, 131, 216

А

Abraham W. — *див.* Абрагам В.
Arbusow L., вч. 104

В

Balzer O. — *див.* Бальцер О.
 Baranowski I.T., вч. 198
 Bartoszewicz J., вч. 209
 Barwiński E. — *див.* Барвінський Є.
 Batowski Z. — *див.* Батовський З.
 Bekker I., вч. 189
 Bobrzyński M. — *див.* Бобжинський М.
 Bogdan J. — *див.* Богдан Й.
 Bogišić V. — *див.* Богич В.
 Boor C. de — *див.* Боор К. де
 Borys Kolomanowicz — *див.* Борис Колома-
 нович
 Brückner A. — *див.* Брікнер А.
 Busko — *див.* Буськ

С

Cassel P.S. — *див.* Кассель П.С.
 Chmiel A. — *див.* Хмель А.
 Chosarien — *див.* Хозарія
 Constantine Porphyrogenitus — *див.* Кон-
 стантин Порфирородний
 Contieri N. — *див.* Контієрі Н.
 Czacki T. — *див.* Чацький Т.
 Czubek J. — *див.* Чубек Я.

Ś

Świkliński L., вч. 219

D

Danparstadhir (Neprarstadhir, Neprustadhir),
 епічний скандинавський герой 80
 Delbrück B. — *див.* Дельбрік Б.
 Demetrykiewicz Wł. — *див.* Деметрике-
 вич В.
 Dlugoss J. — *див.* Длугош Я.

E

Endl F. — *див.* Ендль Ф.
 Estreicher K., вч. 155
 Europa — *див.* Європа

F

Finkel L. — *див.* Фінкель Л.

G

Gembarzewski B. — *див.* Гембаржевський Б.
 Giedroyc Fr. — *див.* Гедройц Ф.
 Gloger Z. — *див.* Глогер З.
 Goetz L.K. — *див.* Гетц Л.К.
 Górski Pobóg Wł. — *див.* Гурський В.
 Gourdaïne — *див.* Горблін Жан Петро
 Grünhagen C. — *див.* Грінгаген К.
 Grużewski B. — *див.* Гружевський Б.
 Guérin A. — *див.* Гепен А.

Gumplowicz M. — *див.* Гумпльович М.

H

H.M. — *див.* Мерчинг Г.
 Hammer-Purgstall J. — *див.* Гаммер Й.
 Hirt H. — *див.* Гірт Г.
 Hruševskij M. — *див.* Грушевський М.

J

Jabłonowski A. — *див.* Яблоновський О.
 Jarosław — *див.* Ярослав Мудрий
 Jaszowski S., видавець 224
 Jazłowiecki, шл. 118
 Josephus Flavius — *див.* Йосиф Флавій
 Jost Isaak Markus — *див.* Йост Ісаак Маркус

K

Kaenugardhr — *див.* Київ
 Kaffa, м. 22
 Kaindl R.F. — *див.* Кайндль Р.
 Kállay Benjamin von — *див.* Каллай Бенъ'я-
 мин фон
 Karamsin N. — *див.* Карамзин Н.М.
 Korn G. — *див.* Корн Г.
 Korona polska — *див.* Польща
 Korzon T. — *див.* Корзон Т.
 Kossinna G. — *див.* Коссіна Г.
 Kunik E. — *див.* Кунік Е.
 Kurze F., вч. 193
 Kutrzeba S. — *див.* Кутшеба С.
 Kutschera Hugo von — *див.* Кучера Г.

L

Leist B.W. — *див.* Ляйст Б.В.
 Lelewel J. — *див.* Лелевель Й.
 Lewenburg — *див.* Левенбург
 Liske X. — *див.* Ліске К.
 Litwa — *див.* Литва
 Lowtzcze — *див.* Луцьк
 Lubeck, м. 104
 Lubomirski H. — *див.* Любомірський Г.

Ł

Łukaszewicz J. — *див.* Лукашевич Ю.

M

Marquart J. — *див.* Маркварт Й.
 Mazeppa — *див.* Мазепа Іван
 Merczyng H. — *див.* Мерчинг Г.
 Meringer R. — *див.* Мерінгер Р.
 Meyer E. — *див.* Маєр Е.
 Michel Segemunds — *див.* Михайло Зиг-
 мунтович
 Miklosich F. — *див.* Мікльосіч Ф.
 Much M. — *див.* Мух М.
 Murko M. — *див.* Мурко М.

N

Nepr — *див.* Дніпро
 Neprarstadhir — *див.* Danparstadhir
 Neumann K. — *див.* Нойман К.
 Niederle L. — *див.* Нідерле Л.
 Norblin — *див.* Норблін Жан Петро
 Nystrom A. — *див.* Ністром А.

P

Papée F. — *див.* Папе Ф.
 Peisker J. — *див.* Пайскер Я.
 Piatkowski H. — *див.* Пьонтковський Г.
 Piekosiński F. — *див.* Пекосінський Ф.
 Pipping H. — *див.* Піппінг Г.
 Polens — *див.* Польща
 Polska — *див.* Польща
 Polsko-rusko-litewskie państwo — *див.* Річ
 Посполита
 Prochaska A. — *див.* Прохаска А.
 Przybysławski W. — *див.* Пшибиславський В.
 Pułaski K. — *див.* Пуласький К.

R

Raczyński E., вч. 200
 Radziwiński Luba Z. — *див.* Радзимінський-
 Люба З.
 Ratzel F. — *див.* Ратцель Ф.
 Rauters F. — *див.* Раверс Ф.
 Reifenkugel K. — *див.* Райфенкугель К.
 Rhamm — *див.* Рамм К.
 Rodewiell — *див.* Радзивілл Остикович
 Rolle M. — *див.* Ролле М.
 Roźniecki S. — *див.* Рожнецький С.
 Rundstein Sz. — *див.* Рундштейн Ш.
 Ruś Czerwona — *див.* Галичина
 Ruscia — *див.* Русь
 Russland — *див.* Русь

S

Samolewicz J. — *див.* Самолевич Я.
 Sawczyński H. — *див.* Савчинський Г.
 Scherrer M., вч. 213
 Schröder O. — *див.* Шредер О.

Schwartz Ph., вч. 101, 205

Siewierze — *див.* Чернігівське воєводство
 Sobolevskij A. — *див.* Соболевський О.
 Srkulj St. — *див.* Сркуль С.
 Stadnicki A. — *див.* Стадницький О.
 Stein W., вч. 104
 Stern Ernst von — *див.* Штерн Е.
 Stronczyński K. — *див.* Стрончинський К.
 Strykowski Maciej — *див.* Стрийковський
 Мацей
 Szelaḡowski A. — *див.* Шельонґовський А.

T

Talko-Hryniewicz J. — *див.* Талько-Гринце-
 вич Ю.Д.
 Täubler E. — *див.* Тойблер О.
 Theodosia — *див.* Феодосія
 Tretiak J. — *див.* Третьак Ю.

U

Ulanowski B. — *див.* Уляновський Б.

W

Warszawa — *див.* Варшава
 Weisbach A. — *див.* Вайсбах А.
 Westberg F. — *див.* Вестберг Ф.Ф.
 Wladimir — *див.* Володимир Святославич
 Wojciechowski T. — *див.* Войцеховський Т.
 Wolff J. — *див.* Вольф Ю.
 Wolga, p. 22

Z

Załęski S. — *див.* Заленський С.

A

Αχὺλεὺς — *див.* Ахіл

M

Μεζαμπος — *див.* Мезамир

N

Νικόμαχος ὁ Γερασένος — *див.* Нікомах
 Гераський

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

вч. — вчений
 див. — дивись
 ймов. — ймовірно
 кн. — князь (княгиня, князі)
 м. — місто
 міф. — міфічне

м-ко — містечко
 о. — острів
 р. — ріка
 с. — село
 св. — святий (свята)
 шл. — шляхтич (шляхетський)

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

Анімозія — ворожість	Конвенціонально — умовно
Аподиктичний — безумовний, обґрунтований	Консеквентно — логічно, послідовно
Апотеоза — звеличення, вихваляння	Консеквенція — наслідок
Артист — митець, художник	Кутурни — <i>тут</i> : позиція
Атентат — замах	Осмоза — <i>тут</i> : обмін, дифузія
Атрамент — чорнило	Передше — попередньо
Біскуп — єпископ	Переспацерувати — пройтися
Борше — радше	Переховування — зберігання
Вивід — висновок	Письмаки — графомани
Виживлення — <i>тут</i> : утримання	Пожадати — побажати
Виймки — витяги, фрагменти	Преділекції — схильність
Вислід — результат, наслідок	Претенціозно — <i>тут</i> : перебільшено, амбіційно
Волюмінозний — багатотомний	Прецизія — точність
Гіпокризія — лицемірство, фальш	Прилапати — впіймати
Гелертерський — <i>тут</i> : псевдонауковий	Рами — рамки, межі
Гзимс — карниз	Релятивно — відносно
Депреціонувати — знецінювати, применшувати значення	Розвій — розвиток
Дівінація — передбачення, передчуття	Розслід — дослідження
Дігресія — відхід, відхилення від теми	Розстрілювати — <i>тут</i> : розріджувати шрифт
Доста — досить	Свійський — місцевий
Екстраваганція — <i>тут</i> : варіант, нововведення	Сильветка — постать, силует
Елюкубрація — писанина	Слідний — помітний
Еляборат — <i>тут</i> : наукова праця, дослідження (<i>у зневажливому значенні</i>)	Фабрикація — виготовлення, виконання
Ендосмоза — <i>тут</i> : поглинення	Філіація — <i>тут</i> : взаємозалежність, поєднання текстів
Закладниця — заручниця	Флюктуація — коливання
Інгеніозність — <i>тут</i> : талановитість	Фундуш — <i>тут</i> : грошовий фонд
Індиферентизм — <i>тут</i> : релігійна байдужість	Хосенний — корисний
	Штука — мистецтво

ЗМІСТ

с. текстів с. ком.

М.Капраль, А.Фелонюк. РЕЦЕНЗІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У 1905–1913 рр. V

Розділ I. ПРАДАВНЯ ІСТОРІЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ: АРХЕОЛОГІЯ, МОВОЗНАВСТВО

Евг[ений] Иванов. Херсонес Таврический и его историческая судьба...	1	162
К.А.Иностранцев. О древнеиранских погребальных обычаях и постройках...	2	163
Herman Hirt. Die Indogermanen, ihre Verbreitung, ihre Urheimat...	3	163
O.Schröder. Sprachvergleichung und Urgeschichte...	4	164
Eduard Meyer. Geschichte des Altertums...	6	165
Ernst von Stern. Die griechische Kolonisation am Nordgestade...	6	166
E.Täubler. Zur Geschichte der Alanen...	7	166
В.В.Латышев. Повтика. Изборник научных и критических статей...	7	166
J.Marquart. Untersuchungen zur Geschichte von Eran, II...	8	167
H.Hirt. Untersuchungen zur indogermanischen Altertumskunde...	8	167
А.А.Миллер. Раскопки в районе древнего Танаиса...	9	167
Э.Р. фон Штерн. К вопросу об эллинистической керамике...	10	168
Э.Р. фон Штерн. Краткий отчет о раскопках на о. Березани в 1908 г...	10	168

Розділ II. СХІДНА ЄВРОПА В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ: АНТРОПОЛОГІЯ, АРХЕОЛОГІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ЕТНОГРАФІЯ

Д.Иловайский. Вторая дополнительная полемика по вопросам варяго-русскому и болгаро-гуннскому...	12	168
Dr. R.F.Kaindl. Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen, I–XVI...	12	169
Wł. Demetrykiewicz. Groby wykute w skałach Galicyi wschodniej...	14	169
Супрасльская рукопись, труд Сергея Северьянова, том I...	14	170
Симеона Метафраста и Логовета списание мира отъ бытія...	15	170
K.Rhamm. Ethnographische Beiträge zur germanisch-slawischen...	15	171
R.Meringer. Wörter und Sachen, I–V...	16	171
Фр.Θ.Вестберг. К анализу восточных источников о Восточной Европе...	16	171
В.Истрин. Греческий оригинал болгарского перевода хроники Георгия Амартола...	19	172
Максим Ковалевский. Социология, т. II...	20	172
Die Chasaren. Historische Studie von Hugo Freiherrn von Kutschera...	20	173
С.П.Шестаков. Очерки по истории Херсонеса в VI–X веках...	22	174
Ю.Д.Талько-Гринцевич. Опыт физической характеристики восточных славян...	23	174
L.Niederle. Slovanské starožitnosti, oddíl kulturní...	24	175

Розділ III. КИЇВСЬКА РУСЬ: ІСТОРІЯ, КУЛЬТУРА, ДЖЕРЕЛА

П.В.Голубовский. Где находились существовавшие в домонгольский период города...	26	175
Tadeusz Wojciechowski. Szkice historyczne jedynastego wieku...	28	176
В память двадцатипятилетия С.-Петербургского археологического института (1878–1903)...	28	176
Лекции и исследования по древней истории русского права В.Сергеевича...	29	177
Русская правда в четырех редакциях...	30	178
Материалы для словаря древнерусского языка...	30	178
Курс русской истории проф. В.Ключевского, часть I...	31	178
Радзивилловская или Кенигсбергская летопись...	34	179
А.А.Шахматов. О так называемой Ростовской летописи...	37	180

Полное собрание русских летописей, изданное....	38	181
Н.П.Павлов-Сильванский. Символизм в древнерусском праве...	38	181
Г.Тельберг. Несколько замечаний о междукняжеских сменах в древней Руси...	39	182
А.А.Шахматов. Толковая Палея и русская летопись....	39	182
И.М.Ивакин. Князь Владимир Мономах и его поучение, часть первая...	40	182
А.И.Соболевский. Древняя переделка Начальной летописи....	41	183
Замечательная эпоха древнерусской жизни, очерк д-ра политической экономии В.В.Святловского...	41	183
Потомство Рюрика. Материалы для составления родословий...	42	183
Проф. М.Н.Ясинский. "Село" и "вервь" Русской правды....	43	183
Borys Kolomanowicz, królewicz węgierski (1105—1158)...	44	184
Aleksander Brückner. Próbkі najnowszej krytyki historycznej...	44	184
В.Г.Ляскоронский. Русские походы в степи...	45	184
Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси...	47	185
Д[окто]р В.Цурат. Українські джерела до історії філософії....	50	185
Полное собрание русских летописей...	53	186
В.Щепкин. Резное деревянное тябло XIII века...	54	187
Материалы для словаря древнерусского языка по письменным источникам, труд И.И.Срезневского...	55	187
Полное собрание русских летописей, т. XVII...	55	187
А.Шахматов. Разыскания о древнейших русских летописных сводах...	56	188
Б.А.Романов. Смердый конь и смерд....	60	188
П.Голубовский. Интересный юридический случай конца XI века....	60	188
Д.В.Айналов. Очерки и заметки по истории древнерусского искусства...	61	189
П.В.Голубовский. Историческая карта Черниговской губ[ернии] до 1300 г. ...	62	189
Ө.Браун. Шведская руническая надпись...	62	189
Н.П.Кондаков. Изображения русской княжеской семьи....	63	190
Труды В.Г.Васильевского....	64	190
Полное собрание летописей... т. XX...	65	190
Повесть временных лет по Лаврентиевскому списку...	66	191
Полное собрание русских летописей... т. XIV...	66	191
Ө.Корш. Владимировы боги...	67	191
С.А.Корф. Древлянский князь Мал....	68	192
А.Шахматов. Корсунская легенда о крещении Владимира...	70	192
Станислав Рожнецкий. К истории Киева и Днепра в былевом эпосе...	73	193
Владимир Пархоменко. Древнерусская княгиня святая равноапостольная Ольга (вопрос о крещении ее)....	73	193
В.Ө.Миллер. К вопросу о возрасте и козачестве Ильи Муромца...	75	193
С.Сыромятников. Древлянский князь и варяжский вопрос....	75	193
Б.М.Соколов. Непра река в русском эпосе...	76	194

Розділ IV. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ (XIV—XVIII ст.)

Dr. Stanisław Kutrzeba. Starostowie, ich początki i rozwój do końca XIV w. ...	77	194
И.В.Якубовский. Земские привилегии Великого княжества Литовского...	78	194
Ludność wieśniacza ziemi halickiej w wieku XV...	78	195
Русско-еврейский архив...	79	195
И.И.Лаппо. Великое княжество Литовское....	80	195
Despre snejii români de J.Bogdan...	81	196
Литовская метрика, том первый...	82	196

П.А.Гильтебрандт. Старинные описи Литовской метрики...	83	196
М.В.Довнар-Запольский. Крестьянская реформа в Литовско-Русском государстве...	83	196
Sąd wyższy prawa niemieckiego na zamku sanockim....	84	197
И.Малиновский. Рада Великого княжества Литовского....	84	197
М.Довнар-Запольский. Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке...	85	197
Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym....	87	198
Pieniądz i przewrót cen w XVI i XVII wieku w Polsce...	89	199
Walka o Bałtyk, napisał Adam Szelągowski....	91	200
[Болсуновский К.В.]. Автономные монеты Галицкой Руси...	92	200
Ф.М.Уманец. Князь Константин-Василий Острожский....	92	201
Kazimierz Pułaski. Stare osady w ziemi Kamienieckiej....	93	201
Powiat Mohylowski w gubernii Podolskiej...	94	201
O.Balzer. Historia ustroju Polski....	95	202
Sądownictwo królewskie w pierwszej połowie rządów Zygmunta Starego....	96	202
Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia...	97	202
Zur Geschichte der alten Handelsstrassen...	97	203
Antoni Prochaska. Urywki z dziejów XIV wieku....	98	203
Antoni Prochaska. Unie Kalmarska i Jagiellońska...	99	203
Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej...	99	203
Fr. Giedroyc. "Causa notabilis"...	101	204
Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch...	101	204
В.А.Розов. Значение грамот XIV и XV веков....	102	204
Hansisches Urkundenbuch, herausgegeben vom Verein für hansische Geschichte...	104	205
Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch...	104	205
Corpus iuris polonici, sectionis primae privilegia, statuta....	105	205
Архив Юго-Западной России....	106	206
Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków...	109	206
D[octo]r Fryderyk Papée. Polska i Litwa na przełomie wieków średnich...	110	207
Zbory i senatorowie protestantscy w Dawnej Rzeczypospolitej...	112	208
С.А.Пташицкий. Иван Федоров. Издания Острожской Библии....	113	208
Андрій Яковлев. Намістники, державці і старости....	114	209
В.Г.Ляскоронский. К вопросу о битве кн. Витовта с татарами....	114	209
Н.Петров. О новооткрытой киевской монете XIV века...	115	209
Я.И.Смирнов. Рисунки Киева 1651 года по копиям...	116	210
Tadeusz Korzon, Dzieje wojen i wojskowości w Polsce...	117	210
Adam Chmiel. Źródła do historii sztuki i cywilizacji w Polsce...	118	211
Scriptores rerum polonicarum, t. XXI....	118	211
Памятники сношений Московского государства с Польско-Литовским государством....	119	211
Материалы по истории русской картографии...	120	211
Розділ V. ІСТОРІЯ КОЗАЦТВА ТА ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	122	213
Е.Ткаченко-Петренко. Думы в изданиях и исследованиях....	122	213
А.М.Лазаревский. Малороссийские посполитые крестьяне...	123	213
М. Халанский. Малорусская дума про Байду...	123	214
А.В.Стороженко. Новые подробности к биографии запорожского гетмана Яна Орышовского...	124	214
Я.П.Новицкий. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии...	125	214

Norblin, napisał Zygmunt Batowski.....	125	214
В.Мякотин. Очерки социальной истории Малороссии....	127	215
Іван Джиджора. Економічна політика російського правительства супроти України....	128	215
Розділ VI. ІСТОРИКО-ЦЕРКОВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	130	216
Powstanie organizacyi kościoła łacińskiego na Rusi.....	130	216
Курс церковного права проф. А.С.Павлова....	131	216
А.И.Яцимирский. Григорий Цамблак, очерк его жизни....	131	216
Wł. Abraham. Udział Polski w soborze Pizańskim 1409....	132	216
А.Д.Щербина. Литературная история русских сказаний о Флорентийской унии....	132	216
Г.И.Маркевич. Выборное начало в духовенстве....	133	217
Памятники древнерусского канонического права....	134	218
Святий Климент у Корсуні, причинок до історії....	135	218
А.И.Лотоцкий — На повороте....	136	218
П.Н.Жукович. Брестский собор 1591 года....	137	219
А.Стороженко. О существовавших в г. Киеве римско-католических храмах....	138	219
Проф. П.Н.Жукович. Первое вмешательство западнорусских казаков в сеймовую борьбу с церковной унией....	139	220
П.Н.Жукович. О неизданных сочинениях Иоасафата Кунцевича....	142	221
П.Н.Жукович. Протестация митрополита Юва Борецкого....	143	221
Русское Забужье (Холмщина и Подляшье)....	144	222
А.Л.Бертье-Делагард. К истории христианства в Крыму....	144	222
Картины церковной жизни Черниговской епархии....	145	222
М.Приселков. Митрополит Иларион, в схиме Никон....	146	222
М.Д.Приселков. Афон в начальной истории Киево-Печерского монастыря....	147	223
Розділ VII. МОСКОВІЯ І РОСІЯ В ІСТОРИЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ	149	223
Древности русского права... В.Сергеевича....	149	223
История русского права, выпуск первый....	150	223
П.П.Мельгунов. Очерки по истории русской торговли....	150	224
А.А.Макаренко. Канун по сибирским селениям....	151	224
Н.Дашкевич. Смена вековых традиций....	151	224
Н.В.Султанов. Останки Якутского острога....	153	225
Розділ VIII. РІЗНЕ: РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	154	225
В.Горленко. Отблески. Заметка по словесности и искусству....	154	225
Волынская губерния, географическо-исторический очерк....	154	225
Bibliografia historyi polskiej....	155	226
Mitteilungen der k[aiserliche]-k[öniglichen] Zentral Kommission....	156	226
А.К.Сержпутовский. Очерки Белоруссии, I—IV....	157	227
Етнографічний збірник... т. XXII....	157	227
Етнографічний збірник... т. XXIV....	158	227
Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne....	159	228
С.Рудницький, проф. Львівського університету....	159	228
Н.И.Петров. Очерки из истории украинской литературы....	161	228
КОМЕНТАРІ	162	
ПОКАЖЧИК	230	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	245	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 16

Серія “Рецензії та огляди (1905—1913)”

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *О.Тростянчин*

Формат 70х100/16. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.
Умовн. друк. арк. 22,1. Обл.-вид. арк. 20,0.
Наклад 5000 прим. Вид. № 82. Зам. .

Державне підприємство «Всеукраїнське спеціалізоване видавництво «Світ»
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р.

Друк на ВАТ «Львівська книжкова фабрика «Атлас»
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 1110 від 02.11.2002 р.

Грушевський М.С.

- Г91 Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; Голов.
ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002. —
Т. 16: Серія “Рецензії та огляди (1905—1913)” / упор. М.Кап-
раль, А.Фелонюк. — 2012. — 272 с.
ISBN 978-966-603-223-5;
ISBN 978-966-603-744-5 (т. 16)

Шістнадцятий том 50-томного зібрання творів М.Грушевського продовжує серію “Рецензії та огляди” й охоплює період 1905—1913 рр. У томі вміщено 155 рецензій, 6 заміток та 1 огляд, опублікованих у “Записках Наукового товариства ім. Шевченка” та “Літературно-науковому вістнику”.

Видання розраховане для науковців і всіх, хто цікавиться історією України та сусідніх регіонів.

ББК 63.3(4 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-744-5 (т. 16)